

Univerzita Karlova v Praze
Přírodovědecká fakulta

Studijní program: Sociální geografie a regionální rozvoj

Mgr. Lenka Fendrychová

„Jiná“ geografie alternativních potravinových sítí: farmářské trhy jako cestující concept

„The other“ geography of alternative food networks: farmers' markets as a travelling concept

Disertační práce

Školitel: doc. RNDr. Pavel Chromý, Ph.D.

Praha 2015

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem závěrečnou práci zpracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité informační zdroje a literaturu. Tato práce ani její podstatná část nebyla předložena k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

V Praze dne 14. dubna 2015

Mgr. Lenka Fendrychová

Poděkování

Děkuji svému školiteli Pavlovi Chromému za otevřenost, s níž mě a mé výzkumné téma přijal, a za dlouhodobou mnohostrannou podporu. Dizertaci bych nedokončila bez intenzivní péče svého konzultanta Petra Jehličky. Jeho nasazení daleko přesahovalo povinnosti konzultanta a patří mu za to velký dík. Své druhé konzultantce Janě Spilkové děkuji za možnost spolupracovat na přípravě článku. Katedře sociální geografie a regionálního rozvoje děkuji za vytvoření podmínek pro práci na dizertaci včetně podpory v rámci projektu SVV UK v Praze, PŘF č. 260199 „Hodnocení obecných a specifických socio-prostorových a demografických procesů: Česko v evropských a globálních souvislostech“.

Dalšími, kdo přispěli ke vzniku mé dizertace, jsou kolegové z katedry zemědělské ekonomiky Univerzity v Gentu v čele s profesorem Wimem Verbekem, v jehož výzkumném týmu jsem od října 2011 do března 2012 absolvovala praktickou stáž Erasmus. Poděkovat chci také profesorce Veerle Van Eetvelde z katedry geografie téže univerzity, která mi v období od ledna do dubna 2014 poskytla útočiště v inspirativním pracovním prostředí.

Jsem zavázána těm, kdo se podíleli na realizaci mého výzkumu. Vedle informátorů, ochotných podělit se o svůj čas, vědomosti a názory, zejména Jefovi Geldofovi, který mi pomohl s realizací terénního šetření farmářských trhů v Gentu. Lukáši Kaleckému děkuji za pomoc s vizualizací mých výsledků ve formě kartogramů. Všem přátelům a kolegům, kteří se mnou o tématu mé dizertace diskutovali, děkuji za zpětnou vazbu a podněty.

Největší dík patří Matyáši Fendrychovi za všestrannou podporu v průběhu celého mého doktorského studia a Matyldě s Rubenem za ty večery, kdy dobře spali a nechali mě pracovat.

Abstrakt

Boom farmářských trhů v roce 2010 byl v rámci spíše poklidného vývoje českých alternativních potravinových sítí (APS) něčím zcela novým. Bezprecedentní byl rozsah politické podpory na lokální a státní úrovni, zájem médií i spotřebitelů. Touha porozumět tomuto fenoménu stála na počátku mého doktorského projektu. V letech 2011 a 2012 jsem realizovala kvalitativní výzkum praxe a diskurzu farmářských trhů na území pražského metropolitního areálu (PMA). Mezi hlavní výzkumné metody patřily rozhovory s pořadateli, pozorování na trzích a analýza mediálních obsahů. V průběhu výzkumu se potvrdil předpoklad, že stávající akademický diskurz, zakotvený převážně v angloamerickém kontextu, nelze aplikovat na českou realitu. Navíc pouze část specifik farmářských trhů v PMA bylo možné vysvětlit na základě odlišnosti českého, postsocialistického kontextu od „Západu“. Interpretaci fenoménu odpovídající výsledkům mého výzkumu umožnil teprve inovativní přístup kombinující optiku cestování konceptů s postkoloniální citlivostí vůči vzájemným vztahům výchozích a cílových kontextů a s poznatky studií postsocialismu. Tento přístup umožnil identifikovat komplexní geografickou zakotvenost fenoménů i diferencované působení faktorů jako je postsocialismus v rámci procesu cestování konceptů. Jinými slovy, farmářské trhy v PMA byly prostřednictvím svých pořadatelů a dalších aktérů zakotvené nejen v tom místním, ale také v jiných, často relativně vzdálených, geografických kontextech. Ne jeden, ale několik odlišných konceptů farmářského trhu cestovalo z rozdílných „západních“ kontextů do postsocialistického Česka. Zdejší farmářské trhy jsou výsledkem vzájemného působení těchto cestujících konceptů a jejich interakce se specifickým místním kontextem. Moje práce obohacuje akademický diskurz APS o možnost interpretace nových alternativ v obstarávání potravin v „ne-západních“ kontextech, jimž nelze porozumět bez rozkrutí jejich komplexních vztahů se „Západem“.

Klíčová slova: alternativní potravinové sítě, cestování konceptů, Česko, farmářské trhy, postkolonialismus, postsocialismus, pražský metropolitní areál, spotřeba, studia jídla, zakotvenost

Abstract

Boom of the farmers' markets in 2010 represented a brand new phenomenon in the so far rather calm development of the Czech alternative food networks (AFNs). Unprecedented was the extent of political support at the local and state level as well as the interest of media and consumers. My PhD project originates in the desire to understand this phenomenon. I realized qualitative research of practice and discourse of the farmers' markets in the territory of Prague metropolitan area (PMA) during the years 2011 and 2012. The main research methods included interviews with organizers, observation at the markets, and the content analysis of the mass media. In the course of the research it became obvious that the current academic discourse, rooted primarily in the Anglo-American context, cannot be applied to the Czech reality. Also, the specific features of the farmers' markets in the PMA could only partially be explained by the differences between the Czech post-socialist context and "the West". An interpretation of the boom of farmers' markets in the PMA, consistent with the results of my research, was only enabled by an innovative approach which combines the concept of the travelling theory, postcolonial sensitivity to the mutual relations between source and target contexts, and the findings of the studies of post-socialism. I was able to identify a complex geographical embeddedness of the phenomena and differentiated effects of post-socialism in the process of concept travelling. In other words, the farmers' markets in the PMA are not only embedded in the local context. Via their organizers and other actors they are simultaneously embedded in many other often relatively distant geographical contexts. Not one but several different concepts of the farmers' market travelled from diverse "western" contexts to the pos-socialist Czechia. The resulting mutation of farmers' markets is a result of the mutual interaction of these travelling concepts as well as their clash with the specific local context. My PhD thesis enhances the academic discourse of the AFNs with the finding that the new AFNs in "non-western" contexts cannot be interpreted without understanding their complex relationships with "the West" and formulates an approach to their analysis.

Keywords: alternative food networks, travelling concept, Czechia, farmers markets, post-colonialism, post-socialism, Prague metropolitan area, consumption, food studies, embeddedness

Obsah

Abstrakt	4
Abstract	5
Seznam obrázků	9
Seznam tabulek	9
Seznam rámečků	10
Seznam příloh	10
Seznam použitých zkratk	11
Úvod	12
1. Stávající akademický diskurz alternativních potravinových sítí a jeho geografická zakotvenost .	17
1.1. Proč alternativní potravinové sítě?	17
1.2. Alternativa vůči čemu? Potravinové paniky a obrat ke kvalitě	19
1.3. Hlavní kritické diskuze v rámci akademického diskurzu alternativních potravinových sítí	24
Radikálnost alternativních potravinových sítí	24
Problémy s lokalismem	26
APS jako motor rozvoje venkova skrze posílení malých farmářů?	27
APS jako sociálně spravedlivá cesta ke kvalitním potravinám?	27
„Geography matters“ aneb rostoucí citlivost vůči kontextu	29
1.4. Revize akademického diskurzu alternativních potravinových sítí a co ještě zbývá udělat	33
1.5. Výzkum alternativních potravinových sítí v postsocialistické střední a východní Evropě	35
Shrnutí	38
2. Můj přístup k výzkumu farmářských trhů a jeho teoretická východiska.....	40
2.1. Teoretická východiska I: Postkolonialismus jako projekt emancipace znalosti „těch druhých“	40
Postkolonialismus: zdroje, autoři a hlavní debaty	41
Jak se (ne)daří „provincializovat“ západní akademickou znalost	44
2.2. Teoretická východiska II: Cestování konceptů	46
Saidův koncept „cestování teorií“ jako přístup k výzkumu českých farmářských trhů	47
2.3. Teoretická východiska III: Dvojitá role postsocialismu v procesu cestování konceptů	49
Přechodový diskurz postsocialismu: podstata, zdroje, kritika	49
Postsocialismus a cestování konceptů: kontext i vzdálenost	53
2.4. Výzkum farmářských trhů: východiska, cíle, přístupy	58
Shrnutí teoretických východisek výzkumu farmářských trhů v Česku	58

Formulace výzkumných cílů a kroků vedoucích k jejich naplnění	62
3. Metodologie a metody výzkumu.....	65
3.1. Metodologické přístupy k výzkumu alternativních potravinových sítí.....	65
3.2. Sebereflexe výzkumníka a vývoje výzkumného projektu.....	66
3.3. Volba výzkumného plánu: otázky a odpovědi.....	70
3.4. Výsledný výzkumný plán: metody sběru a analýzy dat	75
4. Podmínky přijetí: kontext boomu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu	79
4.1. Obstarávání potravin v postsocialistickém Česku	80
Supermarketizace Česka.....	81
Nárůst zájmu o kvalitu potravin a kritika maloobchodních řetězců	84
4.2. Alternativy k dominantnímu způsobu obstarávání potravin.....	87
Vývoj alternativních potravinových sítí v Česku před farmářskými trhy.....	87
Vývoj alternativních potravinových sítí po boomu farmářských trhů.....	90
4.3. Produkční stránka farmářských trhů: české zemědělství v roce 2010 a jeho historický vývoj.....	94
Shrnutí	101
5. Proměny konceptu I: Farmářské trhy v pražském metropolitním areálu – vývoj a typologie	102
5.1. Boom farmářských trhů v Praze	102
5.2. Role místních samospráv ve vývoji farmářských trhů	109
5.3. Další vývoj fenoménu farmářských trhů v PMA: snahy o institucionalizaci	112
5.4. Proměny Haly 22 v souvislosti s boomem farmářských trhů	118
5.5. Typologie farmářských trhů v pražském metropolitním areálu.....	121
„Časoprostorový profil“ trhu.....	122
Kdo jsou pořadatelé farmářských trhů v pražském metropolitním areálu?	125
Výsledná typologie farmářských trhů v PMA	126
Shrnutí	127
6. Proměny konceptu II: Pořadatelský diskurz farmářských trhů	128
6.1. Motivace a cíle pořadatelů farmářských trhů v pražském metropolitním areálu.....	129
Motivace č. 1: Zajistit přístup ke kvalitním potravinám pro sebe a ostatní spotřebitele	130
Motivace č. 2: Podpořit malovýrobce (schopné vyprodukovat dostatečně kvalitní potraviny) .	135
6.2. Mapování zdrojů pořadatelského diskurzu farmářských trhů	140
6.3. Diskurz ekonomických, sociálních a environmentálních přínosů farmářských trhů	144
Přínosy farmářských trhů podle jejich pořadatelů	145

Další aktéři a jejich diskurz přínosů farmářských trhů	146
6.4. Problematické aspekty farmářských trhů v pražském metropolitním areálu podle jejich pořadatelů	151
Jsou pražské farmářské trhy sociálně exkluzivní?	151
Další kritizované aspekty alternativních potravinových sítí – defenzivní lokalismus a konvencionalizace	155
Specifika farmářských trhů v pražském metropolitním areálu – „farmářský paradox“ a selhání snah o institucionalizaci	157
Shrnutí	161
7. Diskuze výsledků výzkumu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu.....	162
7.1. Konfrontace akademického diskurzu alternativních potravinových sítí s výsledky výzkumu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu	162
Alternativa vůči čemu?	164
Diskuze a kritiky 1 - Radikálnost farmářských trhů v pražském metropolitním areálu.....	166
Diskuze a kritiky 2 – Lokalismus v diskurzu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu	168
Diskuze a kritiky 3 – Rozvoj venkova a nedostatek farmářů v Česku	169
Diskuze a kritiky 4 – Sociální aspekty farmářských trhů v pražském metropolitním areálu	171
7.2. Zhodnocení relevance stávajícího akademického diskurzu alternativních potravinových sítí pro interpretaci farmářských trhů v pražském metropolitním areálu	172
7.3. Interpretace farmářských trhů jako konceptu cestujícího ze Západu do postsocialistického kontextu	174
7.4. Návrh revize akademického diskurzu alternativních potravinových sítí.....	177
Závěr	179
Literatura	183
Seznam rozhovorů a osobních sdělení	199
Internetové odkazy.....	200
Přílohy.....	205

Seznam obrázků

Obrázek č. 1: Schéma „ždímání“ západoevropských zemědělců ve druhé polovině 20. století.....	22
Obrázek č. 2: Geografická zakotvenost akademického diskurzu alternativních potravinových sítí a farmářských trhů (2013).....	34
Obrázek č. 3: Přístup aplikovaný na zkoumání farmářských trhů v PMA a struktura dizertace	63
Obrázek č. 4: Pražský metropolitní areál a jeho vnitřní struktura podle Ouředníčka a Temelové (2009)	72
Obrázek č. 5: Původ společností působících v českém maloobchodu potravinami (2010)	82
Obrázek č. 6: Vývoj nákupního chování v Česku (1997–2013).....	83
Obrázek č. 7: Vývoj spotřeby biopotravin a Fair Trade produktů v Česku (2005–2010).....	90
Obrázek č. 8: Složení odbytu zeleniny vypěstované profesionálními pěstiteli v Česku (2010).....	96
Obrázek č. 9: Vývoj fenoménu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu (2009–2011)..	103
Obrázek č. 10: Vývoj počtu farmářských trhů v Česku (2009–2013)	109
Obrázek č. 11: Původ potravin prodávaných na vybraných potravinových trzích v pražském metropolitním areálu (2011).....	119
Obrázek č. 12: Zeleninové tržiště v Holešovické tržnici (zima 2008).....	120
Obrázek č. 13: Velké sobotní farmářské trhy ve vnitřním městě (Pražský metropolitní areál, 2011)	123
Obrázek č. 14: Farmářské trhy ve vnějším městě (Pražský metropolitní areál, 2011).....	124
Obrázek č. 15: Farmářské trhy v zázemí (Pražský metropolitní areál, 2011)	125
Obrázek č. 16: Zdroje inspirace pořadatelů-průkopníků.....	141
Obrázek č. 17: Zdroje pořadatelského diskurzu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu	143

Seznam tabulek

Tabulka č. 1: Obecná struktura procesu cestování teorií podle Saida (1983).....	48
Tabulka č. 2: Analytická pole pro výzkum projektů v oblasti alternativních potravinových sítí	74
Tabulka č. 3: Analytická pole pro výzkum farmářských trhů v pražském metropolitním areálu	74
Tabulka č. 4: Výzkum farmářských trhů v pražském metropolitním areálu – základní údaje.....	77
Tabulka č. 5: Podíl největších společností na českém maloobchodu potravinami (2010).....	83
Tabulka č. 6: Spotřeba biopotravin na hlavu ve vybraných zemích Evropské unie (2011)	89
Tabulka č. 7: Průměrná velikost zemědělských podniků v zemích Evropské unie (2010).....	95
Tabulka č. 8: Časoprostorový profil farmářských trhů v pražském metropolitním areálu (2011)	122
Tabulka č. 9: Pořadatelská struktura farmářských trhů v pražském metropolitním areálu (2011)	126
Tabulka č. 10: Typologie farmářských trhů v pražském metropolitním areálu (2011)	127
Tabulka č. 11: Motivace pořadatelů pro uspořádání farmářských trhů v pražském metropolitním areálu (2011)	129
Tabulka č. 12: Přínosy farmářských trhů podle jejich pořadatelů (2011)	146

Seznam rámečků

Rámeček č. 1: Problémy konvenčního potravinového systému	19
Rámeček č. 2: Trendy ve výzkumu farmářských trhů.....	31
Rámeček č. 3: Zdroje postkoloniálního myšlení.....	41
Rámeček č. 4: Neoliberalismus a jeho domestikace v postsocialistické střední a východní Evropě	51
Rámeček č. 5: Klíčové faktory historického vývoje českého zemědělství	98

Seznam příloh

Příloha č. 1: Přehled vysokoškolských kvalifikačních prací s tematikou farmářských trhů obhájených na univerzitách v Česku; stav v květnu 2014.....	205
Příloha č. 2: Zpráva z výzkumu farmářských trhů v Gentu, Belgie, 2011-2012	205
Příloha č. 3: Seznam otázek pro rozhovory s pořadateli farmářských trhů v PMA.....	212
Příloha č. 4 Český farmářský trh Klánovice – záznam z pozorování	213
Příloha č. 5: Farmářské trhy v PMA, stav ke 31. 8. 2011	214
Příloha č. 6: Tabulka kódování rozhovorů s pořadateli	216
Příloha č. 7: Kodex farmářských trhů	220

Seznam použitých zkratek

angl.	anglicky
ANT	Actor-network theory (Teorie aktér-sít)
APS	Alternativní potravinové sítě
BSE	Bovine spongiform encephalopathy (Nemoc šílených krav)
CVVM SOÚ AV ČR	Centrum pro výzkum veřejného mínění, Sociologický ústav, Akademie věd České republiky
ČSÚ	Český statistický úřad
DPH	Daň z přidané hodnoty
EHS	Evropská společenství
JZD	Jednotné zemědělské družstvo
MZe	Ministerstvo zemědělství
MŽP	Ministerstvo životního prostředí
NUTS	Nomenclature of Territorial Units for Statistics (Nomenklatura územních statistických jednotek)
ODS	Občanská demokratická strana
PGRLF	Podpůrný garanční rolnický a lesnický fond
PMA	Pražský metropolitní areál
PřF UK	Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze
RVHP	Rada vzájemné hospodářské pomoci
SARS	Severe acute respiratory syndrome (Těžký akutní respirační syndrom)
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
SZP	Společná zemědělská politika Evropské Unie
ÚZEI	Ústav zemědělské ekonomiky a informací

Úvod

Poté, co byla v roce 2006 kvůli výstavbě nákupního centra zrušena Pankrácká tržnice, zůstala jediným zeleninovým tržištěm v Praze Hala 22 v Holešovické tržnici. Na podzim roku 2008, kdy jsem o tržnici psala seminární práci, museli prodejci zeleniny tuto halu uvolnit projektu sportovního centra. „Já nevím, nějaký motokáry tam budou, nebo co...“ řekl mi tehdy jeden z prodejců, mrznoucích na parkovišti, kam byl prodej zeleniny a ovoce dočasně přesunut než se pro něj najde nové místo (Vojáčková 2008). Tehdejší projekt přeměny tržnice na nákupní a volnočasové centrum „River Town Prague“ se středočeskými zelináři příliš nepočítal. O dva a půl roku později, na jaře 2011, kdy jsem dělala rozhovor s manažerem Holešovické tržnice, představovalo zeleninové tržiště v Hale 22 její vlnajkovou loď. Jak to, že se situace mezi lety 2008 a 2011 tolik změnila? Vývoj Holešovické tržnice ovlivnil nově se objevivší prvek pražské „nákupní krajiny“ (angl. *shoppingscape*), symbolizující hlubší proměny společnosti ve vztahu k jídlu – farmářské trhy.

Ještě v létě roku 2009 nebyl v Praze žádný farmářský trh. Běžným místem nákupů potravin byly pro většinu Pražanů supermarkety a další velkoformátové prodejny. Kritika kvality běžně dostupných potravin se začínala objevovat v internetových diskuzích. V květnu 2009 přinesl časopis *Apetit* článek *Dočká se Praha trhů?* Byly v něm kritizovány omezené možnosti nákupu čerstvého českého ovoce a zeleniny na území hlavního města. O rok později, na konci srpna 2010, se na území hlavního města konalo již třináct farmářských trhů. Na konci léta 2011 jich bylo třicet tři. Boom farmářských trhů v Praze v roce 2010 vybočil z pozvolného vývoje podobných iniciativ v oblasti obstarávání potravin v Česku. Touha porozumět tomuto fenoménu mě přivedla ke studiu odborné literatury zabývající se alternativními potravinovými sítěmi (dále APS), mezi něž se farmářské trhy běžně zahrnují.

Termínem „alternativní potravinové sítě“ (angl. *alternative food networks*) se označují iniciativy prosazující nekonvenční vztahy mezi výrobcí a spotřebiteli potravin. Zejména v angloamerických sociálních vědách je alternativám v obstarávání potravin věnována rostoucí pozornost zhruba od druhé poloviny 90. let 20. století. V roce 1999 napsali Jonathan Murdoch a Mara Miele, že hlavními procesy v produkci jídla již nejsou pouze industrializace a globalizace. V důsledku nových trendů v oblasti spotřeby, za něž považují zejména rostoucí roztržštěnost a různorodost poptávky (zde citují Buck a kol. 1997; Tovey 1997), má vývoj „zemědělsko-potravinového systému“ (angl. *agro-food system*)¹ mnoho paralelních směrů. Jedním z nich je právě rostoucí důraz na kvalitu a zájem o ekologické a sociální dopady produkce a spotřeby potravin. Součástí tohoto trendu je také rozvoj APS. Mezi hlavní sdílené rysy APS patří jejich prostorové vztahy, konkrétně zkracování vzdálenosti mezi výrobcem a spotřebitelem potravin.

V posledních dvaceti letech byly prozkoumány řady iniciativ v oblasti APS, vzniklo mnoho případových studií, později se objevily snahy o zobecnění, kategorizaci a teoretické uchopení fenoménu. Probíhá výzkum faktických a potenciálních přínosů APS pro spotřebitele, farmáře, města a venkov. APS jsou zkoumány jako součást trendu tzv. relokalizace ekonomiky. Analyzován je jejich vzájemný vztah s konvenčním zemědělsko-potravinovým systémem. Rozsáhlá je i jejich kritika, mezi hlavní témata patří sociální exkluzivita APS, jejich defenzivní charakter a produkce nových fetišů. Původní

¹ Koncept zemědělsko-potravinového systému aplikuje systémový pohled na výrobu potravin. Umožňuje vidět jídlo na našem stole jako výsledek vzájemných vztahů zemědělství, vědy a technologie, finančního sektoru, přírodních a lidských zdrojů, velko- a maloobchodu a dalších aktérů.

dichotomické pojetí APS jako všeho, co stojí mimo konvenční zemědělsko-potravinový systém, bylo postupně nahrazeno realističtějším. To zohledňuje zaprvé komplexní vztahy APS s konvenčním systémem a zadruhé jejich zakotvenost v místním kontextu, jež je zdrojem jejich geografické diferenciaci.

Navzdory rostoucí citlivosti vůči těmto prostorovým aspektům APS má jejich akademický diskurz stále jeden zásadní „geografický“ nedostatek. Je do značné míry zakotven v angloamerickém kontextu. Poznatky „odjinud“ do něj vstupují spíše výjimečně, přesto je jeho autorita napříč různými geografickými kontexty značná. Potřebu provincializace západní (akademické) znalosti a emancipace poznání „odjinud“ – tedy diverzifikaci pohledů a rozšíření poznání - zdůrazňují autoři zabývající se postkolonialismem. Jejich práce mi pomohly zformulovat otázku týkající se relevance akademického diskurzu APS v případě pražských farmářských trhů a požadavek na jeho revizi. Tím ovšem těžkosti s interpretací fenoménu farmářských trhů v Česku nekončí.

Nejen že v Praze až do podzimu 2009 farmářské trhy neexistovaly, v českých podmínkách se příliš neužíval ani termín „farmář, farmářský“. Existující trhy s potravinami se jmenovaly buď podle místa konání nebo nesly, jako brněnský Zelný trh, historický název odrážející jejich specializaci. Před rokem 2009 se v českých médiích psalo o farmářských trzích pouze výjimečně.² Jednalo se výhradně o farmářské trhy v zahraničí a ve většině článků figuroval trh pouze jako místo, kde se odehrála událost, o níž článek informoval,³ případně jako součást běžného života v reportážích popisujících život v zahraničí, zejména v USA nebo ve Spojeném Království. Užití tohoto označení pro nově vznikající potravinové trhy v Česku tedy nelze brát jako samozřejmost.

Český termín farmář má původ v angličtině. Jako „farmer“ se původně označoval člověk obhospodařující pronajatou půdu (Dyer 2007), později došlo ke zobecnění termínu i na vlastníky půdy a dnes zhruba odpovídá obecnému označení zemědělec. Co užití anglismu napovídá o geografii zdrojů fenoménu farmářských trhů v Česku? V zemích západní Evropy jsou většinou potravinové trhy pojmenovány v domácím jazyce – „Bauernmarkt“ v němčině, „Boerenmarkt“ v holandštině, „le Marché“ ve francouzštině. Také v postsocialistické Litvě, kde fenomén novodobých farmářských trhů studovala například Renata Blumberg, se pro ně používá označení v litevštině – „ūkininkų turgeliai“ (Blumberg, dosud nepublikováno). Také čeština pro zemědělce tradičně užívala jiná označení než farmář, především sedlák, hospodář či rolník. Proč tedy byly nově vznikající potravinové trhy většinou nazývány farmářské? Na webových stránkách občanského sdružení Archetyp, pořadatele farmářských trhů v Praze na Náměstí Jiřího z Poděbrad a na vltavské náplavce, je užití termínu farmář zdůvodněno následovně:

„Vyskytují se názory, že slovu sedlák hodně ublížila komunisticko-sovětská propaganda. Už dávno před komunisty ale mělo slovo sedlák lehce pejorativní nádech. Oni tak byli zvenku jako specifická skupina nazýváni, ale sami mezi sebou a pro sebe používali víc slovo „hospodář“, které vystihuje tu míru otcovské lásky a odpovědnosti za půdu, rodinu, zaměstnance, zvířata, rostliny... mí prarodiče slovo hospodář používali tak nějak... slavnostně. Je to slovo, které mělo svou váhu. Stačí mrknout se do starých agrárních novin nebo do literatury. Proto se slovo sedlák neujalo

² V letech 1996-2009 se výraz „farmářský trh“ v českých masových médiích objevil v 57 článcích.

³ Například kuriózní autonehoda v Las Vegas, start podnikatelské kariéry mladého Brita vyrábějícího marmeládu, výměna manželky za kozu v Bulharsku, návštěva britského prince Charlese na trhu v USA.

a asi už neujme. Osobně se mi slovo hospodář pro svou původnost líbí nejvíc a vystihuje to, oč jde. Slova „farma“ nebo „plantáž“ ale nejsou žádní novodobí vetřelci, v Čechách se běžně užívala už na konci 19. století, přišla z Anglie a Francie nejspíš oklikou přes Spojené státy, a byla ve své době jako amerikanismus moderní – jako dnes :) Po sametové revoluci se tato lehce buržoazní slova „farma“ a „farmář“ spíše jen revitalizovala“ (Archetyp, nedatováno).

Tato odpověď spíše než cokoli jiného vyvolává další otázky. Je anglofonní prostředí pouze zdrojem označení českých farmářských trhů nebo se odsud do Česka rozšířila také jejich praxe? Proč by inspirace měla přijít z angloamerického prostředí a nikoliv třeba ze sousedních německy mluvících zemí, kde také existují tzv. selské trhy (Bauernmarkten)? Porozumění fenoménu pražských farmářských trhů vyžaduje prozkoumání geografie jeho zdrojů. Vzhledem ke svému omezenému geografickému záběru se stávající odborná literatura tímto aspektem APS dosud příliš nezabývala. I autoři, kteří chápou APS vztahově a dynamicky se zaměřili zejména na vliv zakotvenosti iniciativ v místním kontextu (Allen a kol. 2003, Holloway a kol. 2007). Teprve pohled „odjinud“ odkrývá význam původního kontextu pro přijetí konceptu v odlišných podmínkách, jak ve své inspirativní studii spravedlivých potravinových sítí v Lotyšsku ukázala Guntra Aistara (2013). Zatímco lotyšští malovýrobci potravin se kvůli podle nich neadekvátním legislativním požadavkům uchylují do ilegality, spotřebitelé jsou vyzýváni k přijetí odpovědnosti za osudy vzdálených malých pěstitelů kakaa, banánů či kávy v rámci systému Fair Trade.⁴ Na základě odkazů na socialistickou zkušenost Aistara přesvědčivě argumentuje, že místní specifické pojetí spravedlivosti vytváří předpoklad pro rozvoj místních (ilegálních) alternativních potravinových sítí spíše než těch oficiálních, propagovaných systémem Fair Trade.

Boom „farmářských trhů“ v postsocialistickém Česku v roce 2010 nabídl skvělou příležitost pro prozkoumání „jiné“ (ve smyslu „the Other“) geografie alternativních potravinových sítí. Ve své dizertační práci usiluji zejména o to, porozumět fenoménu farmářských trhů v Česku a jeho potenciálu v oblasti změny zemědělsko-potravinového systému směrem k větší udržitelnosti. Dále chci formulovat adekvátní interpretaci tohoto fenoménu a zhodnotit přínosy aplikace mého přístupu pro zvýšení její relevance. Na základě porozumění a interpretace navrhnout takové doplnění či revizi stávajícího akademického diskurzu alternativních potravinových sítí, které by zvýšilo jeho relevanci mimo angloamerický kontext.

Prvotní touha porozumět fenoménu farmářských trhů v Praze se v průběhu výzkumu přetavila ve specifické geografické výzkumné otázky jejichž zodpovězení si vyžádalo kombinaci poznatků z několika oblastí sociálněvědního výzkumu. Relevanci akademického diskurzu APS posuzuji z pozic postkolonialismu a APS zkoumám jako koncept cestující napříč odlišnými kontexty – ze Západu⁵ do

⁴ Termínem Fair Trade (česky spravedlivý či férový obchod) se označuje sociální hnutí a tržní přístup usilující o pomoc producentům v zemích bývalého Třetího světa. Hnutí prosazuje platbu „spravedlivých cen“ za produkty, stejně jako dodržování sociálních a environmentálních standardů při produkci široké škály komodit. Zaměřuje se zejména na export z rozvojových do rozvinutých zemí světa. Šestici nejprodávanějších fairtradových produktů tvoří banány, kakao, káva, bavlna, cukr a čaj (Zdroj: http://cs.wikipedia.org/wiki/Fair_trade, dosaženo 26. 3. 2015).

⁵ Jako Západ chápu tzv. západní svět/kulturu či civilizaci. Tento termín označuje západoevropskou kulturu nejenom v Evropě ale i mimo ni, všude tam, kde měla západoevropská civilizace rozhodující vliv, tedy zejména v Severní Americe a Austrálii. Termín západní kultura obsahuje mnoho aspektů. Jde o celý soubor různých sociálních a společenských norem a etických a estetických pravidel, ale také konvencí, vztahu k náboženství a

postsocialismu. Cíle výzkumu spolu s nízkou úrovní probádanosti fenoménu představují důvody pro aplikaci kvalitativních výzkumných metod. Těžištěm mého výzkumu jsou rozhovory s pořadateli farmářských trhů v pražském metropolitním areálu (PMA)⁶ spolu s pozorováním na trzích. Můj přístup je inovativní zaprvé typem otázek, které si klade, tedy zaměřením na cestování konceptu farmářského trhu napříč odlišnými geografickými kontexty a proměnami, jimiž prochází v cílovém kontextu PMA. Zadruhé tím, že se zabývá fenoménem „nových“ APS, který je v regionu postsocialistické střední a východní Evropy dosud velmi málo prozkoumaný. Jaké jsou však přínosy takového výzkumu? V čem spatřuji jeho relevanci – pro mě osobně, pro akademické poznání a společnost?

V osobní rovině mi studium fenoménu farmářských trhů umožnilo porozumět podmíněnostem, dopadům a souvislostem svého spotřebitelského chování, kvalifikovaněji se o něm rozhodovat a současně nepřeceňovat jeho (v rámci neoliberálního spotřebitelského diskurzu zdůrazňovaný) význam. V literatuře zabývající se stavem studií jídla⁷ se často uvádí, že jídlo je zaprvé zkoumáno jako téma samo o sobě a zadruhé využíváno pro analýzu řady obecnějších společenských jevů a procesů. Zatímco někteří autoři vyjadřují uspokojení nad tím, jak bohatý objekt výzkumu jídlo představuje (Jackson 2010), další kritizují roztříštěnost výzkumné agendy (Le Heron 2013). Ta podle kritiků dosahuje takové míry, že nelze mluvit o studiích jídla, pouze o rostoucí popularitě využití jídla jako objektu výzkumu mezi vědci s rozdílnými odbornými zájmy (Cook a kol. 2006, 2013). Jsem přesvědčena o tom, že obecnější a konkrétnější úroveň analýzy jídla lze kombinovat, a že se současně jedná o podmínku pro vědeckou i společenskou relevanci naší akademické práce. Ve své analýze fenoménu farmářských trhů v Praze proto věnuji pozornost a) obecným aspektům akademického poznání jako je jeho inkluzivnost a relevance v odlišných geografických kontextech, b) geografické problematice šíření konceptů mezi rozdílnými kontexty, c) potenciálu alternativních potravinových sítí pro proměnu zemědělsko-potravinového systému směrem k větší udržitelnosti a sociální spravedlnosti.

Výzkum fenoménu farmářských trhů v Praze má implikace na všech těchto úrovních. Zatímco sleduji, jak je proces cestování konceptů ovlivňován „vzdáleností“ jednotlivých kontextů, v tomto případě Západu a postsocialismu, můj výzkum umožňuje také zodpovězení otázek ohledně a) inkluzivnosti akademického diskurzu APS a jeho relevance v odlišných geografických kontextech a b) potenciálu farmářských trhů z pohledu zvyšování udržitelnosti zemědělsko-potravinového systému.

Podle Katherine Gibson a Julie Graham (2008) akademici už tím, že je zkoumají a píšou o nich, legitimizují alternativy ke kapitalismu. Osobně se považují za kritika řady aspektů konvenčního zemědělsko-potravinového systému a příznivce APS. Tím spíše je však důležité zachovat si při

víře a poměr k technice a technologiím (Zdroj: http://cs.wikipedia.org/wiki/Z%C3%A1padn%C3%AD_kultura, dosaženo 26. 3. 2015).

⁶ Protože integrální součástí fenoménu farmářských trhů v Praze jsou i trhy za administrativními hranicemi hlavního města, rozhodla jsem se využít vymezení PMA a jeho socio-geografickou zonaci autorů Ouředníčka a Temelové (2009, více v kapitole č. 3.3).

⁷ Výzkum alternativních potravinových sítí a farmářských trhů patří do širší rodiny tzv. studií jídla (food studies), které se objevily před zhruba třiceti lety. Rostoucí zájem sociálních vědců o jídlo vyvolaly proměny zemědělsko-potravinového systému ve druhé polovině 20. století, které se nedařilo uspokojivě zkoumat v rámci tradičních sektorových přístupů. Studiím jídla se blíže věnuji ve své kapitole knihy *Prostor(y) geografie* editorů Romana Matouška a Roberta Osmana (Fendrychová 2015).

zkoumání APS otevřenou mysl a podrobit je kritické analýze stejně jako v případě konvenčního systému, s nímž je pojí komplexní vztahy. Jedním z mých cílů je porozumět fenoménu farmářských trhů. Motivací pro jeho formulaci mi bylo nejen prohloubení vědeckého poznání, ale také hledání osobní odpovědi na otázku „co činit“. Podpora APS ze strany spotřebitelů a institucí by měla být zakotvena v empiricky ověřeném, realistickém poznání. Proto také věnuji pozornost jejich sociální exkluzivitě, která patří mezi klíčové aspekty z pohledu hodnocení progresivity APS.

V první kapitole představím a zhodnotím stávající úroveň akademického poznání APS. Ve druhé kapitole formuluji vlastní geografický přístup k výzkumu APS kombinující poznatky tří oblastí společenských věd – postkolonialismu, cestování konceptů a postsocialismu. Kritika relevance západního akademického diskurzu v odlišných geografických kontextech je zakotvena v práci postkoloniálních myslitelů. Pojetím farmářských trhů jako cestujícího konceptu navazuji na odkaz Edwarda Saida. Akademická reflexe postsocialismu je důležitá pro uvažování o podmínkách přijetí konceptu i o vzdálenosti, kterou musel při své cestě ze Západu překonat. Na závěr druhé kapitoly formuluji cíle výzkumu a kroky vedoucí k jejich naplnění. Obsahem třetí kapitoly je popis a zdůvodnění výzkumné metodologie. Ve čtvrté kapitole analyzuji kontext boomu farmářských trhů, tedy stav zemědělsko-potravinových sítí v Česku v roce 2010 a jeho historické kořeny. Následuje prezentace výsledků mého výzkumu farmářských trhů v PMA. Nejdříve popis vývoje fenoménu v kapitole páté a poté analýza diskurzu pořadatelů v kapitole šesté. V sedmé kapitole formuluji interpretaci fenoménu farmářských trhů v PMA, výsledky výzkumu farmářských trhů konfrontuji se stávajícím akademickým diskurzem APS, hodnotím jeho relevanci a navrhuji jeho revizi. V závěru shrnuji hlavní zjištění dizertační práce, hodnotím přínosy aplikace mého přístupu a nabízím témata pro další výzkum farmářských trhů a APS v Česku obecně.

1. Stávající akademický diskurz alternativních potravinových sítí a jeho geografická zakotvenost

V první části kapitoly představuji a zdůvodňuji použití termínu „alternativní potravinové sítě“. Dále se věnuji stávajícím konceptualizacím APS a debatám o jejich přínosech a problémech. Na základě zakotvenosti odborného diskurzu APS převážně v angloamerickém kontextu formuluji požadavek na revizi dosavadního odborného diskurzu APS. Kapitulu doplňuje přehled stávajícího výzkumu a) farmářských trhů a b) APS v postsocialistické střední a východní Evropě.

1.1. Proč alternativní potravinové sítě?

Výzkumník, který se začne zabývat fenoménem farmářských trhů, záhy zjistí, že v západní, zejména angloamerické vědě jsou ve větší míře zkoumány zhruba od 90. let 20. století jako jeden typ tzv. alternativních potravinových sítí. Takto jsou v odborné literatuře označovány relativně různorodé iniciativy v oblasti produkce, spotřeby a obstarávání potravin jako komunitou podporované zemědělství⁸, přímý prodej potravin na farmářských trzích, ve farmářských prodejnách, přímo na farmě či prostřednictvím systémů předplatného, tzv. bedýnek. Ale také biopotraviny, Fair Trade, tradiční a řemeslné potravinářské produkty, regionální speciality a další (vyčerpávající typologii APS nabízejí Renting a Marsden 2003 či Watts a kol. 2005).

V českých podmínkách se takové iniciativy začaly objevovat teprve v postsocialistickém období, řada z nich až v posledních zhruba pěti letech (viz kapitola č. 4.2). Jejich výzkum je tedy logicky teprve v počátcích (viz kapitola č. 1.5). Společenskovední výzkum alternativních potravinových sítí se až donedávna rozvíjel zejména v západní Evropě a Severní Americe (viz část kapitoly 1.4). Zakotvenost poznatků a konceptů o APS ve specifických historickogeografických kontextech je zdrojem problémů, jimiž se zabývám v kapitole č. 2.1. Zde je mým cílem představit a zhodnotit současný stav odborné literatury zabývající se APS, její vývoj, tematické zaměření, hlavní koncepty a jejich kritiky a také přínosy a problémy, které jsou s APS spojovány. Rešerše a kritické zhodnocení odborné literatury zabývající se APS představuje výchozí bod mého výzkumného přístupu. Tím, že v zaměření svého výzkumu farmářských trhů reflektuji klíčová témata akademického diskurzu APS, získám možnost konfrontovat s ním své výsledky a zhodnotit relevanci akademického diskurzu APS v jiném než jejich původním geografickém kontextu.

Původní pojetí APS bylo velmi volné, postavené na dichotomii alternativní versus konvenční potravinové sítě, což s sebou neslo řadu problémů. Jak upozorňují Moya Kneafsey a kol. (2008), „sporný a nejasný“ (angl. fuzzy) koncept „alternativní“ zastupuje hned několik dalších sporných a nejasných atributů potravin jako jsou „místní“, „bio“, „speciální“, „komunitní“ nebo koncept „potravinových mílí“ (angl. food miles). Podle Seyfang (2006) na rozdíl od akademiků sami aktéři termín alternativní užívají jen málokdy, neboť se domnívají, že jejich aktivitám přisuzuje okrajový charakter. S postupujícím výzkumem se terminologie v oblasti výzkumu alternativních potravinových

⁸ V Česku relativně nový typ APS inspirovaný západoevropskými iniciativami. V rámci komunitou podporovaného zemědělství skupiny spotřebitelů společně nakupující produkty jednoho či několika výrobců, formou předplatného se zavazují k jejich dlouhodobějšímu odběru a sdílejí s výrobcem rizika neúrody.

iniciativ rozrůžnila. Vedle alternativních potravinových sítí (Goodman 2004, Whatmore a kol. 2003) se objevily termíny „alternativní potravinové iniciativy“ (angl. alternative food initiatives; Allen a kol. 2003), „alternativní potravinová hnutí“ (angl. alternative food movements; Marsden 2000), „krátké řetězce zásobování potravinami“ (angl. short food supply chains; Ilbery a Maye 2005, Renting a kol. 2003), „lokalizované zemědělsko-potravinové systémy“ (angl. localized agri-food systems; Muchnik 2011) či „lokální potravinové systémy“ (angl. local food systems; Fonte 2008, Hinrichs 2000, Karner 2010). Tyto termíny nejsou synonyma, jejich obsahový překryv je však značný. Jedna z nejnovějších revízi termínu pochází od Henka Rentinga, který v článku z roku 2012 soudí, že stávající pojmy již neodpovídají poznání reality. Zejména nejsou schopny obsáhnout rostoucí význam občanů a občanské společnosti pro „řízení“ (angl. governance) potravinových sítí (Renting a kol. 2012). V případě termínu „alternativní potravinové sítě“ kritizuje chybějící normativní obsah a jejich definici pouze na základě odlišnosti od konvenčních potravinových sítí. Zavádí proto nový pojem „občanské potravinové sítě“ (angl. civic food networks; Renting a kol. 2012), který zdůrazňuje aktivní roli spotřebitelů-občanů a občanské společnosti v utváření a řízení APS.

Při vědomí jeho omezení a existence alternativních termínů budu v textu nadále používat pojem alternativní potravinové sítě. Je nejen nejrozšířenější ale také vzhledem k zaměření mého výzkumu vhodnější než termíny založené na přídavném jménu lokální – zejména proto, že umožňuje klást si otázky ohledně podstaty oné „alternativnosti“. APS se mezi sebou liší v mnoha ohledech – kým jsou iniciovány, jaké mají cíle, jaké jsou motivace jednotlivých účastníků, na které měřítkové úrovni a v jakém prostředí působí. Navzdory různorodosti výše uvedených iniciativ je řada autorů zahrnuje pod společné označení, neboť věří, že sdílejí důležité determinující charakteristiky. Podívejme se nyní na existující konceptualizace APS.

Podle jedné ze zakladatelek studií APS, Sarah Whatmore, jsou jejich společnými znaky „redistribuce hodnoty v rámci potravinové sítě odporující logice „velkoobjemové produkce“ (angl. bulk production), snaha obnovit důvěru mezi výrobcem a spotřebitelem a formulace nových podob politického sdružování a řízení trhu“ (Whatmore a kol. 2003, s. 389). Analýza existujících empirických článků věnovaných APS, již zpracovali Laura Venn a kol. v roce 2006, potvrdila velkou různorodost formy, motivací a jednání v APS. Podobnost jednotlivých APS lze spatřovat v jejich konceptualizaci jakožto seskupení propojujících výrobce a spotřebitele. Venn a kol. vymezili následující čtyři hlavní parametry APS: 1) sblížení produkce a spotřeby potravin, vytvoření alternativního ekonomického prostoru; 2) nekonvenční distribuční kanály; 3) zakotvenost v určitém místě a komunitě, vztahy mezi aktéry založené na důvěře; 4) důraz na kvalitu, tradice a kulturní dědictví (Venn a kol. 2006). Lucy Jarosz (2008) považuje za čtyři definiční charakteristiky APS: 1) kratší vzdálenosti mezi výrobcem a spotřebitelem, 2) malou velikost farmy a ekologický nebo holistický způsob hospodaření jako kontrast vůči velkoobjemové průmyslové výrobě, 3) existenci (zvláštních) míst nákupu potravin jako potravinová družstva, farmářské trhy, komunitou podporované zemědělství a místní programy školního stravování, 4) oddanost sociální, ekonomické a ekologické dimenzi udržitelné produkce, distribuce a spotřeby jídla.

„Alternativnost“ se podle autorů těchto konceptualizací může týkat způsobu produkce potravin, distribučních kanálů i prostorů směny. Také spektrum hodnot spojovaných s APS je široké, patří sem kvalita, tradice, kulturní dědictví a udržitelnost potravinového systému. Všimněme si, že vzájemné

přibližování výrobců a spotřebitelů potravin v rámci alternativních distribučních kanálů a nových ekonomických prostorů – tedy jejich geografii – považují tyto autoři za klíčovou charakteristiku APS (Holloway a kol. 2007, Jarosz 2008, Renting a kol. 2003, Venn a kol. 2006, Whatmore a kol. 2003). Se sblížením výrobců a spotřebitelů jsou spojována očekávání ohledně kvalitativní proměny jejich vztahů – zejména obnovení vzájemné důvěry a redistribuce hodnoty a moci oproti konvenčním zemědělsko-potravinovým sítím. APS sblíží výrobce a spotřebitele jednak zkrácením fyzické vzdálenosti, v rámci tzv. re-lokalizace potravinových sítí, jako v případě preference spotřeby místních či regionálních produktů. Druhé přiblížení se týká snižování počtu mezičlánků mezi výrobcem a spotřebitelem jako v případě Fair Trade či tzv. adopčních systémů⁹ (Holloway 2002, Reynolds 2002). Příkladem propojení obou typů sblížení je komunitou podporované zemědělství a různé formy přímého prodeje (tedy i farmářské trhy), krajní formou je pak samozásobitelství.

Na uvedení do problematiky APS navazuje popis vývoje jejich konceptualizace a představení hlavních akademických diskuzí týkající se tohoto fenoménu. Zvláštní podkapitulu věnuji také stávajícímu výzkumu jedné konkrétní formy APS – farmářských trhů – jež jsou objektem mého empirického výzkumu. Poté nabídnu geografické argumenty pro revizi stávajícího diskurzu a přehled výzkumu APS realizovaného v postsocialistické střední a východní Evropě a v Česku. V následující kapitole se budu věnovat interpretacím vzniku APS.

1.2. Alternativa vůči čemu? Potravinové paniky a obrat ke kvalitě

Vzhledem k tomu, že termín „alternativní“ implikuje existenci nějakého původního, základního stavu, je třeba položit si otázku, co je tím původním stavem v případě APS? A proč aktéři APS považovali za nutnou jeho revizi? První texty věnované APS (Murdoch a kol. 2000, Whatmore a Thorne 1997) dávaly jejich vznik do souvislosti s problémy konvenčního zemědělsko-potravinového systému, zejména s industrializací a globalizací potravinových řetězců (viz rámeček č. 1). Podívejme se proto nejdříve na stručné shrnutí hlavních rysů vývoje zemědělsko-potravinářského systému ve druhé polovině 20. století. Také v tomto textu se s ohledem na geografický původ literatury o APS zaměřuji na kontext západní Evropy a Severní Ameriky, vývoj zemědělsko-potravinářského systému na území Česka je obsahem sedmé kapitoly.

Rámeček č. 1: Problémy konvenčního potravinového systému

Současný zemědělsko-potravinový systém charakterizuje Richard Le Heron (2013) jako: „komplexní konglomerát (angl. assemblage) aktérů produkující levné jídlo pro převážně městské masy a drahé jídlo pro elity. Tomuto shromáždění dominuje (na ropě závislý) komplex živočišné výroby a výroby krmiv zajišťující dodávky masa pro ty, kdo si ho mohou dovolit. Jsou v něm obsaženy rozpory, které zrodily krizi cen potravin a nastolily otázku potravinové bezpečnosti a suverenity. Projevy úzkosti jako potravinové paniky, nepokoje (angl. food riots) a obavy o zdravotní nezávadnost jídla odrážejí zhroucení konvenčních potravinových řetězců navzdory slibům, že dokážou zajistit potraviny v dostatečné kvalitě i kvantitě. K jeho slabinám patří také neschopnost dostat potraviny k hladovějícím či negativní dopady konzumace určitých potravin na lidské zdraví a tělo“ (Le Heron 2013, s. 53).

⁹ V rámci adopčních schémat spotřebitel přispívá zemědělci určitou finanční částkou a jako protihodnotu získává produkty jeho práce. Často využívaná je estetika „adopce“ konkrétního zvířete.

Jak se zemědělsko-potravinový systém vyvinul do této podoby? Za klíčové jsou považovány procesy industrializace a globalizace. Ačkoli oba začaly již dříve (viz např. Coleman 1998), zásadní je jejich vývoj ve druhé polovině 20. století. Po zkušenostech druhé světové války a v kontextu začínající studené války se potravinová soběstačnost a bezpečnost staly strategickou prioritou většiny států. Ten vedl v „severoatlantických“ ekonomikách k technologické intenzifikaci a důrazu na zvyšování produktivity zemědělství po vzoru průmyslu, ale také ke vzniku komplexního systému státem regulovaných forem ochrany trhu, celních sazeb a dotací (Coleman 1998, Knudsen 2007). Ve stejném období začala také tzv. zelená revoluce – řízený vývoz produktivistického modelu zemědělství do zemí tehdy na Západě označovaných jako Třetí svět. Využití nově vyšlechtěných plodin s vyššími výnosy, průmyslových hnojiv a pesticidů umožnilo zvýšit produktivitu zemědělství v zemích jako Mexiko a Indie, které se ocitly pod tlakem v důsledku demografické revoluce. Zelená revoluce nicméně nebyla apolitickým projektem – měla být opozicí vůči šíření socialismu v zemích Třetího světa. Spolu s řešením problému hladu nabízela také „západní“ představy o uspořádání společnosti (demokracie) a ekonomiky (kapitalismus). Právě kapitalistický přístup k zemědělství byl často kritizován: tradiční samozásobitelské zemědělství bylo nahrazeno monokulturním zemědělstvím orientovaným na export do zemí bohatého Severu, což vedlo k větší zranitelnosti venkovských populací těchto zemí (Gregory a kol. 2009, Le Heron 2013, Yapa 1993). Druhá fáze zelené revoluce stále probíhá a je ve znamení molekulární biologie a biochemie – její vlajkovou lodí jsou geneticky modifikované organismy (Gregory a kol. 2009).

S některými zemědělskými komoditami jako je čaj, káva, cukr nebo kakao se obchodovalo v globálním měřítku již po staletí, v posledních desetiletích se však mění rozsah, objem i podoby globalizace zemědělsko-potravinového systému.¹⁰ Důležitou roli v těchto procesech hrála repolitizace jídla. Po dvou desetiletích zdánlivého ticha a klidu se v 80. letech potravinový znovu staly politickým tématem (Winter 2003) poté, co se ukázalo, že se euroatlantické zemědělství dostalo do krize charakteristické chronickou nadprodukcí, intenzivní konkurencí a zhroutilím trhů (Coleman 1998, Knudsen 2007). Společná zemědělská politika Evropského společenství (dále SZP) byla kritizována jako nespravedlivý a nevhodný systém konzumující dotace a produkující přebytky. V politice se prosazoval neoliberalismus, odmítající státní intervence, regulaci trhu a nároky zemědělství na specifický přístup oproti jiným sektorům ekonomiky. Reformy spočívaly ve snížení podpory zemědělství, deregulaci trhu a snižování cel. Odpovídající zisky měla zemědělcům zaručit úspěšná reakce na tržní poptávku, neúspěšní neměli být podporováni. Farmář se z producenta potravin pro národ stal podnikatelem v rámci globální ekonomiky (Busch a Juska 1997, Coleman 1998).

Implementace neoliberálního paradigmatu v evropském zemědělství byla ovšem komplikována existencí struktur vzniklých v rámci předchozího rozvojového období – zejména vlivných organizací výrobců úzce provázaných se státní správou. Po roce 1985 se v Evropském společenství uplatnila nová strategie založená na vytvoření společného trhu, ekonomické a měnové unie spolu s důrazem na soudržnost spočívající v pomoci oblastem nejvíce trpícím dopady tržního liberalismu (Coleman 1998). SZP i nadále zásadně ovlivňuje vývoj evropského zemědělsko-potravinového systému a přispívá k udržování nerovných podmínek na globálním trhu potravin. Zevrubný a kritický pohled na neoliberální globalizaci zemědělsko-potravinového systému nabízí v článku z roku 2010 Lawrence Busch (Busch 2010). Mimo jiné v něm ukazuje, jak politika institucí jako Světová obchodní organizace umožnila expanzi nadnárodních korporací a vznik podmínek, které Harriet Friedmann již v roce 1993 popisovala termínem „soukromá globální regulace“. Z důvodu nejistot a rizik spojených se zemědělskou produkcí kapitál korporací směřoval do nezemědělských odvětví zajišťujících zemědělské vstupy jako osivo, hnojiva, pesticidy a technologie nebo do zpracovatelského průmyslu

¹⁰ Podrobný vhled do této problematiky nabízí kniha *Globalising Food: Agrarian Question and Global Restructuring* editorů Davida Goodmana a Michaela Wattse (Goodman a Watts 1997).

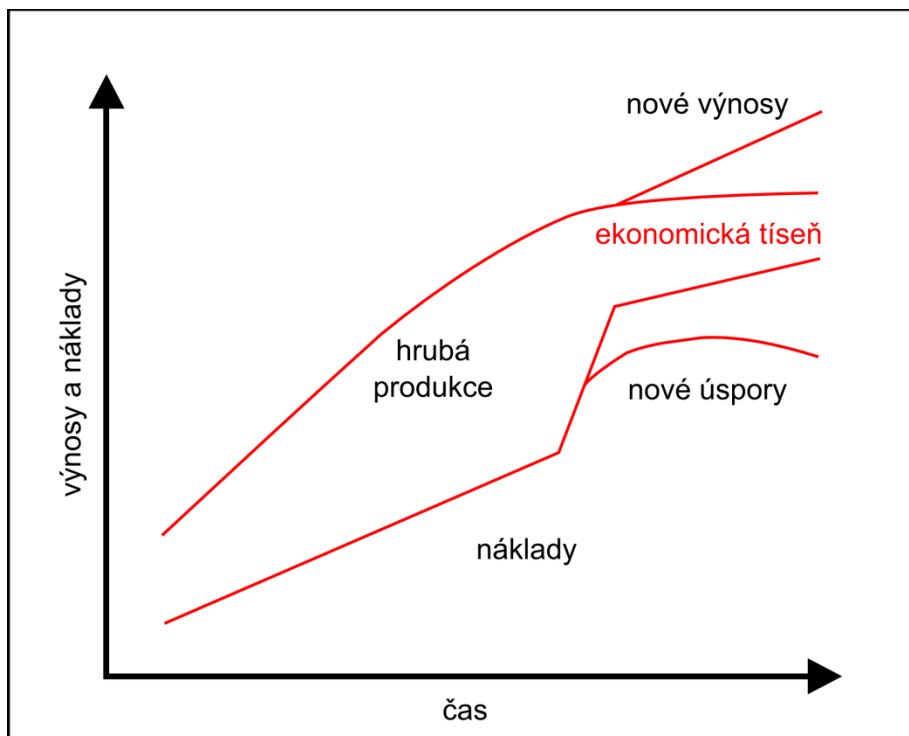
a maloobchodu. Nadnárodní sítě supermarketů ovládly potravinové komoditní řetězce (Gereffi a kol. 2005, Gereffi 2005).

Velké firmy přebírají roli kapitána dodavatelského řetězce (v případě potravin se většinou jedná o supermarkety), který řídí řetězec od produkce primárních surovin po prodej koncovému spotřebiteli.¹¹ Kvůli ochraně svého zisku a dobrého jména kapitán vyžaduje po dodavatelích dodržení určitých standardů kvality. Kontrola dodržování standardů je požadována po nezúčastněné třetí straně, kterou je většinou mezinárodní akreditační organizace. Kapitán do jisté míry chrání členy řetězce před nebezpečími volného trhu, současně se snaží získat maximální podíl na přidané hodnotě pro sebe (Busch 2010). Tyto strategie v podstatě regulují či dokonce omezují fungování tržních principů.

Výše popsany vývoj zemědělsko-potravinového systému měl pochopitelně specifické důsledky pro zemědělce a spotřebitele. V případě zemědělců byla popsána past rostoucích nákladů a klesajících zisků. V hojně citovaném úvodníku speciálního čísla časopisu *Sociologia Ruralis* z roku 2000 Jan van der Ploeg a kol. uvádí, že koncem 80. let 20. století se v důsledku pokračující modernizace zemědělství vystupňoval ekonomický tlak na zemědělce (píší doslova o jejich "ždímání" – angl. squeeze). Podle modernizačního přístupu zisky výrobců závisely na souběžném zvyšování objemu a technické efektivity produkce (van der Ploeg a kol. 2000). Tento model v posledních desetiletích 20. století dosáhl svých limitů (obrázek č. 1) – další zvyšování objemu produkce nebylo možné z důvodu nasycení trhů, a rostoucí opozice vůči dumpingové politice na světovém trhu zemědělských komodit. Zároveň tlak na snižování výrobních nákladů prostřednictvím zvyšování efektivity nutil zemědělce investovat do stále nových technologií, čímž jejich výrobní náklady vlastně rostly (Cochrane 1979). K rostoucímu tlaku přispěla také nová pravidla v oblasti ochrany životního prostředí, životních podmínek hospodářských zvířat a hygieny, či stále náročnější požadavky zpracovatelského průmyslu a maloobchodu. Protože tyto požadavky byly zřídka kompenzovány vyššími zisky (Ward 1993), jejich výsledkem bylo „zmáčknutí“ zemědělců mezi rostoucími náklady a klesajícími zisky (viz obrázek č. 1; Renting a kol. 2003).

¹¹ Posílení korporací přineslo technologie jako „řízení dodavatelského řetězce“ (angl. supply chain management) a „režim třístranných standardů“ (angl. tripartite standard regime). Podstatou neoliberalismu je sice volná soutěž, pokud je ovšem dosaženo perfektní konkurence, firmám klesají zisky. Obě uvedené technologie představují strategie velkých firem jak se riziku klesajících zisků vyhnout (Busch 2010).

Obrázek č. 1: Schéma „ždímání“ západoevropských zemědělců ve druhé polovině 20. století

Zdroj: Upraveno autorkou dle Rentinga a Marsdena (2003). Pozn.: Náklady rostoucí více než zisky byly zdrojem ekonomické tísně zejména malých zemědělců.

Procesy industrializace a globalizace výroby potravin vedly k vzájemnému odcizení produkce a spotřeby, respektive „zneviditelnění“ vztahů mezi nimi (Freidberg 2004, Goodman 2004, Guthman 2002, Hendrickson a Heffernan 2002). Toto odcizení bylo překonáváno pomocí institucionalizovaných standardů kvality, jejichž dodržování zajišťoval systém polovládních agentur využívajících vědecké metody a poznatky (Murdoch a kol. 2000, Renting a kol. 2003). Po několika desetiletích relativně bezproblémového fungování začala důvěra části veřejnosti v tento systém klesat. Ačkoli byl podle Murdocha poválečný vývoj zemědělsko-potravinového systému hnán snahou „obejít přírodní vlivy při výrobě potravin“, ukázalo se, že biologické vlivy přetrvávaly a limitují možnosti globalizace a industrializace tohoto odvětví (Murdoch a kol. 2000). Symbolem těchto limitů se staly „potravinové paniky“¹² (angl. food scares) poprvé se objevující právě v 80. letech, které podle řady autorů vedly k rozvoji alternativních potravinových sítí (Freidberg 2004, Goodman 2004 a 2009, Murdoch a kol. 2000, Murdoch a Miele 1999, Renting a kol. 2003). Konvenčně produkované jídlo bylo stále více chápáno jako „nepřírodní“, „umělé“ a nebezpečné. Nejasný (často v podstatě nevystopovatelný) původ potravin začal být považován za problém. Spotřebitelé stále více chtěli „vědět co jedí“ a alternativní potravinové sítě nabízely řešení. Spotřebitelé se obrátili zpět k „místním“ a „přírodním“ potravinám, doufajíce, že tyto jsou zárukou kvality, tradičních hodnot,

¹² Označení užívané pro šíření obav následujících medializaci problémů konvenčního zemědělsko-potravinového systému, zejména epidemií chorob u hospodářských zvířat. Ty mohou po zmutování ohrožovat lidské zdraví či život, mezi klasické příklady patří tzv. nemoc šílených krav (BSE) a její lidská varianta Creutzfeldt-Jakobova nemoc (od 1986, ohnisko ve Spojeném království), slintavka a kulhavka (2001 ve Spojeném království), SARS (2002-2003, východní Asie), ptačí chřipka (od 2003, východní Asie), ale třeba také dioxiny (Německo 2010). Podobnou roli mohou sehrát i méně závažné případy jako třeba výskyt podvrženého koňského masa v masných produktech (Evropa 2013).

ekologicky šetrných řešení a praktik respektujících blahobyt hospodářských zvířat. Neboli, věřili, že jim tyto potraviny umožní vyhnout se problémům spojeným s honbou za efektivitou a nízkými cenami, což jsou charakteristiky spojované s konvenčním zemědělsko-potravinovým systémem (Murdoch a Miele 1999).

Rozvoj APS však nelze redukovat na reakci spotřebitelů a zemědělců na problémy konvenčního zemědělsko-potravinového systému. Představuje součást širších sociálně-ekonomických změn. V roce 2000 formulovali Murdoch s kolegy tezi o „obratu ke kvalitě“ ve výrobě a spotřebě jídla. Kvalita podle nich měla nahradit efektivitu, ideál produktivistického zemědělsko-potravinového systému. Ve svém výzkumu se zabývali re-definováním kvality, kterou chápali jako sociálně konstruovanou¹³, v rámci APS. Za základní složky reformulované kvality jídla považovali jeho přírodnost a „(znovu)zakotvenost“ (angl. re-embeddedness) v místních ekologických a sociálních vztazích (Murdoch a Miele 1999, Murdoch a kol. 2000). Rozvoj APS je obecně považován za jeden z procesů v rámci obratu ke kvalitě. Jeho zdroje lze hledat vedle obav o bezpečnost a výživnost jídla zejména v rostoucím blahobytu společností Severní Ameriky, západní Evropy a některých dalších regionů (Murdoch a Miele 1999, Winter 2003) – tedy spíše na straně spotřebitelů. Dochází k diferenciaci poptávky a stoupá také zájem určitých skupin spotřebitelů o zdravotní, etické, environmentální a politické aspekty výroby a spotřeby potravin (Holloway a Kneafsey 2000, Murdoch a Miele 1999, Marsden 1998 citován v Renting a kol. 2003). V rámci diferencujícího se trhu vzniká segment „foodies“¹⁴, ale také „zodpovědných“ či „zelených“ spotřebitelů ochotných platit „příplatek“ (angl. price premium) za produkty obsahující kvalitu, které podle nich konvenčně produkované potraviny postrádají. Těmi, kdo jsou schopni jim takové potraviny zajistit, jsou právě místní malí farmáři, jejichž konkurenceschopnost v rámci konvenčního systému je snižena (viz výše). Zájem západoevropských zemědělců o novou tržní niku přitom není motivován jen změnami poptávky, ale také politickou podporou na národní i evropské úrovni. Ta se zaměřuje na diverzifikaci zemědělské výroby směrem k výrobkům s vyšší přidanou hodnotou (DuPuis a Goodman 2005, Holloway a Kneafsey 2000).

Díky sblížení malých výrobců a spotřebitelů potravin dochází k redistribuci hodnoty, moci a kontroly v potravinových sítích. S těmito procesy jsou spojována očekávání ohledně kapacity APS řešit specifické problémy obou těchto skupin. Na straně produkce mají zajistit spravedlivé zisky malým farmářům „zmáčknutým“ na hranici ekonomické životaschopnosti a jejich prostřednictvím oživit venkovskou ekonomiku. Na straně spotřeby jsou s nimi spojena očekávání ohledně zajištění přístupu ke zdravým a čerstvým potravinám pro obyvatele. Další potenciální přínosy se týkají sociální

¹³ Tedy neustále utvářenou v procesu sociální interakce a komunikace.

¹⁴ Tímto termínem jsou označováni lidé, jejichž koníčkem je konzumace a případně také příprava dobrého jídla z kvalitních surovin (Collins English Dictionary). Starší označení gamet/gurmán bylo opuštěno kvůli nádechu snobismu (<http://en.wikipedia.org/wiki/Foodie>). Základní charakteristiky foodies jsou následující: foodies vědí, co mají rádi a proč, vědí, proč jsou některé potraviny lepší než jiné a chtějí jíst dobré jídlo tak často, jak je to možné (Zdroj: <http://www.slashfood.com/2006/02/10/what-is-a-foodie-anyway/>, dosaženo 26. 3. 2015). Definice dobrého jídla může zahrnovat aspekty jako je chuť, složení, místo původu, způsob produkce a zpracování, autenticita a další. Termín, který se běžně používá i v češtině, pochází z angličtiny. Poprvé byl použit začátkem 80. let 20. století souběžně v USA a ve Spojeném království. Foodies se objevili jako součást širšího trendu rostoucího zájmu o jídlo a kvalitu potravin společně s kuchařskými pořady v televizi, specializovanými magazíny či fenoménem kuchařských celebrit. Již v roce 1985 vyšla kniha *The Official Foodie Handbook* (Barr a Levy 1985) s příznačným podtitulem – „buďte moderní, uctívejte jídlo“ (angl. be modern, worship food).

soudržnosti koheze – kontakt farmářů a spotřebitelů posiluje vztah mezi městem a venkovem, jídlo získává zpět svůj společenský a prostorový rozměr (Marsden a kol. 2000, Renting a kol. 2003). Protože sblížení má většinou formu re-lokalizace potravinových sítí, přidávají se očekávání environmentálního charakteru: kratší cesta čerstvých potravin „z vidlí na vidličku“ znamená menší spotřebu fosilních paliv pro přepravu a tedy nižší emise skleníkových plynů, odpadá potřeba potraviny balit a konzervovat (Coster a Kennon 2005, Renting a Wiskerke 2010). S hospodařením na úrovni rodinné farmy jsou spojovány další přínosy jako péče o krajinu, šetrnější přístup k půdě a k hospodářským zvířatům a zachování specificky evropského venkovského kulturního dědictví (DuPuis a Goodman 2005, Goodman a Goodman 2009). Většina těchto tezí byla s postupujícím výzkumem podrobena mnohonásobné kritice. Následující kapitola přináší přehled hlavních kritických debat v rámci akademického diskurzu alternativních potravinových sítí.

1.3. Hlavní kritické diskuze v rámci akademického diskurzu alternativních potravinových sítí

Původní optimistické konceptualizace APS jako plodu koalice farmářů a spotřebitelů nabízející řešení většiny problémů zemědělsko-potravinářského systému byly na základě empirického výzkumu zpochybněny, přičemž geografové v tomto procesu hráli významnou roli (Cook 2013, Freidberg 2013). Kritici se zaměřili na praxi i diskurz APS a poukázali na řadu problémů. Patří mezi ně idealizace APS (DuPuis a Goodman 2005, Castree 2004), nedostatek empirických důkazů o jejich přínosech (Maye 2013) či malý rozsah a význam alternativních potravinových sítí ve srovnání s těmi konvenčními (Guthman 2013). V poslední době zejména někteří američtí výzkumníci zpochybňují potenciál APS jako nositele nutných změn zemědělsko-potravinového systému a doporučují zaměřit pozornost na stále dominující konvenční systém (Freidberg 2013, Guthman 2013). Spíše britští autoři, kteří vycházejí z konceptu „rozmanitých ekonomik“ (angl. diverse economies; Gibson a Graham 2008), však trvají na potřebě výzkumu APS jako „zásobárny nápadů“ pro budoucnost (Cook 2013, Holloway a kol. 2007, Kneafsey a kol. 2008). Následuje přehled akademických diskuzí, které považují za klíčové pro vývoj diskurzu APS směrem k větší kritičnosti. Poté ukáži, kde podle mých zjištění stále zbývá prostor pro další, geografickou, revizi.

Radikálnost alternativních potravinových sítí

Původní dichotomické chápání konvenčního a alternativního potravinového systému se dlouho neudrželo. Empirický výzkum odhalil rozdíly v radikálnosti mezi jednotlivými APS i proměny jednotlivých iniciativ v průběhu vývoje. David Watts s kolegy (2005) rozlišili slabší APS, zaměřující se především na produkt a silnější, orientující se na vztahy výrobců a spotřebitelů. Patricia Allen s kolegy (2003) na příkladu kalifornských APS ukázali, jak v průběhu několika desetiletí bylo téma sociální spravedlnosti (reprezentované zájmy zemědělských dělníků) v agendě kalifornských APS nahrazeno zájmem o malé farmáře a městské spotřebitele. Měnilo se nejen zaměření, ale také radikálnost APS, od požadavků na změnu konvenčního potravinového systému směrem k „pouhému“ nabízení alternativ (Allen a kol. 2003). Emily Eaton (2008) v podobném duchu popisuje vývoj kanadských projektů v oblasti APS od snahy o „nakrmení místních obyvatel“ ke „komodifikaci místních potravin“. Proměny agendy APS odrážejí podle těchto autorů jak širší proces neoliberalizace (proto zaměření na

spotřebitele a jeho zájmy), tak dílčí proměny politiky státních a nevládních institucí (Allen a kol. 2003, Eaton 2008).

Vzhledem k důrazu na sbližování výroby a spotřeby formou re-lokalizace, je pro APS typicky problematický „proces přenosu nových praktik na vyšší měřítkovou úroveň“ (angl. scaling-up). Na jedné straně je s tímto procesem spojována šance na demokratizaci přístupu k APS, které mnozí označují za sociálně exkluzivní (viz dále). Na druhé straně panují obavy ze zpronevření se původním principům. V roce 2004 vyslovila Julie Guthman v této souvislosti tezi o „konvencionalizaci“ APS. Guthman demonstrovala tento proces na příkladu kalifornských biopotravin a spolu s dalšími autory kritizovala erozi původních idejí a cílů (Guthman 2004, Mutersbaugh 2005, Reynolds 2004). Podle Guthman zejména maloobchodní řetězce reagují na proměny chápání kvality a kladou důraz (minimálně v marketingu) na regionální a transparentní původ potravin, tradiční a kvalitní produkty, napodobují APS, zavádějí vlastní soukromé značky a standardy kvality. Konkurence těchto silných hráčů hrozí připravit o rentu její původní hypotetické příjemce – malé farmáře (Marsden 2004). Výzkum konvencionalizace se doposud týkal zejména biopotravin, které jsou vůči ní díky důrazu na proces výroby a nikoli vztahy mezi aktéry v síti obzvláště náchylné (Guthman 2004). Objevily se ale i práce zaměřené na Fair Trade (Jaffee a Howard 2010). William Friedland (2010) pak soudí, že všechny úspěšné APS jsou náchylné ke konvencionalizaci. Hodnocení konvencionalizace APS není jednoznačné, dopady na jednotlivé aktéry se pochopitelně liší. Na jedné straně je konvencionalizace chápána jako „zkrocení“ APS, snížení jejich potenciálu pro změnu potravinového systému a zhoršení situace výrobců, na druhé straně jako proces demokratizace zvyšující dostupnost kvalitních potravin pro širší vrstvy společnosti (Goodman 2009).

Dalším bodem diskuze alternativnosti APS, jehož jsem se již letmo dotkla v předchozím textu, je jejich zakotvení v režimu neoliberální ekonomiky a neoliberálních hodnot, jakými jsou svoboda volby a individualismus namísto zaměření na sdílení zodpovědnosti a na solidaritu (Seyfang 2009). Neoliberální koncept udržitelného rozvoje je založen na představě udržitelných spotřebitelských rozhodnutí (Jehlička a Smith 2011). Očekává se, že dobře informovaný spotřebitel se rozhodne pro produkt (či službu), jehož výroba, distribuce či likvidace je „udržitelnější“ než v případě konvenčních postupů. Může se jednat např. o použití odbouratelných přírodních materiálů či nízkenergetických výrobních procesů. Zatímco někteří autoři se snaží najít řešení v rámci neoliberálního diskurzu udržitelné individuální spotřeby – například Kate Soper (2004) se svým konceptem alternativního hedonismu – mnozí odmítají neoliberální individualizovanou morálku etické spotřeby a volají po změně hodnot směrem k ekologickému občanství (ecological citizenship) a veřejným politikám spotřeby jako péče (Hartwick 2001, Morgan 2010).

Podle Gill Seyfang je neoliberální paradigma nevhodné pro řešení problémů globálního industrializovaného systému zásobování jídlem, protože spoléhá jednak na fungování trhu, který externalizuje sociální a environmentální náklady a jednak na sebe-ukáznění individuálních spotřebitelů (Seyfang, 2006). Neoliberální proces přenosu odpovědnosti na spotřebitele (responsibilization) byl kritizován z mnoha důvodů. Požadavky na individuální aktivitu spotřebitele nereflektují mocenskou strukturu určující možnosti jednotlivce, jakou jsou například nerovnosti v přístupu ke znalostem (Barnett a kol. 2005). Současně byla identifikována neochota lidí převzít zodpovědnost za problémy světa, které neřeší velcí a mocní aktéři jako vlády a korporace (Cook a kol.

2006). Konečně, problémem je nedostatek důvěry v možnost změny touto cestou. Petr Jehlička a Joe Smith (2011) například ukázali, že čeští aktéři v oblasti udržitelné spotřeby, ať ze státního či neziskového sektoru, nepovažují za reálné snižování úrovně spotřeby. Politiky pro podporu udržitelné spotřeby se proto často omezují na nekontroverzní projekty v oblasti růstu informovanosti spotřebitelů (Jehlička a Smith 2011).

Problémy s lokalismem

Re-lokalizace potravinových sítí a znovu-ukotvení potravin v místních sociálních a ekologických vztazích je hlavním rysem APS, od něž se odvíjí většina očekávání ohledně jejich přínosů. S postupujícím výzkumem APS ale rostl počet badatelů požadujících, aby koncept „místního“ v rámci APS byl podroben kritickému zkoumání stejně jako třeba povaha kvality (Dupuis a Goodman, 2005; Holloway a Kneafsey, 2000). David Goodman a Mike Goodman (2007) upozorňují, že chápání „místa“ jako dané, statické kategorie ignoruje poznatky humánních geografů o vztahové podstatě místa. Lokálnost či zakotvenost v místě je řazena mezi jeden z nových fetišů produkovaných v rámci diskurzu APS (Castree 2004, DuPuis a Goodman 2005). Melanie DuPuis a David Goodman (2005) užívají termín „nerexifivní lokalismus“ označující perfekcionistickou utopickou vizi potravinového systému založenou na normativních, předem daných standardech, popírající existenci mocenských vztahů na lokální úrovni a romantizující místní komunitu.

Právě neopodstatněná idealizace vztahů v rámci lokálních (ekonomických/sociálních) sítí patří k hlavním argumentům kritiků lokalismu, podle nichž zakrývá problematické vztahy a konflikty, například postavení žen na rodinných farmách či socioekonomickou situaci dělníků v zemědělství (Allen a kol. 2003, Holzner 2008). Zaměření na místní či regionální úroveň odvádí pozornost od řady aspektů výroby a spotřeby potravin, jež tuto úroveň přesahují (Harvey 1996 citován v Allen 1999). Jak ukázal Michael Winter (2003), kampaň za spotřebu „místních potravin“ má neblahé dopady na vzdálené producenty, často ty nejzranitelnější – v případě Spojeného království se to týká subsaharské Afriky. John Ballingall a Niven Winchester (2010) vyčíslili dopady iniciativy prosazující lokální spotřebu v zemích západní Evropy (tzv. food miles issue) na blahobyt ve vybraných produkčních zemích. Dospěli k závěru, že tato iniciativa povede k nárůstu globálních nerovností, aniž by nutně došlo k naplnění jejich environmentálních cílů.

Podle řady autorů je lokalismus ve spotřebě potravin konzervativní oslavou lokálního, produkující provinčnost a nacionalismus spíše než progresivní kritikou nedostatků konvenčního zemědělsko-potravinového systému (Dupuis a Goodman 2005, Holloway a Kneafsey 2000, Winter 2003). Winter (2003) pojmenoval fenomén „obraného lokalismu“ (angl. defensive localism). Výzkum spotřebitelů ve venkovských oblastech Anglie a Walesu ukázal, že v rozporu s očekáváním respondenti preferovali místní potraviny před biopotraviny. Spotřebitelé zdůvodňovali preferenci místních potravin touhou podpořit místní farmáře a ekonomiku, ale také odkazem na chuť, čerstvost a znalost původu potravin. K podobným výsledkům dospěli Lewis Holloway a Moya Kneafsey (2000). Spotřebitelé podle nich dělají závěry o kvalitě a čerstvosti pouze na základě kontextu spotřeby. Tyto výsledky podle Wintera nabourávají dosavadní představu o APS jako o systémech spojujících udržitelné, ekologické zemědělství a speciální, místní či „bio“ potraviny do jednoho konceptu. Poptávku po místních potravinách založenou na sympatiích pro malé farmáře dává Winter (2003) do souvislosti

s ekonomickými problémy britského zemědělství a s pocitem, že vláda není schopná tyto problémy řešit.

APS jako motor rozvoje venkova skrze posílení malých farmářů?

Zejména v západoevropském akademickém prostředí se uplatnil diskurz APS jako jedné ze složek „nového rozvoje venkova“ představující alternativní podnikatelskou strategii pro zemědělce. Úspěšný farmář již v tomto pojetí není „zemědělským podnikatelem“ usilujícím o úspory z rozsahu jako tomu bylo v rámci modernizačního přístupu. Spíše musí kombinovat různé zemědělské a nezemědělské aktivity v malém měřítku a cílit na „úspory ze specializace“ (angl. economies of scope, namísto economies of scale) (Saccomandi 1998 citovaný ve van der Ploeg a kol. 2000, s. 403). Prosazovány jsou nové způsoby zvyšování výnosů – diverzifikace aktivit, zvyšování přidané hodnoty, např. díky přímému prodeji či dalšímu zpracování produktů nebo alternativní způsoby snižování nákladů, např. formou zakládání výrobních družstev (Renting a kol. 2003). Van der Ploeg píše dokonce o „renesanci rolnictva“ (van der Ploeg a kol. 2000, s. 403). Renting s kolegy (2003) uvádějí, že se APS v některých evropských zemích staly klíčovými prvky rozvoje venkova. Na základě modelu socioekonomických přínosů rozdílných typů APS dospěli k závěru, že přímý prodej patří mezi ekonomicky nejvýznamnější aktivity rozvoje venkova v zemích „evropské patnáctky“ společně s agroturistikou a ochranou životního prostředí.

Předpoklad, že APS pomáhají malým farmářům a jejich prostřednictvím rozvoji venkova, však byl opakovaně zpochybněn. Již očekávání ohledně přínosů pro farmáře jsou podle Jarosz (2008) přehnaná, neboť tyto jsou podmíněny mnoha faktory. Na základě výzkumu farmářských trhů v americkém státě Washington dospěla k závěru, že: *„přínosy zapojení do APS jsou mezi účastněnými farmáři nerovnoměrně rozloženy. Závisí na velikosti hospodářství, demografické situaci rodiny farmářů, specializaci produkce a proměnlivých faktorech jako je počasí a choroby rostlin. Předpoklad, že místní, alternativní potravinové systémy jsou nutně přínosné a udržitelné pro všechny účastněné jednoduše proto, že jsou místní a bio, není správný“* (Jarosz 2008, s. 241). Autoři varující před přeceňováním přínosů APS pro rozvoj venkova připomínají, že jak v západoevropském tak v severoamerickém zemědělství trvá převaha modernizačního přístupu a význam regionálních rozdílů zděděné struktury zemědělství (Goodman 2004, Marsden 1998, Winter 2003). Goodman dále zpochybňuje trvalost a rozsah zdrojů příjmů závislých na dočasném růstu poptávky spolu s úředními a regulačními bariérami, jakými jsou systémy značení nebo produkční kvóty (Goodman 2004).

APS jako sociálně spravedlivá cesta ke kvalitním potravinám?

S alternativními potravinovými sítěmi je spojována řada přínosů též na straně spotřebitelů, zejména očekávání ohledně zajištění přístupu sociálně znevýhodněných skupin ke kvalitnímu jídlu. Současně však zejména z USA zaznívají hlasy kritizující sociální exkluzivitu APS. Goodman a Goodman v roce 2009 napsali: „tvrdí se, že v APS jsou výroba a spotřeba jídla úžeji svázané prostorově, ekonomicky a sociálně; nicméně, politiky a praktiky APS byly v poslední době podrobeny kritickému zkoumání geografů a dalších sociálních vědců jako příliš úzké a slabě politizované vyjádření obav střední a vyšší třídy“ (Goodman a Goodman 2009, s. 1). Takto podstatu problému shrnuje Goodman: „hygienicko-fordistický pakt mezi potravinářským průmyslem a spotřebitelem ze střední třídy byl narušen, což vedlo k útěku ke kvalitě a rozvoji alternativ k zásobování prostřednictvím supermarketů. Krize důvěry v masově produkováno jídlo bez místa a bez tváře je artikulována zejména bohatšími spotřebiteli,

kterým nechybí prostředky pro vykoupení se z konvenčních systémů zásobování“ (Goodman 2009, s. 3).

Autoři odkazují na sociálně exkluzivní charakter APS označeními jako „třídní dieta“ (angl. class diet; Goodman a Goodman 2009), „znepokojení dobře situovaní“ (angl. worried well; Goodman a Goodman 2009, Goodman 2009) nebo „gáblík pro jupíky“ (angl. yuppie chow; Guthman 2003). Podle Goodmana je přístup k APS podmíněn určitou úrovní ekonomického a kulturního kapitálu umožňující zaplatit za kvalitní potraviny vyšší cenu. Spotřebitel musí mít přístup k potřebným znalostem, dostatek času na nakupování a přípravu alternativních potravin. Konzumovat kvalitní, čerstvé, bezpečné potraviny si mohou dovolit zejména bohatší spotřebitelé, příslušníci bílé městské střední třídy a APS tak fungují jako exkluzivní klub privilegovaných spotřebitelů (Goodman 2009). V rámci této sociální skupiny navíc může obstarávání potravin prostřednictvím APS být spíše projevem tzv. „okázalé spotřeby“ (angl. conspicuous consumption; Corrigan 1997) než způsobem, jak získat kvalitnější potraviny.

Příslušníci bílé městské střední třídy nejen že tvoří většinu spotřebitelů v APS, často jsou také jejich iniciátory a provozovateli (Jarosz 2008, Renting 2012). APS pak odrážejí hodnoty a motivace této skupiny. Výzkumy na farmářských trzích například opakovaně ukazují, že hlavní motivací spotřebitelů je čerstvost a výživnost potravin (Carey a kol. 2011, Feagan a Morris 2009, Zepeda 2009), tedy primárně zájem spotřebitelů o blahobyt vlastní a svých blízkých, s nimiž usedají k jídelnímu stolu. Exkluzivní zaměření APS na dílčí témata (zdravotní nezávadnost potravin, šetrnost k životnímu prostředí nebo vzdálenost mezi místy produkce a spotřeby) a potřeby vybraných skupin aktérů – zejména příslušníků městské střední třídy, považují někteří autoři za hlavní problém APS (DuPuis a Goodman 2005, Eaton 2008). Mezi tématy nedostatečně zastoupená v agendě APS bývá řazena spravedlnost v přístupu k dostatečnému množství zdravotně nezávadného jídla¹⁵ (Alkon 2008) či pracovní a životní podmínky zaměstnanců ve výrobě a maloobchodě (Allen a kol. 2003).

U spotřebitelů se samozřejmě uplatňují také altruističtější motivace jako podpora malých farmářů a venkova, ochrana životního prostředí a krajiny, či posílení místní komunity (Carey a kol. 2011, Feagan a Morris 2009, Zepeda 2009). Problém ale podle některých autorů tkví v tom, že příslušníci městské bílé střední třídy nejsou schopni reflektovat dopady APS či potřeby dalších aktérů kvůli jejich přílišné sociální/kulturní/ekonomické vzdálenosti (DuPuis a Goodman 2005). Negativní dopady v oblastech produkce tak může mít i iniciativa vedená např. zájmem o pracovní podmínky zaměstnanců ve výrobě či o ochranu životního prostředí. Susanne Freidberg ukazuje, jak obchodní řetězce na kritiku výrobních podmínek prodávaných produktů často reagují přesunem odpovědnosti v rámci komoditního řetězce směrem k dodavateli a výrobcí. Ti mají za úkol dodržet přísné standardy při nezměněné výkupní ceně, což dále omezuje možnosti jejich zisku. Freidberg v rámci konceptu „etického komplexu“ odmítá dílčí zaměření a vznáší požadavek na komplexnější pojetí zodpovědné/etické spotřeby zahrnující všechny aktéry potravinové sítě (Freidberg 2004).

Kritika selektivního zaměření se netýká pouze spotřebitelů a organizátorů APS, ale také výzkumníků, většinou příslušníků téže městské střední třídy (Freidberg, 2004). V posledních letech se však výzkum

¹⁵ Otázka dostupnosti kvalitních a cenově přijatelných potravin byla více rozvedena v rámci konceptu tzv. potravinových pouští (Whitacre a kol. 2009; Wrigley 2002).

více zaměřil na to, do jaké míry se APS zabývají otázkami sociální spravedlnosti a zahrnutí, udržitelnosti potravinového systému či vytváření alternativ ke kapitalismu v rámci širšího sociálního hnutí chápajícího jídlo jako lidské právo a nikoli komoditu (Goodman 2004, Hassanein 2003, Hinrichs 2003, Slocum, 2006). Snaha o demokratizaci přístupu ke kvalitním potravinám vede zejména k iniciativám ve veřejném stravování, nejčastěji usilujícím o zlepšení dostupnosti zdravých a kvalitních potravin ve školách (Goodman a Goodman 2009, Morgan a Morley 2003). Otázka, jak zajistit ve velkém měřítku sociálně spravedlivý, ekonomicky a ekologicky udržitelný potravinový systém přiznávající odpovídající zisky výrobcům potravin, však nebyla zatím zodpovězena.

„Geography matters“ aneb rostoucí citlivost vůči kontextu

Globalizace a industrializace zemědělsko-potravinového systému prokazatelně ovlivnily vznik a vývoj alternativních potravinových hnutí, pro porozumění vzniku a vývoji konkrétních APS však tyto dva procesy nestačí. V této části nabídnu dva „geografické“ argumenty pro revizi diskurzu APS. První vychází z popsané geografické diferenciaci alternativních potravinových sítí a jejich akademického diskurzu. Druhý pak varuje před obecnou konceptualizací APS a poukazuje na zakotvenost definice problémů, na něž daná iniciativa reaguje, a jejich cílů, čárka v historickogeografickém kontextu. Ačkoli je odborná literatura o APS zakotvena především v severoamerickém a západoevropském kontextu (obrázek č. 2), existují zde práce dokládající jejich geografickou diferenciaci na makro, mezo i mikro úrovni. Následující odstavce věnují představení stávajících poznatků o geografické diferenciaci APS.

Na makro úrovni se jedná zejména o práci Goodmana, který se věnuje rozdílům mezi severoamerickými a evropskými APS (DuPuis a Goodman 2005, Goodman 2004, Goodman a Goodman 2009). V západní Evropě podle něj dominuje diskurz rozvoje venkova prostřednictvím podpory malých farmářů. APS jsou považovány za „místo“ rezistence vůči anomickým silám globalizace zemědělsko-potravinového systému, za ochránce místních kulturních a kulinářských tradic, specifického krajinného rázu, řemeslných znalostí a dovedností. Na toto pojetí navazuje idea tržního zhodnocení těchto kvalit prostřednictvím vyšších cen, jinými slovy komodifikace místa a místních sociálních vztahů (Goodman 2009, Marsden a kol. 1993, Renting a kol. 2003). Přidaná hodnota má teoreticky zůstat v rukou malých výrobců a díky jejich vazbám na místní ekonomiku stimulovat rozvoj venkovských regionů v podobě investic a vytváření pracovních míst (van der Ploeg a kol. 2000). Tento pohled je obsažen v paradigmatu nového rozvoje venkova a ve Společné zemědělské politice EU. S hospodařením na úrovni rodinné farmy jsou spojovány další přínosy jako péče o krajinu, šetrnější přístup k půdě a k hospodářským zvířatům a zachování specificky evropského venkovského kulturního dědictví (DuPuis a Goodman 2005, Goodman a Goodman 2009).

Právě v reformách Společné zemědělské politiky EU probíhající od 90. let 20. století spatřuje Goodman jeden z důležitých faktorů odlišujících rozvoj APS v západní Evropě a v Severní Americe. Severoamerická škola podle Goodmana chápe APS jako více politický fenomén aktivismu „zdola“ proti konvenčnímu zemědělsko-potravinovému systému, zdůrazňuje témata environmentální a sociální spravedlnosti a alternativních ekonomických vztahů (DuPuis a Goodman 2005). V APS je spatřována šance zajistit přístup zranitelných skupin městského obyvatelstva žijících v tzv. potravinových pouštích ke kvalitním, zdravým a čerstvým potravinám (Bader a kol. 2010, Jones a Bhatia 2011, Larsen a Gilliland 2009, Ruelas a kol. 2012). Existenci rozdílů mezi severoamerickými

a západoevropskými APS podporují také závěry výzkumů farmářských trhů. Lindsey Carey s kolegy (2001) a Robert Feagan a David Morris (2009) popsali zaměření na environmentální, respektive sociální témata na farmářských trzích ve Spojeném království a v Kanadě. Rozdíly interpretují na základě specifického národního kontextu.

V Evropě zaznívají hlasy, že výzkumníci zapálení pro APS je nepodrobují stejně důkladné kritice jako konvenční zemědělsko-potravinový systém (Holloway a kol. 2007). Zdá se však, že severoamerický diskurz APS je kritičtější vůči jejich sociálním aspektům a skeptičtější vůči jejich potenciálu proměnit potravinový systém. Tuto moji interpretaci podporují výsledky ankety, již jsem realizovala mezi předními geografy zabývajícími se jídlem¹⁶. Anketa se týkala naléhavých otázek současné geografie jídla. Zatímco podle Brita Iana Cooka bylo třeba nadále dokumentovat a zkoumat existující i nově vznikající APS, Američanky Susanne Freidberg a Julie Guthman doporučily zaměřit pozornost zejména na maloobchodní korporace, které navzdory šíření APS stále kontrolují distribuci jídla ve většině světa (Cook 2013, Freidberg 2013, Guthman 2013).

Geografickou diferenciací APS na mezoúrovni se zabývá jedna z mála studií zaměřených na mezinárodní srovnání APS, která poukazuje na významné rozdíly mezi evropskými regiony. Zatímco ve Středomoří, zejména v Itálii, Španělsku a ve Francii, převažuje mezi spotřebiteli důraz na kvalitu vázanou na tradiční region původu a způsob výroby, v severozápadní Evropě se více rozvíjí nové pojetí kvality založené na environmentální udržitelnosti či životních podmínkách hospodářských zvířat (Renting a kol. 2003). Zatímco z jihu, z Itálie pochází hnutí Slow Food¹⁷, spotřeba biopotravin je nejvyšší v Rakousku, Lucembursku a Dánsku.¹⁸ Tyto rozdíly připisují Renting a kolegové (2003) rozdílům fyzickogeografickým, ve struktuře zemědělství, v kulturních a stravovacích tradicích, v organizační struktuře potravinových řetězců, v představách spotřebitelů a v institucionální a politické podpoře (Renting a kol. 2003). Také Freidberg (2004) na příkladu Spojeného království ukázala, že významné faktory vývoje APS existují na národní úrovni – např. charakter konkurence v odvětví či tradice občanských iniciativ.

Příkladem analýzy na mikroúrovni je práce Jarosz, která zdůraznila význam lokálního kontextu pro vývoj APS: „jejich různorodost a nahodilost je výsledkem konkrétní konstelace ekologických, politických, ekonomických a sociokulturních procesů ukotvených v místě“ (Jarosz 2008, s. 231). Na základě výzkumu farmářských trhů v metropolitním regionu Seattlu Jarosz identifikovala procesy stimulující jejich rozvoj mimo samotný zemědělsko-potravinový systém. Zejména zdůraznila význam urbanizace a restrukturalizace venkova. V gentrifikujícím se městě stoupá podíl mladých

¹⁶ Anketu jsem realizovala elektronicky na jaře 2013. Osloveno bylo dvacet výzkumníků zabývajících se jídlem, většinou geografů ze Spojených států amerických a Spojeného království. Pět z nich zodpovědělo anketní otázky. Výsledky ankety jsou dostupné v mé kapitole o geografii jídla v publikaci *Prostor(y) geografie* (Fendrychová 2015).

¹⁷ Hnutí za „pomalé jídlo“ bylo založeno v roce 1986 jako antiteze fast foodu a obecně rychlého života. Propojuje témata kvalitního jídla s environmentální a sociální zodpovědností. „Každý má právo na požitky v podobě dobrého jídla a tedy také povinnost chránit biodiverzitu, kulturu a znalost, jež umožňují jeho vznik.“ Zdroj: <http://www.slowfood.com/>

¹⁸ Roční útrata za biopotraviny v zemích EU přepočtená na 1 obyvatele (v eurech) v letech 2006/2007: 1. Rakousko 89; 2. Lucembursko 86,4; 3. Dánsko 79,8; 4. Německo 64,4; 5. Spojené království 41,9; 6. Švédsko 41,7; Česko bylo na 14. místě s průměrem 5 eur utracených za biopotraviny za rok, což jej řadí na první místo mezi postsocialistickými členy EU. Zdroj: http://ec.europa.eu/agriculture/markets-and-prices/more-reports/pdf/organic_2010_en.pdf

vzdělaných spotřebitelů se zájmem o místní čerstvé biopotraviny. V důsledku procesu urbanizace rostou ceny práce a půdy v příměstských oblastech. Účast v APS se pro příměstské farmáře stává nevhodnější strategií. V ještě detailnějším pohledu Alison Alkon zkoumala rozdíly mezi dvěma farmářskými trhy v San Francisku. Ukázala, jak rozdílná socioekonomická prostředí generovala odlišné ideologické zaměření iniciativ. V lokalitě, kde převažovali příslušníci bílé vyšší střední třídy, bylo hlavním tématem farmářského trhu udržitelné zemědělství. V lokalitě s obyvatelstvem převážně afro-amerického původu a nižšího socioekonomického statutu byl farmářský trh spojen s otázkami environmentální spravedlnosti v přístupu ke kvalitním potravinám (Alkon, 2008).

Na popsanou diferenciaci alternativních potravinových sítí a jejich akademického diskurzu navazuje druhý argument, upozorňující na „skryté“ rozdíly mezi jednotlivými případy. V inspirativním článku z roku 2003 Allen s kolegy poukazuje na zakotvenost agendy APS v určitém kontextu a související problémy pro přenositelnost konceptů do jiných kontextů: „Obáváme se, že pozorovatelé mohou být uvedeni v omyl skutečností, že různé lokality vykazují podobnost formy (farmářské trhy, komunitou podporované zemědělství, krátké zásobovací řetězce, regionální potraviny atp.) a mohou přehlédnout důležité rozdíly v okolnostech. Tyto rozdíly pravděpodobně ovlivňují šanci, že iniciativy, jakkoli dobře myšlené, budou schopny dosáhnout svých cílů environmentální udržitelnosti, ekonomické životaschopnosti a sociální spravedlnosti na místní nebo řádově vyšší úrovni“ (Allen a kol. 2003, s. 73).

Původní diskurz APS pracoval s představou „sdílené zkušenosti“ industrializace a globalizace zemědělství a opomíjel geografická specifika ovlivňující průběh a zakoušení těchto procesů v jednotlivých lokalitách a regionech. Kritici tohoto pojetí APS poukazuje na skutečnost, že iniciativy a jejich cíle jsou definovány v rámci vzájemného působení aktérů ve specifickém kontextu. Relevantní interpretace APS musí brát v úvahu procesy a vzájemné působení aktérů na různých měřítkových úrovních (Allen a kol. 2003, Holloway a Kneafsey 2000). Navzdory těmto projevům rostoucí citlivosti vůči geografickým aspektům trvá hegemonie Západu v produkci a šíření akademického diskurzu alternativních potravinových sítí. Dříve než se budu zabývat potřebou revize diskurzu alternativních potravinových sítí na základě poznatků „odjinud“, ráda bych věnovala prostor reflexi situace ve výzkumu farmářských trhů, neboť je to právě tento typ APS, kterým se sama zabývám.

Rámeček č. 2: Trendy ve výzkumu farmářských trhů

Výzkum farmářských trhů byl dosud, stejně jako v případě APS, zakotven zejména v angloamerickém kontextu. Většina odborných publikací věnujících se tématu farmářských trhů evidovaných na Web of Science pochází z USA.¹⁹ Na základě rešerše jsem dospěla k počtu zhruba 90 relevantních článků. Co vypovídají o dosavadním výzkumu farmářských trhů? Allison Brown zpracovala přehled výzkumu farmářských trhů v USA v letech 1940 – 2000. Identifikovala několik hlavních výzkumných témat – motivace a charakteristiky farmářů a spotřebitelů, „lokálnost“, ekonomické a sociální přínosy farmářských trhů (Brown 2001 a 2002). Přehledová stať Brownové je na výzkum farmářských trhů v USA, což ale nepředstavuje výrazný problém, čárka neboť ve Spojeném království se první novodobý farmářský trh objevil teprve v roce 1997 (Holloway a Kneafsey 2000).

Pro období od roku 2000 o žádném přehledovém textu o vývoji výzkumu farmářských trhů nevím. Na základě rešerše akademické literatury jsem proto zpracovala přehled vývoje výzkumu farmářských

¹⁹ USA+Kanada+ Spojené království: 161 z 211 článků, samotné USA: 123 článků; stav z července 2013.

trhů za posledních 13 let. Pokračuje publikační dominance severoamerických výzkumníků, v závěsu jsou britští. Také ve výzkumu farmářských trhů můžeme sledovat trend popsany Goodmanem (viz výše) v případě APS. Výzkumníci z USA věnují pozornost dopadům, jež farmářské trhy mají a) na přístup sociálně slabých občanů ke kvalitním čerstvým potravinám (Bader a kol. 2010, Jones a Bhatia 2011, Ruelas a kol. 2012) a b) na zdravotní stav sociálně slabých populací (například Evans a kol. 2012). Je zkoumán význam farmářských trhů pro boj s obezitou (Freedman a kol. 2012, Jilcott a kol. 2011, Salois 2012) a v rámci veřejných programů na zajištění dostupnosti čerstvého ovoce a zeleniny (Foltz a kol. 2012, Kropf a kol. 2007). V roce 2011 Daniel George s kolegy napsali, že farmářské trhy, jichž bylo tou dobou v USA provozovaných 7 175, jsou v rostoucí míře považovány za součást řešení národních zdravotních problémů. Pozornost je věnována sociální reprodukci rasových stereotypů v rámci farmářských trhů (Alkon 2011, Slocum 2007). Zájem o sociální otázky motivuje také výzkum charakteristik spotřebitelů a dopady zakotvenosti farmářských trhů v bílé městské střední třídě na jejich agendu a diskurz sociálních, rasových, ekologických a politických aspektů farmářských trhů a jejich vzájemných vztahů (Alkon 2013, Alkon a McCullen 2011, Guthman 2008, Whitman a kol. 2012). Guthman a kol. (2006) upozornili na „soupeření“ témat potravinové bezpečnosti pro sociálně slabé a podpory malých farmářů v rámci farmářských trhů. Spektrum sociálních témat zkoumaných v souvislosti s farmářskými trhy je široké. Na příkladu farmářského trhu v New Orleans Menck a Couto (2013) ukazují, jak mohou neformální vůdci využít shromáždění příslušníků komunity ve veřejném prostoru pro obnovení vztahů mezi lidmi a místy poškozenými hurikánem Katrina.

Pokud hovoříme o západoevropském výzkumu farmářských trhů na základě dat z databáze Web of Science, jedná se zejména o publikace britských autorů.²⁰ Zdá se, že evropští výzkumníci věnují více pozornosti teoretizování a ekologickým aspektům farmářských trhů než jejich sociálním, třídním, ekonomickým a politickým dopadům. První, především britský proud výzkumu se zaměřuje na konceptualizaci farmářských trhů (Holloway a Kneafsey 2000, Kirwan 2006), na proces sociální konstrukce kvality, chuti a dalších charakteristik alternativních potravin – jejich „lokálnosti“ a „přírodnosti“ (Blake a kol. 2010, Spiller 2012) či na téma udržitelnosti potravinových systémů (Kirwan 2004, Kneafsey 2010, Milestad a kol. 2010). Druhým trendem pak je výzkum aktérů, zejména spotřebitelů, a jejich charakteristik a motivací. Tento typ výzkumu byl realizován v Itálii (Cassia a kol. 2012, Pascucci a kol. 2011), ve Skotsku (Carey a kol. 2011), v Norsku (Asebo 2007) a v Česku (Spilková a kol. 2015). Tento typ prací ovšem vzniká i v USA (Schneider a Francis 2005, Zepeda 2009, Zepeda a Nie 2012). Rozdíl, na nějž jsem chtěla poukázat, tkví spíše v tom, že na rozdíl od USA v Evropě prakticky nevznikají výzkumy orientované na sociální aspekty farmářských trhů.

V souladu s relativním, mnohoznačným pojetím místa považují Holloway a Kneafsey (2000) farmářské trhy současně za alternativní i reakční prostor. Farmářské trhy na jednu stranu představují opozici vůči konvenčním nákupním prostorům, zejména supermarketům, na druhou stranu jsou oslavou podnikání, tržních principů a projevem nostalgie za konzervativními hodnotami. Holloway a Kneafsey na příkladu farmářského trhu ve Stradford upon Avon zdůrazňují všudypřítomné informace o britském, anglickém či místním původu potravin, tradiční, rurální estetiku oděvů prodejců a prodejních stánků i symboly odkazující na alžbětinskou Anglii (Holloway a Kneafsey 2000). Také další autoři zdůrazňují mnohoznačnost farmářských trhů, chápou je jako hybridní „třetí místo“ (angl. third place; Gagne 2011, Tiemann 2008). Bohužel, práce, které by se zabývaly specifiky farmářských trhů ve srovnání s dalšími typy APS téměř neexistují. Výjimku představuje práce Clare Hinrichs (2000), která srovnává farmářské trhy a komunitou podporované zemědělství a dochází k závěru, že navzdory rozdílům v organizaci a základních hodnotách, obě podoby APS představují kombinaci sociální zakotvenosti a tržních a instrumentálních principů. Na základě této analýzy Hinrichs varuje před automatickým ztotožňováním místní spotřeby a osobních setkání výrobců se spotřebiteli se sociální zakotveností.

Poznatky z výzkumu farmářských trhů pochopitelně vstupují do širších diskuzí týkajících se APS – v případě témat jako definice lokálního/místního, problémy a bariéry dalšího rozšíření APS nebo přínosů APS pro farmáře a rozvoj venkova (Feenstra a kol. 2003, Griffin a Frongilo 2003). Výzkum farmářských trhů na obou stranách Atlantiku je součástí debat o vztahu alternativních a konvenčních potravinových sítí, radikálnosti APS a jejich zakotvenosti v neoliberalismu (Allen a kol. 2003, Watts a kol. 2005).

²⁰ Výzkum farmářských trhů i alternativních potravinových sítí obecně v postsocialistické střední a východní Evropě je velmi mladý a specifický, věnuji mu proto zvláštní kapitulu (č. 1.5).

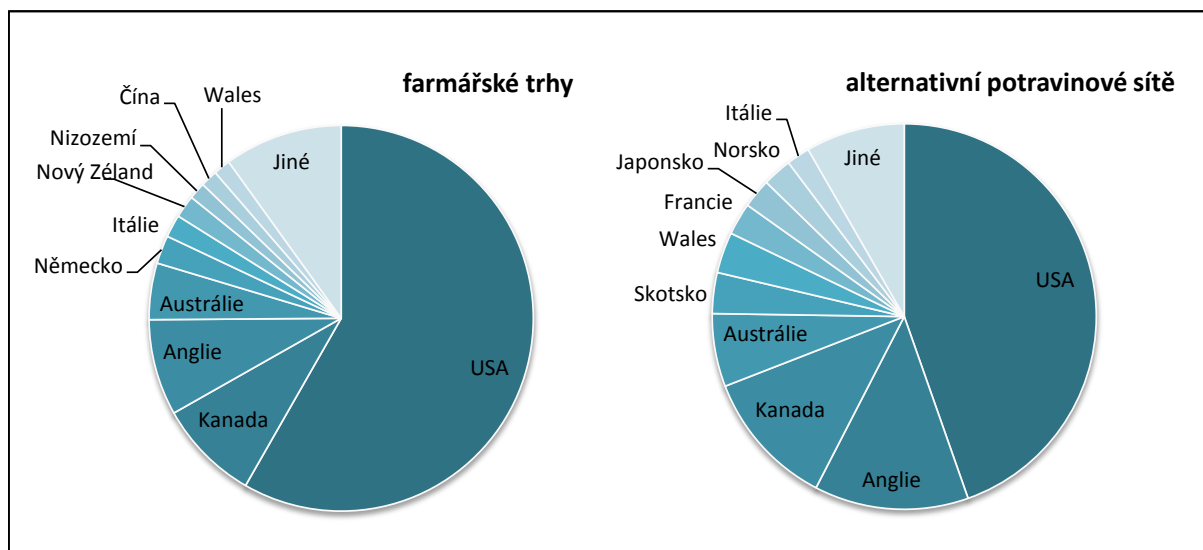
1.4. Revize akademického diskurzu alternativních potravinových sítí a co ještě zbývá udělat

Všechny výše představené diskuze přispěly k revizi původního dichotomického pojetí APS jako protipólu konvenčního potravinového systému a formulaci realističtějšího pohledu na APS jako iniciativy reagující v rámci možností na místně specifické problémy. Holloway a kol. (2007) razí termín „možné ekonomiky jídla“ (angl. possible food economies) jako upozornění na to, že kategorie „konvenční“ a „alternativní“ jsou aktuálními výsledky neustále se vyvíjejících diskurzů a jednání aktérů ve vztahu k zajišťování jídla. Za produktivní přístup ke studiu APS považují Holloway a kol. (2007) optiku „progresivního smyslu místa“ britské geografky Doreen Massey.

Massey chápe místo procesně, neukončeně, jako momentální výsledek interakcí sítě aktérů sledujících různé zájmy a působení procesů na různých měřítkových úrovních protínajících se v čase a prostoru (Massey 1993). Podobně napjatá, nestabilní a náhodná je i povaha mocenských struktur a tedy i rezistence vůči nim (Massey 2000). Stejně jako místo či místní varianta konvenčního potravinového systému, také alternativní potravinové sítě jsou neukončeným procesem, arénou vztahů různých aktérů. Jejich podoba, obsah a vztah s konvenčním zemědělsko-potravinovým systémem se stále vyvíjí v interakci procesů a aktérů napříč geografickými měřítky. Konceptualizace místa, jako sociálně utvářeného vzájemným působením různorodých aktérů na nadnárodní, národní, regionální i místní úrovni je základem dynamického, vztahového pojetí APS, zdůrazňujícího jejich různorodost a hybriditu (Maye 2013, Holloway a kol. 2007, Sonnino a Marsden 2006). Konečně, je důležité nezapomínat, že každá reprezentace zpětně ovlivňuje aktéry a jejich chápání fenoménu. Vzhledem k jisté míře autority musí být badatelé opatrní při konceptualizaci fenoménů, snažit se neuzavírat určité cesty možného vývoje svou interpretací (Gibson a Graham 2008, Holloway a kol. 2007).

Navzdory značnému pokroku v geografické citlivosti akademického diskurzu APS zbývá stále prostor pro revizi a kritiku existujících konceptualizací. Kontext, v němž je zakotvena většina výzkumu APS je relativně homogenní, omezený na Severní Ameriku a západní Evropu (obrázek č. 2). Skutečnost, že konceptualizace APS je založena zejména na poznatcích z několika málo regionů, spolu s poznatky o jejich geografické diferenciaci a zakotvenosti v místním kontextu je zdrojem zpochybnění širší relevance akademického diskurzu alternativních potravinových sítí. Například v případě teze o konvencionalizaci autoři jako Ika Darnhofer (2005) a Stewart Lockie a Darren Halpin (2005) poukazovali na to, že převaha kalifornského kontextu ve výzkumu zkresluje konceptualizaci fenoménu, která pro jejich výzkum v Rakousku, respektive Austrálii nebyla příliš relevantní.

Obrázek č. 2: Geografická zakotvenost akademického diskurzu alternativních potravinových sítí a farmářských trhů (2013)

Zdroj: Vlastní zpracování na základě dat z databáze Web of Science. Pozn.: Vyobrazeny jsou relativní četnosti článků evidovaných v databázi Web of Science, které měly v předmětu farmářské trhy respektive alternativní potravinové sítě.

Také můj vlastní výzkum farmářských trhů v belgickém Gentu (příloha č. 2) ukázal značné rozdíly oproti převažujícímu akademickému diskurzu jak v případě vzniku, tak vývoje a současné podoby fenoménu. Farmářské trhy v belgických Flandrech vznikaly od 80. let, na počátku stála iniciativa na podporu malých farmářů, znevýhodněných v rámci konvenčního zemědělsko-potravinového systému. Po vrcholu v 90. letech však fenomén začal slábnout a v letech 2011 – 2014 by se stav většiny farmářských trhů v Gentu dal nejspíš označit jako přežívání. Čtyři malé trhy (do 10 prodejců) zásobovalo celkem asi dvacet farmářů a malovýrobců, většina obyvatel města o trzích vůbec nevěděla. Když jsem se jich zeptala na farmářské trhy, většinou mě odkázali na jeden trh, na kterém se prodávalo široké spektrum produktů – oblečení, obuv, potraviny a působilo na něm i několik farmářů. Naopak dynamicky se v Gentu v posledních letech rozvíjely jiné APS, zejména bedýnkové systémy.

Jestliže tedy platnost akademických poznatků a konceptualizací byla zpochybněna již výzkumem v rámci Západu, bývalého „prvního světa“ – regionu relativně homogenního z pohledu politicko-ekonomického zřízení či životní úrovně, nakolik mohou být relevantní v případě Druhého či Třetího světa? Také v těchto makroregionech existují APS reagující na specificky místní nedostatky konvenčního zemědělsko-potravinového systému (Abrahams 2006). Poznátky z „nezápadních“ zemí však vstupují do akademického diskurzu APS jen zřídka a pokud ano, nejčastěji na základě jejich produkční role v případě sítí Fair Trade (Bacon 2010, Freidberg 2003 a 2010, Reynolds 2002), nikoli na základě výzkumu místních APS. Teprve v posledních letech se objevují studie ze zemí globálního Jihu, zabývající se místními APS (Brazílie - Blanc 2009, Indie - Kumbamu 2009, Indonésie – Hatanaka 2010, Keňa - Freidberg a Goldstein 2011). V případě postsocialistického regionu je zájem západních akademiků ještě menší, což ovšem neznamená, že by zde APS neexistovaly. Podívejme se nyní na přehled výzkumu APS ve střední a východní Evropě.

1.5. Výzkum alternativních potravinových sítí v postsocialistické střední a východní Evropě

Smith a Jehlička (2007) identifikují tři převažující trendy ve spotřebě potravin v Česku v období po pádu komunistického režimu v roce 1989. Jsou to ambivalence ve vztahu k západnímu modelu spotřeby, přetrvání samozásobitelských praktik z období komunistického režimu a průnik západních myšlenek udržitelné, etické spotřeby. Západní trendy jsou na jedné straně přijímány jako důkaz proměny v „normální“ kapitalistickou společnost (Rausing 2002), na druhé straně revidovány či odmítány kvůli obavám z kulturní a hospodářské nadvlády Západu (Haukanes a Pine 2005). V posledních asi patnácti letech se v postsocialistické střední a východní Evropě začaly objevovat alternativní potravinové sítě, jimiž se zabývá západní odborná literatura. V českých podmínkách se jednalo nejdříve o biopotraviny a Fair Trade, zhruba od roku 2010 se rozvíjely farmářské trhy, tzv. „bedýnky“²¹ a následně také farmářské prodejny či komunitou podporované zemědělství a komunitní zahrady (podrobněji se vývojem APS v Česku zabývám v sedmé kapitole).

Jak vidíme, APS představují v postsocialistickém kontextu relativně mladý fenomén, čemuž odpovídá také jeho zatím omezená odborná reflexe. Současně však v postsocialistickém kontextu přetrval význam samozásobitelských praktik, které nejsou označovány termínem „alternativní potravinové sítě“, ale jak ukazují jejich výzkumy, sdílejí s nimi řadu důležitých charakteristik (Jehlička a kol. 2012). Lani Trenouth (dosud nepublikováno) analyzovala stav anglofonní odborné literatury²² věnované obecně proměně v oblasti obstarávání jídla v postsocialistické střední a východní Evropě a identifikovala devatenáct relevantních článků, přičemž většina z nich vznikla v letech 2006 až 2012.²³ Její analýza současně ukázala, že akademická reflexe tématu APS je koncentrována pouze v několika zemích zejména střední a východní Evropy (zcela chyběla oblast postsocialistické jihovýchodní Evropy). Články byly velmi různorodé z pohledu akademické disciplíny, teoreticko-metodologického přístupu i předmětu výzkumu. Přesto Trenouth byla schopna identifikovat tři hlavní témata za něž považuje soběstačnost a autonomii, tradici a identitu a sociální kapitál.

Nejvíce pozornosti se v rámci výzkumu postsocialistických alternativ v obstarávání potravin dostalo fenoménu samozásobitelství. Němečtí výzkumníci Jens Alber a Ulrich Kohler (2007) srovnávali samozásobitelství v západní a postsocialistické střední a východní Evropě. Dospěli k závěru, že v postsocialistickém kontextu jsou tyto praktiky rozšířenější a že na rozdíl od západní Evropy, kde se jedná o hobby, jsou motivovány především snahou překonat nedostatek. Také britští geografové John Round s kolegy (2010) chápou hlavní roli samozásobitelství v každodenním životě obyvatel postsocialistické Ukrajiny jako strategii zajišťující přežití v kontextu ekonomického nedostatku.

²¹ Bedýnky jsou české označení pro systém předplatného v nakupování potravin. Spotřebitel předem zaplatí zemědělci určitý obnos a zpětně pak dostává odpovídající podíl na jeho výpěstcích. Původní idea tzv. komunitou podporovaného zemědělství počítala s celoročním závazkem a sdílením rizik například v podobě neúrody. Obsah bedýnek určoval podle aktuální úrody farmář. Dnešní verze bedýnkových systémů jsou často vstřícnější k přáním spotřebitelů.

²² Trenouth pracovala s databázemi ISI Web of Knowledge/Web of Science a EBSCO a časovým horizontem 1991-2012.

²³ Články z 90. let se týkají především samozásobitelství v Rusku. Poznatky z dalších zemí v regionu byly poprvé publikovány v roce 2003, kdy bylo potravinám v postsocialistickém prostředí věnováno zvláštní číslo časopisu *Anthropology of East Europe Review*. Téma západem inspirovaných APS se poprvé objevuje v roce 2007.

Zatímco za socialismu byl podle nich nedostatek zejména relativní a „dača“²⁴ sloužila také jako místo odpočinku, udržování sociálních vazeb a „úkryt“ před totalitním režimem, v drsné postsocialistické éře je na vlastní produkci potravin řada lidí existenčně závislá (Round a kol. 2010).

Jehlička a kol. (2012) na základě výzkumu v Česku zpochybňují interpretaci Albera a Kohlera (2008) a nabízí alternativní: samozásobitelství je koníček rozšířený napříč sociálními vrstvami, hlavní motivací pěstitelů a chovatelů je přístup ke zdravému jídlu. Také antropologický výzkum samozásobitelství v Bělorusku nabízí komplexnější obrázek – vedle řešení ekonomického nedostatku představuje podle Ronana Hervoueta (2003) samozásobitelství také způsob uchování osobní identity a hrdosti na dobře odvedenou práci. Výzkumy samozásobitelství ve střední Evropě pak dokládají značnou míru socioekonomické a kulturní diferenciaci postsocialistického regionu. Smith (2003) interpretuje postsocialistické samozásobitelství v Maďarsku zejména jako způsob zajištění sociálních vazeb a osobní svobody. Příchod nových spotřebních trendů ze Západu (fast foody, hypermarkety, etnické restaurace) samozásobitelství v Maďarsku utlumil. Přežilo však ne kvůli zajištění potravin pro přežití, ale jako projev péče o blízké. Obraz rozmanitosti postsocialistických APS a zpochybnění jejich západních interpretací doplňují analýzy samozásobitelství a sdílení výpěstků na Slovensku (Acheson 2007, Smith 2002), na Sibiři (Ziker 2007) a v moskevské oblasti Ruska (Palloa a Nefedova 2003). Mincyte (2011) či Jehlička a Smith (2011) zdůrazňují potřebu zahrnout poznatky z výzkumu postsocialistických APS (samozásobitelství a sdílení domácí produkce) do konceptualizace udržitelné spotřeby.

Na příkladu samozásobitelství lze demonstrovat některé typické rysy výzkumu postsocialistických APS. Zájem západních vědců není nijak výrazný. Ti, kteří se postsocialistickými APS zabývají jsou často kritizováni za nerelevantní interpretace fenoménů, redukci postsocialismu na pouhé „dohánění Západu“ a přehlížení specifických evolučních procesů (Gille 2010, Smith a Stenning 2006, Stenning a Hörschelmann 2008). Výjimku představují antropologové díky metodologii zdůrazňující dlouhodobý kvalitativní výzkum v místě. Druhou skupinou výzkumníků postsocialistických APS jsou vědci původem z regionu, ale žijící a pracující na Západě, například Petr Jehlička (Česko/Spojené království), Zsuzsa Gille (Maďarsko/USA), Diana Mincyte (Litva/USA) či Kathrin Hörschelmann (Východní Německo/Spojené království). Mají výhodu osobní znalosti historickogeografického kontextu a jazyka, současně možnost srovnání, znalosti západních teoretických konceptů a angličtiny. Jejich práce o postsocialistických APS patří mezi nejzajímavější.

Další plodnou strategií, již uplatňuje zejména britský geograf Adrian Smith, je spolupráce západních a postsocialistických výzkumníků (Smith a Rochovská 2007, Smith a Timár 2010, Smith a kol. 2010). Postsocialistické země se objevují také jako jedna z několika evropských zemí ve člancích srovnávacích situací v oblasti spotřeby či výroby potravin (Grunert a kol. 2014, Pieniak a kol. 2013). Práce českých výzkumníků zabývajících se APS nalezneme v databázi Web of Science spíše výjimečně. V posledních letech se objevilo několik článků o farmářských trzích v Česku (Spilková a kol. 2013, Spilková a Perlín 2013, Syrovátková a kol. 2014, Zagata 2012a, Zagata a Boukalová 2012), podrobněji se jimi zabývám v kapitole 1.5. Vznikly práce mapující vývoj alternativních potravinových systémů v Maďarsku (Bálint 2012) a v Polsku (Goszczyński a Kniec 2012). Farmářskými trhy v Litvě se zabývala Renata Blumberg, její článek zatím nebyl publikován. V rámci širší problematiky proměn jídla,

²⁴ Ruské označení objektu druhého bydlení.

stravování a potravinových sítí v postsocialistickém období byla zkoumána témata jako obezita (Mocanu 2013), geneticky modifikované potraviny (Nistor 2012) nebo potravinová bezpečnost (Miskulin a kol. 2012).

Jestliže vycházíme z databáze Web of Science, zdá se, že publikací o nových APS v postsocialistických podmínkách je skutečně jen několik. Pravdou ovšem je, že reflexe těchto trendů ve vědě v posledních letech roste. Autoři z postsocialistického regionu (nebo píšící o postsocialistickém regionu) však někdy obtížně pronikají do západních odborných časopisů (o snaze o provincializaci západní akademické znalosti píše ve druhé kapitole). Bohužel to znamená, že podchytit skutečný stav výzkumu je obtížné. Velký význam tak získávají zejména evropské konference zaměřené na témata spotřeby, potravin či zemědělství, kde se lze setkat s dalšími podobně zaměřenými výzkumníky. Několik relevantních příspěvků z Polska, Maďarska a Lotyšska jsem zaznamenala na konferenci Sustainable consumption – Towards Action and Impact konané v listopadu 2011 v německém Hamburku.²⁵ V září 2013 na konferenci Foodscapes na zámku Seggau poblíž rakouského Grazu se nám s Petrem Jehličkou podařilo zorganizovat dvoudílnou sekci zaměřenou na alternativní potravinové sítě v postsocialistickém kontextu.²⁶ Tak jsem se seznámila například s výzkumem již zmiňované Lani Trenouth nebo s velmi inspirativní prací Guntry Aistary o střetu domácího a západního pojetí férových potravin v postsocialistickém Lotyšsku.

Ačkoli Zbyněk Ulčák již před více než patnácti lety publikoval článek nabízející přehled zahraničních iniciativ propagujících „partnerské vztahy mezi zemědělci a spotřebiteli“ (Ulčák 1997), v českém akademickém světě výzkum alternativních potravinových sítí dosud představuje okrajový směr. Lze však identifikovat několik výzkumných zaměření a pracovišť, kde jsou rozvíjena. Problematikou samozásobitelství se dlouhodobě zabývá Petr Jehlička (Jehlička a kol. 2012; Smith a Jehlička 2007). Zemědělské výrobě pro vlastní spotřebu se v rámci studia proměn postsocialistického venkova věnovala také norská sociální antropoložka Haldis Haukanes (2004). Z „nových“ alternativ bylo v Česku dosud asi nejvíc pozornosti věnováno ekologickému zemědělství a biopotravinám (Malá a Malý 2013, Urban a Ščasný, 2007, Zagata 2009 a 2012b, Živělová a Jánský 2007). V posledních letech se rozvíjí výzkum farmářských trhů (viz dále).

Rozšíříme-li pohled na proměny a kontext vztahů kolem výroby a spotřeby potravin v postsocialismu, mezi dnes už klasické tituly patří práce socioložky Hany Librové o environmentálním myšlení, hodnotových změnách a dobrovolné skromnosti (Librová 1994, 2003; viz kapitola 4.1). Na její domovské katedře environmentálních studií Masarykovy univerzity v Brně se udržitelností a relokací ekonomiky včetně zemědělsko-potravinových sítí zabývá skupina kolem Nadi Johanisové (Johanisová a kol. 2013, Johanisová a Fraňková 2008, Fraňková a Johanisová 2012). Jídlo, stravování a jeho proměny v postsocialismu studují také sociální antropologové na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy, například Iveta Hajdáková (Hajdáková 2013, 2009) nebo Markéta Slavková (Slavková, nedatováno). Postsocialistická transformace zemědělství patří mezi výzkumem bohatě

²⁵ Abstrakty příspěvků, které zazely na této konferenci jsou přístupné na adrese http://www.sustainableconsumption2011.org/pdf/SuCo11_abstractvolume_corrigendum.pdf

²⁶ Abstrakty příspěvků, které zazely na této konferenci jsou přístupné na adrese http://foodscapesgraz.files.wordpress.com/2013/09/programme_v3-2-final-ol.pdf

pokrytá témata (blíže viz kapitola č. 4.2). Specifický zdroj informací o vývoji zemědělství představuje zejména časopis Agriculture Economics-Zemědělská ekonomika.

Podívejme se nyní blíže na výzkum farmářských trhů v Česku. Tímto tématem se zabývá skupina výzkumníků a postgraduálních studentů na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. První článek na toto téma jsme s Janou Spilkovou a Marií Syrovátkovou publikovaly v roce 2013, vycházel z poznatků výzkumů na farmářských trzích v Praze a zabýval se zejména charakteristikami nakupujících na farmářských trzích a jejich sociálně-geografickou diferenciací (Spilková a kol. 2013). Následoval článek zaměřený na potenciál farmářských trhů zejména v oblasti rozvoje venkova (Spilková a Perlín 2013) a článek hodnotící podmínky pro rozvoj farmářských trhů na straně zemědělské produkce (Syrovátková a kol. 2014). Paralelně se fenoménu farmářských trhů věnuje Lukáš Zagata na katedře humanitních věd Provozně ekonomické fakulty České zemědělské univerzity. Oproti přístupu sociálních geografů je jeho práce více zakotvená v teorii, farmářské trhy konceptualizuje jako občanskou potravinovou síť (Renting 2012), zkoumá podmíněnost fenoménu a jeho roli v rámci procesu transformace zemědělsko-potravinového systému (Zagata 2012a, Zagata a Boukalová 2012). Poslední mně známou vědeckou publikací o farmářských trzích v Česku je článek Benjamin Vaila z katedry sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Vail se zabývá Zelným trhem v Brně a jeho potenciálními přínosy v oblasti místního udržitelného rozvoje (Vail 2014).

Vedle těchto publikací vzniká v posledních letech napříč akademickými pracovišti značný počet studentských prací. Považuji to za důkaz aktuálnosti a společenské relevance témat souvisejících s alternativami v zemědělsko-potravinovém systému. Pro představu uvádím v příloze č. 1 přehled mně známých obhájených studentských prací s tematikou farmářských trhů v Česku:

Shrnutí

Farmářské trhy jsou v západní, zejména angloamerické sociální vědě zkoumány jako jeden typ APS zhruba od 90. let 20. století. Za tuto poměrně krátkou dobu prošlo studium APS dynamickým vývojem. Počáteční konceptualizace byla velmi široká, založená na opozici alternativní versus konvenční. Takové pojetí umožňovalo zahrnout všechny možné typy iniciativ usilujících o revizi dominantního zemědělsko-potravinového systému a v duchu odkazu Gibson a Graham je prostřednictvím akademického výzkumu legitimizovat. Vzhledem k novosti fenoménu a absenci statistických dat dominoval kvalitativní výzkum. Výzkumníci většinou s iniciativami sympatizovali a skrze případové studie poukazovali na jejich potenciál proměnit potravinový systém k lepšímu – environmentálně udržitelnému a sociálně spravedlivému. Velký význam v tomto směru byl připisován změně měřítka. Ať už díky re-lokalizaci potravinových sítí a redukci prostředníků mezi výrobcem a spotřebitelem či preferenci hospodaření „v malém“ a „po staru“ – rodinných farem a ekologického zemědělství. APS byly konceptualizovány jako odpověď na problémy konvenčního zemědělsko-potravinového systému a součást obratu ke kvalitě ve výrobě a spotřebě potravin.

Záhy se však objevila také revize diskurzu APS. Mezi hlavní argumenty kritiků patřila neopodstatněná idealizace lokálního měřítka, sociální exkluzivita a omezená reflexe sociálních aspektů či zakotvení v neoliberálních, reakčních hodnotách. Jak jsem ukázala v předchozích kapitolách, řada autorů kritizuje APS za to, že jsou málo alternativní, málo radikální, řeší jen dílčí problémy, které zajímají

městskou střední třídu, a jsou náchylné ke konvencionalizaci. Varují, že „bez hloubkové politické a institucionální změny jsou APS odsouzeny zásobovat bohatší lidi v úzkém spotřebním prostoru, jehož hranice stráží maloobchodní řetězce hledající možnosti rozšíření své nabídky za účelem získání renty“ (Goodman 2009, s. 27). Na základě poznatků o geografické diferenciaci APS a jejich zakotvení v místních vztazích a procesech byla zpochybněna univerzální relevance stávajících konceptualizací.

Na základě těchto kritických poznatků bylo původní dichotomické pojetí odmítnuto jako příliš statické a normativní (Goodman a kol. 2012). Prosadil se nový pohled na APS jako možné alternativy zdůrazňující jejich proměnlivost, zakotvenost ve specifickém místním kontextu, v síti vztahů aktérů a procesů působících na různých měřítkových úrovních v duchu konceptu progresivního smyslu místa (Massey 1993). Přijmeme-li tuto optiku, není možné identifikovat jednu bezrozpornou interpretaci místa či APS, různým aktérům dávají různý smysl, mohou být současně místem inovace a tradice, odmítnutí a potvrzení konvenčního systému (Holloway a Kneafsey 2000, Holloway a kol. 2007, Maye 2013, Sonnino a Marsden 2006). Tato ambivalence by však neměla být zdrojem rezignace na kritickou analýzu APS, ale motivací snah identifikovat progresivní i negativní rysy a jejich zdroje.

Vítám posun ve výzkumu APS směrem k větší realističnosti a kritičnosti. V zásadě s těmito iniciativami sympatizuji, podporuji existenci „rozmanitých ekonomik“ a jsem si vědoma sociální odpovědnosti výzkumníka (sebereflexe výzkumníka je obsahem podkapitoly č. 3.2). Domnívám se však, že je nutné vědět co přesně a proč považujeme za progresivní inovaci hodnou (systémové) podpory. Současně považuji za důležité připomenout, že vedle přímých dopadů na potravinový systém (ty jsou vzhledem k podílu APS na trhu malé a často i problematické), mohou APS přinést také dopady nepřímé – vliv na politiku maloobchodních řetězců, nastartování veřejné debaty o problematických aspektech výroby potravin a zejména vznik a vývoj určité „zásobárny alternativ“ využitelných v budoucnosti. Úkolem akademika je pak v duchu odkazu Gibson a Graham „umožňování“ a legitimizace těchto alternativ prostřednictvím kritického vědeckého výzkumu (Gibson a Graham 2008, 2010).

Úkolem výzkumníka zabývajícího se alternativními potravinovými sítěmi je tedy: kriticky analyzovat jednotlivé iniciativy vzhledem k jejich ambicím a potenciálu proměny potravinového systému směrem k větší udržitelnosti a sociální spravedlnosti (být si vědom jejich zakotvenosti v kontextu, komplexního vztahu s konvencí, nezavrhat je kvůli nejednoznačnostem) a jasně pojmenovat jejich (potenciální) přínosy a problémy, případně navrhnout opatření zaměřená na maximalizaci přínosů a minimalizaci problémů.

2. Můj přístup k výzkumu farmářských trhů a jeho teoretická východiska

Dominantní akademický diskurz alternativních potravinových sítí je stále zakotven především v angloamerickém, respektive západním kontextu. Zatímco výsledky stávajících výzkumů poukazují na geografickou diferenciaci APS v rámci tohoto regionu, poznatky z jiných regionů do něj téměř nevstupují. Úkolem výzkumníka zabývajícího se alternativními potravinovými sítěmi v Česku je proto také zhodnotit na základě empirického výzkumu relevanci stávajícího akademického diskurzu APS, případně navrhnout jeho revizi. V následujících třech kapitolách se věnuji představení tří intelektuálních tradic – studií postkolonialismu, cestování konceptů a postsocialismu. Teprve jejich kombinace mi umožnila formulovat interpretaci fenoménu farmářských trhů v Česku, která by odpovídala výsledkům mého empirického výzkumu.

2.1. Teoretická východiska I: Postkolonialismus jako projekt emancipace znalosti „těch druhých“

V předchozí části věnované alternativním potravinovým sítím jsem ukázala, že jejich akademický diskurz vychází do značné míry ze západního, zejména angloamerického kontextu. Tento stav, obvyklý v západních společenských a humanitních vědách, byl kritizován v rámci tzv. postkoloniální literatury. Co se však skrývá pod označením postkolonialismus? V základním, tradičním významu označoval termín postkolonialismus zvláštní formu společnosti, která je nástupcem kolonialismu v souvislosti s formálním procesem dekolonizace (Sidaway 2000). Časově je kolonialismus většinou situován do 16. až 20. století, tedy období charakteristického expanzí evropských impérií, konsolidací světové kapitalistické ekonomiky a vytvořením koloniální a kolonizující modernity, jež produkovaly podřízenost a závislost kolonií (Gregory 2000).

V 80. a 90. letech 20. století se rozvinulo nové pojetí postkolonialismu zakotvené zejména v literárních a kulturních studiích. Za jeho zakladatelský text bývá někdy považována kniha Edwarda Saída *Orientalismus* z roku 1978. Postkolonialismus je spolu s feminismem, post-strukturalismem či postmodernou součástí širšího trendu zpochybňování hegemonie západních společenských věd ve druhé polovině 20. století. Brenda Yeoh v *Dictionary of Human Geography* definuje postkolonialismus jako „intelektuální hnutí zabývající se různorodými, nerovnoměrnými a spornými dopady kolonialismu na kulturu kolonizátorů a kolonizovaných; zkoumající způsoby, jimiž jsou vztahy, praktiky a reprezentace předávány či přetvářeny mezi minulostí a současností a mezi jádrem a periferií impéria a jeho následnických států“ (Yeoh 2009, s. 561).

James Sidaway (2000) a Robert Young (2009) upozorňují, že termín „postkoloniální“ je v posledních desetiletích užíván hojně a poměrně volně, což odráží skutečnost, že neexistuje jednotná postkoloniální teorie, ale pouze množství konceptů, perspektiv, myšlenek a praktik, které mohou někdy stát i proti sobě. Následující podkapitola proto má být stručným úvodem do postkolonialismu. Představí jeho zdroje, čelní představitele a jejich teze a hlavní kritické debaty. Dále se zaměřím na postkoloniální projekt provincializace Západu a hodnocení jeho úspěšnosti.

Postkolonialismus: zdroje, autoři a hlavní debaty

Zásadní vliv na postkoloniální studia měla post-strukturalistická francouzská filozofie, zejména práce Jacquese Derridy, Michela Foucaulta a Jacquese Lacana. Poststrukturalismus představuje souhrnné označení pro práci řady evropských filozofů zejména v 60. a 70. letech 20. století, kteří upozorňovali na význam komplexity lidských bytostí a jejich zakotvenosti ve strukturách, které se snaží studovat, pro vývoj humanitních a společenských věd. Poststrukturalisté odmítli jak možnost poznání založeného pouze na zkušenosti (fenomenologie), tak na existenci daných struktur, již předpokládá strukturalismus. Ráda bych v rámečku č. 3 ve stručnosti představila tři výše zmiňované autory a s nimi spojované koncepty, jejichž vliv na formulaci postkoloniální kritiky stávajícího akademického poznání považuji za zásadní.

Rámeček č. 3: Zdroje postkoloniálního myšlení

Jacques Lacan (1901 – 1981) byl francouzský psychoanalytik a psychiatr. Zabýval se mimo jiné dialektickým vztahem subjektu a „jiného“ či „druhého“, vůči němuž se subjekt potřebuje vztahovat, aby mohl sám sebe identifikovat (Jacko 2012). Na základě svých poznatků o lidské psychice tak problematizoval koncept samostatně existujícího subjektu. Koncept „druhého“ se v postkolonialismu uplatnil při konceptualizaci vztahu kolonizátorů a kolonizovaných. Lacanova práce poskytla argumenty pro odmítnutí esencialismu, tedy předpokladu, že sociální jevy v sobě obsahují dané, přirozené jádro (Johnston 2014).

Michel Foucault (1926 – 1984) byl francouzský filozof, psycholog, historik a teoretik kultury. Jeho práce je díky svému důrazu na význam prostoru a místa klíčová také pro geografii. Zabýval se mimo jiné vztahem mezi disciplínou a svobodou na mnoha úrovních. V textech označovaných souhrnně jako „archeologie“ zkoumal vznik a vliv diskurzu (organizovaných celků znalosti určitého tématu) normality a odlišnosti v evropské historii. Poté se jeho zájem od znalosti a diskurzu posunul směrem k mechanismům moci (v textech označovaných jako „genealogie“; Philo 2011). Formuloval metodologii vlivné diskurzivní analýzy. Znalost a diskurz podle Foucaulta hrají v produkci a udržování pořádku v moderní společnosti zásadní roli. Pro postkolonialismus měla klíčový význam jeho kniha Slova a věci (1966, česky 2007) zabývající se sociální konstrukcí stejnosti a odlišnosti a rolí, již v tomto procesu hraje znalost, diskurz a moc.

Jacques Derrida (1930 – 2004) byl francouzský filozof narozený v Alžíru, považovaný za jednoho ze zakladatelů postmodernismu. V 70. letech 20. století zformuloval metodu semiotické analýzy označovanou jako dekonstrukce. Derrida navázal na Ferdinanda de Saussure, podle něž není význam znaku ani slova obsažen v nich samých, nýbrž v rozdílu vůči ostatním znakům v rámci určitého systému. Derrida kriticky zkoumá vztah mezi tradičně protikladnými pojmy tak, že převrací a rozkládá tradiční významové opozice za účelem uvolnění jejich jednotlivých složek, které pak mohou být oživeny v nových souvislostech. Zpochybňuje tak možnost nalezení základního principu organizace reality, jistoty a pořádku, po nichž touží západní filozofie. Metoda dekonstrukce pomohla zpochybnit řadu binárních kategorií a v nich obsažených hierarchií, chápaných jako dané struktury organizace reality a společnosti, například mužské a ženské, racionální a emotivní, rozum a šilenství. Derrida ovlivnil autory zabývající se konstrukcí „daných a trvalých“ odlišností a hierarchií kolonizovaných a kolonizátorů v rámci koloniálního diskurzu, ospravedlňujících kolonialismus (Lawlor 2014).

Odkaz těchto tří autorů, kteří ovlivnili řadu sociálněvědních disciplín, je stejně jako v případě poststrukturalismu pochopitelně mnohem rozsáhlejší a složitější. Smyslem tohoto textu není zabývat se jím v jeho úplnosti, ale identifikovat v čem spočívá jeho vliv na postkolonialismus. Klíčový význam má formulace argumentů pro odmítnutí esencialistického chápání rozdílů mezi kolonizátory a kolonizovanými a metod, které umožňují dekonstruovat je jako produkt diskurzu sloužícího udržení pořádku v moderní západní společnosti. Těmi, kdo aplikovali post-strukturalistické myšlení na

koloniální problematiku však nebyli západní filozofové, ale myslitelé ne-evropského původu, disponující osobní zkušeností s (post-)kolonialismem.

Mezi hlavní teoretiky postkolonialismu patří (chronologicky řazení) Frantz Fanon, Edward Said, Gayatri Chakravorty Spivak, Homi Bhabha a Dipesh Chakrabarty. Nejstarší z nich, psychiatr, filozof a revolucionář afro-francouzského původu Fanon (1925 – 1961) se narodil na Martiniku. Popsal systematickou de-humanizaci kolonizovaných a zničující dopady kolonialismu na jejich psychiku. Vyzýval k násilné revoluci jako nutné součásti léčebné terapie. Said (1935 – 2003) byl palestinsko-americký teoretik literatury a kultury, který mimo jiné popsal jak vznikala a šířila se západní konceptualizace Orientu, jeho „imaginativní geografie“ založená na představě hlubokých a trvalých rozdílů mezi Východem a Západem (Gregory 2000). Indická literární teoretička a filozofka Spivak (*1942) odlišila „nižší/podřízené“ (angl. subaltern) v bývalých koloniích od „utlačovaných“ (angl. oppressed) v rámci Západu. Varovala před esencialismem při formulaci práv a potřeb ponížených a požadovala revizi západního přístupu ke studiu „těch druhých“ na základě zrovnoprávnění jejich vlastních interpretací a reprezentací (Mohammad a Sidaway 2011). Literární teoretik indického původu Bhabha (*1949) za účelem konceptualizace forem odporu kolonizovaných národů vůči kolonizátorům zavedl klíčové termíny postkolonialismu jako hybridita, ambivalence, mimikry, odlišení či třetí místo odkazující na dynamický, komplexní a sociálně konstruovaný charakter postkoloniální reality (Bhabha 1994). Indický historik Chakrabarty (*1948), který se zabýval indickým bojem za nezávislost, dospěl k závěru, že většina západní společenskovední literatury v důsledku ignorování rozdílných sociálních kontextů produkuje domněle univerzální teoretická tvrzení. Místo toho, aby byla považována za jeden z mnoha kulturně rovnocenných regionů, Evropa podle něj neopodstatněně hraje roli „tiché vztažné soustavy“ (angl. silent referent) pro znalosti produkované kdekoli jinde. Proto ve stejnojmenné knize formuloval požadavek na „provincializaci Evropy“ (Chakrabarty 2000), jímž se budu zabývat ve druhé části této kapitoly.

Za klíčový přínos postkoloniální literatury považuji odhalení komplexity vzájemných vztahů entit v rámci kolonialismu i postkolonialismu. Bhabha (1990) v konceptu „hybridizace“ ukázal jak proniká kolonialismus do současnosti. S využitím post-strukturalistických metod popsal vztahy mezi kolonialismem a anti-koloniálními hnutími jako ambivalentní, hybridní a zahrnující napodobování. Postkoloniální usilování o novou identitu nezavrhuje koloniální minulost zcela, jeho součástí je selektivní přijetí prvků původních a koloniálních kultur za účelem produkce vhodných forem reprezentace postkoloniální současnosti. Postkoloniální identita, často ironická, protichůdná a úzkostlivě dbající o autentičnost, je tvořena jak bezproblémovou identifikací s kulturou kolonizátorů, tak jejím odmítnutím (Kusno 2000, s. 550 cit. v Yeoh 2009).

Pro postkoloniální přístup je typická kombinace analýzy objektivních historických procesů a jejich subjektivního zakoušení. Postkoloniálním myšlením ovlivněné úsilí o poznání začíná od světa „jak ho lidé prožívají“. Zajímá ho znalost těch, kdo jsou utlačovaní, vyloučení a zdůrazňuje potřebu jim naslouchat (Young 2009). Postkoloniální výzkumníci ve velké míře využívají metodu dekonstrukce a analýzu diskurzu za účelem kritizovat, odhalit, rozložit, oponovat a překročit kulturní a ideologické dědictví imperialismu. Samozřejmostí kritické analýzy kolonialismu a jeho následnických projektů je a) podrobné a kritické čtení koloniálních diskurzů, b) porozumění komplikovaným a roztržitým cestám, kterými kolonialismus přechází z minulosti do současnosti, c) mapování způsobů, jimiž jsou

metropolitní a koloniální společnosti shromážděny v sítích spřízněnosti, vlivu a závislosti a d) citlivost vůči politickým implikacím takto konstruované historie a současnosti (Gregory 2000).

Jeden z hlavních sporů mezi teoretiky postkolonialismu se týká možnosti zobecnění, existence obecných definujících charakteristik. Na jedné straně stojí autoři jako Anne McClintock (1992) či Ania Loomba (1998) zdůrazňující různorodost zkušeností s kolonialismem. Argumentují tím, že prekoloniální, koloniální i postkoloniální historie jednotlivých zemí se navzájem velmi liší, existuje tedy množství různých postkolonialismů. Některé země, které nebyly formálně koloniemi, byly přesto vystaveny působení imperiálních sil – například velká část Číny (McClintock 1992). Na druhou stranu také řada evropských zemí byla v určitých historických obdobích součástí nějaké říše či imperiálního projektu; například Osmanské říše, Rakousko-Uherska, napoleonské Francie či byla okupována nacistickým Německem. Podle Olivie Harris (1995) tak kolonialismus představuje pouze etapu v historii států, jejíž zdůrazňování je vlastně pokračováním koloniálního diskurzu neboť utvrzuje Evropany v jejich vlastní důležitosti. Dalším argumentem je komplexita postkoloniálních společností, v nichž lze identifikovat projevy nekolonialismu či vnitřní kolonialismy. Sidaway (2000) upozorňuje na tuto problematiku, když se ptá, zda je vhodnější chápat USA jako postkoloniální či neo-imperialistický stát.

Robert Young, jeden z předních britských teoretiků postkolonialismu, však argument rozdílnosti koloniálních kontextů odmítá, neboť podle něj zdůrazňuje pohled kolonizátorů a je tedy zakotven v imperiálním diskurzu. Young tvrdí, že zkušenost kolonizovaných a struktura dominance byly v základních aspektech všude stejné, ať se jednalo o britské, francouzské, holandské, italské, japonské či portugalské kolonie. Postkoloniální studia podle něj mají studovat to, co kolonizovaní lidé a společnosti sdíleli. Young zastává možnost zobecnění nejen v prostoru, ale i v čase. Je přesvědčen, že základní rysy odporu popsané v případě anti-koloniálních hnutí platí také v neo-koloniálním a globalizačním kontextu. Pro porozumění novým druhům odporu tedy podle něj nejsou potřeba nové koncepty impéria (Young 2009).

Postkoloniální studia byla kritizována za to, že paradoxně pokračují v etnocentrickém koloniálním pohledu. Zdůrazňování kolonialismu na úkor pre- a post- koloniálních vlivů vlastně potvrzuje dominantní roli Západu (Hall 1996, Young 2009). Také Carole Boyce-Davis (1994) vidí postkolonialismus jako předčasnou, totalizující formulaci, která působí proti emancipačním snahám různých utiskovaných skupin tím, že produkci diskurzu vrací západním akademikům, protože „Evropa a Ameriky, jediné skutečné subjekty historie, za nás promyslely nejen scénář koloniálního osvícení a vykořisťování, ale také našeho odporu vůči kolonizátorům a postkoloniální bídy“ (Chatterjee 1994). Další proud kritiky zdůrazňuje potřebu neustrnout na analýze diskurzu, zahrnout do výzkumu hmotné praktiky a také politiku v širokém slova smyslu (Yeoh 2009). A konečně, samotný termín postkolonialismus byl kritizován za negativní náboj a nekonstruktivní důraz na minulost (Boyce Davis 1994, McClintock 1992, Robinson 2003).

Postkoloniální kritika se uplatnila také v případě západní humánní geografie (viz např. Blunt a McEwan 2003, Sharp 2009). Jakákoli postkoloniální geografie si musí podle Sidawaye (2000) uvědomit, že je nevratně poznamenána svou historií západní, imperialistické vědy. Po značnou část historie geografie jako disciplíny bylo jejím smyslem objevování a porozumění odlišným místům a kulturám (Robinson 2003), mimo jiné za účelem jejich ovládnutí (Gregory 1995). Důsledky pro

geografickou epistemologií jsou stále značné, navzdory feministické a post-strukturalistické revizi (Sidaway 2000).

Jennifer Robinson (2003) kritizuje angloamerickou geografii za to, že se slepě obrátila k teorii a stala se tak součástí „provinciální sociální vědy s univerzalistickými ambicemi“. Problémy spatřuje jak ve výuce (etnocentrismus, stereotypní prezentace regionů, témat a událostí), tak ve výzkumné praxi (výzkum periferií „z centra“, pouze na úrovni „speciálních“ případových studií) a v přístupu ke znalostem pocházejícím z jiných historickogeografických kontextů. Tyto znalosti jsou vesměs chápány jako zastaralé, případně rovnou ignorovány a také možnosti jejich publikace v mezinárodních, tedy převážně anglofonních, časopisech jsou považovány za omezené (Robinson 2003, Stenning 2008).

Navzdory nejednotnosti a kontroverzím, postkoloniální myšlení dosáhlo v západních společenských a humanitních vědách včetně geografie značného ohlasu. Za jeho hlavní přínosy považují citlivost vůči vztahu nadřazenosti a podřazenosti a jeho geografickým aspektům, odhalení komplexity vztahů mezi (bývalými) kolonizátory a kolonizovanými a formulaci požadavku na emancipaci poznání „odjinud“ či provincializaci západního poznání. Tímto projektem a jeho úspěchem se zabývám v následující podkapitole.

Jak se (ne)daří „provincializovat“ západní akademickou znalost

V rámci antikoloniálních hnutí, která byla podle Younga (2009) kosmopolitní, docházelo k prolínání obecných konceptů jako byl mezinárodní marxismus na straně jedné a specifických místních znalostí a kultury na straně druhé. Vedle hmotných forem odporu a politické praxe takto vznikalo také velké množství teoretického poznání. Postkolonialismus postupně překročil hranice bývalých kolonií. Zdůrazňuje potřebu emancipovat nejen kolonizované, ale obecně utlačované a podřízené a dosáhnout spravedlivého a svobodného uspořádání světa. Postkolonialismus podle Younga (2009) či Sidawaye (2000) usiluje o zajištění práva na stejný hmotný a kulturní blahobyt pro všechny lidi na Zemi. Young (2009) ovšem tvrdí, že toto poznání kvůli svému původu v bývalých koloniích postrádá „oprávnění“ (jedná se o „unauthorized knowledges“) a poukazuje na jeho pomalé pronikání do západního akademického diskurzu. Postkoloniální autoři proto požadují jeho „provincializaci“ a emancipaci znalosti pocházející „odjinud“ (Chakrabarty 2000).

Postkoloniální přístup je kritický vůči konstrukci koloniálního diskurzu a jeho trvajícím vlivu. V rámci koloniálního diskurzu byla za jedinou moderní a univerzální znalost považována ta, již produkovali západní odborníci. Mezi hlavní metody využívané pro produkci moderní znalosti patřila objektivizace, klasifikace, mapování a různé formy vizualizace (Gregory 1995, Sidaway 2000). Znalost byla organizována skrze binární systém protikladů jako pán/otrok, muž/žena, civilizovaný/divoký, kulturní/barbarský, moderní/primitivní. Součástí této ontologie bylo hodnocení nadřazující hodnoty a myšlenky západního racionalismu hodnotám a myšlenkám „těch druhých“. Jak uvádí Young, postkolonialismus nabízí konceptuální rámec pro destabilizaci tohoto dominantního západního diskurzu, zpochybnění zažitých předpokladů a kritiku hmotného a diskurzivního dědictví kolonialismu: „Univerzitní systém, jak jej známe, s poznáním rozděleným do jednotlivých disciplín, vznikl v 19. století na základě přesvědčení že bílá, mužská, evropská znalost – typ znalosti spojený s myšlenkou modernity – je jediným správným druhem znalosti. Postkoloniální studia znamenají

průnik radikálně odlišných perspektiv do akademických kruhů dosud ovládaných západními kritérii a znalostmi“ (Young 2009, s. 14).

Rok po Chakrabartyho apelu na provincializaci Evropy napsal nastupující editor *Environment and Planning A*, Henri Yeung v editoriale tohoto časopisu, že produkce znalosti v sociálních vědách je geograficky nerovnoměrná (Yeung 2001). Dvě hlavní dimenze této nerovnosti identifikoval zaprvé v rozdílech v úrovni znalostí o jednotlivých regionech a zadruhé ve skutečnosti, že tato znalost je převážně produkována a šířena ze světového centra sociální vědy. Toto centrum Yeung na základě statistické analýzy publikací v prestižních oborových časopisech umístil do USA, respektive Spojeného království. USA dominovaly v celkovém objemu publikací i autorů, Spojené království bylo největším „vývozcem znalostí“. Neboli, absolutně nejvíc sociálních vědců, publikujících v těchto časopisech, byli Američané píšící o USA zatímco druhá úspěšná vědecká komunita – Britové častěji psali o jiných zemích a regionech (Yeung 2001).

Možnosti na zlepšení situace směrem k větší geografické vyváženosti produkce společenských věd znalostí vidí Yeung v zaměření pozornosti výzkumníků na opomíjené regiony (v tomto bodě bych dodala: včetně postsocialistické Evropy) a v podpoře autorů z těchto regionů k publikování v prestižních časopisech. Odpovědnost za úspěch tohoto projektu klade na bedra autorů, editorů i recenzentů. Od autorů vyžaduje znalost angličtiny a hlavních oborových debat, k nimž by měli své poznatky kriticky vztahovat, ale také větší sebedůvěru. Editory a recenzenty vyzývá k přehodnocení kritérií přínosnosti článků směrem k většímu ocenění empirických poznatků z jiných geografických kontextů (Yeung 2001). Zatímco Yeung apeloval na vědce z marginalizovaných oblastí, aby publikovali v prestižních (západních) odborných časopisech, britská geografka Robinson (2003) jde ještě dál a tvrdí, že nyní je řada na západních teoreticích, aby dokázali, že jejich práce má nějakou váhu mimo kontext v němž vznikla.

Robinson (2003) se na příkladu humánní geografie zabývá otázkou, jak provincializovat západní akademickou znalost. Odmítá jak formální „přiznání místa“, tedy pouhou specifikaci toho, v jakém kontextu koncept vznikl, tak rezignaci na tvorbu obecnějších konceptů. Místo toho doporučuje zaměřit pozornost na někdejší těžiště geografie – regionální geografii, „studium lokalit“ (angl. area studies) a komparativní výzkum, které byly marginalizovány v důsledku nástupu systematické a teoretické geografie od 60. let 20. století, ale také skrze ovládnutí regionálních studií diskurzem rozvoje. Ten opět staví Západ jako subjekt a zdroj expertízy a zbytek světa jako (zaostalý) objekt, jenž je třeba rozvíjet.

Pokud se tedy má geografie stát kosmopolitní – Robinson (2003) upřednostňuje tento termín, neboť na rozdíl od postkolonialismu není zatížen negativními konotacemi, neobrací se do minulosti a zahrnuje všechny geografické kontexty – musí západní geografové odhodit předsudky o tom, co je významná znalost, začít věnovat pozornost poznání, které vzniká jinde, seznámit se s prací tamějších autorů a brát ji vážně. Pokud se rozhodnou zahrnout jiné kontexty do svého vlastního výzkumu, měli by překročit úroveň popisných empirických studií a zahrnout své poznatky do tvorby konceptů a teorií. Nicméně pomalý postup projektu vytváření alternativní postkoloniální geografické tradice ukazuje, že není snadné propojit zdiskreditovaný západní diskurz s opomíjenými hlasy odjinud (Robinson 2003). Trvajícím potřebnost kosmopolitizace akademické znalosti potvrzuje skutečnost, že požadavek na „provincializaci“ západních akademických diskurzů zaznívá i z dalších míst. Autoři

původem z jižní Evropy (Garcia-Ramon 2004, Giaccaria a Minca 2010) na nižší měřítkové úrovni a v jiném než postkoloniálním kontextu popisují obdobně dominanci angloamerického akademického diskurzu Středomoří, jeho nadřazenost a marginalizaci domácích znalostí.

V rámci postkolonialismu byl zpochybněn západní pohled na „ty druhé“ – lidi, kultury či regiony a vznesen požadavek na provincializaci západního akademického diskurzu a emancipaci poznání „odjinud“. Cílem je vytvoření kosmopolitních, inkluzivních společenských a humanitních věd. V rámci tohoto projektu, jakkoli s ním souhlasím a sympatizuji, bychom ale neměli opomíjet význam Západu jako místa původu vlivných konceptů a teorií, které často významně ovlivňují realitu v jiných kontextech. Tento aspekt byl popsán v případě šíření různorodých konceptů – neoliberalismu (Busch 2010, Ong 2007), veřejných politik obecně (Prince 2012), privatizace (Larner a Laurie 2010), sociálních politik (Spiegel 1999) či využití analýzy narativů ve vzdělávání (Peng 2010). Příklady z oblasti alternativních potravinových sítí zahrnují koncepty Fair Trade (Aistara 2013) a CittàSlow²⁷ (Dokur 2013).

Vliv Západu na vývoj „jinde“ je třeba kriticky zkoumat. Z postkolonialismu lze odvodit citlivost vůči vztahům moci a podřízenosti mezi výchozím a cílovým kontextem. Jak tato geografická hierarchie ovlivňuje přijetí a proměny cestujících konceptů a teorií? Za účelem prozkoumání této problematiky ve svém přístupu ke studiu fenoménu farmářských trhů v Česku doplňuji projekt provincializace západního akademického diskurzu alternativních potravinových sítí o aplikaci optiky „cestování konceptů“. Její představení je obsahem následující kapitoly.

2.2. Teoretická východiska II: Cestování konceptů

V předchozích kapitolách jsem ukázala, že stávající akademický diskurz alternativních potravinových sítí je zakotven převážně v angloamerickém kontextu a představila postkoloniální kritiku tohoto stavu. Jejím výsledkem je apel na větší „provincializaci“ západního akademického diskurzu a emancipaci poznání odjinud. Relevanci stávajících akademických diskurzů je třeba kriticky zkoumat také v případě APS v postsocialistickém kontextu (Jehlička a kol. 2012, Mincyte 2011). Důraz na kritiku akademického diskurzu na základě jeho zakotvenosti ve specifickém kontextu by však neměl vést k podcenění jednoho geografického faktoru, který může mít pro interpretaci vývoje APS v jiném než angloamerickém kontextu značný význam. Angloamerický, respektive západní kontext je nejen zdrojem vlivných akademických teorií a diskurzů, ale také institucí, praktik, know-how a inovací. Zaměření analýzy pouze na zakotvenost jevů v místním kontextu tak může vést k jejich nerelevantní interpretaci stejně jako nekritická aplikace západního akademického diskurzu. Proto považuji za důležité zkoumat roli, kterou sehrály ne-místní ideje či know-how ve vývoji fenoménu farmářských trhů v Česku. Již letmý pohled na označení „farmářský trh“ napovídá, že geografie zdrojů tohoto fenoménu v Česku je komplexní, že fenomén farmářských trhů je zakotven nejen v místním kontextu.

²⁷ Hnutí CittàSlow bylo založeno v Itálii v roce 1999 jako součást tzv. „slow movement“, hnutí za zpomalení života a jeho vyšší kvalitu v mnoha oblastech. Počátky tohoto fenoménu spadají do 80. let 20. století, kdy vzniklo také v Itálii hnutí Slow Food. Stejně jako další APS představovalo opozici vůči proměně zemědělsko-potravinového systému ve druhé polovině 20. století, jejichž symbolem se staly řetězce „rychlého stravování“ neboli „fast food“.

Saidův koncept „cestování teorií“ jako přístup k výzkumu českých farmářských trhů

Edward Said byl palestinsko-americký kulturní a literární teoretik (titul PhD získal v oboru literární komparatistiky), který významně ovlivnil západní humanitní a společenské vědy zejména svými pracemi o vztahu kultury a imperialismu. Jeho kniha *Orientalismus* (angl. *Orientalism*) z roku 1978 patří mezi zakládající texty postkoloniálních studií a kritického přístupu k západnímu pohledu na jiné kultury obecně. Ve své době patřil Said mezi nezvykle prostorově citlivé humanitní vědce. Derek Gregory (1994, 1995) jej spolu s Foucaultem považuje za otce „prostorového obratu“ (angl. *spatial turn*) v humanitních a společenských vědách. Jeho zařazení mezi „klíčové myslitele prostoru a místa“ v rámci stejnojmenné publikace (Hubbard a Kitchin 2011) ukazuje na jeho vliv v angloamerické humánní geografii. Podle Karen Morin (2011) ovlivnil Said humánní geografii v takové míře, že je z pozice dnešního geografa těžké jeho vliv v rámci disciplíny identifikovat.

Podle mého názoru lze postkolonialismus v rámci širšího trendu revize moderní společenské a humanitní vědy považovat za výsostně geografický proud, neboť je na rozdíl od postmoderny či feminismu zakotvený v odlišném historickogeografickém kontextu. V české geografii se dílo Edwarda Saida zatím příliš pozornosti nedostalo. Na rozdíl od západní Evropy zde chyběla potřeba reflektovat koloniální historii. Pozornost domácích i západních sociálních a humanitních vědců se v případě střední a východní Evropy upřela na postsocialistické proměny společnosti a ekonomiky. Byli to nejdříve západní vědci ovlivnění postkolonialismem, kteří začali pátrat po možnostech využití postkoloniálního přístupu při studiu postsocialismu, po rozdílech a podobnostech obou kontextů (viz kapitola 2.3). Na tomto místě se však chci zabývat jinou stránkou Saidova geografického odkazu a sice „cestováním teorií“.

V roce 1983 Said v knize *The World, the Text, and the Critic* napsal, že „myšlenky a teorie cestují – od člověka k člověku, ze situace do situace, z jedné epochy do další“ (Said 1983, s. 226). Ať už ve formě vědomého či nevědomého ovlivnění, „kreativní výpůjčky“ (angl. *creative borrowing*) či „celkového přisvojení si“ (angl. *wholesale appropriation*), Said považoval pohyb idejí a teorií v prostoru a mezi disciplínami za součást života a jednu z podmínek intelektuální aktivity. Současně ale upozorňoval, že teorie je zakotvená ve specifickém kontextu a její platnost mimo tento kontext nelze brát jako samozřejmost. Během své cesty se teorie nutně proměňuje a přizpůsobuje novým podmínkám, dochází k jejímu „překladu“ (angl. *translation*) a „roztahování“ (angl. *stretching*). Na příkladu marxistické literární kritiky György Lukáče a díla Michaela Foucaulta upozorňuje Said na náchylnost teorie k proměně v kulturní dogma. Záludnost dogmat Said spatřuje v dojmu, že „jednou buřičská (angl. *rebellion*) teorie je buřičská navždy“, v každém kontextu (Said 1983, s. 247).

Varoval také, že zejména vlivné teorie jsou náchylné na vznik problematických mutací, jejichž výsledkem jsou dogmatické, nereflexivní, uzavřené či třeba imperialistické transformace původní teorie. Said doporučuje nikoli rezignaci na užití teorií, ale důraz na měření vzdáleností mezi teorií „tehdy a teď, tam a tady“, zkoumání vlivu politiky či reprezentace na teorii, studium setkání teorie s rezistencí a její proměny v důsledku těchto setkání. Pouze pokud si budeme vědomi vztahu teorie a kontextu, pokud budeme teorii chápat jako nikdy nehotovou, udržíme ji otevřenou a inkluzivní. Samotný proces cestování teorie je v tomto směru prospěšný neboť vede ke konfrontaci teorie s odlišnými kontexty a zabraňuje jejímu uzavření. Předpokladem ovšem je, že poznatky ohledně

platnosti teorie v odlišném kontextu cestují zpět do místa jejího původu. Což se, jak ukazuje řada kritiků hegemonie západní intelektuální tradice, příliš neděje.²⁸

Said popsal obecnou strukturu procesu cestování teorií a myšlenek prostřednictvím čtyř stadií. První stadium představuje „místo původu“ (angl. point of origin), tedy původní kontext vzniku teorie či myšlenky. Následuje „vzdálenost“, kterou musí teorie/myšlenka překonat na cestě do nového kontextu. Třetí stadium označuje Said jako „podmínky přijetí“ (angl. conditions of acceptance) neboli kontext, v němž má dojít k přijetí teorie/myšlenky. Čtvrtou, poslední etapou je proměna teorie/myšlenky v novém kontextu (tabulka č. 1).

Tabulka č. 1: Obecná struktura procesu cestování teorií podle Saida (1983)

První stadium	Druhé stadium	Třetí stadium	Čtvrté stadium
Místo původu/kontext vzniku teorie či myšlenky	Vzdálenost, kterou teorie či myšlenka musí urazit (fyzická, kulturní...)	Podmínky přijetí/kontext přijetí teorie či myšlenky	Proměna teorie či myšlenky v novém kontextu

Zdroj: Vlastní zpracování podle Saida (1983).

Saidova práce inspirovala řadu výzkumníků z oblasti humanitních a sociálních věd a stala se sama „cestující teorií“.²⁹ Většina z těchto prací se zabývá cestováním akademických teorií či konceptů mezi obory či v čase.³⁰ Said sám však za zvláště zajímavé považoval cesty teorií a myšlenek mezi odlišnými kulturními prostředími. Upozorňoval, že nejsou nikdy „bez překážek“ (angl. unimpeded). Nezbytnou součástí těchto cest jsou procesy reprezentace a institucionalizace, odlišné od těch v místě původu teorie či myšlenky (Said 1983, s. 226). Teorie, myšlenky či kulturní trendy se v novém kontextu mísí s původními domácími diskurzy, hybridizují a poté se uplatňují v „přeměněné“ (angl. metamorphosed) podobě (Ning 2003).

Mezi důležité aspekty cestování teorií či myšlenek mezi odlišnými kontexty patří jejich překlad a interpretace. Často je nutný lingvistický překlad, například z angličtiny do češtiny, vždy však, jak zdůrazňoval Bhabha (1994), dochází k reprezentaci a re-interpretaci významu v rámci odlišné kultury, k tzv. kulturnímu překladu. V rámci těchto procesů se nutně ztrácí část obsahu i formy, může ale také docházet k vyložené „chybným překladům“ (angl. mistranslation) a k „dezinterpretaci“ (angl. misinterpretation). Na tyto problémy mezikulturního cestování myšlenek a teorií reagoval Jacques Derrida doporučením soustředit se ne na doslovnost, ale „relevanci“ překladu (Derrida a Venuti 2001). Ta je vždy relativní a lze ji zjednodušeně chápat jako požadavek, aby přeložená myšlenka či teorie v novém kontextu dávala co nejlepší smysl.

Výše uvedené se může zdát samozřejmé či banální. Studie zabývající se přijetím Fair Trade v Lotyšsku (Aistara 2013) nebo dizertace Bilur Dokur (2012) zkoumající první CittàSlow v Turecku však poukazují na různé zdroje problémů s relevancí těchto konceptů cestujících ze Západu do jiných kontextů (také Gille 2010, Peng 2010, Spiegel 1999). V rámci procesu jejich implementace dochází k výrazným

²⁸ Samotná metafora „cestování“ byla podrobena kritice za to, že v sobě nese odkaz na privilegia západních elit a západní intelektuální kultury jako takové v rámci globální produkce a šíření znalostí (Clifford, 1997).

²⁹ Kapitola Travelling theory z výše zmiňované Saidovy knihy měla 1. 7. 2014 podle webových stránek Google Scholar 431 citací.

³⁰ Zájemce o tuto problematiku odkazují na práci Mieke Bal (2002) či Michaela C. Franka (2009).

posunům v diskurzu jako v případě de-modernizačního kontextu CittàSlow, který byl v tureckém kontextu re-interpretován jako nástroj modernizace (Dokur 2012). Necitlivost ke specifikům místního kontextu může vést až k odmítnutí myšlenky/konceptu jak na příkladu Fair Trade výrobků v Lotyšsku ukázala Aistara (2013). Tyto zatím ojedinělé, ale velmi inspirativní práce ukazují, že pro přijetí a proměnu cestujících konceptů má klíčový význam nejen místní kontext a aktivita místních aktérů, ale také původní kontext, z něž koncepty cestují a jeho vztah s kontextem cílovým.

2.3. Teoretická východiska III: Dvojitá role postsocialismu v procesu cestování konceptů

Optika cestování konceptů předpokládá, že výsledná podoba konceptu odráží vliv místního kontextu (podmínek přijetí) a také jeho vzdálenost s kontextem původním, z něž koncept cestuje. Postkolonialismus mě inspiroval k chápání této vzdálenosti jako sociálně konstruovaného vzájemného vztahu obou kontextů, Západu a „těch druhých“. Česko však není bývalou kolonií některé ze západních zemí, ale patří mezi tzv. postsocialistické země. Jaký vliv má tato skutečnost na jeho „vzdálenost od Západu“ a potažmo na proces cestování konceptů? Možnost odpovědět na tyto otázky je podmíněna znalostí konceptualizace postsocialismu. Smyslem této kapitoly tedy je identifikovat dominantní diskurz postsocialismu a jeho možné vlivy na cestování konceptů ze Západu do postsocialistického kontextu.

Postsocialismus je v odborné literatuře i politické praxi převážně chápán jako přechodová etapa v rámci procesu dohánění Západu a jakéhosi návratu k normálu. Autoři ovlivnění postkolonialismem nabídli alternativní chápání postsocialismu jako specifického stavu společnosti s ambivalentním vztahem k Západu a s nejasným výsledkem probíhajících transformačních procesů. Ještě další autoři však zdůrazňují rozdílnost obou kontextů a požadují více než jednosměrnou inspiraci postsocialistické teorie postkolonialismem (Chari a Verdery 2009, Suchland 2011). V této kapitole nejdříve představím přechodový diskurz postsocialismu, jeho zdroje a kritické revize. Dále se zaměřím na důsledky, které má dominance tohoto diskurzu na vztah Západu a Východu a na cestování konceptů mezi těmito dvěma kontexty.

Přechodový diskurz postsocialismu: podstata, zdroje, kritika

Ve srovnání s postkolonialismem představuje postsocialismus relativní novinku. Ve většině zemí střední a východní Evropy skončily socialistické režimy na přelomu 80. a 90. let 20. století, ale v akademickém diskurzu se ještě nějakou dobu s postsocialismem příliš „nepočítalo“. Důkazem je absence odpovídajícího hesla ve čtvrtém vydání *Dictionary of Human Geography* z roku 2000, které obsahuje pouze heslo věnované „post-sovětským státům“ (Johnston a kol. 2000).

Valerie Bunce v roce 1999 napsala, že ještě není možné říci, zda postsocialistické státy následují (zejména z důvodů rozdílné historie) různé trajektorie nebo se spíše nacházejí na různých pozicích v rámci společné trajektorie. Bunce nicméně doporučovala otevřenost vůči oběma možným interpretacím a teoretickou flexibilitu v přístupu k postsocialismu (Bunce 1999). Ve stejném roce však Mikko Lagerspetz (1999) již kritizoval dominanci diskurzu postsocialismu jako „přechodu“ (angl. transition). V rámci tohoto diskurzu je postsocialismus chápán jako přechodná fáze ve vývoji socialistických společností směrem k západnímu modelu kapitalistické demokracie. Období státního socialismu představuje dočasný odklon od předem dané trajektorie, návrat na správnou cestu je však

možný a podmíněný právě demokratizací politiky, přechodem ke kapitalismu a liberalizací společnosti (Böröcz 2009).

Přechodovému diskurzu postsocialismu předcházela konceptualizace socialismu. Chari a Verdery (2009) představují Pletschův (1981) koncept dělbý intelektuální práce za studené války vycházející z kategorizace světa na První, Druhý a Třetí na základě dichotomií komunistický/svobodný a tradiční/moderní. Západní První svět byl považován za moderní, vědeckou, rozumnou a tudíž přirozenou společnost. Ve Druhém světě byla tato přirozená společnost potlačena totalitní vládou, její propagandou a ideologií. Třetí svět byl chápán jako tradiční, nábožensky založený a tudíž iracionální, přelidněný a ekonomicky zaostalý. Tento diskurz vedl k tomu, že ekonomové a sociologové studovali především První svět, politologové Druhý svět a Třetí svět se stal doménou antropologie a rozvojových studií (Pletsch 1981). Mezi základní předpoklady patřila představa, že Druhý svět se může přidat k Prvnímu, pokud bude osvobozen, zatímco Třetí svět může být modernizován, pokud se podaří překonat jeho tradiční kulturu.

Podle Chariho a Verdery (2009), Jennifer Suchland (2011) či Tatjany Thelen (2011) diskurz tří světů z dob studené války nadále organizuje svět, jeho reprezentaci a znalosti o něm:

„Studená válka neskončila. Její vliv je citelný dodnes. Jak jinak rozumět významu, který přikládají (západní – pozn. autorky) akademici i politici privatizaci, marketizaci a demokratizaci, tomuto triumvirátu západní identity, který je tak naléhavě vštěpován ostatním částem světa jako znak toho, že studená válka skončila?“ (Chari a Verdery 2009, s. 30).

Přechodová interpretace postsocialismu byla podrobena kritice, jejíž argumenty jsou totožné s postkolonialismem: teorie přechodu je zakotvena v západním modernistickém uvažování, což obnáší reprezentaci Východu a Západu jako monolitických, dichotomických kategorií, přesvědčení o nadřazenosti Západu a současně, v případě Východu a na rozdíl od Jihu, marginalizaci společenských a kulturních rozdílů (Suchland 2011). V rámci tohoto diskurzu je odlišnost Východu a Západu spatřována zejména v komunistické ideologii. Její odstranění umožňuje „návrat“ Východu na Západ.

Univerzální přechodový diskurz postsocialismu byl kritizován zejména ze dvou důvodů. První představují, podobně jako v případě postkolonialismu (kapitola č. 3), empirické poznatky o heterogenitě před-socialistického, socialistického i postsocialistického vývoje. Značná různorodost politicko-ekonomického vývoje postsocialistických zemí ve střední a východní Evropě, již zdokumentovala například Bunce (1999), byla zdrojem pochyb o legitimitě konceptu postsocialismu jako takového. Jeho zastánci argumentují podobně jako Young v případě postkolonialismu tím, že důležité je to, co mají postsocialistické země společného (Gille 2010, Stenning a Hörschelmann 2008).

Navzdory heterogenitě uvnitř východního bloku (a heterogenitě předsocialistické minulosti) byla podle Alison Stenning a Kathrin Hörschelmann (2008) pro socialistické státy charakteristická relativně vysoká konformita ideologie a politiky ve srovnání s kapitalistickými zeměmi. Gille (2010) pak považuje za společný rys postsocialistických společností odpor běžných občanů k politizovaným činnostem. Přepolitizovaný život prostoupený ideologií a nucenou angažovaností v době státního socialismu vedl v postsocialistických společnostech k přečeňování „normálního“ klidného, nudného

života a odporu k politické angažovanosti, ke vzniku „ideologického vakua“. Za normální život je považován ten, v němž není přítomná politika (Gille 2010). Tento postsocialistický rys má podle Gille implikace pro přijetí západních konceptů, jako v případě pomalého rozvoje občanské společnosti (viz dále).

Druhým zdrojem kritiky přechodového diskurzu postsocialismu je odmítnutí (na teoretické úrovni) představy daného cíle k němuž proces postsocialistické transformace směřuje. Možnost porozumět vývoji postsocialistických zemí je podle Smitha (2000) podmíněna uvědoměním si tří aspektů tohoto fenoménu: 1) přechod ke kapitalismu a/nebo demokracii není automatický či předurčený, 2) každé porozumění postsocialistickému přechodu musí vycházet z prozkoumání výchozí situace, tedy socialismu i předsocialistické minulosti 3) dráhy nastoupené těmito státy jsou různorodé. Nejprůnosnější je podle Smitha nahlížet post-sovětský přechod jako čtyřnásobný proces. Složky tohoto procesu jsou „dekolonizace“³¹ (konec totalitní vlády), demokratizace, ekonomická liberalizace a globalizace neboli zapojení se těchto zemí do světové ekonomiky. Jehlička a Smith (2011) dále upozorňují na to, že postsocialistické společnosti zakoušejí hluboké a dalekosáhlé experimenty s neoliberalismem, které nejsou v akademickém diskurzu adekvátně reflektovány.

Adorace neoliberálních principů se podle Jehličky a Smitha (2011) promítá také do politických opatření v oblasti udržitelné spotřeby a skrze selektivní podporu „tržních“ řešení utváří oblast alternativní spotřeby v Česku. Jinými slovy, jestliže postsocialismus utváří „podmínky přijetí“ či specifické prostředí, kterým se šíří „západní“ koncepty, musíme se ptát, jak se liší „prostupnost“ tohoto prostředí v závislosti na charakteristikách konceptů. V případě farmářských trhů v Praze pak otázka zní, jak jejich vývoj ovlivnila jejich kompatibilita s neoliberálním diskurzem? Protože tématu neoliberalismu a liberalizace se v této kapitole dotkneme vícekrát, považuji za vhodné nyní stručně představit neoliberalismus a koncept liberalizace ve formě, jež je relevantní pro případ postsocialistického Česka.

Rámeček č. 4: Neoliberalismus a jeho domestikace v postsocialistické střední a východní Evropě

Pro neoliberalismus je charakteristická snaha dosáhnout ekonomické konkurenceschopnosti podpořením nabídkové strany a inovačních aktivit. „Neoliberalismus je často nahlížen jako program politik a vládních opatření, která podporují privatizaci, liberalizaci trhů a volnou soutěž. Mezi základní prvky neoliberalismu patří důraz na individuální volbu a sebe-regulaci, komodifikace v mnoha oblastech včetně přírody a spoléhání na responsabilizaci spotřebitele“ (Jehlička a Smith 2011, s. 3). V rámci procesu tzv. responsabilizace je odpovědnost za zajištění služeb poskytovaných dříve sociálním státem přenesena na jiné aktéry – jedince, komunity, soukromé subjekty. Toto „zezodpovědnění“ jedince/spotřebitele je významným a často kritizovaným aspektem neoliberalismu. Kritika upozorňuje na to, že se jedná o nutnost přijmout odpovědnost, chybí možnost volby.

Bob Jessop (2002) hovoří o přechodu od „keynesiánského národního státu sociálního blahobytu“ k „schumpeteriánskému post-státnímu režimu blahobytu pro pracující“. Tento přechod může proběhnout různými způsoby, liberalizace však představuje nejrozšířenější z nich. Pokles ekonomické moci státu je doprovázen úbytkem moci legislativní právě v oblasti regulace trhů. Mění se vzorce vládnutí, moc se dělí mezi širší (v principu neuzavřené) spektrum aktérů. Význam státní úrovně politiky klesá, posiluje úroveň nadnárodní a regionální. Starou tripartitu (představitelé vlády,

³¹ V odpovědi na otázku zda Sovětský svaz byl koloniální říší či ne neexistuje širší shoda. Nicméně pozice hraničních států ve vztahu k SSSR ovlivňuje jejich politiku a postoje směrem k Rusku v současnosti podobným způsobem jako v případě postkoloniálních států (Smith 2000).

zaměstnavatelů a odborů) nahrazují místní/regionální koalice na bázi partnerství veřejného a soukromého sektoru 32. Vedle nadnárodních korporací posilují nátlakové skupiny včetně občanských iniciativ. Roste význam ne-státních standardů kvality, za jejichž vznikem stojí firmy, neziskové organizace, spotřebitelské iniciativy či odbory (Jessop 2002). Tito aktéři a posléze také standardy působí na různých úrovních, což je další důvod pro komplexní přístup ke studiu vztahů výroby a spotřeby.

Jessop považuje za jeden zdroj neoliberalizace rostoucí globalizaci ekonomiky. Dalším impulsem byla v 80. letech propojená krize keynesiánského sociálního státu zejména v západní Evropě, řízených ekonomik ve východní Asii a kolaps východního bloku (Jessop, 2002). Významnou roli hrál také rozvoj nových sociálních hnutí reagujících na tyto změny. John Pickles (2009) označuje opuštění socialismu a přechod států východního bloku k tržní ideologii za jeden z nejvýznamnějších politicko-filozofických zlomů 20. století. Rozpad východního bloku posílil dojem, že neexistuje životaschopná alternativa západního neoliberálního kapitalismu (Busch 2010, Gibson a Graham 2008). A – navzdory důkazům o tom, že kapitalismus funguje i bez demokracie – že tento je nedílnou součástí demokracie (Bunce 1999).

Busch v článku z roku 2010 na základě analýzy aktér-sít' (viz kapitola 3.1) nabízí detailní pohled na šíření neoliberalismu. Klíčovými aktéry rozšíření tohoto „komplexu sociálních technologií“ byly velké firmy a banky, jimž nabídl svobodné působení na nových trzích (prostřednictvím liberalizace trhu a komodifikace řady oblastí lidského života) a tudíž možnost větších zisků. Spotřebitelům přesyceným fordistickou masovou produkcí neoliberalismus přinesl značné rozšíření možnosti individuální volby. Dále Busch zdůrazňuje význam nových „technologií vládnutí“ podporujících neoliberální program na nadnárodní úrovni – patří sem organizace jako Světová obchodní organizace, Světová banka, Mezinárodní měnový fond a Světová organizace duševního vlastnictví. Neoliberální politika posílila korporátní a finanční sektor, které vytvořili vlastní technologie či strategie vládnutí za účelem eliminace rizika klesajících zisků (Busch 2010).

Také Aihwa Ong (2007) chápe neoliberalismus jako „kočovnou technologii vládnutí“ která se vzájemně ovlivňuje se specifickým historickogeografickým kontextem a dává vzniknout jedinečné „odručí“ neoliberalismu. Místní elity si vybírají, co z „nabídky“ neoliberalismu je v konkrétním kontextu použitelné. Dochází k rekombinaci dříve národních prostor a populací, vznikají nové prostorově-sociální entity (Busch 2010, Jessop 2002, Ong 2007, Peck a Tickell 2002). V tomto duchu interpretují neoliberalizaci postsocialistické střední a východní Evropy Johanna Bockman a Gil Eyal (2002), které hledaly odpověď na otázku „Proč byl v postsocialistické východní Evropě neoliberalismus přijat tak rychle a nadšeně“? Na základě aplikace teorie aktér-sít' odmítly převažující názor, že neoliberalismus byl do postsocialistického regionu importován ze Západu a zde pouze pasivně přijat. Bockman a Eyal ukazují sítě propojující západní a východní ekonomy v dobách hlubokého socialismu. Obě strany měly z různých důvodů zájem na tom, aby socialismus byl prezentován jako „laboratoř“ pro testování ekonomických teorií a konceptů. Rozložení sil v těchto sítích pak vysvětluje, proč se jeví jako jednosměrný transfer znalostí ze Západu na Východ. Zatímco Východ byl zdrojem dat, diskurz byl produkován na Západě (Bockman a Eyal 2002).

Eyal, zabývající se českou transformací, zdůrazňuje roli domácích intelektuálních elit v procesu neoliberalizace. Upozorňuje na to, že diskurz disentu byl „anti-politický“ (Eyal a kol. 2001). Jeho základem bylo odmítnutí „života ve lži“, touha po pravdě a vysoké nároky na osobní morálku, odpovědnost a autonomii jedince, tedy liberální individualistické hodnoty. Ideálem českých disidentů byla podle Eyal seberegulující občanská společnost zodpovědných jedinců konajících v souladu s rámcem právního státu. Právě „pastýřské“ chápání řízení společnosti na dálku a nikoliv autoritativně shora, důraz na osobní zodpovědnost, vládu práva a „život v pravdě“ sblížily český disent v čele s Václavem Havlem se skupinou monetaristických ekonomů kolem Václava Klause. Sdílené základní hodnoty a do jisté míry také sociální status (Gille označuje situaci monetaristů jako „vnitřní exil“) sblížily tyto dvě skupiny, které se vhodně doplňovaly. Disidenti disponovali symbolickým kapitálem, autoritou nutnou pro implementaci reform, monetaristé poskytli „technologie“, praktické reformní know-how. Vznikla tak ne zcela očekávatelná koalice, která zásadním způsobem ovlivnila český přechod ke kapitalismu a „domestikaci neoliberalismu“ (Smith 2007).

³² Angl. public-private partnership. Principem tohoto přístupu je využití zdrojů a schopností soukromého sektoru při zajištění veřejné infrastruktury nebo služeb.
(http://en.wikipedia.org/wiki/Public%E2%80%93private_partnership)

Kritiky přechodové konceptualizace postsocialismu zrodily nový pohled na tento fenomén. Autoři jako Smith a Jehlička (2007), Stenning a Hörschelmann (2008), Chari a Verdery (2009), Gille (2010) či Suchland (2011) odmítli modernistický přechodový diskurz postsocialismu a zaměřili se na „skutečně existující postsocialismus“. Tento trend lze podle Stenning a Hörschelmann (2008) sledovat zhruba v rámci poslední dekády zejména v antropologii, sociologii a humánní geografii. Petr Jehlička (osobní komunikace) v této souvislosti mluví o druhé generaci výzkumu postsocialismu.

Autoři druhé generace chápou postsocialismus jako specifický, hybridní soubor podmínek a procesů vyvíjející se na základě nových vlivů k předem nepoznatelnému cíli, kterým nemusí být nutně „dohánění Západu“ (Smith 2000, 2002, Stenning 2005, Stenning a Hörschelmann 2008). Usilují proto o zdokumentování, analyzování a teoretické uchopení každodenní postsocialistické zkušenosti s „domestikací neoliberalismu“ (Smith 2007). Hledají tedy odpovědi na otázky, jaké změny zakoušejí lidé a komunity v postsocialistickém světě, jak tyto změny prožívají, jak si je vysvětlují a jak jim případně vzdorují.

Stenning a Hörschelmann (2008) odmítají jak přechodový diskurz, tak rezignaci na konceptualizaci postsocialismu kvůli přílišné heterogenitě států v regionu a jako alternativní strategii navrhují využití optiky a nástrojů postkoloniálních studií, které jsou odbornou veřejností akceptovány, pro analýzu postsocialismu. Analogie nalézají zejména v odchodu „kolonizátora“ (Sovětského svazu) a přílivu západních peněz ve formě investic a rozvojové pomoci či otevření trhů³³. Co takový pohled obnáší? Zprv, požadavek, aby realita postsocialismu nebyla vykládána pouze ze západní perspektivy, aby byl dán hlas „domácím“, jejich výkladu. Aby pozornost byla věnována každodennímu zakoušení dynamických proměn lidmi, jejich strategiím vyrovnávání se s nimi a jejich interpretacím (Smith a Jehlička, 2007; Stenning, 2005, Stenning a Hörschelmann 2008). Druhým požadavkem je, aby interpretace současné situace a vývoje zahrnovala výzkum vlivu předsocialistických, socialistických a postsocialistických podmínek (Smith 2000, Stenning a Hörschelmann 2008). Suchland (2011) je skeptická nejen vůči přechodové interpretaci postsocialismu, ale také vůči využití postkoloniální optiky. Postkolonialismem inspirovaní autoři podle ní pouze aplikují jinde vzniklé koncepty na postsocialistickou realitu. Šance obohatit akademický diskurz poznatky z bývalého Druhého světa tak podle Suchland zůstává nevyužita.

Navzdory výše popsaným kritickým revizím konceptualizace postsocialismu trvala dominance přechodového diskurzu také deset let poté co na ni upozornil Lagerspetz (Böröcz 2009, Chari a Verdery 2008). Z tohoto důvodu (a nikoli proto, že bych se s ní ztotožňovala) považuji za důležité prozkoumat důsledky dominance přechodového diskurzu postsocialismu pro cestování konceptů ze Západu. Převažující diskurz se významně podílí na utváření podmínek pro přijetí konceptu i vzdálenost, již musí koncept cestující mezi těmito dvěma kontexty urazit.

Postsocialismus a cestování konceptů: kontext i vzdálenost

Za klíčové v procesu konstrukce vzdálenosti, již musí koncept cestující sem ze Západu urazit, považuji zejména tři v odborné literatuře kritizované aspekty přechodové konceptualizace postsocialismu.

³³ Nechci zde reprodukovat debatu o koloniální povaze východního bloku neboť mě primárně zajímá vztah postsocialismu a Západu. Pro zájemce o tuto problematiku doporučuji práce Chariho a Verdery (2009), Sidawaye (2000) či Zaryckeho (2004).

Jedná se 1) o diskurz nadřazenosti Západu, 2) o účelovou marginalizaci rozdílů Východu a Západu, 3) o nedostatečnou „domácí“ postsocialistickou kritiku tohoto diskurzu.

Dominantní diskurz vedený západními vědci podle autorů zabývajících se postsocialismem a postkolonialismem vztahuje všechny společenské jevy ke konstantě kapitalismu a marginalizuje zkušenosti „ne-západního“ světa. Pokud tento není opomíjen, pohlíží se na něj jako na pasivní oběť, případně skrze normativní optiku, založenou na situaci „Západu“ (Chari a Verdery 2009, Gille 2010, Melegh 2012, Stenning a Hörschelmann 2008, Thelen 2011). Postsocialismus se tedy podobá postkolonialismu co se týče nadřazeného přístupu Západu (a západních vědců) k oběma regionům. Zdroje této nadřazenosti se však liší (viz výše Pletsch 1981).

Zatímco vztah Prvního světa ke Třetímu byl nadřazený, jeho vztah ke Druhému světu byl do jisté míry konkurenční. Z pohledu Západu bylo třeba socialismus zdiskreditovat³⁴ a marginalizovat. Jak upozorňuje Attila Melegh (2012), součástí dominantního přechodového diskurzu je reprezentace socialismu jako podřadného, abnormálního systému. Jakákoliv znalost, diskurz či praktika zakotvená v socialismu je tedy automaticky horší než její západní alternativa (Thelen 2011). Vliv Východu na Západ byl záměrně bagatelizován. Byl sice popsán význam existence východního bloku pro rozvoj sociálního státu v západní Evropě, řada dalších otázek ale zůstává nezodpovězena. Málokdo si například zatím kladl otázku, zda „východní“ socialismus a jeho zhroucení může také utvářet globální kontext (Gille 2010). Současně je v případě postsocialistických států kladen důraz na podobnost se Západem a možnost „návratu“ (Suchland 2011).

Pickles (2009) se domnívá, že podobně jako post-modernismus, post-strukturalismus či post-kolonialismus představuje postsocialismus klíčovou revizi teoretické tradice. Uvádí dokonce, že „vzhledem k obrovskému geografickému rozsahu a hloubce jeho dopadu na regionální a globální ekonomiku proměnil postsocialismus intelektuální a institucionální praktiky řady (západních – poznámka autorky) společenských věd“ (tamtéž). Zajímavé je, že další autoři kriticky upozorňují na pravý opak – příliš malý vliv postsocialistických autorů a znalostí na západní akademický diskurz a potřebu jejich emancipace (Chari a Verdery 2009, Suchland 2011, Stenning 2008).

Judit Timár (2003, s. 32) v této souvislosti uvádí, že ačkoliv „přepnutí (ze socialismu – poznámka autorky) na kapitalismus v éře globalizace by mělo být zdrojem poučení pro všechny“, postsocialistická střední a východní Evropa je zatím stále vnímána spíše jako „laboratoř neoliberalismu“ umožňující reálné testování západních konceptů (Bockman a Eyal 2002) a pasivní příjemce inovací než uznávaný zdroj alternativ ke kapitalismu (Gille 2010, Jehlička a kol. 2012, Smith

³⁴ Příkladem je interpretace zhroucení státního socialismu, která je připisována jeho notorické ekonomické neefektivitě ve srovnání se západním kapitalismem. Böröcz (2009, citován v Melegh 2012) přitom na základě rozsáhlých souborů ekonomických dat ukazuje, že do 80. let se socialistickým státům po ekonomické stránce vedlo relativně dobře. Následující stagnaci či úpadek evropských socialistických států (na rozdíl od těch asijských) připisuje totalitě světového kapitalismu, vzniku nových prostorových dělb práce a růstu otevřenosti světového trhu - procesům, díky kterým východní Evropa ztratila komparativní výhody ve prospěch Číny, Vietnamu a dalších východoasijských států. Státní socialismus přitom sdílel osud s fordisticko-keynesiánským kapitalismem na Západě. Tyto dva souběžně existující a provázané systémy byly založeny na masové produkci a spotřebě relativně unifikovaných produktů. V důsledku ekonomické krize 70. let byly nahrazeny novým postfordistickým režimem flexibilní akumulace a neoliberálním přístupem k řízení státu (Böröcz 2009, Chari a Verdery 2009, Jessop 2002, Gille 2010).

a Jehlička 2013). Tento stav má podle Suchland (2011) zdroj ve specificky postsocialistickém rysu, kterým je nekritické přijímání západních teorií a konceptů.

Dědictví studené války v podobě přechodového diskurzu postsocialismu vedlo k přezíravému pohledu západních vědců na poznání pocházející z bývalého Druhého světa (Chari a Verdery 2009). V této části se zaměřím na přijetí přechodového diskurzu v postsocialistickém kontextu. Suchland upozorňuje na to, že na rozdíl od postkolonialismu, východoevropská a slovanská studia neprošla vlastní „orientalistickou“ kritikou. Důvody tohoto vývoje nachází jak v odlišné západní konceptualizaci postsocialismu a postkolonialismu, tak v odlišném postoji domácích intelektuálních elit vůči této konceptualizaci (Suchland 2011).

Velký vliv na vznik a rozvoj postkoloniální kritiky západních společenských věd měli autoři z postkoloniálních zemí (viz kapitola č. 2.1). Podobně třeba v případě feminismu se jednalo o ženy – vědkyně, tedy vždy o skupiny bojující za přijetí svých od hlavního proudu odlišných znalostí a pohledů na svět. V případě postsocialismu ale domácí intelektuální elity západní diskurz příliš nepochybnují (Chari a Verdery 2009, Stenning a Hörschelmann 2008, Suchland 2011).³⁵ Kritika přechodové konceptualizace postsocialismu přichází především ze Západu. Domácí postsocialističtí akademici jsou kritizováni za to, že přijímají západní diskurz a ochotně marginalizují vlastní zkušenosti a odborníky (Stenning a Hörschelmann 2008, Suchland 2011). Proč tomu tak je, co je zdrojem nedostatečné kritičnosti postsocialistických akademiků vůči západním konceptům a teoriím?

Pro přijetí přechodového diskurzu postsocialismu domácími elitami měla jistě význam mezinárodní konkurence a působení západních institucí – důraz EU na fungování společného trhu či tlak USA a Světové banky na deregulaci ekonomiky (Eyal a kol. 2001). Obdobné tlaky ovšem v rámci politiky strukturálního přizpůsobení působily také v postkoloniálních státech, v čem tedy tkví specifikum postsocialismu? Autoři studující tuto otázku zdůrazňují význam původu postsocialistických intelektuálních elit v anti-komunistickém disentu (Eyal a kol. 2001, Gille 2010, Suchland 2011). Postsocialistické státy nebyly západními koloniemi. Zdrojem jejich zkušenosti s nesvobodou a útlakem byl domácí totalitní režim, proti němuž disidenti bojovali.

Jinými slovy, postsocialistickým intelektuálním elitám vyhovoval diskurz postsocialismu jako „návratu na Západ“ či procesu nápravy škod po neúspěšném socialistickém experimentu (Eyal a kol. 2001, Stenning a Hörschelmann 2008). Po rozpadu východního bloku se pozornost intelektuální elity postsocialistického světa upřela k dekomunizaci, znovuostravení vztahu státu a občana a rychlé integraci do západních ekonomických struktur. Za adekvátní strategii byl považován neoliberalismus, diskuzi alternativních forem rozvoje nebyla věnována pozornost (Smith a Jehlička 2007). Pád východního bloku byl finálním argumentem diskreditace socialismu (Timár 2003), důkazem, že „není alternativ ke kapitalismu“ (Gibson a Graham 2008). Podle řady autorů také někdejší disent nenabízel alternativní ideologii (Fraser 1997, Gille 2010, Habermas 1990). Importu „západních“ neoliberálních hodnot, ideologií a způsobů jejich realizace tak nestálo nic v cestě (Gille 2010).

Akademický diskurz nekritický vůči západním teoriím a konceptům je ovšem do jisté míry v rozporu s praxí. Existují doklady toho, že vztah postsocialistických společností k Západu je podobně jako

³⁵ Například Chari a Verdery (2008) nabízejí následující výčet kritických (post-)socialistických akademiků: Rudolph Bahro, Agnes Heller, Ivan Szelenyi, Jadwiga Staniszkis, Istvan Rev, Janos Kornai a Pavel Campeanu.

v případě postkolonialismu ambivalentní, zahrnuje jak existenciální ztotožnění se, tak revizi a případně i odmítnutí jeho hodnot (Aistara 2013, Smith a Jehlička 2007, Suchland 2011). Postsocialistické země jsou navíc nuceny dohánět ideální obraz Západu, zatímco vlády na Západě často v řešení podobných problémů selhávají (Gille 2010). Vzniká tak dojem pokrytectví, který problematizuje vztahy postsocialistických aktérů k Západu (Kymlicka 2000).

Podle Gille diskurz nadřazenosti kapitalismu legitimizoval import západních hodnot, ideologií a způsobů jejich realizace. Přechodový diskurz postsocialismu neúměrně „zkracuje vzdálenost“ mezi Východem a Západem, což vede k nedostatečné revizi cestujících konceptů, nereflektování specifik místního kontextu neboli „podmínek přijetí“ konceptů. Ze Západu jsou importována hotová řešení, jež se mají stát nástrojem změny postsocialistického kontextu. Důsledkem tohoto přístupu jsou problémy s relevancí překladu cestujících konceptů a jejich přijetím.

Západní akademici kritizovali postsocialistické „revoluce“ za to, že nepřinesly nové, progresivní nápady (Fraser 1997, Habermas 1990). Gille namítá, že postsocialistická společnost neměla čas artikulovat své problémy a potřeby a hledat jejich řešení. Místní aktivisté, záhy institucionalizovaní v neziskových organizacích západního stylu, přebírali často neoliberální paradigma (Jehlička a Smith 2007, srv. s Allen a kol. 2003, Eaton 2008). Rozvoj společnosti v postsocialistických zemích proběhl do značné míry „zvenku“. Evropská unie a další západní instituce poskytly expertízu, finanční zdroje a nástroje projektového řízení. Tyto nástroje a koncepty byly prezentovány jako nadřazené těm socialistickým a jejich implementace jako nutná podmínka „návratu na Západ“. Postsocialistickým elitám takový diskurz vyhovoval (viz výše), nicméně v praxi tato importovaná „ready to use“ řešení byla často nepochopena, odmítnuta či značně přetvořena.

Aistara ve své studii pojetí spravedlivého obchodu v postsocialistickém Lotyšsku spojuje problematické přijetí západního konceptu Fair Trade s implementací nedostatečně citlivou vůči specifikům místního kontextu. Důvodů takového vývoje bylo podle Gille (2010) více. Zejména se jednalo o nekompatibilitu importovaných nástrojů s místními hodnotami a problémy či chybějící znalosti a zkušenosti nutné pro úspěšné projektové řízení. Gille v souvislosti s budováním občanské společnosti v postsocialistickém kontextu píše o „tyranii participace“. Neoliberální diskurz zlepšování situace ve společnosti skrze vlastní úsilí a účast aktivních občanů podle ní nerezonuje s postsocialistickou touhou po apolitickém životě (viz výše).

Steven Sampson (2002) popsal postsocialistické „projektové společnosti“ rozvíjené prostřednictvím projektů financovaných EU a realizovaných neziskovými organizacemi. Diagnostikoval rozdělení společnosti na projektové profesionály napojené na Západ na jedné straně a veřejnost, která nerozumí logice projektů či se nezajímá o jejich cíle, vzdálené jejich každodenním starostem, na straně druhé. Společnost tak zůstává bez vlastních, „organických“ intelektuálů, kteří by ji mohli reprezentovat v mezinárodních kruzích. Sampson (2002) užívá metaforu „setnutí/dekapitace společnosti“, díky němuž vzniká vakuum, které může zaplňovat extrémní pravice symbolickou a emotivní politikou.

Gille nabízí příklad z oblasti potravin. V rámci neoliberální doktríny jsou v EU malí zemědělci podporováni na základě diskurzu zachování ohrožené regionální kultury jako v případě značení tradičních regionálních produktů. Tento přístup je podle Gille (2010) nespravedlivý vůči malým

východním státům, jejichž regiony nejsou na Západě známe a jejichž zemědělsko-potravinový systém často operuje na úrovni státu. V EU ale národní státy představují do jisté míry nežádoucí entitu, protože realizace myšlenky sjednocené Evropy zahrnovala oslabení velkých západoevropských států. Tomuto cíli odpovídá nastavení evropských ideologií a institucí, které ale není adekvátní v relativně malých postsocialistických nových členských státech. Gille (2010) například dává sílící maďarský nacionalismus do souvislosti právě s potlačováním národních kultur v EU:

„Redistribuce v EU je založena na rozpoznání kulturních odlišností, nikoliv strukturálních nerovností. Tento rétorický posun podporuje politiky v tom, aby své ekonomické požadavky vznášeli ve jménu identity spíše než ve jménu hmotných potřeb. Tyto identity však musí být dostatečně tenké (angl. thin), aby byly tvárné a redukovatelné na dodržování procedurálních norem. Převedení třídních potřeb na politicky korektní, tenké, kulturní požadavky však vyžaduje specifické know-how a léta praxe v projektovém managementu. Ti, kteří nemluví správným jazykem, zjistí, že jejich identity jsou odmítány jako odpadlické a protievropské a oni jsou vyloučeni z evropského veřejného prostoru, který je údajně založen na aktivní participaci všech občanů“ (Gille 2010).

Důsledky importu nedostatečně revidovaných konceptů nemusí být vždy tak dramatické jak popisuje Gille, také podle dalších autorů však ovlivňují přijetí cestujících konceptů. Zajímavý příklad nerelevantního překladu západního konceptu v rámci restrukturalizace postsocialistického zemědělství nabízí Brigitte Holzner (2008). Neúspěch pokusu o implementaci modelu zemědělství založeného na rodinných farmách v některých zemích postsocialistické střední a východní Evropy dává do souvislosti s jejich dopady na situaci žen na venkově. Poukazuje na to, že ženy byly v rámci socialistické restrukturalizace zemědělství osvobozeny od těžké, neplacené a nikdy nekončící práce v rodinném hospodářství. V oficiálním zaměstnání dostaly za svou časově jasně ohraničenou práci zaplacené, což vedlo k jejich větší nezávislosti a svobodě. Návrat k rodinnému hospodaření v tomto kontextu podle Holzner představuje de-modernizaci a pro řadu emancipovaných venkovských žen nepříliš atraktivní životní strategii (Holzner 2008).

Jak jsem popsala výše, také v případě farmářských trhů v Česku lze očekávat jistý vliv Západu na zrod a vývoj fenoménu. Ačkoli sama se přikláním k pohledu druhé generace výzkumníků postsocialismu, v této kapitole jsem věnovala pozornost zejména přechodové konceptualizaci postsocialismu, a to kvůli jejím implikacím pro proces cestování konceptů. Diskurz nadřazenosti Západu a marginalizace rozdílů mezi Východem a Západem vede k importu nedostatečně revidovaných konceptů v rámci rozvoje postsocialistických společností „zvenku“. V terminologii cestování konceptů, dochází k neúměrnému „zkracování vzdálenosti“ mezi oběma kontexty, které může být zdrojem problémů s přijetím a relevancí konceptů v cílovém kontextu.

Zatímco přechodová konceptualizace postsocialismu ovládla akademický a politický diskurz, problémy s implementací nedostatečně revidovaných západních konceptů poukazují na její malou relevanci pro interpretaci skutečně existujících postsocialismů neboli „podmínek přijetí“ cestujících konceptů. Reflektovat heterogenitu a otevřenost vývoje pouze na postsocialistické straně by ovšem znamenalo reprodukovat kritizované rysy západního akademického diskurzu „těch druhých“. Stejně jako postsocialistická střední a východní Evropa, také Západ představuje různorodý a dynamicky se proměňující prostor, sociálně utvářený, reprezentovaný a subjektivně interpretovaný. Je tedy třeba ptát se také, co je vlastně obsahem pojmu „Západ“ v tomto konkrétním případě neboli odkud

koncept farmářského trhu přicestoval do postsocialistického Česka. Věřím, že se mi podařilo ukázat, že kombinace optiky postkolonialismu, postsocialismu a cestování konceptů umožňuje eliminovat řadu nástrah na cestě za relevantní interpretací fenoménu farmářských trhů v Česku. V následující kapitole nabízím shrnutí teoretických východisek mého výzkumu, formuluji cíle výzkumu a popisuji postup jejich realizace.

2.4. Výzkum farmářských trhů: východiska, cíle, přístupy

Obsahem této kapitoly je představení mého teoreticko-metodologického přístupu k výzkumu fenoménu farmářských trhů v Česku, formulace cíle výzkumu a jednotlivých dílčích kroků, vedoucích k jeho naplnění. První část přináší rekapitulaci hlavních teoretických východisek a ukazuje, jak jejich syntézou vzniká můj přístup k výzkumu. Ve druhé části představím cíle své dizertační práce a popíšu jednotlivé kroky, umožňující zodpovězení dílčích otázek, stavebních jednotek mého výzkumného projektu. Formulace těchto dílčích kroků mi poslouží také pro strukturaci dalšího textu dizertace, kdy každému kroku odpovídá jedna dílčí kapitola.

Shrnutí teoretických východisek výzkumu farmářských trhů v Česku

V první části dizertace jsem představila stávající odbornou literaturu zabývající se alternativními potravinovými sítěmi. Na tomto místě pouze stručně připomenu její hlavní témata a konceptualizace. Mezi definiční charakteristiky APS patří důraz na zakotvenost zemědělsko-potravinových systémů v sociálních vztazích, sblížení výrobce a spotřebitele (formou re-lokalizace ekonomiky a/nebo eliminace mezičlánků v komoditních řetězcích) a s ním související pozitivní dopady na životní prostředí, směna probíhající v jiných než konvenčních nákupních prostorech a důraz na kvalitu potravin, jejíž definice se může v jednotlivých případech lišit (Jarosz 2008, Venn a kol. 2006, Whatmore a kol. 2003).

Rozvoj APS je spojován s poválečným vývojem zemědělsko-potravinového systému, zejména s jeho industrializací a globalizací (Goodman 2009, Murdoch a kol. 2000, Whatmore a Thorne 1997). Tyto procesy měly specifické dopady na výrobu i spotřebu potravin, které část spotřebitelů a producentů začala vnímat jako problematické. Vztahy mezi výrobou a spotřebou potravin se staly do značné míry „neviditelnými“. Spotřebitelé ztratili přehled o původu svého jídla a po sérii potravinových skandálů přestali někteří z nich důvěřovat, že konvenčně produkované jídlo je zdravotně nezávadné, bezpečné a kvalitní (Freidberg 2004, Goodman 2004 a 2009, Murdoch a Miele 1999). Zemědělci se v důsledku modernizačních procesů ocitli v pasti rostoucích nákladů a klesajících zisků (Renting a kol. 2003, van der Ploeg a kol. 2000).

APS jsou v odborné literatuře vykreslovány jako výsledek snah těchto dvou skupin o vytvoření jiného systému zásobování potravinami. Jejich rozvoj se současně interpretuje jako součást širšího společenského fenoménu „obratu ke kvalitě“ (Murdoch a kol. 2000). Jeho zdroje nalezneme zejména na straně spotřebitelů a patří mezi ně bohatnutí společnosti a s ním související rostoucí zájem části spotřebitelů o problematiku zodpovědné, udržitelné spotřeby (Holloway a Kneafsey 2000, Murdoch a Miele 1999, Murdoch a kol. 2000, Winter 2003).

APS jsou tradičně spojovány s přínosy v ekonomické, sociální i ekologické oblasti (Marsden a kol. 2000, Renting a Marsden 2003, Seyfang 2009, van der Ploeg a kol. 2000). V posledních letech se však objevují upozornění na nedostatek empirických důkazů o těchto přínosech (Kirwan a Maye 2013, Maye 2013, Treager 2011) či na zanedbatelnost fenoménu APS ve srovnání s pokračující dominancí konvenčních zemědělsko-potravinových sítí (Guthman 2013). Současně jsou APS často kritizovány jako defenzivní projekty zakotvené v romantizujícím lokalismu a neoliberalním vidění světa, které jsou sociálně exkluzivní a nereflexivní vůči zájmům jiných zúčastněných skupin (DuPuis a Goodman 2005, Guthman 2003, 2008, Winter 2003). Také vztah APS a konvenčních potravinových sítí je komplexní a dynamický a jeho hodnocení v literatuře je různorodé. Na jedné straně je jejich přibližování interpretováno jako demokratizace APS, tedy jejich zpřístupnění širším vrstvám společnosti. Na druhé straně zaznívají obavy z opuštění původních idejí a na ně vázaného reformního potenciálu APS (Goodman 2009, Guthman 2004, Marsden 2004). Do výčtu nejednoznačností APS patří také poznatek, že alternativní potravinové sítě mohou být současně nositeli progresivních i reakčních hodnot (Holloway a Kneafsey 2000, McClintock 2014).

Výše popsané diskuze přispěly k re-konceptualizaci APS v duchu progresivního smyslu místa (Massey, 1993) jako místně a časově specifického výsledku vzájemného působení aktérů a procesů na různých měřítkových úrovních. Ačkoli tedy roste geografická citlivost akademického diskurzu APS, i nadále je tento z převážné většiny zakotvený v angloamerickém kontextu. Reflexe s tím souvisejících problémů je v rámci stávajícího výzkumu APS omezená, ale pro formulaci mé výzkumné otázky velmi důležitá. Holloway a Kneafsey (2000) zdůrazňovali zakotvenost iniciativ ve specifickém historickogeografickém kontextu. Allen a kol. (2003) navíc upozorňovali na možné problémy s přenosem konceptů do jiných kontextů. Vzniklo několik prací zabývajících se geografickou diferenciací APS na různých měřítkových úrovních (Alkon 2008, Goodman a Goodman 2009, Jarosz 2008, Renting a kol. 2003), vždy však pouze v rámci Severní Ameriky a západní Evropy.

Poznatky z jiných historickogeografických kontextů se v APS literatuře objevují zřídka a navíc je jejich role ve vytváření diskurzu odlišná než v případě angloamerického kontextu. Výsledky výzkumů mimo jádrovou oblast studia APS většinou zpětně neovlivňují dominantní konceptualizace. Výjimky existují, většinou se však jedná o práce západoevropských, australských a novozélandských autorů (například Henk Renting, Stewart Lockie, Richard Le Heron). Zdrojem akademického diskurzu APS je i po tomto rozšíření několik málo světových regionů, ekonomicky silných a z velké většiny anglofonních, které ve světovém kontextu reprezentují menšinovou realitu. Tento stav v oblasti výzkumu APS přesně odpovídá situaci, kterou kritizují autoři vycházející z postkolonialismu požadující provincializaci západní akademické znalosti a emancipaci poznání „odjinud“ (kapitola č. 2.1). Příčiny neuspokojivého stavu hledají jak na straně západních editorů a recenzentů, tak u autorů z jiných než angloamerických kontextů samotných (Robinson 2003, Yeung 2001).

Zprvė, západní autoři jiné kontexty příliš nezkuumají a pokud ano, interpretují je ze svého pohledu, který byl třeba v případě postsocialistického samozásobitelství opakovaně kritizován (Acheson 2007, Hervouet 2003, Jehlička a kol. 2012, Pallot a Nefedova 2003, Smith 2003, Ziker 2007). Caryn Abrahams (2006) kritizuje existující analýzy APS v prostoru globálního Jihu za to, že se zaměřují zejména na produkci potravin v rámci ze Severu iniciovaného a ovládaného systému Fair Trade

a opomíjejí místní APS a jejich reflexi v akademických konceptualizacích (obdobně Freidberg a Goldstein 2011).

Zadruhé, autoři „odjinud“ zřídka utvářejí hlavní akademické debaty. Pokud na teoretickou práci zcela nerezignují, omezují se na aplikaci západních konceptů a potvrzení či odmítnutí jejich relevance, málokdy se však účastní jejich revize a rozpracování (Matoušek a kol. 2011, Suchland 2011, Timár 2003). K marginalizaci poznání „odjinud“ vedle obsahu a případných jazykových nedostatků autorů přispívají také odlišnosti v akademické tradici, projevující se například stylem argumentace a formou psaného projevu (Jehlička, osobní sdělení). Tato situace se týká také prací zkoumajících rozvoj „nových“ APS v postsocialistickém kontextu, kterých se v západních časopisech objevuje velmi málo (Trenouth, dosud nepublikováno) a většinou se nepodílejí na utváření hlavních debat v této oblasti.

Dosažení ambiciózního cíle, existence kosmopolitní společenské vědy (Robinson 2003), vyžaduje odstranění problémů na straně autorů západních i „těch druhých“. Západní, zejména anglofonní autoři by se museli začít zajímat o vývoj fenoménů, které studují, v jiných kontextech a naslouchat svým kolegům „odjinud“ a jejich interpretacím těchto fenoménů. Autoři „odjinud“, z Jihu či Východu by pak měli na základě dobré znalosti stávajících konceptů a svých empirických poznatků poukazovat na geograficky omezenou relevanci stávajících akademických konceptualizací a navrhnout jejich revize. Takové společenské vědy by zaprvé nabízely geograficky relevantnější poznání a zadruhé by přispívaly k porozumění významu geografie pro vývoj sociálních fenoménů. Svou dizertační prací chci přispět k naplnění tohoto ambiciózního projektu.

Většina akademického diskurzu APS je tedy zakotvena v angloamerickém kontextu a zabývá se iniciativami, které v tomto kontextu vznikly. Odtud se v podobě teoretického ukotvení výzkumů šíří do jiných kontextů. Akademické konceptualizace APS však nejsou na základě poznatků „odjinud“ v odpovídající míře revidovány. V duchu postkoloniální kritiky západního akademického diskurzu je třeba podrobit jejich relevanci v jiném prostoru a čase kritické analýze. Základem takové analýzy je vztahové, dynamické pojetí APS jako místně a časově specifických výsledků vzájemného působení aktérů a procesů na různých měřítkových úrovních. Autoři vycházející z tohoto pojetí upozornili na zakotvenost APS v místním kontextu (Holloway a kol. 2007) a s ním související problémy s jejich šířením mezi rozdílnými kontexty (Allen a kol. 2003). Problematika zakotvenosti APS v jiných, ne-místních kontextech však byla dosud až na výjimky (Aistara 2013, Dokur 2013) opomíjena. V rámci značně etnocentrické odborné literatury o APS nebyla zatím prozkoumána role, kterou hraje západní či angloamerický kontext ve vývoji APS „jinde“. Právě pohled „odjinud“, inspirovaný postkoloniální kritikou relevance západního akademického diskurzu je zdrojem zaměření mého výzkumu na tento dosud neprobádaný aspekt fenoménu alternativních potravinových sítí.

Na základě mých předběžných poznatků o farmářských trzích v Česku (například již jejich označení „farmářské“ – viz Úvod) a povědomí o vývoji dalších alternativ v oblasti spotřeby potravin jako jsou biopotraviny či Fair Trade, se domnívám, že by byla chyba podcenit význam ne-místních kontextů ve vzniku a vývoji tohoto fenoménu. Pro relevantní interpretaci boomu farmářských trhů v Česku proto nestačí obezřetně přistupovat ke stávajícím akademickým konceptualizacím, ale také prozkoumat komplexní geografickou zakotvenost tohoto fenoménu. Za tímto účelem aplikuji na výzkum farmářských trhů v PMA optiku vycházející ze Saidova konceptu cestující teorie (kapitola č. 2.2). Podle Saida (1983) koncepty, myšlenky či teorie cestují v čase a prostoru. V novém kontextu jsou

konfrontovány s odlišnými místními podmínkami, adoptovány a adaptovány. Místní aktéři je revidují, přizpůsobují svým možnostem a potřebám, v důsledku čehož se koncepty mění, hybridizují a nabývají nových významů. Výsledek takové cesty, tedy výsledná podoba konceptu v novém kontextu závisí podle Saida na podmínkách vzniku konceptu, vzdálenosti, kterou musí překonat a na podmínkách přijetí (Said 1983).

Postkolonialismus inspiroval mé chápání vzdálenosti v rámci Saidova konceptu cestující teorie jako vzájemného vztahu původního a přijímajícího kontextu. V případě Česka se nejedná o vztah bývalých kolonizátorů a kolonizovaných. Literatura zabývající se postsocialismem však poukazuje na neméně komplexní vztahy se Západem (kapitola č. 2.3). V rámci tzv. přechodového diskurzu postsocialismu byly rozdíly mezi oběma kontexty redukovány na „zpoždění“ Východu v obecném směřování symbolizovaném Západem, způsobené neúspěšným experimentem státního socialismu. Vzdálenost, již musí koncept cestující ze Západu do postsocialistického kontextu překonat je v rámci přechodového diskurzu postsocialismu vlastně podceňována, stejně jako aktivita a kreativita místních aktérů při přijímání nových, importovaných konceptů. Místní koncepty, znalosti a praktiky jsou považovány za podřadné (Gille 2010, Chari a Verdery 2009, Stenning a Hörschelmann 2008).

Příklad z oblasti literatury zabývající se APS představuje již zmiňované postsocialistické samozásobitelství, které je západními autory interpretováno odlišně než podobné praktiky na Západě. Jehlička a kol. (2012) kritizují, že zatímco v západním kontextu je zahrnováno jako součást progresivního fenoménu APS, v postsocialistickém kontextu je považováno za „strategii přežití“ – obrannou neformální ekonomickou praxi reagující na rozpad socialistické ekonomiky (Alber a Kohler 2007, Rose a Tikhomirov 1993). Spolu s dalšími autory (Hervouet 2003, Smith 2003) odmítají redukcí na ekonomické důvody a vykreslují samozásobitelství jako spíše sociálně a kulturně podmíněný fenomén.

Tento pohled na postsocialismus je podle autorů zabývajících se jeho konceptualizací dědictvím akademického diskurzu z dob studené války, který usiloval o diskreditaci všeho „východního“. Chari a Verdery (2009) či Suchland (2011) soudí, že tento diskurz ovlivňuje západní (a vlastně i postsocialistické) společenské vědy dodnes a přidávají se k volání postkoloniálních autorů po dekonstrukci a provincializaci západní akademické znalosti. Na tuto výzvu reaguje tzv. druhá generace výzkumníků postsocialismu (Gille 2010, Smith 2000, 2002, Stenning 2005, Stenning a Hörschelmann 2008), kteří jej chápou jako specifický dynamický kontext, charakteristický velkou vnitřní diferenciací, ale přesto sdílející určité rysy, například touhu po apolitickém životě nebo ambivalentní vztah k Západu. Důraz je kladen na aktivitu místních aktérů, jejich zakoušení a interpretaci postsocialistických společenských a ekonomických změn. Na příkladu fenoménu farmářských trhů v Česku chci prozkoumat vliv postsocialismu zaprvé, v rámci specifických podmínek přijetí cestujícího konceptu a zadruhé, v případě konstrukce vzdálenosti, již koncept na své cestě musí překonat.

V předchozích odstavcích jsem ukázala, jak formulace cíle mého výzkumu vychází z postkoloniální kritiky odborné literatury zabývající se APS. Ta je zakotvená převážně v angloamerickém kontextu a nereflexuje vývoj fenoménu v jiných kontextech. Na základě výzkumu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu chci podrobit stávající akademický diskurz APS kritice a případně jej doplnit či navrhnout revizi, která zvýší jeho relevanci za hranicemi regionu původu. Vycházím ze vztahového

pojetí APS formulovaného skupinou britských geografů kolem Hollowaye (Holloway a Kneafsey 2000, Holloway a kol. 2007, Venn a kol. 2006). Jejich chápání APS jako místně specifického průsečíku vztahů a procesů působících na různých měřítkových úrovních kombinuji s postkoloniální citlivostí vůči roli Západu v procesu utváření APS. Můj přístup k analýze fenoménu farmářských trhů v Česku vychází z konceptu cestující teorie Edwarda Saida, který nabízí nástroje pro analýzu významu místa a prostoru pro vznik, šíření a proměny fenoménu.

Formulace výzkumných cílů a kroků vedoucích k jejich naplnění

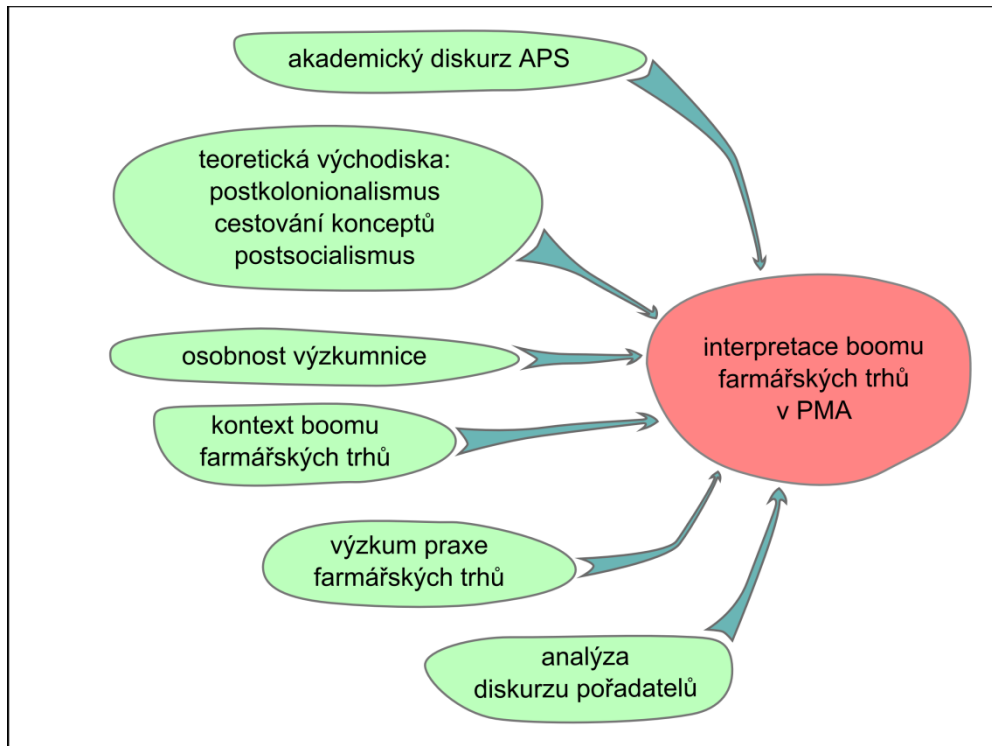
V předcházející kapitole jsem shrnula hlavní teoreticko-metodologická východiska svého přístupu ke studiu fenoménu farmářských trhů v Česku. Formulace cílů mé dizertační práce je plodem syntézy poznatků literatury zabývající se alternativními potravinovými sítěmi, postkolonialismem, cestováním konceptů a postsocialismem.

Ve své dizertační práci chci naplnit tři hlavní cíle:

- Porozumět fenoménu farmářských trhů v Česku a jeho potenciálu v oblasti změny zemědělsko-potravinového systému směrem k větší udržitelnosti.
- Formulovat adekvátní interpretaci tohoto fenoménu a zhodnotit přínosy aplikace mého přístupu pro zvýšení její relevance.
- Navrhnout doplnění či revizi stávajícího akademického diskurzu alternativních potravinových sítí posilující jeho relevanci mimo angloamerický kontext.

Následující text představuje přehled dílčích kroků vedoucích k naplnění cílů mého výzkumu. Jedná se vlastně o posloupnost úkolů či otázek, které je třeba zodpovědět, má-li být dosaženo nejlepší možné interpretace fenoménu farmářských trhů v Česku a jí podložené revize akademického diskurzu APS. Strukturu těchto kroků přebírám také v rámci prezentace výsledků své práce. Jednotlivé kroky odpovídají dalším kapitolám mé dizertace. Schéma na obrázku č. 3 představuje vizualizaci mého chápání výzkumu farmářských trhů a současně struktury dizertační práce.

Obrázek č. 3: Přístup aplikovaný na zkoumání farmářských trhů v PMA a struktura dizertace

Zdroj: Vlastní zpracování. Pozn.: APS = alternativní potravinové sítě, PMA = pražský metropolitní areál.

Dosažení cílů mého výzkumu předpokládá postupnou realizaci následujících úkolů:

- Volba vhodných metod sběru a analýzy dat (třetí část dizertace)

Máme-li danému jevu dobře porozumět, je třeba automaticky nepřebírat analytické kategorie a teorie, jimiž je usilováno o jeho porozumění v nějakém kontextu, k jeho pochopení v kontextu jiném. V případě fenoménu farmářských trhů v Česku je proto třeba postupovat induktivně, z empirických zjištění vyvozovat obecnější závěry. Jejich konfrontace se západním akademickým diskurzem ukáže, nakolik je tento zdrojem relevantní interpretace českého boomu farmářských trhů. Výzkumná metodologie vychází z teorie cestujících konceptů, sledují vliv výchozího a cílového kontextu a jejich vzdálenosti na proměnu konceptu farmářského trhu.

- Popis podmínek přijetí konceptu, respektive stavu zemědělsko-potravinových sítí v Česku v době boomu farmářských trhů (čtvrtá část dizertace)

Relevantní interpretace fenoménu farmářských trhů musí zahrnovat znalost situace v oblasti produkce a obstarávání potravin v Česku a její historické souvislosti. Ty představují specifický místní kontext, v němž je sledovaný jev zakotvený a současně tzv. podmínky přijetí, ovlivňující proměny cestujícího konceptu v novém kontextu.

- Proměny konceptu I – boom farmářských trhů v pražském metropolitním areálu v roce 2010 (pátá část dizertace)

V tomto kroku popíši na základě první fáze mého empirického výzkumu počátky fenoménu, jeho další vývoj a stav v době realizace výzkumu. Identifikuji pořadatele jako klíčové aktéry, jejichž diskurz

farmářských trhů budu dále zkoumat a sestavím typologii farmářských trhů na základě jejich časoprostorového profilu a typu pořadatele. Tato typologie poskytuje základní informace o sociálně-prostorové diferenciaci fenoménu v rámci PMA a současně představuje podklad pro výběr respondentů pro rozhovory.

- Proměny konceptu II – analýza pořadatelského diskurzu farmářských trhů (šestá část dizertace)

Na základě rozhovorů s pořadateli farmářských trhů v Praze identifikuji zdroje jejich inspirace, jejich motivy a cíle, které mají při pořádání trhů. Součástí pořadatelského diskurzu je reflexe přínosů trhů a problémů, které se v souvislosti s nimi objevují. V případě hodnocení přínosů a problémů farmářských trhů bude pořadatelský diskurz doplněn o pohled dalších aktérů. Některé jsem na základě rozhovorů s pořadateli zahrнула do analýzy (samosprávy, některé neziskové organizace či státní instituce jako Ministerstvo životního prostředí a Ministerstvo zemědělství). Další aktéry, spotřebitele a farmáře zkoumali kolegové z katedry sociální geografie a regionálního rozvoje PŘF UK v Praze. Pořadatelský diskurz motivací, cílů, přínosů a problémů farmářských trhů podrobím kritické analýze na základě konfrontace s výsledky pozorování, s daty o struktuře českého zemědělství a se závěry jiných výzkumů za účelem základního zhodnocení fenoménu farmářských trhů z pohledu jejich ekonomických, sociálních a ekologických přínosů. Tato část analýzy přináší implikace pro prakticky orientovanou diskuzi o dalším rozvoji a veřejné podpoře farmářských trhů i pro zhodnocení relevance stávajících akademických konceptualizací alternativních potravinových sítí, které je obsahem další kapitoly.

- Zhodnocení relevance stávajícího akademického diskurzu alternativních potravinových sítí (kapitola č. 7.2)

Většina existující akademické znalosti o farmářských trzích a jejich konceptualizace jsou zakotveny v kontextech Severní Ameriky a západní Evropy, zejména britských ostrovů. Jak upozornili výzkumníci zabývající se postkolonialismem a postsocialismem, relevanci západní akademické znalosti v odlišném historickogeografickém kontextu je třeba kriticky zhodnotit a případně revidovat. Na základě znalosti českého kontextu a empiricky podložených poznatků o praxi a diskurzu farmářských trhů v Praze hodnotím relevanci stávajících akademických konceptualizací APS pro interpretaci tohoto fenoménu.

- Interpretace fenoménu farmářských trhů v PMA jako konceptu cestujícího ze Západu do postsocialistického kontextu (kapitola č. 7.3)

Výsledky předchozích výzkumných kroků nahlédnu perspektivou cestování konceptů. Zhodnotím vliv kontextu v němž koncept farmářského trhu vznikl, vzdálenosti, kterou musel překonat a kontextu, v němž dochází k přijetí konceptu, na jeho proměny a výslednou podobu v době realizace výzkumu. Diskutuji význam postsocialismu v rámci cestování konceptu farmářského trhu do Česka – v rámci specifických podmínek přijetí a vzdálenosti, již musí koncept na své cestě překonat. Součástí tohoto kroku je zhodnocení přínosů mého přístupu pro dosažení relevantní interpretace fenoménu farmářských trhů v Česku.

- Formulace revize akademického diskurzu APS na základě mých poznatků z výzkumu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu (kapitola č. 7.4)

Na základě svého výzkumu fenoménu farmářských trhů v Česku formuluji revizi stávajícího akademického diskurzu APS. Jeho obohacení o poznání z postsocialistické střední a východní Evropy je podmínkou dosažení kosmopolitních studií jídla. Současně otevírá některá nová témata, neviditelná při zaměření pouze na západní kontext. Výsledky mého výzkumu ukazují, že specifické aspekty vývoje APS nejsou dány pouze místním kontextem, ale také jeho vzájemným vztahem s kontextem, z něž je koncept exportován.

V této kapitole jsem představila svůj přístup k výzkumu farmářských trhů v Česku, jeho teoreticko-metodologická východiska, cíle a kroky k jeho naplnění. Usiluji o relevantní interpretaci boomu farmářských trhů v PMA a adekvátní revizi stávajícího akademického diskurzu APS. Za tímto účelem kombinuji poznatky studií jídla, postkolonialismu, postsocialismu a cestování konceptů v přístupu, který dosud nebyl ve výzkumu APS použit. Identifikuji tak poznatky o jejich geografii, jež jsou důležité v rámci diskuze o potenciálu APS proměnit zemědělsko-potravinový systém směrem k větší udržitelnosti a sociální spravedlnosti. Na formulaci cílů výzkumu a dílčích kroků vedoucích k jejich naplnění nyní navazuje kapitola, která odpoví na otázky „Jak?“ a „Proč právě takto?“ budu usilovat o naplnění těchto cílů.

3. Metodologie a metody výzkumu

V této kapitole představím a zdůvodním metodologický přístup a samotné metody sběru a analýzy dat, jež jsem využila ve výzkumu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu. V úvodu krátce shrnu, jaké metodologické přístupy se uplatňují ve stávajícím výzkumu farmářských trhů a obecně alternativních potravinových sítí. V případě kvalitativního výzkumu je vzhledem k velké variabilitě přístupů, „měkkosti“ metod a klíčové roli osoby výzkumníka nutné, aby bylo skutečně jasné, jakým způsobem bylo dosaženo výsledných interpretací. Proto jsem ve druhé části této kapitoly věnovala prostor reflexi vývoje mého doktorského projektu a faktorů, které jej ovlivnily. Ve třetí části kapitoly prostřednictvím odpovědí na sérii otázek zdůvodním svůj výzkumný design. Proč jsem zvolila kvalitativní výzkumné metody? Proč zkoumám farmářské trhy v pražském metropolitním areálu? Proč jsem jako hlavní metodu sběru dat zvolila rozhovory s pořadateli farmářských trhů? Proč analyzuji pořadatelský diskurz farmářských trhů? V závěrečné části kapitoly pak představím vlastní plán výzkumu a metody sběru a analýzy dat.

3.1. Metodologické přístupy k výzkumu alternativních potravinových sítí

Ve výzkumu APS převažují empiricky zakotvené přístupy nad vytvářením teorií na vyšší úrovni abstrakce (Maye 2013). Zejména v první fázi výzkumu tohoto fenoménu se většina empirických prací zabývala, formou případových studií, zvláštními sociálními, etickými a geografickými charakteristikami těchto sítí ve srovnání s konvenčními potravinovými sítěmi (Venn a kol. 2006). Za slabinu těchto prací považovali Venn s kolegy (2006) nedostatek informací o výběru případů a o společenském rozsahu studovaného fenoménu. Goodman (2009) rozlišuje dva proudy výzkumu APS. Snahy o teoretizaci fenoménu vedly k aplikaci řady „teorií středního dosahu“ jako analýzy

komoditních řetězců, teorie konvencí, konceptu systémů zásobování, teorie aktér-sít³⁶ či kulturně-ekonomických přístupů. Za nejvlivnější přístup ve výzkumu APS považuje – kvůli jejímu zájmu o „ekonomiku kvality“ – Goodman (2009) teorii konvencí zabývající se různými způsoby koordinace ekonomických aktivit.³⁷ Druhým nejčastějším typem prací je „hustý“ etnografický popis konkrétních iniciativ. Časté jsou hloubkové studie jedné konkrétní iniciativy, objevují se ale také analýzy na úrovni města či regionu (Jarosz 2008). Existují i ojedinělé komparativní mezinárodní projekty (FarmPath 2011).

Kvalitativní přístupy ve výzkumu APS jednoznačně převažují. Tato metodologická nerovnováha je pochopitelná vzhledem k tomu, že statistická data o APS většinou nejsou dostupná. Realizace případových studií je také levnější a snáze proveditelná. Výsledná roztržitost výzkumu však podle Le Herona (2013) znemožňuje zobecnění poznatků. Guthman (2013) pak kritizuje výzkumníky zabývající se alternativními potravinovými sítěmi za to, že upřednostňují příjemná a optimistická témata a možnost „poflakovat se na zahradě“ před složitější, méně zábavnou, ale potřebnou analýzou konvenčních potravinových sítí. Damian Maye (2013) se domnívá, že již nejsou potřeba další případové studie APS. Zdůrazňuje mimo jiné potřebu shromáždit důkazy o přínosech APS, které by přesvědčily politiky, že s nimi mají počítat například ve strategiích pro potravinovou bezpečnost (Maye 2013). S uvedenou kritikou výzkumu APS lze v zásadě souhlasit, ovšem za předpokladu, že se týká výzkumu APS v USA a ve Spojeném království. Poznání o fenoménu APS mimo tyto kontexty je velmi omezené a také relevance stávajícího akademického diskurzu nebyla dostatečně prozkoumána.

3.2. Sebereflexe výzkumníka a vývoje výzkumného projektu

Potřebou citlivosti vůči geografickému kontextu vzniku akademických znalostí a kritického hodnocení jejich relevance v odlišném kontextu se zabývaly předchozí kapitoly. Poznání je však zakotveno

³⁶ Teorie aktér-sít (angl. actor-network theory, ANT) představuje nereprezentativní přístup k sociální realitě, vycházející z prací sociologů vědy v čele s Bruno Latourem (Latour 2000). Rozvinula se v 80. letech 20. století jako reakce na kulturní obrat v sociálních vědách. Podle ANT sestává svět z různorodých soustav aktérů, kterými nejsou pouze lidé, ale také další organismy a neživé subjekty, například technologie či pravidla a normy. Název teorie odkazuje na přesvědčení, že aktér je vždy současně také sítí. Atributy připisované aktérům jsou často vytvářeny sítí, vznikají teprve ve vztahu k dalším aktérům. Schopnost sítí jevit se jako jednotní aktéři je nazývána „punktualizací“. Síťový charakter sociální reality vystupuje na povrch a) v případě, kdy některé vztahy přestanou fungovat, síť se porouchá, b) s rostoucí znalostí o síti, jejím rozkrytí (Law 1992). ANT přístup umožňuje zaměřit pozornost na toky namísto uzlů, osvobozuje očekávání ohledně lokalizace moci/síly v sítích a zdůrazňuje význam specifických místních podmínek pro působení globálních procesů (Coe a kol. 2008).

³⁷ Teorie konvencí (angl. convention theory) je francouzským institucionalistickým přístupem ke studiu koordinace ekonomiky, který se vyvinul v 80. letech 20. století. Mezi hlavní představitele patří Thevenot, Boltanski či Salais ale také Storper (Chevassus-Loza a Valceschini 1994). Za hlavní myšlenkové zdroje lze považovat regulační teorii a kritický dialog s teorií her. Metodologicky je teorie konvence spřízněná s ANT, zejména v interpretativním přístupu a centrální roli aktéra v analýze (Wilkinson 1997). Vysvětlení koordinace ekonomiky založené na ceně nabízené standardní neoklasickou ekonomickou teorií je autory teorie konvencí považováno za nedostatečné. Teorie konvencí rozlišuje čtyři způsoby koordinace ekonomických aktivit neboli konvencí, které se liší způsoby definice kvality i jejího prokazování – vedle tržní konvence identifikují ještě průmyslovou, občanskou a rodinnou/domácí. Teorie konvencí zdůrazňuje vyjednávací charakter koordinace aktérů, dosahování shody oproti konfliktu. Při setkání odlišných konvencí dochází ke koordinaci, kompromisu, mohou vznikat nové konvence. Tyto procesy jsou podle teorie konvencí podstatou dynamiky ekonomiky (Wilkinson, 1997).

v kontextu, který je výsledkem vztahů a interakcí aktérů a procesů na různých měřítkových úrovních. Nejedná se pouze o makroregiony bývalého Prvního, Druhého a Třetího světa, ale také o kontext střední Evropy, Česka, Prahy a konečně, znalost je „umístěna“ také prostřednictvím člověka, který si ji osvojuje. Koncept „umístěné znalosti“ (angl. situated knowledge) pochází od Donny Haraway (1991) a je součástí feministické kritiky západní moderní pozitivistické maskulinní vědy, která své výsledky prezentovala jako na autorech nezávislou platnou znalost. Feminismus tento předpoklad odmítá a ukazuje, že také sociální a osobní charakteristiky autora ovlivňují proces produkce znalosti. Naše pohlaví, sociální původ, hodnotový systém, kulturní prostředí, vliv školitelů a dalších „významných druhých“ vstupují do našeho rozhodování o výzkumné otázce, teoreticko-metodologickém přístupu, volbě zkoumané populace atd. Navíc je třeba reflektovat fakt, že osobní charakteristiky se v čase mění. Já jsem se během svého postgraduálního studia vdala, přestěhovala se do Belgie a posléze Rakouska a stala se dvakrát matkou. Nyní se proto budu věnovat reflexi vlivu mých osobních charakteristik a zkušeností na vývoj mého doktorského výzkumného projektu.

Většinu svého života jsem strávila v Praze, považuji se za městského člověka. V potravinových sítích vystupuji převážně v roli spotřebitele. Mé zkušenosti s produkcí potravin se omezují na pěstování bylinek na balkóně a vzpomínky z dětství na hospodářství obou babiček, kde jsme se sestrou trochu pomáhaly s okopáváním zeleniny, sklizní ovoce a brambor nebo s péčí o králíky a slepice. Nepochybně jsem do jisté míry náchylná k romantizujícím představám venkova a „farmářství“ a snažím se za pomoci kritického přístupu vůči konstrukci znalosti a relevantní odborné literatury tyto tendence identifikovat a odstranit či alespoň přiznat. Skvělou pomocí v tomto směru byla možnost navštívit farmy zásobující farmářské trhy v Gentu a za pomoci tlumočnicka hovořit s farmáři o praktických aspektech jejich života (viz příloha č. 2).

Narodila jsem se v první polovině 80. let 20. století. Proměny zemědělsko-potravinových sítí v důsledku demokratizace a liberalizace jsem v dětství příliš nereflektovala. Pouze zpětně jsem schopna postihnout některé trendy. Pamatuji si, že když jsem byla malá, z návštěv od babiček jsme vozili domů výslužku sestávající z ovoce, zeleniny, brambor, vajec, králíčího masa, domácích zavařenin, kompotů a ovocných sirupů. Později jsme domácích potravin vozili již méně, tato skutečnost se ale přičítala stárnutí a ubývání sil prarodičů. Pamatuji si, že jsem jako malá chodila nakupovat do samoobsluhy, kterou později zavřeli a my jsme začali jezdit do hypermarketu. Tyto změny jsem ale dlouho brala jako dané a nijak jsem se jimi nezabývala.

Poprvé jsem se o spotřebu a její různé aspekty začala na obecné úrovni zajímat nejspíš v době studií na gymnáziu. Postupně se vyvíjející kritika konzumerismu a tíhnutí k alternativnímu životnímu stylu mě vedla k nakupování v second hand obchodech, výrobě vlastního oblečení či omezení spotřeby masa. Významným faktorem v tomto směru byl můj pobyt ve Spojeném království v rámci programu Erasmus. Setkala jsem se tam v praxi s řadou iniciativ v oblasti spotřeby, které jsem dosud z domova neznala a seznámila se s geografii spotřeby díky absolvování stejnojmenného kurzu na Sheffieldské univerzitě.

Po návratu ze Spojeného království jsem se odstěhovala od rodičů a začala svá spotřebitelská přesvědčení ve větší míře uplatňovat v praxi. Za klíčový aspekt zemědělsko-potravinového systému považuji jeho udržitelnost – ekonomickou, environmentální a sociální. V rámci osobní spotřeby potravin se proto zaměřuji na jejich původ, způsob jejich výroby a na eliminaci plýtvání. Maso naše

domácnost v podstatě nespotřebovává, v případě dalších živočišných produktů preferuji biopotraviny. Mojí motivací je přitom životní standard hospodářských zvířat a celková náročnost výroby živočišných produktů ve srovnání s rostlinnými. Preferuji spotřebu regionálně vyprodukovaných sezónních potravin a osobní kontakt s jejich výrobcí. V případě exotických potravin se snažím nakupovat výrobky vyprodukované v rámci systému Fair Trade. Snažím se eliminovat plýtvání jídlem.

Nakupování na farmářském trhu mi tedy obecně velmi konvenuje. V praxi ale nakupuji na farmářských trzích spíš výjimečně. Hlavním důvodem je zřejmě pohodlí. V naší čtvrti v Gentu, kde jsem poslední dva roky bydlela, se farmářský trh konal v neděli dopoledne. To je doba, kdy často preferuji jinou činnost – jedeme na výlet, máme návštěvu nebo si chci vychutnat pomalou nedělní snídani. Současně byl nedaleko našeho bydliště výborně zásobený kamenný obchod s ovocem a zeleninou, kde sezónní tuzemskou produkci doplňovaly importované potraviny. Také řadu potravin živočišného původu v biokvalitě bylo v Gentu možné sehnat v rámci běžné maloobchodní sítě.

Vlastní snaha o praktikování určitého „zodpovědného“ spotřebitelského chování mě ovšem upozornila na jeho další aspekty. Obecně, každé zodpovědné spotřebitelské rozhodnutí dle mé zkušenosti komplikuje proces obstarávání potravin, neboť je náročné z pohledu znalostí, času i financí. Občas z praktických důvodů na své zásady rezignuji, současně jsem si vědoma určité nekonzistence svých spotřebitelských zásad, když například máslo kupuji v konvenční a nikoli bio kvalitě. Svě vlastní spotřebitelské chování nepovažuji navzdory své nadprůměrné znalosti problematiky ani zdaleka za ideální. Na základě těchto zkušeností se přikláním ke kritice neoliberální responsabilizace spotřebitele (viz kapitola č. 1.3). Přenos odpovědnosti na jednotlivce spolu s dominancí diskurzu spojujícího řešení řady problémů včetně těch globálních s určitým spotřebním chováním (většinou nákupem produktů či služeb dražších než jsou ty obvyklé) vede k tomu, že chudší vrstvy společnosti nejen že jsou vyloučeny z účasti na blahobytu, ale také z možnosti „konat dobro“.

Komplexními morálními aspekty spotřeby potravin, šetrností a plýtváním se zabývá například britský antropolog Daniel Miller (1998) či také ostrovní geograf David Evans (2011). Jejich antropologický výzkum hospodaření s jídlem v domácnostech ukazuje, že i spotřební chování, které na první pohled působí neeticky či nezodpovědně (jako třeba vyhazování potravin po vypršení doporučeného data spotřeby), je podloženo morálními zásadami. Například snahou pečovat co nejlépe o své bližní (a tedy nevystavit je riziku požití závadných potravin). Seznámení se s jejich zajímavými poznatky ještě prohloubilo mou osobní zkušeností podloženou skepsí ohledně představy, že individuální spotřeba může být řešením celospolečenských či globálních problémů, jako je hlad, vykořisťování zaměstnanců v zemědělství či globální oteplování a ztráta biodeviry.

Nejen že chování spotřebitelů z mnoha praktických důvodů nekoresponduje s jejich hodnotami a přesvědčeními, ale také chování, které lze z pohledu udržitelnosti produkce a spotřeby potravin považovat za neetické či nezodpovědné, může být motivováno morálními zásadami. Jejich dobrovolnou změnu není dle mého názoru možné v krátkém čase a velkém měřítku očekávat. Rozhodně neodsuzuji iniciativy jako je Fair Trade, jen jsem si vědoma jejich limitů a domnívám se, že jejich existence by neměla vést k rezignaci na hledání systémových změn na odpovídající úrovni. Proto se domnívám, že je důležité, jak se k farmářským trhům staví české autority na místní i národní

úrovni. Skrze nastavování pravidel, případně podporu či znevýhodňování určitých praktik mají spolu s médii značný vliv na veřejný diskurz i praxi.

Když jsem se v roce 2009 hlásila do postgraduálního studia, bylo to s projektem zaměřeným na význam transformace spotřeby potravin v postsocialistickém období na rozvoj venkova. Téma odráželo v první řadě moji inspiraci kurzem Geografie spotřeby, který jsem absolvovala během studijního pobytu na univerzitě v Sheffieldu ve Spojeném království o dva roky dříve. Současně jsem v důsledku určité nejistoty ohledně přínosů ryze akademického výzkumu chtěla, aby téma bylo také aplikované neboli s reálnými implikacemi pro regionální rozvoj. Konečně téma mého projektu odráželo také výzkumné zaměření mého školitele Pavla Chromého (odtud důraz na rozvoj periferních venkovských oblastí).

Když si po pěti letech čtu text původního projektu, skoro jej nepoznávám. Vývoj výzkumného tématu v průběhu výzkumu je zcela typický pro kvalitativní přístup, který jsem zvolila. Součástí kvalitativního přístupu je také reflexe vývoje výzkumu a vlivů, které jej podměnily (Denzin a Lincoln 2005, Hendl 2008). Vedle představení mého osobního pohledu na problematiku udržitelné spotřeby a alternativních potravinových sítí bych proto v této kapitole ráda popsala vývoj výzkumného projektu a vnější vlivy, které jej utvářely.

Věděla jsem, že se chci zaměřit na nové, alternativní trendy ve spotřebě potravin. První důvod byl osobní – zájem o alternativy ke konzumnímu způsobu života a trvale udržitelný rozvoj (viz výše). Odraz tohoto postoje v akademické práci jsem našla u Gibson a Graham (2008, 2010) v jejich vizi, že jako akademici můžeme pomoci „legalizovat“ společensko-ekonomické alternativy tím, že je budeme brát vážně, zkoumat a kriticky hodnotit. Po zkušenostech s bakalářskou a diplomovou prací jsem věděla, že preferuji kvalitativní výzkum, protože umožňuje hlubší vhled do problematiky, porozumění příčinám a souvislostem jevů a tomu, jak tyto jevy aktéři zakoušejí a interpretují (Denzin a Lincoln 2005, Disman 2002, Hendl 2008, Ženka a Kofroň 2012). Důležitým aspektem pro mě byla také proveditelnost výzkumu vlastními silami a tedy nezávislost na externích finančních zdrojích.

Zaměření výzkumu na farmářské trhy tehdy nebylo specifikováno neboť v té době v Česku žádné farmářské trhy neprobíhaly. Jejich boom od jara 2010 pak představoval jedinečnou šanci „být u toho“, když vzniká a rozvíjí se nový trend ve spotřebě potravin. Kde se najednou vzaly? Jak vysvětlit jejich úspěch? Co tento trend vypovídá o proměnách společnosti obecně? Tyto fascinující otázky se přidaly k původnímu zájmu o vliv spotřebního chování na produkci potravin a skrze ni na venkov jako takový. Téma se tím ovšem stávalo příliš komplexním a rozsáhlým. Na základě předběžného průzkumu formou zúčastněného pozorování na pražských farmářských trzích a pod vlivem rurálního geografa Radima Perlína, který při osobních diskusích na toto téma opakovaně odmítal význam farmářských trhů pro rozvoj českého venkova, jsem se rozhodla tento směr výzkumu opustit.

Také původní důraz na spotřebitele z několika důvodů postupně slábl. Zejména se jednalo o skutečnost, že moje konzultantka Jana Spilková zahájila vlastní výzkum farmářských trhů včetně dotazníkového šetření mezi spotřebiteli. Kritérium komplementarity našich výsledků spolu se zájmem o porozumění fenoménu farmářských trhů a s požadavkem na proveditelnost výzkumu vlastními silami vyústili v logické rozhodnutí zaměřit se na pořadatele farmářských trhů. Pořadatelé by přece měli být těmi, kdo stojí za boomem farmářských trhů. Jejich počet je nižší než v případě farmářů nebo

dokonce spotřebitelů, nicméně jsou v kontaktu s oběma těmito skupinami a nejspíš také s dalšími aktéry ovlivňujícími vývoj farmářských trhů v Praze, jako jsou místní samosprávy, zákonodárné a kontrolní státní instituce či média. Hlubkové rozhovory s pořadateli se tedy staly základem mého výzkumu. Na ně navázaly další kroky – rozhovory s dalšími relevantními aktéry, jejichž existenci rozhovory odkryly, anketa mezi představiteli samosprávy či analýza mediálního diskurzu. Poznání diskurzu pořadatelů farmářských trhů také představovalo první krok pro případný následující výzkum srovnávající diskurz a praxi farmářských trhů.

Z rozhovorů s pořadateli jsem získala poznatky o jejich konceptualizaci farmářských trhů, interpretaci příčin a průběhu jejich boomu či vztahu farmářských trhů a sociální, ekonomické a ekologické udržitelnosti. Realizace rozhovorů v roce 2011 přinesla vedle odpovědí na výše uvedené otázky zajímavý poznatek ohledně ambivalentního vztahu k Západu, který spoluutvářel trend farmářských trhů. Byl to můj konzultant Petr Jehlička, kdo mě seznámil s literaturou zabývající se konceptualizací postsocialismu, kritizující relevanci západních akademických konceptů v odlišném prostředí a západních interpretací procesů probíhajících v jiném kontextu. Na základě studia této literatury jsem dosáhla kritičtějšího pohledu na západní akademický diskurz APS a také na význam postsocialismu jako faktoru šíření západních konceptů.

Na podzim roku 2011 jsem se z rodinných důvodů přestěhovala do belgického Gentu, kde jsem také absolvovala odbornou stáž na katedře zemědělské ekonomie místní univerzity. Realizovala jsem výzkum farmářských trhů v Gentu a jeho výsledky potvrdily význam místního kontextu na nižší měřítkové úrovni, než je dichotomie Východ versus Západ.³⁸ Během tří let tak vznikla finální podoba výzkumné otázky, která obsahuje jak obecně geografické téma cestování praktických a akademických konceptů a jejich proměn, tak zájem o problematiku APS a jejich vztahu s jednotlivými aspekty udržitelnosti potravinového systému.

3.3. Volba výzkumného plánu: otázky a odpovědi

Proč jsem zvolila výzkumné metody kvalitativní povahy?

Ve své dizertaci se držím kvalitativní tradice ve výzkumu APS a to ze tří důvodů. Prvním jsou cíle výzkumu. Chci porozumět fenoménu, formulovat jeho interpretaci a případně revidovat stávající teoretické poznání v rámci studií APS. Pro porozumění a interpretaci fenoménu je kvalitativní přístup vhodnější než kvantitativní (Hendl 2008, Ženka a Kofroň 2013). Druhým důvodem pro aplikaci kvalitativní výzkumné metodologie je nízká úroveň probádanosti fenoménu farmářských trhů v českém kontextu a související absence statistických dat. V době navrhování metodologie výzkumu probíhaly farmářské trhy na území Prahy (a Česka) teprve rok. Neexistovaly žádné relevantní vědecké práce ani statistická data. Třetím důvodem pro kvalitativní výzkumný plán byl požadavek na proveditelnost výzkumu vlastními silami bez závislosti na grantové podpoře. Všechny tyto důvody pro volbu kvalitativního přístupu uvádí také Hendl (2008).

³⁸ Farmářské trhy zde zaznamenaly boom v 80. letech 20. století, dnes většina z nich „dožívá“ vedle jiných, dynamicky se rozvíjejících alternativních potravinových sítí. Více v příloze č. 2.

Výzkum fenoménu farmářských trhů koncipuji jako případovou studii fenoménu rozvoje APS v postsocialistickém kontextu. Případová studie je vhodným nástrojem pro zodpovězení otázek „jak?“ a „proč?“, zaměříme-li se na současné události a nemůžeme-li (na rozdíl od experimentu) kontrolovat průběh událostí. Případovou studii lze využít pro exploraci i explanaci fenoménu a je vhodná také pro posouzení relevance stávajících teorií. Díky hloubkovému studiu případu se případové studie vyznačují vysokou interní validitou, tedy stupněm jistoty, že závěry výzkumu jsou platné a bez možných alternativních interpretací výsledků. Externí validita, tedy zobecnitelnost výsledků zjištěných ve výběrovém šetření na širší populaci, je relativně nízká, je ale možné ji zvýšit například komparací s výsledky jiných výzkumníků (Hendl 2008, Ženka a Kofroň 2013).

Proč zkoumám právě farmářské trhy v pražském metropolitním areálu?

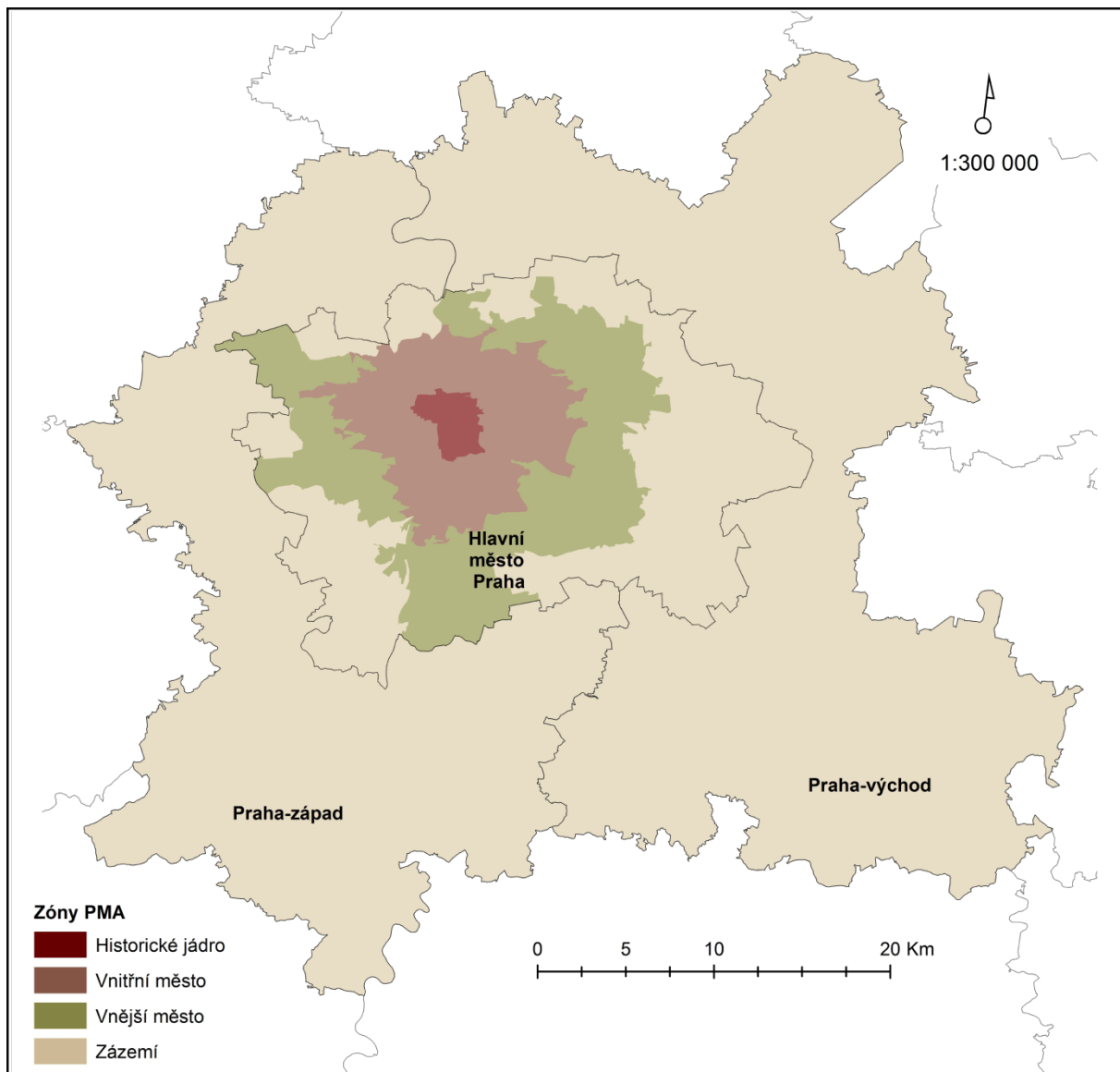
Sociální geografové Ženka a Kofroň v publikaci zaměřené na využití případových studií v geografii píší: „Obecně by však měly mít přednost významné, jedinečné a z hlediska studovaného jevu zajímavé případy, jejichž detailní popis a vysvětlení vytvoří nejen cenný empirický materiál, ale mohou se stát obohacením stávajících či zárodkem nových teorií a generalizací“ (Ženka a Kofroň 2013, s. 23). Jsem přesvědčena o tom, že farmářské trhy v pražském metropolitním areálu tyto požadavky naplňují.

V českém kontextu představují farmářské trhy nový, dosud málo prozkoumaný fenomén. Z pohledu stávajících akademických konceptualizací APS se jedná o nový případ ve specifickém historickogeografickém kontextu, který není v existujících konceptualizacích tohoto fenoménu reprezentován. Z pohledu rozvoje teoretického poznání je proto žádoucí konfrontovat stávající koncepty s tímto případem a hodnotit jejich relevanci, případně navrhnout jejich revizi.

PMA byl v roce 2010 místem, kde odstartoval boom farmářských trhů v Česku. Administrativní hranice hlavního města však nepředstavují vhodné měřítko pro výzkum tohoto fenoménu. Moje analýza ukázala značnou propojenost vývoje farmářských trhů v Praze a za jejími hranicemi. Někteří pořadatelé z Prahy organizují také trhy v přilehlých obcích. Některé trhy v bezprostředním zázemí Prahy vznikly mezi prvními a jejich pořadatelé patří mezi průkopníky celého fenoménu. Rozhodla jsem se proto využít vymezení PMA a jeho sociogeografickou zonaci autorů Ouředníčka a Temelové (2009, obrázek č. 4).

V duchu tradice tzv. chicagské školy rozdělili Ouředníček a Temelová (2009) PMA do čtyř koncentrických zón odpovídajících historickému vývoji města: historické centrum, vnitřní město, vnější město a zázemí (zóna přesahující administrativní hranice Prahy). Demografické a sociální rozdíly mezi těmito zónami se podle autorů v postsocialistickém období zvětšují. V atraktivních lokalitách v centru a ve vnitřním městě přibývá tzv. yuppies, často cizinců, obecně mladých lidí z vyšších příjmových skupin žijících buď sami (angl. singles) nebo v bezdětných párech. Do suburbánní zóny směřují zejména příslušníci vyšší a střední třídy s rodinami. Sídliště vnějšího města popisují autoři jako přechodnou zónu a vstupní bránu pro imigranty z východní Evropy a Asie (Ouředníček a Temelová 2009).

Obrázek č. 4: Pražský metropolitní areál a jeho vnitřní struktura podle Ouředníčka a Temelové (2009)

Zdroj: Na základě výsledků výzkumu Urbánii a regionální laboratoře katedry sociální geografie PŘF UK v Praze zpracoval Lukáš Kalecký.

Jsem si vědoma toho, že Praha jakožto hlavní a největší město a jednoznačně nejbohatší region v Česku představuje specifický kontext a závěry ohledně diskurzu pořadatelů nemusí nutně platit pro menší české obce. Takové zobecnění ale není předmětem mého výzkumu, zajímá mě import konceptů do nového kontextu a pro tuto problematiku je geografické vymezení mojí případové studia nejvhodnější. Jeho volbu ospravedlňuje výsadní postavení farmářských trhů v PMA pro celorepublikový vývoj fenoménu. Boom farmářských trhů začal právě zde, pražské farmářské trhy se staly vzorem pro řadu pořadatelů z jiných regionů.

Proč a jak zkoumám pořadatele farmářských trhů?

Těžištěm mého výzkumu jsou rozhovory s pořadatelí. Proč si myslím, že se jedná o vhodný postup pro porozumění fenoménu farmářských trhů v Praze a pro zodpovězení mých výzkumných otázek?

Pořadatelé jsou aktéři, kteří se z nějakých konkrétních důvodů rozhodli zorganizovat farmářské trhy. Poznání jejich motivací je nutným krokem k porozumění fenoménu farmářských trhů v Praze. Současně jsou v kontaktu se všemi ostatními skupinami účastníky se farmářských trhů: s výrobci, spotřebiteli, místní samosprávou i státními institucemi. Na základě tohoto jejich specifického postavení jsem přesvědčena o tom, že v osobě pořadatele je koncentrováno nejvíce poznatků o farmářských trzích. Současně díky svému centrálnímu postavení v sítích vztahů kolem farmářských trhů představují optimální výchozí bod pro identifikaci dalších relevantních aktérů jako jsou ministerstva, obce či neziskové organizace. Relativně nízký počet pořadatelů ve srovnání s výrobci a spotřebiteli pak činí výzkum proveditelným na úrovni dizertační práce.

Zaměření na pořadatele představuje důležitý prvek mého výzkumného designu. Většina poznání o farmářských trzích je založena na výzkumu spotřebitelů a ústřední role pořadatelů je přehlížena. Také se jedná o příspěvek do diskuse o tom, do jaké míry farmářské trhy organizují sami producenti. Obecně není výzkum pořadatelů APS příliš rozšířený. Někteří autoři využívají rozhovory s nimi jako jeden z řady zdrojů informací o fungování a vývoji APS (Seyfang 2006 a 2009). V případě farmářských trhů se jedná konkrétně o Guthrieho a kol. (2006), Lawsons a kol. (2008), Smitherse a Josepha (2010). V českých podmínkách realizoval výzkum pořadatelů farmářských trhů Zagata (2012a). Také článek Spilkové a Perlína (2013) uvádí pořadatele jako jeden ze zdrojů dat svého výzkumu. Oba tyto výzkumy však proběhly později než můj či částečně v souběhu s ním, nemohla jsem je tedy reflektovat v rámci návrhu metodologie.

Metodologickou inspirací mi byl zejména článek Allen a kol. (2003), využívající rozhovory s představiteli kalifornských alternativních potravinových hnutí ve výzkumu zakotvení agendy těchto hnutí ve specifickém historickogeografickém kontextu a práce Hollowaye a kol. (2007). Připomínám, že tito výzkumníci chápou APS jako „možné alternativy“, neustále vznikající důsledky diskurzů a praktik aktérů ve vztahu k obstarávání potravin. Důraz kladou opět na historickogeografickou proměnlivost APS. Odmítají dichotomii alternativní versus konvenční i akademické kategorizace, které zaprvé ovlivňují chápání, reprezentaci a přístup k APS, a z nichž se, zadruhé, v rámci abstrakce vytrácí původní variabilita zájmů aktérů (Holloway a kol. 2007).

Holloway a kol. (2007) používají „heuristický přístup ke studiu APS“ pracující s analytickými poli, která navrhli na základě analýzy více než sta „potravinových projektů“ ve Spojeném království. Výběr polí je podle nich obzvláště relevantní pro iniciativy, v nichž jsou výrobce a spotřebitel v přímém kontaktu (jako například farmářské trhy). Sami upozorňují, že málo pozornosti se například věnuje významu státních a dalších institucí či organizací (Holloway a kol. 2007). Jejich přístup se mi stal inspirací pro výzkum pražských farmářských trhů. V tabulkách č. 2 a 3 představuji původní analytická pole Hollowaye a kol. (2007) a svoje vlastní.

Takto strukturovaný pohled na APS usnadňuje analýzu dat, umožňuje vytváření kategorizací a přitom neztrácí ze zřetele specifika jednotlivých APS. Pro svůj výzkum farmářských trhů v Praze jsem některá analytická pole převzala od Hollowaye a kol. (2007), další jsem doplnila na základě realizovaných pozorování a vzhledem ke specifickému zaměření výzkumu na pořadatele farmářských trhů. Na základě analytických polí byl připraven seznam otázek pro semistrukturované rozhovory s pořadatelem pražských farmářských trhů (viz příloha č. 3).

Tabulka č. 2: Analytická pole pro výzkum projektů v oblasti alternativních potravinových sítí

Analytické pole	Příklady ze vzorku APS projektů
Místo produkce potravin	Komunitní zahrada, školní pozemek, brownfield, farma, pronajaté pole, zahrádky
Metody produkce potravin	Bio, biodynamické, za účasti spotřebitelů, orání koňmi
Zásobovací řetězec	Místní nákup/prodej, online marketing
Scéna směny	Farmářské trhy, prodej ze dvora, pojízdne prodejny, doručení domů, samosběr
Interakce výrobce a spotřebitele	Přímý prodej, e-mail, oběžníky, ukázky vaření, prohlídky farem, účast na produkci, systémy předplatného
Motivace pro účast	Podnikatelský úspěch, zlepšení dostupnosti potravin, sociální/environmentální zájmy, vyhnutí se úzkosti, smyslový požitek
Utváření individuálních a skupinových identit	Spotřebitelé, účastníci, podílníci, skupiny podporovatelů, dětské skupiny, skupiny tělesně postižených, ženské skupiny

Zdroj: Upraveno autorkou podle Holloway a kol. (2007).

Tabulka č. 3: Analytická pole pro výzkum farmářských trhů v pražském metropolitním areálu

Analytické pole (Fendrychová 2015)	Analytické pole (Holloway a kol. 2007)	Poznámka
Individuální a skupinové identity pořadatele	-----	Kdo je pořadatel? Do které skupiny aktérů v rámci farmářských trhů patří?
Motivace pro pořádání trhu	Motivace pro účast	Reformulace pole, zaměření na pořadatele. Inspirace, důvody, cíle. Alternativa vůči čemu?
Vztahy pořadatelů	-----	S ostatními pořadateli, samosprávou, státními institucemi
Místo produkce potravin	Místo produkce potravin	Příklady: okruh 50 km, Čechy, Česko, Evropa
Metody produkce potravin	Metody produkce potravin	Příklady: Konvenční/ekologické zemědělství, malovýroba, řemeslná výroba
Vztah výrobce a spotřebitele	Zásobovací řetězec	Prodejcem je sám výrobce či prostředník/prostředníci? Problematika překupníků, autenticity a důvěry
Reflexe prodejců	-----	Kritéria výběru prodejců, obtíže při jejich shánění, zkušenosti s nimi
Reflexe spotřebitelů	-----	Kdo a proč ne/chodí na farmářské trhy?
-----	Scéna směny	Ve všech případech farmářský trh
-----	Interakce výrobce a spotřebitele	Sloučeno s polem „Zásobovací řetězec“
-----	Utváření individuálních a skupinových identit	Tento aspekt není v diskurzu pořadatelů postižitelný, nahrazen Individuálními a skupinovými identitami pořadatele (viz výše)

Zdroj: Vlastní zpracování, částečně na základě Holloway a kol. (2007).

Rozhovory s pořadateli farmářských trhů byly zdrojem informací také o dalších aktérech, kteří byli posléze zahrnuti do analýzy – jednalo se o představitele obcí v PMA, Ministerstva životního prostředí, Ministerstva zemědělství, Nadaci Partnerství, Hnutí Duha a dvou organizací sdružujících výrobce (Asociace soukromého zemědělství ČR a Ovocnářské unie České republiky). Výrobci a spotřebitelé byli do analýzy zahrnuti nepřímo prostřednictvím zveřejněných výsledků výzkumů mých kolegů z katedry sociální geografie a regionálního rozvoje PŘF UK v Praze i dalších výzkumníků.

Proč zkoumám pořadatelský diskurz farmářských trhů?

Pro porozumění fenoménu farmářských trhů nestačilo sledovat jeho vývoj. Bylo třeba poznat motivace a cíle aktérů, kteří jej utvářeli. Pořadatelé produkují nejen praxi farmářských trhů, ale také jejich diskurz, který ovlivňuje média, veřejné instituce a spotřebitele a jejich prostřednictvím také potenciál farmářských trhů změnit zemědělsko-potravinový systém směrem k větší udržitelnosti.

Diskurzivní přístup³⁹ odpovídá volbě cílů mého výzkumu. Analýza diskurzu farmářských trhů mi umožňuje zkoumat zdroje fenoménu a proměny jeho obsahu. V situaci, kdy ještě nebylo možné hodnotit reálné dopady farmářských trhů představoval pořadatelský diskurz jejich přínosů a dopadů cenný zdroj informací umožňující v kombinaci s dalšími daty (zejména z pozorování) zhodnotit progresivnost vývoje fenoménu a jeho případná rizika. Diskurz byl také zdrojem témat ukazujících na potenciální specifika postsocialismu. Tato témata byla dále konfrontována s existujícími výzkumy či dalšími zdroji dat. V mém výzkumu se uplatnily oba typy diskurzivní analýzy – jak analýza vytváření významů, tak analýza distribuce moci neboli mapování toho, kteří aktéři jsou úspěšní v prosazování svých reprezentací fenoménu.

3.4. Výsledný výzkumný plán: metody sběru a analýzy dat

V kvalitativním výzkumu nelze zcela oddělit sběr a vyhodnocování dat, poznatky z dílčích analýz vstupují dále do výzkumu a ovlivňují jeho další směřování (Hendl 2008). Rozlišuji proto raději pět fází výzkumu, jež jsou relativně jasně ohraničené, co se obsahu týče. Docházelo nicméně k časovému překryvu jednotlivých fází.

První fáze výzkumu spočívala ve shromáždění informací o jednotkách případu, tedy konkrétních farmářských trzích na území Prahy. Tento krok byl nutnou podmínkou pro popsání fenoménu a vytvoření typologie farmářských trhů, na níž byl založen výběr jednotek pro zahrnutí do dalších etap výzkumu. V této fázi byl na základě veřejně dostupných seznamů farmářských trhů⁴⁰ a webových stránek pořadatelů některých trhů sestaven seznam farmářských trhů v PMA. Na tvorbu seznamu navázaly návštěvy jednotlivých trhů, jejichž cílem bylo a) ověřit základní informace o trzích, b) prostřednictvím strukturovaného pozorování shromáždit další informace o trzích.

³⁹ Koncept diskurzu a jeho analýzy pochází od francouzského filozofa Michaela Foucaulta (1972). Diskurz je definován jako ucelená, provázaná skupina tvrzení o tom, jak svět je; skupina výroků, výpovědí a formulací poskytujících jazyk k hovoru o určitém vědění a námětu. Diskurz funguje v režimu jedné pravdy, zdrojem této pravdy jsou některé ze subjektů produkujících diskurz, jejichž moc je založena na znalosti. Diskurz je reprezentací určitého tématu, paralelně mohou existovat alternativní, případně protichůdné diskurzy. Vztah diskurzu a subjektů je vzájemně produktivní. Subjekty skrze tzv. disciplinaci (re)produkují diskurz a naopak diskurz produkuje subjekty jednající v rámci diskurzu (např. farmáře), neboť určuje způsoby myšlení a jednání a tak ovládá praxi a společenské instituce. Jsou rozlišovány dva druhy analýzy diskurzu – první zkoumá jakým způsobem jsou utvářeny významy v rámci diskurzu, druhý se zaměřuje na to, jak je v rámci diskurzu distribuována moc (Hendl 2008, Rose 2001).

⁴⁰ Seznam farmářských trhů byl dostupný na adrese www.bio-info.cz, www.vitalia.cz, později také www.nalok.cz

Realizovala jsem 33 nezúčastněných⁴¹ strukturovaných pozorování v přirozené situaci – na farmářských trzích. Většina pozorování proběhla v květnu a červnu 2011, několik dalších bylo doplněno později během července a srpna. Oporou pro pozorování byl předem daný formulář záznamu z pozorování (viz příloha č. 4), který byl dle potřeby doplňován o další poznámky, zejména popisné, v omezené míře reflektivní. Reflexe pozorování nebyla na této úrovni systematicky prováděna.

V rámci pozorování jsem se soustředila zejména na lokalitu trhu, počet a vzhled stánků a širší sortimentu, označení původu zboží, ceny vybraných produktů, přítomnost doplňkových služeb. Sledovala jsem nakupující, jejich počet, a snažila se odhadnout základní strukturu podle věku, pohlaví a socioekonomického statusu. Zejména poslední charakteristika je problematicky odhadnutelná, v této fázi však šlo zejména o reflexi přítomnosti tří skupin nakupujících: „matka na mateřské dovolené“, „pracující“ a „senior“. Snažila jsem se také zaznamenat sociální atmosféru panující na trhu, intenzitu a povahu kontaktů mezi nakupujícími navzájem, mezi nakupujícími a prodejci a zdokumentovat, o který sortiment je největší zájem. Během pozorování a těsně po něm jsem písemně zaznamenávala své poznámky, které jsem posléze přepisovala do elektronické podoby. Na každém trhu jsem pořídila fotodokumentaci. Právě pořízení fotodokumentace bylo nejsložitější součástí první fáze výzkumu z důvodu výzkumné etiky a „utajení“ výzkumníka. Zvláště na menších trzích v okrajových částech Prahy budila již přítomnost neznámé osoby, navíc ještě s fotoaparátem, pozornost nakupujících i prodejců a já jsem se ve výsledku necítila úplně příjemně.

Ve druhé fázi výzkumu jsem na základě analýzy dat shromážděných v první fázi vypracovala typologii farmářských trhů v PMA (viz kapitola č. 5.4 a příloha č. 5). Na základě vytvořené typologie jsem vybrala jednotky – trhy pro další analýzu. Struktura výběru pro třetí fázi výzkumu tedy byla předem daná – informátoři pro rozhovory byli zvoleni tak, aby byly zahrnuty všechny identifikované typy pořadatelů a farmářských trhů na základě jejich časoprostorového profilu⁴².

Třetí fáze výzkumu spočívala v realizaci semistrukturovaných rozhovorů podle návodu s pořadateli farmářských trhů v Praze. Někteří významní pořadatelé, jejichž účast na výzkumu byla klíčová, zejména ti, kteří s farmářskými trhy v Praze začínali, byli kontaktováni ještě před zpracováním typologie. Na základě typologie pak byli osloveni další organizátoři tak, aby byly zastoupeny všechny typy farmářských trhů a kombinace sledovaných charakteristik. Organizátoři byli oslovováni e-mailem, případně telefonicky. Jejich ochota podílet se na výzkumu byla vysoká, pouze čtyři rozhovor odmítli. V období od května do srpna 2011 jsem realizovala 20 rozhovorů s organizátory 27 farmářských trhů na území PMA, což představovalo 64,5 % všech organizátorů, respektive 67,5 % všech farmářských trhů (tabulka č. 4).

⁴¹ Hranici mezi ne/zúčastněným pozorováním je nicméně v tomto případě těžké stanovit, neboť jsem na trzích střídala role účastníka – nakupujícího a nezúčastněného pozorovatele.

⁴² Časoprostorový profil je ukazatel kombinující informace o jejich poloze v rámci zón PMA a o tom, zda se trh koná ve všední den nebo o víkendu.

Tabulka č. 4: Výzkum farmářských trhů v pražském metropolitním areálu – základní údaje

	počet	podíl na celku (%)
Farmářské trhy na území PMA	41	100
Realizovaná pozorování	33	80,5
Organizátoři farmářských trhů v PMA*	31	100
Realizované rozhovory**	20	64,5

Zdroj: Vlastní zpracování na základě výsledků výzkumu. Pozn.: Zobrazen je stav k 1. 7. 2011. Vzhledem k tomu, že někteří provozovatelé organizují více trhů, pokrývají rozhovory s pořadateli celkem 27 farmářských trhů neboli 67,5 % všech v té době pořádaných farmářských trhů na území PMA.

Kostru rozhovorů představovalo 25 otevřených otázek. Rozhovor byl rozdělen do tří tematických částí zaměřených na pořádání trhu, reflexi prodejců a nakupujících (viz příloha č. 3). Otázky vycházely z výše představených analytických polí (tabulka č. 3) a týkaly se motivace pořadatele pro zorganizování trhů, jeho hodnot, cílů a zdrojů inspirace, jeho vztahů s dalšími aktéry a institucemi a také ověření základních informací a praktických aspektů pořádání farmářských trhů. Na základě předchozího výzkumu a sledování diskurzu farmářských trhů v médiích byla průběžně doplňována specifická témata, například názor na Kodex farmářských trhů (viz kapitola č. 6.4). Seznam otázek sloužil jako vodítko, nebyl ale závazný. Vždy bylo možné reagovat na konkrétní vývoj rozhovoru doplněním dalších otázek či změnou pořadí kladených otázek. Rozhovory jsem nahrávala na diktafon, následně jsem pořídila doslovný přepis rozhovorů. Po uskutečnění rozhovoru jsem od každého informátora získala informovaný souhlas s využitím rozhovoru. Všichni organizátoři souhlasili s uváděním jejich jména v textu dizertace.

Ve čtvrté fázi jsem na základě „vzorkování založeného na teorii“ (angl. theoretical sampling) doplňovala potřebná další data z různých zdrojů na základě výsledků předchozí fáze. Jednalo se zejména o:

- a) anketu mezi zástupci samospráv, jež se týkala hodnocení fenoménu farmářských trhů, jejich vztahů s organizátory farmářských trhů a podpory jejich pořádání.
- b) semistrukturované rozhovory s představiteli dalších zainteresovaných organizací – Nadace Partnerství, Hnutí Duha, Asociace soukromého zemědělství a Ovocnářské unie.
- c) obsahovou analýzu dokumentů (webových stránek jednotlivých farmářských trhů, oficiálních dokumentů Ministerstva zemědělství a Ministerstva životního prostředí a masových médií)
- d) dvě konference – „Farmářské trhy – módní výstřelek nebo vzkříšená tradice?“ (13. 12. 2011, Národní zemědělské muzeum, Praha) a „Farmářské trhy – Quo vadis?“ (11. 12. 2012, tamtéž), jichž jsem se účastnila jako garant odborného programu a mohla tudíž ovlivnit tematické zaměření a výběr přednášejících. Obzvláště přínosné z pohledu mého výzkumu byly moderované diskuze, které se konaly v obou letech. Smyslem konference bylo z mého pohledu, v souladu s ideály tzv. akčního výzkumu⁴³ „propojit klíčové aktéry,

⁴³ Akční výzkum je typem aplikovaného výzkumu v sociálních vědách. Za zakladatele akčního výzkumu je považován americký sociální psycholog německého původu Kurt Lewin (1946). Akční výzkum propojuje výzkumné a praktické aktivity a aktéry za účelem inovací sociální reality. Není hodnotově neutrální, usiluje o změnu a má politické pozadí (Hendl 2008).

jakými jsou pořadatelé, představitelé státní správy, samosprávy a odborných institucí a rozproudit dialog o tom, jak se vyvarovat rizik a společně usilovat o naplnění potenciálu farmářských trhů v oblasti sociální, ekonomické a environmentální“ (Fendrychová 2011).

Současně se čtvrtou fází začala probíhat fáze pátá – zpracování, analýza a interpretace výsledků ze třetí (a posléze čtvrté) fáze. Kódování dat z rozhovorů bylo usnadněno existencí seznamu otázek pro rozhovory. Při přibližném zachování struktury rozhovoru bylo většinou snadné lokalizovat jednotlivá témata ve výsledném textu přepsaných rozhovorů. Každý přepis rozhovoru jsem pročetla a v programu Microsoft Word a) opatřila kódy odkazujícími na sledovaná témata, b) zvýraznila další zajímavé části odpovědí, například ilustrativní pasáže vhodné k citování. V této fázi jsem kodovala otevřeně, nesnažila jsem se o abstrakci. Kódy společně s dalšími zajímavými komentáři jsem zaznamenala do tabulky tříděné podle organizátorů a témat rozhovorů (příloha č. 6). Takto uspořádaná data umožnila kvantifikaci a kategorizaci odpovědí a současně se stala oporou další obsahové a diskurzivní analýzy.

Moje analýza diskurzu pořadatelů farmářských trhů v PMA se zaměřila na několik témat: 1) zdroje inspirace, motivace a cíle pro pořádání farmářských trhů, 2) přínosy a problémy farmářských trhů a 3) na identifikaci specifických témat, odkazujících na význam postsocialismu. V případě přínosů a problémů byli do analýzy diskurzu zahrnuti také další aktéři (viz výše). Snažila jsem se identifikovat hlavní diskurz a také aktéry, jejichž prezentace utvářely dominantní diskurz farmářských trhů. Výsledky diskurzivní analýzy spolu s výsledky pozorování a znalostí českého historickogeografického kontextu jsou základem výsledné interpretace fenoménu farmářských trhů v Praze, která je posléze konfrontována s existující odbornou literaturou zabývající se APS, respektive konceptualizací postsocialismu.

Na závěr metodologické kapitoly bych chtěla reflektovat některé praktické obtíže, na které jsem během realizace výzkumu narazila. Prvním problémem byly mé pocity při realizaci nezúčastněného pozorování na farmářských trzích. Bylo mi nepříjemné fotografovat a dělat si poznámky o původu zboží a jeho cenách či se ptát na podrobnosti prodejců, když nebyla má identita výzkumníka přiznaná. Cítila jsem se jako špion. V průběhu výzkumu mě napadlo, že bych mohla změnit metodologii, ale obávala jsem se dopadů tohoto kroku na výsledky výzkumu a raději zachovala původní metodu pozorování. Paradoxně, v případě výzkumu na farmářských trzích v Belgii mi naopak ztěžoval realizaci výzkumu osobní vztah s farmáři.⁴⁴

Na základě těchto zkušeností jsem se utvrdila v tom, že jsou mi mnohem příjemnější takové metody výzkumu, kdy je můj status výzkumníka oficiální, třeba právě rozhovory. Komplikací byly také mé předsudky vůči některým pořadatelům farmářských trhů, například pokud byly pořádány nákupním centrem či agenturou specializující se na zábavné pořady pro děti. Myslím ale, že se mi podařilo

⁴⁴ Řadu z nich jsem osobně znala, byla jsem v rámci výzkumu u nich na farmě, kde mě vřele přijali, odpovídali na mé dotazy, nabídli mi pohoštění. Můj vztah k nim tedy zahrnoval vděčnost a pocit, že jsem zavázána u nich nakupovat, „dát jim vydělat“. Většinou jsem proto koupila potraviny, které jsem nepotřebovala, jen abych uklidnila své svědomí. Utratila jsem tak z mého pohledu nadměrné množství peněz a někdy jsem ani nezvládla nakoupené potraviny zpracovat. Zkazily se a musela jsem je vyhodit. Plýtvání jídlem přitom odsuzují a vzbuzuje ve mně nepříjemné pocity.

v rámci rozhovorů tyto předsudky potlačit a zůstat otevřena každé znalosti a díky tomu jsem získala komplexnější pohled na fenomén farmářských trhů zahrnující nejen interpretace idealistů, ale také pragmatiků, kteří se mezi pořadateli vyskytovali v relativně vysokém počtu (viz kapitola č. 6.1).

V této kapitole jsem představila a zdůvodnila svůj metodologický přístup a popsala metody sběru a analýzy dat. Hlavními metodami sběru dat byly polostrukturované rozhovory s pořadateli pražských farmářských trhů a vybranými dalšími aktéry, pozorování na trzích, anketa mezi představiteli obcí, řešerše mediálních obsahů a oficiálních propagačních materiálů. V duchu akčního výzkumu byla součástí sběru dat také účast na organizaci dvou ročníků konference o farmářských trzích. Data byla analyzována metodami obsahové a diskurzivní analýzy. Poznatky o „nově vznikajících“ APS v „novém“ (z pohledu výzkumu APS) historickogeografickém kontextu postsocialistické Prahy byly konfrontovány se stávajícím akademickým diskurzem APS zakotveným v převážně angloamerickém kontextu. Následující kapitola představí výsledky mého výzkumu farmářských trhů v PMA.

4. Podmínky přijetí: kontext boomu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu

Vznik APS je ve stávající odborné literatuře popisován jako průsečík zájmů dvou skupin, spotřebitelů a malých farmářů, jejichž motivací jsou specifické negativní dopady vývoje konvenčního zemědělsko-potravinového systému, zejména jeho industrializace a globalizace ve druhé polovině 20. století. V případě spotřebitelů se jednalo o ztrátu důvěry v bezpečnost konvenčně produkováných potravin. Malí farmáři přestali být konkurenceschopní, jejich přístup na trh byl omezen (kapitola č. 1.2). Tato interpretace je však zakotvena ve specifickém „západním“ kontextu a její relevanci mimo něj je proto třeba kriticky posoudit (kapitola č. 2.1).

Pokud farmářské trhy zkoumám jako koncept cestující do Česka ze Západu, místní kontext se v rámci tohoto procesu uplatní hned dvakrát. Zaprvé představuje „podmínky přijetí“ konceptu, zadruhé se prostřednictvím vzájemného vztahu s výchozím kontextem účastní konstrukce „vzdálenosti“, již koncept musí překonat (kapitola č. 2.2). Aspektem vzdáleností Česka a Západu se zabývala kapitola věnovaná postsocialismu (kapitola č. 2.3). Než přistoupím k analýze proměn cestujícího konceptu, je třeba zhodnotit podmínky přijetí cestujícího konceptu farmářského trhu neboli situaci v obstarávání a produkci potravin v Česku.

Česko bylo po většinu druhé poloviny 20. století součástí tzv. východního bloku. Ačkoli některé na Západě popsané procesy ve vývoji zemědělsko-potravinového systému proběhly i zde, socialistický kontext měl svá specifika, která výrazně ovlivnila také trendy ve spotřebě a produkci potravin v postsocialistickém období. Obsahem této kapitoly je proto popis stavu zemědělsko-potravinových sítí v Česku v době před boomem farmářských trhů v Praze a zakotvenost tohoto stavu v historii Česka, zejména ve 20. a 21. století. Zaměřuji se především na spotřebitele a malé farmáře, dvě skupiny s nimiž je rozvoj APS v odborné literatuře spojován. V souladu s přístupem druhé generace autorů zkoumajících postsocialismus se při pátrání po zdrojích současného stavu neomezují na socialistickou minulost a zahrnují, pokud jsou relevantní, také vlivy předsocialistické. První část kapitoly se zabývá zejména obstaráváním jídla neboli proměnami cest, jimiž se potraviny dostávaly

od výrobce ke spotřebiteli v postsocialistickém, ale také předsocialistickém a socialistickém Česku, respektive Praze. Druhá část doplňuje porozumění kontextu boomu farmářských trhů o situaci v českém zemědělství a její historické kořeny.

4.1. Obstarávání potravin v postsocialistickém Česku

V posledních dvaceti pěti letech jsme byli v Česku svědky mnoha významných změn ekonomiky, společnosti a její prostorové organizace. Procesy demokratizace, transformace centrálně řízené ekonomiky na tržní, začleňování státu do západních politických struktur v čele s Evropskou unií a Severoatlantickou aliancí či postupující ekonomická, politická a kulturní globalizace jsou zdroji velmi dynamického a nerovnoměrného vývoje zahrnujícího trendy jako je bohatnutí společnosti, komercializace ve všech oblastech lidského života a růst sociální a sociálně-prostorové diferenciaci (Blažek 1996, Hampl 2005).

Transformace se projevila také v oblasti spotřeby, maloobchodu a segmentu osobních služeb (Starzyczná a Steiner 2000, Szczyrba 2005). Mezi charakteristické rysy socialistického období v Česku patřila existence nedostatkového zboží. Fronty na exotické ovoce či úplatky pro různé prodavače (typicky v prodejnách s elektronikou či v řeznictví) jsou součástí populární reprezentace života za socialismu (často hraničící s klišé) ve filmu a literatuře. Významnou součástí spotřebitelského chování v tomto období představovalo v případě potravin samozásobitelství, v případě dalšího spotřebního zboží domácí kutilství.⁴⁵ V postsocialistickém období se dostupnost spotřebního zboží významně zvýšila. Adaptace Čechů do role spotřebitelů ovlivnila jejich hodnotové orientace a životní styl. Česká společnost byla některými sociology kritizována za příklon ke konzumerismu (Keller 1993, Večerník 2008). Ačkoli úroveň spotřeby se české domácnosti přibližují západoevropským zemím, za specifikum je považována přetrvávající orientace na cenu, kterou Petra Kušková s kolegy (2009) interpretují tak, že ve většině české společnosti převažuje materialistická hodnotová orientace.

Přechod na tržní ceny, výraznější propagace zdravé výživy, dostupnost a rozšíření výběru vedlo k velmi výrazným změnám ve spotřebě potravin. Došlo jak k poklesu spotřeby, tak k proměnám její struktury. Zvýšila se spotřeba ovoce a zeleniny, klesla spotřeba masa s výjimkou drůbežího, tuky živočišného původu byly částečně nahrazeny tuky rostlinnými, klesla spotřeba mléka a mléčných výrobků (Bičík a Jančák 2005, Krejčí a Štiková 2002, Kušková a kol. 2009). Tyto trendy a procesy se pochopitelně promítly také do proměn zemědělsko-potravinových sítí neboli, změny se netýkaly pouze toho, co lidé jedí, ale také jakým způsobem si potraviny obstarávají.

Smith a Jehlička (2007) identifikovali tři převažující trendy v obstarávání potravin v Česku po roce 1989. Za prvé je to ambivalence ve vztahu k západnímu modelu spotřeby, který je přijímán jako důkaz proměny na „normální“ kapitalistickou společnost, ale současně revidován či odmítán na základě obav z kulturní a hospodářské nadvlády Západu. Za druhé přetrvání samozásobitelských praktik z období socialismu. Za třetí trend považují průnik západních myšlenek udržitelné, etické

⁴⁵ Například většina českých firem vyrábějících vybavení a oblečení pro horolezectví a tzv. outdoorové aktivity má původ v domácí výrobě spacáků či oblečení, které na socialistickém trhu nebylo k sehnání (Fendrychová a Blažek 2012).

spotřeby (Fair Trade, dobrovolná skromnost, spotřeba lokálních produktů, bio atp.). Uvedené pořadí odpovídá rozsahu těchto trendů ve společnosti. Ačkoli Jehlička a Smith (2011) či Librová (1994) upozorňují na trvalý význam samozásobitelství v postsocialistických společnostech, hlavní trendy v obstarávání potravin souvisí s průnikem západoevropských maloobchodních řetězců na český trh.

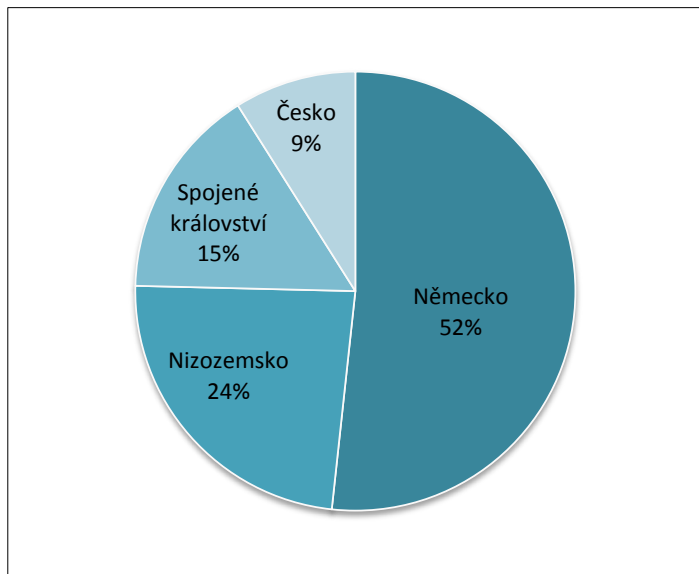
Supermarketizace Česka

Velikostně-vlastnická struktura maloobchodu byla v postsocialistickém Česku do značné míry ovlivněna jeho znárodněním na přelomu 40. a 50. let 20. století. Podíl soukromníků na provozu maloobchodní sítě tehdy poklesl na 1,8 %. V 50. letech a v první polovině 60. let probíhala zejména tzv. racionalizace maloobchodu. Malé prodejny byly zavírány a spojovány s jinými. V 60. letech byly jako odpověď na vznik supermarketů na Západě otevírány první samoobsluhy, v 70. letech pak nákupní střediska a obchodní domy (Starzychná a Steiner 2000).

V první polovině 90. let došlo nejdříve k atomizaci maloobchodní sítě v důsledku procesů restituce a privatizace. Objevily se také trhy, na nichž převážně vietnamští prodejci nabízeli levné spotřební zboží, zejména oblečení a obuv (Szczyrba 2005). Od druhé poloviny 90. let převažuje proces koncentrace a internacionalizace maloobchodní sítě, začíná proces „supermarketizace“ českého maloobchodu.⁴⁶ Na český trh vstupují zejména německé společnosti (viz obrázek č. 5) otevírající první supermarkety a hypermarkety. První „komplexní nákupní centrum“ bylo otevřeno v roce 1997 v Praze na Černém Mostě (Spilková 2003). Již v roce 1999 nakupovala více než polovina respondentů průzkumu nákupního chování Shopping Monitor většinu potravin v hypermarketech, supermarketech či tzv. diskontních prodejnách (Incoma GfK 2014). V roce 2003 bylo na území Česka v provozu již 127 nákupních center s hypermarketem (Spilková 2003) a v roce 2012 byla na serveru idnes.cz zveřejněna informace, že Česko má čtvrtou nejhustší síť hypermarketů v Evropě. Na milion obyvatel zde připadalo 26 hypermarketů, v sousedním Polsku osm. Naopak hustota sítě supermarketů (tedy menších prodejen – poznámka autorky) byla podle citovaného mezinárodního srovnávacího průzkumu pod evropským průměrem (idnes.cz 2012).

⁴⁶ Geografií maloobchodu a spotřeby v postsocialistickém Česku a vývojem nakupování ve velkoplošných nákupních centrech se na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje PŘF UK dlouhodobě zabývá doc. RNDr. Jana Spilková, Ph.D. Zájemcům o tuto problematiku lze doporučit její monografii *Geografie maloobchodu a spotřeby* (2012) či další publikace (Spilková 2008, Spilková a Perlín 2010, Spilková a Šefrna 2010). V rovině akčního výzkumu se supermarketizací Česka zabývají Fuchs a kol. (2005).

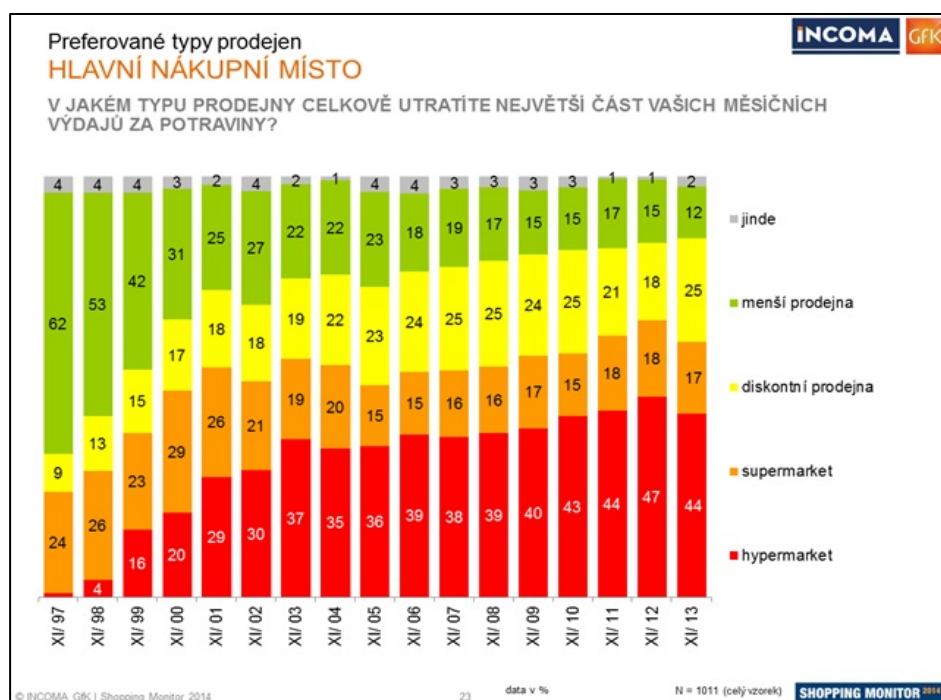
Obrázek č. 5: Původ společností působících v českém maloobchodu potravinami (2010)

Zdroj: Vlastní zpracování na základě veřejně dostupných dat společnosti Incoma GfK.

Společnost Incoma GfK realizuje průzkum nákupního chování Shopping Monitor od roku 1997 každoročně. Jeho výsledky tak představují jedinečnou možnost sledovat vývoj nákupních praktik po vstupu zahraničních maloobchodních řetězců na český trh. Z pohledu na graf vývoje nákupního chování od roku 1997 do současnosti (obrázek č. 6) je zřejmé, že tzv. velkoformátové prodejny, zejména hypermarkety a diskonty, rychle nahradily menší prodejny, jako hlavní místa nákupu potravin. Na podzim roku 2009, utrácelo 40 % českých domácností největší část svých výdajů za potraviny a drogerii v hypermarketech, 24 % v diskontních řetězcích, 17 % v supermarketech. Malé prodejny představovaly hlavní nákupní místo pro 15 % domácností, 3 % obstarávaly většinu svých nákupů jinde.

Obrázek č. 6: Vývoj nákupního chování v Česku (1997–2013)

Zdroj: INCOMA GfK, Shopping Monitor 2014.

Z předchozího textu je zřejmé, že mezinárodní řetězce obchod s potravinami v Česku ovládly během několika let. V rámci maloobchodu potravinami patřily v roce 2010 mezi největší hráče německé skupiny Schwarz ČR a Rewe ČR, britská společnost Tesco Stores CZ a nizozemská skupina Ahold Czech Republic (tabulka č. 5). Z českých subjektů byla nejvýznamnější skupina Coop, sdružující větší počet spotřebních družstev a působící zejména v menších městech.

Tabulka č. 5: Podíl největších společností na českém maloobchodu potravinami (2010)

Společnost/Skupina	Název obchodů	Země původu	Tržby 2010 (mld Kč)
Schwarz ČR	Kaufland, Lidl	Německo	63,2
Rewe ČR	Billa, Penny market	Německo	51,1
Tesco Stores ČR	Tesco	Spojené království	47,5
Ahold Czech Republic	Albert	Nizozemsko	42,3
Makro Cash & Carry ČR	Makro	Nizozemsko	33,1
Globus ČR	Globus	Německo	26,1
COOP	Coop, Jednota	Česko	26
Spar ČR	Interspar, Spar	Nizozemsko	13

Zdroj: Vlastní zpracování na základě veřejně dostupných dat společnosti Incoma GfK.

Koncentrace na trhu rychloobrátkovým zbožím, kam jsou zahrnovány i potraviny, patří v Česku mezi vůbec nejvyšší (Incoma GfK 2014). V roce 2010 kdy odstartoval boom farmářských trhů, byl podíl deseti největších obchodních skupin na tomto segmentu trhu 66 % (Incoma GfK 2014). Přesto je podle řady analytiků citovaných médií pro český maloobchod s potravinami typická relativně velká roztržitost a tudíž vysoká konkurence (novinky.cz 2014), která v kombinaci s převažující orientací

zákazníků na cenu a koncentrací ekonomické moci na straně maloobchodních řetězců (Gereffi a kol. 2005⁴⁷) má negativní dopady minimálně ve dvou oblastech – první je kvalita potravin, druhá se týká omezených možností výrobců potravin vyjednat si pro sebe výhodné obchodní podmínky (Freidberg 2003, 2004, Gereffi a kol. 2005). Zahraniční maloobchodní řetězce soutěžící o cenově orientované spotřebitele se brání zvyšování koncových cen a tlačí na výrobce, aby jim zboží dodávali levněji. Bojovat s nimi si „mohou dovolit“ pouze velké nadnárodní potravinářské koncerny, které využívají úspor z rozsahu a současně mají možnost přenést odpovědnost za snížení cen na své dodavatele produkující ve třetích zemích, často v rámci globálního Jihu (Freidberg 2003, 2004). Na konkurenceschopnosti západoevropských zemědělců se podílela vyšší efektivita výroby, dotace v rámci Společné zemědělské politiky Evropské unie i ve srovnání s Českem benevolentnější potravinářská legislativa.⁴⁸ Zdá se, že relativně nízké ceny potravin byly v Česku udrženy na úkor jejich kvality (Brož 2012). Příklady mediálních kauz informujících o šizených či nesprávně označených potravinách přináší Syrovátková a kol. (2014). Tento trend podle zainteresovaných aktérů ještě zesílil v průběhu finanční krize (Němcová 2012). Podle analýzy společnosti Home Credit Češi v roce 2012 jako odpověď na ekonomickou krizi omezili zejména své výdaje na jídlo. Autoři analýzy upozorňují na to, že ačkoli ve spotřebitelských průzkumech respondenti odpovídají, že šetří zejména na zbytných výdajích za elektroniku, cestování, alkohol či kouření, data o maloobchodních tržbách ukazují, že ve skutečnosti utrácejí méně za potraviny (Deník 2013).

Zatímco většina českých spotřebitelů v době ekonomické krize na jídle šetřila, u některých specifických společenských skupin paralelně docházelo k tzv. obratu ke kvalitě, popsanému v odborné literatuře (kapitola č. 1). Příslušníci zejména městské střední třídy začali v posledních zhruba pěti letech kritizovat kvalitu běžně dostupných potravin, objevili se první čeští „foodies“. Díky zkušenostem ze Západu věděli, že tam vedle levných a nekvalitních potravin existují také ty dražší, lepší – a to jak v rámci konvenčních, tak alternativních potravinových sítí – a začali takové potraviny poptávat.⁴⁹ Podívejme se nyní na kritiku maloobchodních řetězců a jejich stávající alternativy v době boomu farmářských trhů v PMA.

Nárůst zájmu o kvalitu potravin a kritika maloobchodních řetězců

Kritika kvality potravin dostupných v běžné maloobchodní síti patří mezi hlavní témata pořadatelského diskurzu farmářských trhů. Růst zájmu spotřebitelů o kvalitu potravin a jejich přípravu v posledních zhruba deseti letech dokumentuje vývoj na poli gastronomických časopisů a televizních pořadů. V roce 2004 začal vycházet *Apetit*, první časopis o vaření v Česku zaměřený na cílovou skupinu „foodies“. Vydavatel na svých webových stránkách popisuje časopis *Apetit* takto: *„Je to časopis napsaný s opravdovou chutí a určený nové generaci žen a mužů, pro něž je vaření více koníčkem a společenskou zábavou než nutností, jakou bylo pro jejich matky“*.⁵⁰ S odstupem několika let následovaly další podobné tituly – F.O.O.D, *Gurmet*, *Chuť* a *styl* nebo *La Cucina Italiana*.

⁴⁷ Gereffi a kol. (2005) v rámci analýzy globálních hodnotových řetězců (global value chains), řadí čerstvé potraviny mezi řetězce, které v posledních desetiletích ovládly společnosti provozující sítě maloobchodních prodejen. Podrobné informace o globálních hodnotových řetězcích viz Gereffi a kol. (2005) či Gereffi (2005).

⁴⁸ Tuzemští výrobci potravin na svou zhoršující se konkurenceschopnost reagovali od druhé poloviny 90. let tlakem na uvolnění přísných národních norem regulujících složení potravin (Brož 2012).

⁴⁹ Stejný pocit jsem získala během svého pobytu v Belgii (2011-2014) a v Rakousku (od jara 2014).

⁵⁰ Zdroj: http://www.burdamedia.cz/index_apetit.php. Dosaženo 3. 2. 2014.

Také popularita gastronomických televizních programů již delší dobu roste. Česká televize od roku 2005 vysílá gastronomickou show Kluci v akci s kuchaři Filipem Sajlerem a Ondřejem Slaninou. Již v roce 2008 její sledovanost dosáhla jednorázově jednoho milionu diváků. Nicméně první českou kuchařskou celebritou se stal Zdeněk Pohlreich. V letech 2009 až 2012 vysílala TV Prima/Prima family pořad Ano, šéfe!, v němž po vzoru obdobného britského pořadu Pohlreich provádí kontrolu kvality restaurací a radí jejich provozovatelům, jak ji zlepšit. Divácký úspěch pořadu byl značný, v roce 2012 patřil s průměrnou sledovaností 900 tisíc diváků mezi nejpopulárnější gastronomické televizní pořady (Nováková 2012, Polák 2012). Mezi další české kuchařské celebrity patří Roman Vaněk, zakladatel Pražského kulinářského institutu, Ital Emanuelo Ridi (pořad S Italem v kuchyni na Prima family, vysílání bylo zahájeno v roce 2009) a také českými „foodies“ vysmívaný Jiří Babica, jehož pořad Babicovy dobroty (TV Nova, start 2008) reprezentuje spíše lidový přístup ke gastronomii. Popularity se dočkala také česká mutace britského pořadu v němž se skupina soutěžících navzájem hostí a hodnotí své kuchařské umění (Prostřeno!, Prima family, zahájení vysílání v roce 2010, průměrná sledovanost v roce 2012 byla 844 tisíc diváků).

Letmý pohled do vyhledávače Google nám ukáže, že česká média se specifickou kritikou kvality potravin v běžné maloobchodní síti ve větším měřítku začala zabývat zhruba od roku 2012, tedy teprve po rozšíření farmářských trhů a dalších nových APS. Vznikají srovnání kvality potravin v Česku a v západoevropských zemích. Česko je v médiích opakovaně označováno za „popelnicí Evropy“ (např. ČT24 2012, Henzl 2013, Holec 2012, Jánská 2009, Šindelář 2014). Téma i termín dokonce použila v kampani před volbami do poslanecké sněmovny v roce 2013 Strana zelených (Henzl 2013, Strana zelených 2013). V posledních letech vznikly specializované webové stránky zabývající se monitoringem nekvalitních potravin,⁵¹ svého „potravinového inspektora“ měla v roce 2013 také televize Nova.

Čeští „foodies“ se nicméně problému kvality potravin v prodejnách maloobchodních řetězců na svých blozích a v internetových diskuzích věnovali již o několik let dříve. Například v roce 2008 na blogu Martina Kuciela alias „Pana Cuketky“, asi prvního a nejznámějšího českého „foodbloggera“,⁵² v diskuzi pod článkem o vietnamské tržnici SAPA v pražské Libuši jsou jako ojedinělá možnost nákupu čerstvého ovoce a zeleniny vyzdvihovány vietnamské obchody s potravinami, tzv. „vietnamské večerky“ (cuketka.cz 2008).

Nárůst konkurence v maloobchodě potravinami vedl ve druhé polovině 90. let mimo jiné ke krachu drobných živnostníků (Szczyrba 2000). Takto vzniklou niku zaplnily v posledních zhruba pěti letech tzv. vietnamské večerky, kamenné obchody s potravinami, respektive smíšeným zbožím, provozované nejčastěji vietnamskými manželskými páry. V roce 2010 odhadoval generální tajemník Svazu vietnamských podnikatelů v ČR Nguyen Nam jejich počet na dva až tři tisíce, média psala, že „vietnamské večerky zaplavují Česko“⁵³ (Deník 2010, e15.cz 2010, lidovky.cz 2010). Vietnamské

⁵¹ Například <http://ocinastopkach.cz/>, <http://www.potravinynapranryri.cz/>, <http://www.ochutnavac.cz/>.

⁵² Martin Kuciel od roku 2006 provozuje blog Zápisník pana Cuketky (www.cuketka.cz). Sám o sobě píše: „V jídle a pití je pro mě na prvním místě chuť. V české gastronomii pak fandím chytrým hlavám a šikovným lidem, kteří dokážou přivést svoje nápady do reality... Zajímají mě také všechna místa, kde se daří emancipovat české jídlo a jeho suroviny“. (<http://www.scuk.cz/uzivatele/cuketka/>, dosaženo 3. 2. 2014)

⁵³ Rozšíření vietnamských večerek vyvolalo řadu spekulací, například že se jedná o místa praní špinavých peněz či nelegálního prodeje tabákových a alkoholových výrobků. Vietnamsští obchodníci jsou kritizováni za to, že

večerky představují alternativu k prodejnám maloobchodních řetězců zejména jako místo malých doplňkových nákupů, neboť se často nacházejí v residenčních oblastech a mají velkorysou otevírací dobu. Současně však nemohou řetězcům konkurovat co se týče možnosti výběru a cen.

Tato alternativa ale přestala pražským „foodies“ záhy stačit. Martin Kuciel napsal na jaře 2009 pro časopis *Apetit* článek „Dočká se Praha tržnice?“, v němž kritizoval nedostatek možností nákupu kvalitních a sezónních potravin z místních zdrojů v české metropoli. Tento článek byl zřejmě jedním z prvních, který propagoval farmářské trhy jako novou, alternativní možnost nákupu čerstvé místní zeleniny a ovoce (Kuciel 2009b). Trhy konané ve veřejném prostoru představují tradiční místo nákupu potravin a dalších produktů pro obyvatele měst. Na přelomu 19. a 20. století tomu tak bylo také v Praze. Jak v knize *Zmizelá Praha: Trhy a tržiště* píše historička Pavla Státníková „Žádná domácnost se bez nákupu na tržišti neobešla. Podle pamětníků mívali kupci v krámech jen zásoby určitého zboží, hlavně cukru a kávy, větší výběr prý nabízeli hokynáři a hokyně, ale ani ti neměli takovou rozmanitost výběru, jaká byla na trzích“ (Státníková 2010, s. 21). Od konce 19. století prodej na tržištích již neodpovídal dobovým hygienickým požadavkům, proto byla postavena Staroměstská tržnice či Holešovická jatka. V prvních desetiletích 20. století následovala výstavba krytých tržnic na Vinohradech, na Žižkově, na Smíchově a v Karlíně.

Představu o geografickém rozměru obchodu se zeleninou získáme opět u Státníkové, která uvádí, že na přelomu 20. a 30. let 20. století „se zelenina na pražský Zelný trh dovážela nejvíce z Braníka, Hodkoviček a Holešovic, dále i z Troje, Strašnic, Pankráce, Michle, Krče, Podolí-Dvorců, Chuchle a Podbaby. Zelenina se na pražské trhy přivážela i zpoza hranic Prahy, z úrodných ploch středních Čech. V zimě se prodávala zelenina skladovaná, ale někdy i z ciziny, květák z Itálie, dánské zelí a kapusta, na jaře cibule z Egypta...“ (Státníková 2010, s. 23). „Na Ovocném trhu se dalo nalézt množství i cizokrajného ovoce, k roku 1927 se jmenují pomeranče, citrony, japonské mišpule, svatojanský chléb, kasie obecné podobné vlašským ořechům, burské oříšky, datle, kokos, fíky, indické fíky, plody kaktusu nopálu smokvec, mandle, rozinky, kaštiny, ananas, banány, lékořice“ (Státníková 2010, s. 28). Tržní řády obsahovaly mj. přísná pravidla prodeje, zboží muselo být označeno cenou, prodejní místo jménem firmy a prodejce musel mít s sebou živnostenský list. V době hospodářské krize ve 30. letech 20. století hrály trhy roli také v sociální politice magistrátu. Při přidělování míst na trzích bylo přihlíženo k sociálnímu statusu žadatele (Státníková 2010).

Na rozdíl od jiných měst v Česku (viz dále) však v Praze během druhé poloviny 20. století všechny zeleninové trhy a tržiště zanikly. Nikdo z organizátorů pražských farmářských trhů si nepamatoval, že by se v místě jeho bydliště nějaké potravinové trhy konaly. Teprve v 80. letech 20. století byl zahájen

neplatí DPH a například družstevní prodejny jim tak nemohou konkurovat (Saadouni 2012a). V roce 2011 média hromadně informovala o tom, že podle Útvaru pro odhalování organizovaného zločinu provozovatelé vietnamských večerek patří vietnamské mafii „výpalmé“ ve výši až 40 % svých tržeb (idnes.cz 2011, lidovky.cz 2011). Analýzou vzniku této nepodložené mediální kauzy se zabývá na internetových stránkách organizace Člověk v tísni Jitka Polanská. Také předseda česko-vietnamské společnosti Marcel Winter odmítl kriminalizaci vietnamského podnikání a nabídl alternativní vysvětlení úspěchu vietnamských večerek. Jejich úspěch je podle něj založen na vysokém pracovním nasazení a přístupu k obchodu, které nabízejí spotřebitelům lákavější podmínky než domácí konkurence, například v případě otevírací doby, cen či prezentace zboží (Saadouni 2012b).

prodej čerstvého ovoce a zeleniny v areálu bývalých jatek v Holešovicích⁵⁴ a v objektu uzavřeného autobusového nádraží u stanice metra Pankrác. Již před vznikem farmářských trhů ovšem existovaly v Česku způsoby obstarávání potravin alternativní k nákupu v prodejních maloobchodních řetězců. „Starou“ alternativu představovalo zejména samozásobitelství. Mezi „nové“ patří na jedné straně již zmiňované vietnamské večerky, na druhé straně ze Západu k nám pronikající koncepty jako biopotraviny či Fair Trade. Představení těchto alternativ dokresluje obraz historickogeografického kontextu boomu farmářských trhů v PMA.

4.2. Alternativy k dominantnímu způsobu obstarávání potravin

V předchozí kapitole jsem popsala stav konvenčních zemědělsko-potravinových sítí v Česku a v Praze „před farmářskými trhy“. Interpretace tohoto fenoménu však vyžaduje také jeho zasazení do kontextu vývoje dalších alternativ v oblasti obstarávání potravin, jehož dynamika se zhruba od roku 2010 výrazně zvýšila. V této kapitole se proto věnuji trendům v oblasti APS, které předcházely i následovaly boom farmářských trhů.

Vývoj alternativních potravinových sítí v Česku před farmářskými trhy

Kritika zboží nabízeného v běžné maloobchodní síti a hledání alternativ představují v Česku poměrně nové fenomény. Naopak druhý trend v obstarávání potravin uváděný Smithem a Jehličkou (2007), samozásobitelství, má v českých podmínkách dlouhou tradici, s kořeny ještě v předsocialistickém období (Jehlička a Smith 2011). V době státního socialismu pak samozásobitelství plnilo i další funkce než nahrazení nefungujícího zásobování. Podle Smitha a Rochovské (2007) byly neekonomické důvody samozásobitelství alespoň tak důležité jako ty ekonomické. Produkce vlastních potravin byla zdrojem finančních úspor i zdravých a čerstvých potravin, byla koníčkem a současně reprodukovala sociální vazby (Smith a Rochovská 2007, Czegledy 2002). Samozásobitelství bylo také vyjádřením nezávislosti na režimu, zahrádka se stávala „místem odporu“ (Pittaway 2004). Podle Gille (2010) představovalo samozásobitelství také jeden ze způsobů vyslovení touhy po „normálním“, nudném, apolitickém každodenním životě.

Komplexně se kritikou interpretace samozásobitelství jako reakce na nedostatek za socialismu zabývají Jehlička a Smith (Jehlička a Smith 2011, Jehlička a kol. 2012). Ukazují jak obdobné praktiky jsou západními akademiky interpretovány jinak, probíhají-li na Západě a v postsocialistické střední a východní Evropě. Sami chápou postsocialistické samozásobitelství jako environmentálně a sociálně progresivní praxi, jež může být inspirací pro formulaci politik udržitelné spotřeby také v odlišných historickogeografických kontextech (Jehlička a Smith 2011, a kol. 2012).

Fakt, že samozásobitelské praktiky přetrvaly v postsocialistickém období a že se jich účastní také střední třída (Jehlička a kol. 2012) nabourává jejich čistě ekonomickou interpretaci (Alber a Kohler 2007). Autoři zkoumající tento fenomén jej spojují se životním stylem, s hodnotami jako nezávislost, soběstačnost a se zájmem o kvalitní, zdravé potraviny (Caldwell 2004, Hervouet 2003, Jehlička a Smith 2011, Smith 2002). Samozásobitelství a na ně navazující darování domácích potravin tak představuje jakousi „starou“ alternativní potravinovou síť sdílející některé rysy s těmi „novými“,

⁵⁴ Historickým vývojem zeleninového tržiště v Holešovické tržnici se podrobně zabývám v kapitole č. 5.4.

jejichž pronikání ze Západu považují Smith a Jehlička (2007) za třetí trend v postsocialistických proměnách spotřeby potravin.

V roce 2000 napsali Hana Friedlanderová a Milan Tuček na základě rozsáhlého sociologického výzkumu zaměřeného mimo jiné na spotřebu a životní styl: „Pochopitelně víme, že hlavně mezi mládeží existují různé skupiny lidí, které vyznávají alternativní způsoby života (šetrnost ve spotřebě, orientaci na duchovní rozměr atp.). Naše údaje hovoří o průměrných hodnotách, o většinovém chování a postojích. Zmíněné alternativní chování se zatím týká příliš malého počtu lidí, navíc je značně individualizované (každá skupina má svá pravidla a příkazy), aby se v nějaké průkazné podobě mohlo objevit i v našich datech.“ (Tuček a kol.2000, s. 119).

Na úrovni statistických dat nepostižitelné alternativy v oblasti spotřeby a jejich vývoj však byly popsány na základě kvalitativního výzkumu, například v knihách socioložky Hany Librové (1994, 2003) zkoumající fenomén dobrovolné skromnosti a udržitelného životního stylu v podmínkách postsocialistického Česka. V knize *Pestří a Zelení* (1994) mapuje příklady alternativního životního stylu, diskutuje jeho různé složky (například mobilitu, spotřebu – včetně spotřeby potravin) a zkoumá motivace těch, kteří se dobrovolně omezují navzdory většinovému konzumerismu. V knize *Vlažní a váhaví: Kapitoly o ekologické luxusu* (2003) se zaměřila na environmentálně příznivé proměny hodnot a životního stylu bohatších vrstev společnosti. Zdůrazňuje význam alternativních pojetí luxusu pro jejich environmentálně příznivé jednání a diskutuje možnosti rozšíření tohoto diskurzu napříč společenskými vrstvami.⁵⁵

Rozvoj „západem inspirovaných“ alternativ, zejména spotřeby biopotravin a (v omezené míře) Fair Trade potravin Smith a Jehlička (2007) identifikovali jako jeden z trendů ve spotřebě potravin v postsocialistickém Česku. Před rokem 2010, kdy se v Praze a dalších českých městech začaly šířit farmářské trhy, se ojediněle objevily ještě další „nové“ alternativní způsoby obstarávání potravin jako například bedýnky. Obecně lze ale konstatovat, že APS se v Česku začaly více rozvíjet teprve souběžně s farmářskými trhy zhruba od roku 2010 (kapitola č. 4.2). Jestliže tedy chceme vykreslit obraz stavu obstarávání potravin v PMA v době boomu farmářských trhů, v kategorii „západem inspirovaných“ alternativ, budeme omezeni na biopotraviny, Fair Trade a bedýnky.

Podíl „bio“ výrobků na českém trhu potravin v posledních deseti letech roste. Ještě v roce 2006 přirovnává Dagmar Smolíková v článku ve společensko-ekologickém časopise *Sedmá generace* spotřebu biopotravin ke koníčku podobnému sbírání známek (Smolíková 2006). Rok 2007 znamenal zlom ve spotřebě biopotravin, výdaje na jejich nákup vzrostly meziročně o 79 % na 1,3 mld Kč. Hlavním důvodem bylo podstatné rozšíření nabídky biovýrobků v prodejnách maloobchodních řetězců (Kušková a kol. 2009). V roce 2008 již byly v Česku spotřebovány biopotraviny za 1,8 miliardy Kč. V roce 2010 byly v Česku spotřebovány biopotraviny za 1,6 miliardy korun, více než dvě třetiny (67,2 %) biopotravin nakoupili spotřebitelé v maloobchodních řetězcích (Ročenka ekologického zemědělství 2012). Spotřeba biopotravin dosahovala v Česku v roce 2011 hodnoty sedm euro na hlavu. Srovnání s vybranými zeměmi EU (tabulka č. 6) ukazuje, že v Česku měly

⁵⁵ Na katedře environmentálních studií Fakulty sociálních studií Masarykovy Univerzity v Brně, na níž působí Hana Librová, probíhá širší výzkum alternativních ekonomických praktik a jejich environmentálních dopadů. Odkazy na některé konkrétní práce zabývající se problematikou alternativních potravinových sítí uvádím v kapitole 1.5.

biopotravin relativně malý podíl na trhu s potravinami. Současně 60% biopotravin pocházelo z dovozu (ÚZEI 2013).

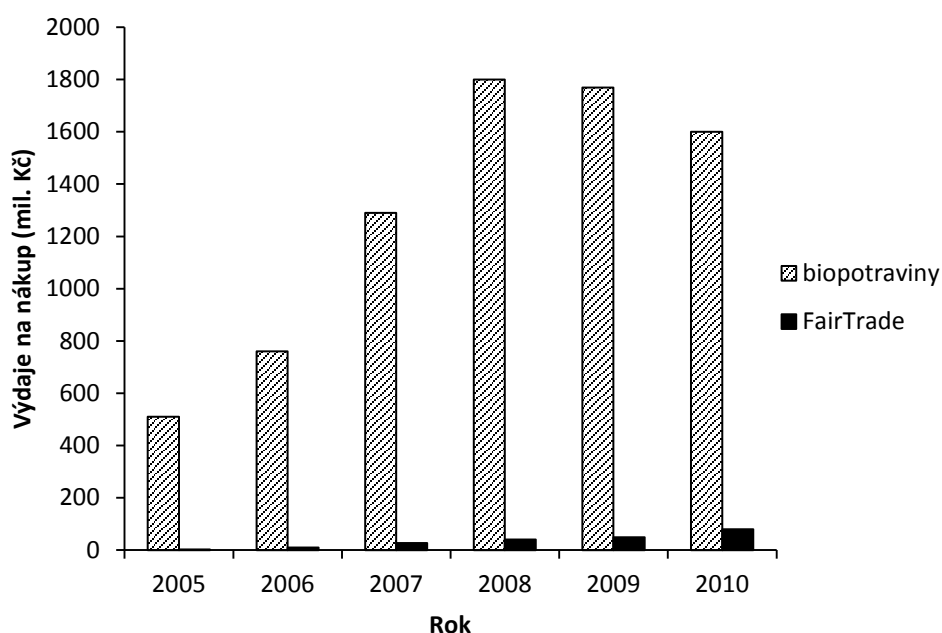
Tabulka č. 6: Spotřeba biopotravin na hlavu ve vybraných zemích Evropské unie (2011)

Země	Spotřeba biopotravin (euro/osoba)
Dánsko	162
Lucembursko	134
Rakousko	127
Švédsko	94
Německo	81
Belgie	40
Spojené království	30
Španělsko	21
Slovinsko	19
Česko	7
Maďarsko	3
Portugalsko	2
Slovensko	1

Zdroj: Vlastní zpracování na základě veřejně dostupných dat EU (http://ec.europa.eu/agriculture/evaluation/market-and-income-reports/2013/organic-farming/chap2_en.pdf.)

Nakupování potravin vyprodukovaných v rámci systému Fair Trade nedosahuje ani zdaleka objemu spotřeby biopotravin (obrázek č. 7). Iniciativy v oblasti Fair Trade mají v Česku za sebou více než desetiletou historii, Asociace pro Fair Trade byla založena v roce 2004. Výdaje na nákup fairtradových produktů (zejména, ale ne výlučně, potravin) dosáhly v roce 2010 hodnoty 80 milionů Kč. Na tuto hodnotu vzrostla od roku 2005, kdy činila 3 miliony Kč. Právě v roce 2010 vstoupily na trh s fairtradovými potravinami maloobchodní řetězce, což způsobilo meziroční nárůst spotřeby o 60 %. Hlavní Fair Trade komoditou na českém trhu byla v roce 2010 káva (40 % obratu) následována kakaem a čokoládou (13 %; Fair Trade ČR 2012). Všimněme si, že v období tzv. ekonomické krize po roce 2008 došlo k poklesu spotřeby biopotravin a současně k dynamickému vývoji v oblasti dalších APS, zejména farmářských trhů.

Obrázek č. 7: Vývoj spotřeby biopotravin a Fair Trade produktů v Česku (2005–2010)

Zdroj: Vlastní zpracování na základě dat Green marketing a Asociace pro Fair Trade.

Také bedýnky se v Česku objevily zhruba před deseti lety. V roce 2003 založila skupina lidí kolem Nadace Partnerství spotřebitelské družstvo pro odběr výpěstků přímo od zemědělce. Stalo se tak v reakci na zrušení pankrácké tržnice, která představovala v Praze ojedinělou možnost nákupu čerstvého ovoce a zeleniny místního původu. V roce 2009 bedýnkovým systémům věnoval článek na svém blogu Martin Kuciel (Kuciel 2009a). Jejich počet tehdy odhadoval na čtyři, z toho tři pražské. Ve stejném období článek na serveru www.hobby.idnes.cz uvedl, že zájem spotřebitelů převyšuje možnosti zemědělců/producentů. V posledních čtyřech letech se také tato iniciativa rozšířila (viz dále), avšak její dynamiku nelze s farmářskými trhy srovnávat. Farmářské trhy vyvolaly mezi APS bezprecedentní zájem spotřebitelů, médií i institucí (kapitola č. 5.1). V době realizace mého výzkumu (jaro – podzim 2011) bylo ještě příliš brzy na hodnocení reálných dopadů fenoménu farmářských trhů na vývoj zemědělsko-potravinových sítí. Následuje proto shrnutí mých dosavadních relevantních poznatků v této oblasti. Současně slouží jako jakýsi odrazový můstek pro případné tímto směrem zaměřené výzkumy v budoucnosti.

Vývoj alternativních potravinových sítí po boomu farmářských trhů

Souběžně s farmářskými trhy se v Česku začaly více šířit také další alternativní potravinové sítě inspirované zejména západoevropskými trendy. Na začátku roku 2010 založil zemědělec František Němec z Netína v kraji Vysočina internetové stránky www.najdidisvehofarmare.cz, jejichž cílem bylo propojit spotřebitele se zemědělci nabízejícími přímý prodej ze dvora. Na rozdíl od farmářských trhů se jednalo o iniciativu výrobců potravin. Během prvního měsíce se do projektu zapojilo přes 50 zemědělců (hobby.idnes.cz 2010a, b).

Zájem zemědělců o tuto iniciativu problematizuje předpoklad o „nedostatku malých farmářů“ v Česku. Pod tlakem dat je třeba ji upravit, relativizovat. Je třeba detailněji rozlišovat mezi

jednotlivými typy farmářů. Účast na farmářských trzích je náročná na čas, specifické dovednosti i typ produkce. Farmářů schopných a ochotných tyto požadavky naplnit je asi opravdu méně než kolik by si pořadatelé trhů přáli. Jinými slovy, prodej ze dvora představuje ve srovnání s farmářskými trhy relativně „nízkoprahovou“ strategii, která nabízí zajímavou možnost diverzifikace příjmů pro větší množství českých zemědělců.

V roce 2010 se v Česku rozšířily také tzv. mlékomaty, automaty prodávající čerstvé mléko přímo od výrobce. V tomto případě však podle zpravodajského serveru ČT24 zájem spotřebitelů a s ním i počet mlékomatů klesá. Důvodem je zřejmě vyšší cena mléka než v běžné maloobchodní síti a medializace zdravotních rizik spojených s konzumací nesterilizovaného mléka (ČT24 2014). Podobné automaty na potraviny existují také v dalších evropských zemích. Osobně jsem je vídala v Belgii (viz příloha č. 2), kde představují integrovanou součást obstarávání potravin zejména ve venkovských oblastech buď v blízkosti místa produkce (automaty na mléko, brambory, jablka, jahody, vejce) nebo v oblasti bez možnosti nákupu těchto potravin v kamenném obchodě (automaty na chléb). Tato forma prodeje je z pohledu výrobců velmi výhodná neboť je nenáročná na čas, vyžaduje pouze investici do zakoupení/výroby a provozu automatu. Vyžaduje však, aby spotřebitelé o této možnosti věděli a byli dostatečně motivováni ji využívat. Prodej potravin prostřednictvím automatů pochopitelně nepřináší obnovení osobních vztahů mezi výrobcem a spotřebitelem.

V červenci 2010 vznikla v Česku také první tzv. farmářská prodejna, Český grunt (později přejmenována na Náš grunt). Tato firma od té doby otevřela další vlastní prodejny a funguje také na bázi franšizy⁵⁶. V květnu 2014 uváděly internetové stránky www.nasgrunt.cz 29 prodejen v Česku. Další podobná síť farmářských obchodů, Sklizeno, měla na jaře 2014 na území Česka 12 prodejen, z toho dva tzv. „foodie markety“ – neboli supermarkety s farmářskými potravinami, v Praze a v Brně (www.sklizeno.cz). Vedle těchto řetězců vznikly v posledních dvou až třech letech v českých městech další nezávislé farmářské obchody. Internetové stránky www.vitalia.cz zaměřující se na zdravý životní styl a alternativní potravinové sítě jich v květnu 2014 registrovaly 56, z toho 17 v Praze.

Aleš Kotěra, zakladatel sítě farmářských prodejen Náš grunt zdůrazňoval ve svém příspěvku na první konferenci věnované farmářským trhům v Praze, že farmářské prodejny představují komplementární formu prodeje k farmářským trhům. Současně uvedl přínosy kamenných prodejen pro výrobce (celoroční odbyt, odpadají starosti spojené se zabezpečením prodeje) i spotřebitele (stabilita výběru, kvality a koncentrace výrobků na jednom místě; Kotěra 2011). Podobně jako v případě automatů odpadá v tomto případě přínos v podobě osobního kontaktu výrobců a spotřebitelů.

V posledních čtyřech letech výrazně přibýlo také bedýnkových systémů. Rostl nejen počet, ale také diferenciací těchto projektů. Na jedné straně stojí možnost objednat si bedýnku s potravinami jednorázově přes internet až domů, například na webových stránkách www.svetbedynek.cz. Zákazník si může složit bedýnku podle svých preferencí, bez závazků ohledně dalšího odběru zboží. Má také možnost zvolit „světovou bedýnku“, v níž jsou v době mimo sezónu doplněny potraviny od zahraničních farmářů. Takováto forma bedýnek představuje klasický příklad konvencionalizace

⁵⁶ Franšíza je systém marketingu produktů, služeb a technologií, spočívající v těsné a stálé spolupráci mezi právně a finančně odlišnými podniky – franchisorem a franchisantem - v rámci které franchisor poskytuje svým franchisantům určitý nárok, ale rovněž je zavazuje k povinnosti provozovat činnost v souladu s koncepcí franchisingu (Zdroj: Wikipedia, <http://cs.wikipedia.org/wiki/Fran%C5%A1%C3%ADzing>).

alternativních potravinových sítí (Guthman 2004). Praxe bedýnkování je tímto způsobem zpřístupněna širokému spektru spotřebitelů za cenu opuštění v podstatě všech původních myšlenek iniciativy. Z bedýnek se stává klasický e-shop, zvláštností zůstává pouze „farmářský“ původ zboží.

Současně však existují malá „bedýnková družstva“, jejich přehled nabízejí například webové stránky www.bedyanky.cz. Složení bedýnek je do značné míry dáno sezónou a rozhodnutím výrobce. Tato bedýnková družstva často fungují na principech komunitou podporovaného zemědělství. Speciální webové stránky věnované komunitou podporovanému zemědělství (www.kpzinfo.cz) vznikly v roce 2012 a v květnu 2014 evidovaly patnáct projektů, z toho šest na území PMA. Podpoře a šíření povědomí o komunitou podporovaném zemědělství se věnují také environmentální neziskové organizace jako Ekologický institut Veronica nebo spotřebitelská pobočka Svazu ekologických zemědělců PRO-BIO liga.

Další nový trend na pomezí obstarávání potravin a využití městského prostoru, tzv. komunitní zahrady jsou inspirované trendem „urban gardening“ v západoevropských městech a v posledních několika letech je zakládají zejména mladí lidé ve větších českých městech. Spotřebitelé jsou v tomto případě také výrobci potravin. V komunitních zahradách je kladen důraz na sdílení výrobních prostředků, případně výpěstků, společnou práci a utužování sousedské komunity. Vzhledem k tomu, že v českých městech existuje dlouhá historie zahrádkářských kolonií (Gibas a kol. 2013, Jehlička a kol. 2012), bylo by jistě zajímavé srovnání praxe, diskurzu a vzájemného vztahu těchto „starých“ a „nových“ iniciativ.

V roce 2013 server www.vitalia.cz uváděl osm komunitních zahrad v Česku, z toho pět v Praze. Jedna z prvních komunitních zahrad v Česku byla na jaře 2012 založena na Jižním Městě v Praze neziskovou organizací Kokoza zaměřující se na propagaci kompostování ve městech. V roce 2012 vznikla ještě komunitní zahrada „Prazelenina“ na Praze 7, v roce 2013 komunitní zahrada „Kuchyňka“ na Praze 8, komunitní zahrada „Zebra“ na Praze 4 a komunitní zahrada „Ulitej záhon“ na Praze 3. V květnu 2014 internetové stránky www.kokoza.cz registrovaly na území PMA dvanáct komunitních zahrad a dalších šest menších projektů ve vnitroblocích domů.⁵⁷ Další komunitní zahrady existovaly v Brně, Olomouci, Plzni, Turnově, Chomutově a Mostě.

Jak je vidět, „nové“, západními trendy inspirované APS se v posledních zhruba pěti letech rozvíjejí zejména v Praze, v Brně a v dalších větších městech. Tyto iniciativy však představují různorodou skupinu co se týče typu iniciátorů, charakteru sítě či míry zapojení spotřebitelů. Zhruba lze rozlišit tři typy nových APS v Česku podle typu iniciátora. První skupinu představují iniciativy výrobců, patří sem prodej ze dvora či rozvoz produktů zákazníkům. Převažují ovšem APS organizované (většinou městskými) spotřebiteli. Tato skupina se dále dělí na relativně malé „tvrdé jádro“, do něž patří zejména komunitní zahrady a komunitou podporované zemědělství včetně bedýnkových družstev. Farmářské trhy, farmářské prodejny a konvencionalizovaná verze bedýnek pak představují APS, které lze označit jako „masové“. Díky relativně malým vstupním bariérám jsou tyto APS lákavé či přijatelné pro široké spektrum spotřebitelů, jejichž přístup k obstarávání potravin stejně jako motivace pro účast v APS mohou být velmi rozdílné.

⁵⁷ Zdroj: <http://www.kokoza.cz/pripojte-se/>.

Již na základě zběžného prozkoumání webových stránek jednotlivých projektů je zřejmé, že komunitní zahrady, komunitou podporované zemědělství a bedýnková družstva představují iniciativu především mladých obyvatel měst, se zájmem o trvale udržitelný rozvoj, environmentální a etické dopady spotřeby a alternativní způsoby trávení volného času či využívání městského prostoru. Naproti tomu farmářské obchody a „bedýnkové e-shopy“ představují do jisté míry pokračování fenoménu farmářských trhů. Na rozdíl od předchozích typů APS jsou provozovány na komerční bázi a obsluhují širší spektrum zákazníků. Na základě poznatků z výzkumu farmářských trhů lze předpokládat, že také motivace spotřebitelů pro nákup potravin ve farmářských obchodech jsou komplexní a zájem o čerstvé, kvalitní potraviny jasného (českého) původu je silnější, než témata zodpovědné spotřeby. Ověření tohoto předpokladu by samozřejmě vyžadovalo další specializovaný výzkum. Spotřebitelské iniciativy „masové“ a „tvrdého jádra“ se od sebe liší také mírou konvencionalizace. Tedy tím, nakolik se přibližují běžným potravinovým sítím. Tento proces poprvé popsala a kritizovala Guthman (2004) na příkladu biopotravin v Kalifornii. V českém kontextu se týká zejména bedýnek a farmářských obchodů.

Dalším proudem kritiky APS v západní odborné literatuře je nedostatečná reflexe potřeb zúčastněných aktérů (zejména výrobců a sociálně slabých spotřebitelů, ale třeba také životního prostředí či hospodářských zvířat) ze strany iniciátorů, typicky příslušníků městské střední třídy (viz kapitola č. 1). Také v českých podmínkách lze tyto projevy identifikovat, liší se však v závislosti na typu APS. Je-li iniciativa na straně výrobců (prodej ze dvora, závozy) odráží preference této skupiny – zdá se, že se jedná zejména o možnost věnovat se své práci, případně získat pravidelné odběratele svých produktů. První skupina iniciativ městských spotřebitelů, především bedýnková družstva a různé modely komunitou podporovaného zemědělství, je obecně více reflexivní vůči potřebám a možnostem výrobců. Na potřeby a problémy výrobců se snaží reagovat tím, že nabízející zemědělcům jistotu odběru a sdílení rizik. Často kladou důraz také na environmentální a etické aspekty produkce potravin. Druhá skupina spotřebitelských iniciativ se zaměřuje v první řadě na uspokojení poptávky spotřebitelů náležejících k městské střední třídě po čerstvých, kvalitních potravinách českého původu a je vůči potřebám výrobců obecně méně reflexivní. Do této skupiny patří farmářské trhy, farmářské prodejny a konvencionalizované bedýnky.

Proč jsou tyto dva typy spotřebitelských iniciativ tak odlišné? Za dva potenciálně významné faktory považují a) možnosti komercionalizace APS a b) nároky na spotřebitele (pohodlnost obstarávání potravin, závaznost). Tato i další zajímavé otázky, například nakolik bezprecedentní zájem veřejnosti a médií o farmářské trhy podpořil rozvoj dalších forem APS, zůstávají otevřeny pro další výzkum. V tuto chvíli mohu konstatovat, že společně s/v návaznosti na rozšíření farmářských trhů se v Česku zvýšila také dynamika rozvoje dalších APS a jejich diferenciací. Vzhledem k tomu, že rozvoj APS je v západní odborné literatuře považován za součást tzv. obratu ke kvalitě, je zhodnocení relevance tohoto konceptu v případě fenoménu farmářských trhů v PMA součástí kapitoly č. 7.2. Dříve však než představím výsledky svého výzkumu novodobých farmářských trhů v PMA, je třeba doplnit informace o jeho kontextu o popis situace na druhém konci zemědělsko-potravinového řetězce, v zemědělství.

4.3. Produkční stránka farmářských trhů: české zemědělství v roce 2010 a jeho historický vývoj

Nejdříve si odpovíme na otázku: Jaké jsou nutné předpoklady pro rozvoj farmářských trhů na straně nabídky? Jedná se o dostatek vhodných produktů a tedy i jejich producentů. Farmářské trhy jsou způsobem přímého prodeje potravin, s nimiž jsou obvykle spojovány některé další charakteristiky. Zaprvé, výrobcem potravin je tzv. „malý farmář“. V severoamerickém a západoevropském prostředí se nejčastěji jedná o tradiční rodinné farmy. Zejména v případě „nové generace“ farmářských trhů (Coster a Kennon 2005) v zemích severozápadní Evropy mohou být zásobiteli farmářských trhů také nově vznikající produkční družstva či další alternativní typy podniků.

Zadruhé, potraviny prodávané na farmářském trhu jsou místního či regionálního původu. Jarosz (2008) upozorňuje na to, že kategorie „místo, místní“ představují sociální konstrukt a měly by vždy být chápány vztahově, v kontextu specifických ekonomických, sociálních, politických a environmentálních vztahů. Chápání „místního“ měřítka tak závisí na historickogeografickém kontextu, na fyzickogeografických podmínkách pro zemědělství či na typu produktů. V některých případech se jedná o oblast do vzdálenosti několika desítek kilometrů od místa konání trhu, jinde se uplatňují administrativní hranice regionů či států (konkrétní příklady uvádí Syrovátková a kol. 2014).

Třetí podmínkou je vhodný typ produkce, zejména se jedná o čerstvou zeleninu a ovoce, ale také maso, ryby, mléko a mléčné výrobky a pečivo (Spilková a kol. 2013). Zpracované potraviny pocházejí buď z faremních výroben (to je často případ mléčných výrobků) nebo opět od malých regionálních zpracovatelů jako v případě řezníků či pekařů. Tato úvaha strukturovala následující kapitolu o zemědělské základně farmářských trhů v Česku. Nejdříve popíšu stav českého zemědělství v době boomu farmářských trhů v PMA, tedy v roce 2010. Zaměřím se zejména na jeho potenciál z pohledu farmářských trhů, tedy velikostně-vlastnickou a produkční strukturu a jejich regionální diferenciaci. Poté stručně nastíním hlavní historické zdroje současného stavu.

Jak vypadalo české zemědělství v roce 2010, kdy se v Praze objevil fenomén farmářských trhů? Respektive, jaké podmínky poskytovalo pro rozvoj farmářských trhů v PMA? Podle statistických údajů Eurostatu bylo Česko s hodnotou tohoto ukazatele 152,4 ha obhospodařované zemědělské půdy v roce 2010 zemí s největší průměrnou velikostí zemědělských podniků z celé EU, daleko před druhým Spojeným královstvím (90,4 ha; tabulka č. 7). Velikostní struktura zemědělských podniků v Česku je značně polarizovaná. V roce 2010 bylo v Česku evidováno více než 46 tisíc zemědělských subjektů. Farmy s výměrou do 10 hektarů představovaly 66 % celkového počtu zemědělských podniků, ale připadala na ně 2 % celkové výměry zemědělské půdy. Na většině zemědělské půdy (71 %) hospodařily podniky s výměrou nad 500 ha, představující pouhá 4 % celkového počtu podniků.

Tabulka č. 7: Průměrná velikost zemědělských podniků v zemích Evropské unie (2010)

Stát	Průměrná velikost zemědělských podniků (ha)
Česko	152,4
Spojené království	90,4
Slovensko	77,5
Dánsko	62,9
Lucembursko	59,6
Německo	55,8
Francie	53,9
Belgie	31,7
Španělsko	24
Rakousko	19,2
EU-28	14,2
Litva	13,7
Bulharsko	12,1
Polsko	9,6
Maďarsko	8,1
Řecko	4,8
Rumunsko	3,4
Malta	0,9

Zdroj: Upraveno autorkou na základě veřejně dostupných dat Eurostatu.⁵⁸

Pohled na vlastnickou strukturu tuto polarizaci potvrzuje. Podniky fyzických osob představovaly 92,4 % všech zemědělských podniků a hospodařily na 29,6 % zemědělské půdy. Necelých šest procent (5,9 %) zemědělských podniků byly obchodní společnosti, které hospodařily na 46,1 % zemědělské půdy. Transformovaná zemědělská družstva tvořila 1,2 % zemědělských podniků a obhospodařovala 23,4 % zemědělské půdy (tzv. Zelená zpráva; MZe 2010)⁵⁹. Pouze menšina malých farem (do 50 ha) však byla zapojena do komerčního zemědělství (Syrovátková a kol. 2014). Najdeme je zejména na jihovýchodní Moravě, v severozápadních Čechách, kde dříve působily státní statky a v úrodných oblastech na sever a východ od Prahy (Bičík a Jančák 2005, Syrovátková a kol. 2014).

Jaká je struktura českého zemědělství z pohledu zaměření výroby? Na rozdíl od období státního socialismu, kdy byla preferována živočišná výroba, v současnosti převažuje výroba rostlinná (54,3 %). Hlavními plodinami jsou obiloviny (42,4 % hodnoty rostlinné produkce) a olejniny (16,1 %). Zelenina se v roce 2010 pěstovala na 13,4 tisících hektarů, tedy na 0,54 % celkové osevní plochy⁶⁰. Výměra ovocných sadů dosahovala 46 556 hektarů. V živočišné výrobě dominuje produkce mléka (42,5 %)

⁵⁸ Výsledky šetření Agricultural census 2010 jsou dostupné na http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Agricultural_census_2010_-_main_results.

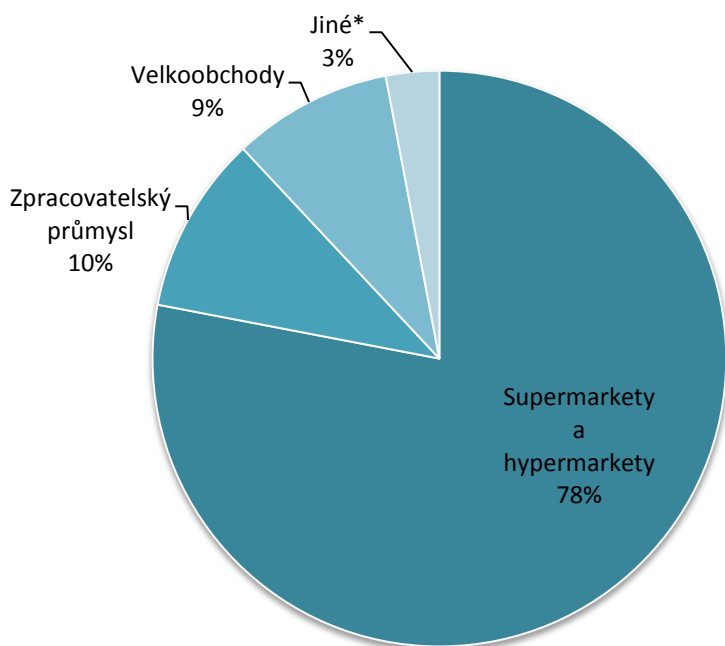
⁵⁹ Zelená zpráva neboli Zpráva o stavu zemědělství za rok vydávaná Ministerstvem zemědělství poskytuje komplexní představu o českém zemědělství, zejména jeho o velikostně-vlastnické struktuře, zaměření výroby a regionální diferenciaci.

⁶⁰ Vlastní výpočet na základě dat ČSÚ.

a chov hovězího dobytka, chov prasat po vstupu do EU značně poklesl a tvoří 24,5 % hodnoty živočišné produkce, chov drůbeže tvoří 13,4 %. Drobní zemědělci jsou spojováni zejména s extenzivním chovem skotu a ovcí v méně příznivých oblastech, produkcí vajec a včelařstvím (Bičík a Jančák 2005, (ČSÚ a ÚZEI 2012).

Protože klíčovým sortimentem farmářských trhů je podle výzkumů čerstvá zelenina (Holloway a Kneafsey 2000, Spilková a kol. 2013), podívejme se na situaci v českém zelinářství podrobněji. Z pohledu soběstačnosti zemědělské produkce je v Česku nejhorší situace právě v případě čerstvé zeleniny (35, 7 %) a vína (19, 5 %).⁶¹ Podle údajů Ministerstva zemědělství pocházely v roce 2011 z dovozu téměř dvě třetiny domácí spotřeby zeleniny a zhruba čtvrtina sněženého ovoce mírného pásma. Hlavním exportérem zeleniny do Česka bylo Španělsko, následováno Nizozemskem, Německem a Polskem. Ovoce a ořechů se dovezlo nejvíce ze Španělska a z Itálie (Deník 2013). Na českém trhu podle Zelené zprávy (MZe 2010) pokračovala koncentrace produkce zeleniny u větších výrobců. V roce 2010 bylo v Česku celkem 462 pěstitelů zeleniny s plochou 8,6 tis. ha. Více než polovinu (58 %) této plochy obhospodařovalo 22 pěstitelů s rozsahem zelinářské plochy vyšším než 100 ha. Další 16 % pěstební plochy připadlo pěstitelům s výměrou 50 až 100 ha a 12 % plochy o rozloze 30 až 50 ha. Prodej a odbyt vypěstované zeleniny od profesionálních pěstitelů byl v roce 2010 realizován ze 78 % supermarketům a hypermarketům, z 10 % zpracovatelskému průmyslu, z 9 % velkoobchodům a zbylá 3 % tvořil vlastní export, zásobování hotelů a restaurací, přímý prodej ze dvora a ztráty (obrázek č. 8).

Obrázek č. 8: Složení odbytu zeleniny vypěstované profesionálními pěstiteli v Česku (2010)

Zdroj: Vlastní zpracování na základě Zelené zprávy 2010. Pozn.: * = vlastní export, zásobování hotelů a restaurací, přímý prodej ze dvora a ztráty.

⁶¹ Soběstačnost v produkci čerstvé zeleniny v Česku dlouhodobě klesá, na výsledku z roku 2010 se podepsaly také velmi špatné klimatické podmínky (Zelená zpráva 2010).

Kolegové z katedry sociální geografie a regionálního rozvoje PŘF UK v Praze na základě analýzy oficiálních statistických dat⁶² zhodnotili potenciál českého zemědělství pro zásobování alternativních potravinových sítí (Syravátková a kol. 2014). Dospěli k závěru, že v Česku je dostatek potenciálních zásobitelů farmářských trhů, tj. malých farmářů s vhodným typem produkce, lokalizovaných v blízkosti větších měst. V zázemí Prahy je podle jejich zjištění relativně vysoký počet fyzických osob produkujících zeleninu a ovoce, tedy potenciálních zásobitelů farmářských trhů v PMA (Syravátková a kol. 2014). Ve vzdálenosti zhruba do 60 km od Prahy najdeme jak tradiční oblasti produkce ovoce a zeleniny jakými jsou Mělnicko, Litoměřicko a Polabí, tak pro rostlinnou produkci méně příznivé oblasti tzv. vnitřní periferie⁶³ s extenzivním pastevním chovem skotu, koz a ovcí (ČSÚ a ÚZEI 2012).

Existence potenciálu na straně výroby představuje základní podmínku rozvoje APS, odborná literatura však v některých případech farmářům připisuje také aktivní roli v jejich vzniku (viz kapitola č. 1.2). Jak vypadaly iniciativy českých zemědělců v oblasti APS před vznikem farmářských trhů? Podle Nešpora (2006) již od druhé poloviny 90. let hledali zemědělci vlastní distribuční kanály kvůli nestabilitě trhu a vysokým maržím obchodníků. Tento vývoj Nešpor spojoval se vstupem velkých zahraničních maloobchodních řetězců na český trh (Nešpor 2006). Také Agrocensus 2010 uvádí, že menší pěstitelé zeleniny, kteří nebyli napojeni na mezinárodní obchodní řetězce, se ekonomicky propadali a svoji činnost buď ukončovali nebo se specializovali na prodej ze dvora, na trzích, případně se snažili realizovat systém zeleninových bedýnek (ČSÚ a ÚZEI 2012). Výraznější rozvoj „nových“ distribučních kanálů, jako jsou bedýnky či prodej ze dvora lze pozorovat teprve od roku 2010, souběžně či dokonce v návaznosti na farmářské trhy. Věnuji se jim v rámci kapitoly č. 4.2.

Při pohledu do historie iniciativ malých zemědělců vidíme, že bojovali s existenčními problémy již za první republiky. Intenzifikace zemědělské produkce, která začala v polovině 18. století, přinesla růst produktivity velkostatků. Konkurenceschopnost malých statků, zaměřujících se zejména na ovčí vlnu a obiloviny, klesala. Kvůli omezeným skladovacím kapacitám prodávali malí sedláci úrodu hned po sklizni, kdy je cena nejnižší. Pro prodej mimo místní trh záviseli na obchodnících, kteří tlačili ceny dolů. Tyto obtíže vedly malé zemědělce k rozvoji svépomocných institucí. Obtíže se získáváním úvěrů řešily družstevní záložny, tzv. kampeličky, jejichž počet v roce 1933 vzrostl na 4 500 (Majerová 2000). Rozvoj družstevnictví pokračoval v oblasti výroby, zpracování, prodeje a maloobchodu a zahrnoval většinu venkovských sociálních skupin. Družstevnictví bylo za první republiky velmi rozšířené a různorodé, tvořilo základ národního hospodářství (Feierabend 2007, Johanisová 2014). Po převzetí vlády komunistickou stranou v roce 1948 byla družstva existující dosud v rámci obce spojena do jednotných zemědělských družstev (JZD). Finanční družstevní sektor byl napojen přímo na státní banku a obchodní družstva byla zrušena. Socialistické reformy tak zdiskreditovaly družstevnictví, čímž ovlivnily také vývoj malých zemědělských podniků v postsocialistickém období. Z příkladu iniciativ malých zemědělců je zřejmé, že současná velikostně-vlastnická, odvětvová a regionální struktura českého zemědělství neboli „kdo produkuje, co a kde“ odráží vývoj v postsocialistickém,

⁶² Jednalo se o data z šetření Agrocensus 2010 a Strukturální šetření v zemědělství 2007.

⁶³ V rámci polarizace prostoru je periferie vnímána jako území nedostatečně integrované do v daném místě a čase dominujících struktur, procesů a systémů. Termín „vnitřní periferie“ odlišuje takové území ve vnitrozemí od pohraničních periferií (Havlíček a kol. 2005). Český sociolog Jiří Musil jako první popsal existenci vnitřní periferie při vnějších hranicích dnešního Středočeského kraje (Musil a Müller 2008).

socialistickém i předsocialistickém období. Proto se v rámečku č. 5 zaměřím na identifikaci klíčových historických milníků ve vývoji českého zemědělství.

Rámeček č. 5: Klíčové faktory historického vývoje českého zemědělství

Pro historický vývoj zemědělství v Česku⁶⁴ byly podle socioložky venkova a zemědělství Věry Majerové (2000) klíčové čtyři události – zemědělská krize na přelomu 19. a 20. století, pozemková reforma v roce 1919, kolektivizace po roce 1948 a transformace po roce 1989. Nejdříve velmi stručně představím první tři procesy, poté se budu podrobněji věnovat postsocialistickým proměnám českého zemědělství.

Na přelomu 19. a 20. století byly téměř dvě pětiny (37,6 %) zemědělské půdy koncentrovány v rukou velkých majitelů (díky důsledkům bitvy na Bílé hoře se jednalo zejména o katolickou šlechtu a církev). Na zhruba pěti procentech půdy hospodařily více než dvě třetiny farmářů (na výměrách menších než 2 hektary). Vertikální sociální mobilita byla na velmi nízké úrovni. Sociální a ekonomické obtíže na venkově vyvolaly vlny migrace do měst a do zahraničí a vedly také k zakládání prvních úvěrových společností, předchůdců prvorepublikových družstev.

Po vzniku Československa v roce 1918 se odpovědí na velké socioekonomické nerovnosti a také hrozící hlad stala pozemková reforma. Zabavení zemědělské půdy přesahující výměru 150 ha bylo vlastníkům finančně kompenzováno, zabavená půda byla rozdělena přednostně mezi legionáře, zemědělské dělníky, dřívější zaměstnance na velkostatkách a malé rolníky (Majerová 2000). V prvorepublikové politice se vedly intenzivní debaty o ideální velikostní struktuře zemědělských podniků. Právice prosazovala malé a střední podniky. Idealizovaný „český sedlák“ byl prezentován jako protiváha velkostatků, které většinou vlastnili cizinci.

Druhá světová válka přinesla českému zemědělství škody spíše morální než materiální, v podobě kolaborace řady velkostatkářů, rozšíření lichvy a diskreditace agrární strany (Majerová 2000). Poválečná zemědělská agenda komunistické strany (konfiskace a přerozdělení majetku Němců, kolaborantů a dalších skupin, tedy nikoli kolektivizace) se setkala s kladnými ohlasy napříč politickým spektrem. Další změny ve vlastnické struktuře přinesl po druhé světové válce odsun zhruba tří milionů obyvatel německé národnosti zejména z pohraničních oblastí, které byly následně dosídleny převážně etnickými Čechy a Slováky. Novým osídlencům se přidělovala půda dostačující k obživě rodiny, maximálně do rozlohy 13 ha. Během let 1945 až 1948 téměř zmizela nejchudší skupina bezzemků. Vrstva středních statkářů se stala nejsilnější ekonomickou a sociální skupinou na venkově (Majerová 2000).

Po převzetí vlády komunistickou stranou v roce 1948 byl v zemědělství zahájen proces nucené kolektivizace, respektive zestátnění. Metoda stupňovaného tlaku v podobě vzrůstajících povinných dodávek, daní, cenových znevýhodnění atp. měla donutit samostatně hospodařící zemědělce ke vstupu do družstva. Větší statkáři byli šikanováni jako „třídní nepřátelé“, venkovská elita byla systematicky likvidována. Konsolidace zemědělských družstev pokračovala během 60. let, přičemž generace zemědělců, kteří zažili násilnou kolektivizaci, byla postupně nahrazována novou generací. Sociální diferenciací vázaná na majetkové rozdíly se na českém venkově pomalu ztrácela a soukromé hospodaření postupně upadalo do zapomnění (Majerová 2000). Podle Bičíka a Jančáka (2005, s. 76) byla socializace venkova „procesem s nejširšími a zásadními dopady na venkovský prostor, jeho kvalitu, strukturu, sociální klima i způsob života“. Od 60. let se dogmatem stala rostlinná i živočišná velkovýroba ve velké míře využívající technizace a chemizace (podobně jako na Západě, viz rámeček č. 1). Takzvaná normalizace po invazi vojsk Varšavské smlouvy v roce 1968 nepostihla venkov tolik jako město. Nebyla zde centra intelektuálního odporu, která by bylo třeba dostat pod kontrolu. Sedmdesátá léta přinesla masivní dotace do zemědělství a další fúze zemědělských podniků za účelem zvýšení efektivity produkce (Majerová 2000).

Jak vypadalo české zemědělství na konci 80. let 20. století? Na 95 % zemědělské půdy hospodařily JZD a státní statky. Soukromí zemědělci hospodařili na 4 % zemědělské půdy, přičemž většinou se jednalo o louky a pastviny zejména v horských oblastech Beskyd (Bičík a Jančák 2005). Agrární politika byla cílená na maximální soběstačnost, respektive kladné saldo zahraničního obchodu i za cenu potíží s uspokojováním domácí poptávky. Časté byly výpadky v zásobování ovocem a zeleninou (Bičík a Jančák 2005). Potřebný objem produkce byl dosahován celou řadou

⁶⁴ Není relevantní ani možné, zabývat se v rámci této práce komplexně historií českého zemědělství. Toto téma je zevrubně zpracováno například v knize Beranové a Kubačáka (2010).

intenzifikačních opatření. Řada plodin byla pěstována v nevhodných přírodních podmínkách, nízká úrodnost byla nahrazována užitím průmyslových hnojiv. Ztrátovost nevhodně lokalizovaných podniků byla řešena systémem vyrovnávacích dotací (Bičík a Jančák 2005).

Aniž bych chtěla marginalizovat vliv předsocialistického vývoje, je třeba konstatovat, že dopady socialistických reforem na české zemědělství a venkov byly dalekosáhlé. Přinesly změny socioekonomické struktury venkovské společnosti, zpřetrhání vazeb lidí k půdě a soukromému hospodaření, zdiskreditování družstevnictví. V důsledku třídění lidí do tzv. nomenklaturních tříd byla nevhodně omezena vertikální mobilita a možnosti změn v organizacích. Většina socialistických reforem byla v postsocialistickém období revidována či zrušena (Kubačák a kol. 2012). Podívejme se nyní na hlavní trendy ve vývoji českého zemědělství po roce 1989.

V postsocialistickém období prošlo české zemědělství a venkov, stejně jako celá ekonomika a společnost, dynamickým vývojem. Proměnila se vlastnická i velikostní struktura zemědělských podniků, zaměření zemědělské produkce a využití půdy. Klesala zaměstnanost v zemědělství i rozloha zemědělské půdy (Bičík a Jančák 2005, Seják a Zavíral 2007). Mezi faktory, které měly na proměny v zemědělství největší vliv, patřily v první polovině 90. let restituce a privatizace, v celém období pak mělo zásadní význam začleňování Česka do evropského ekonomického prostoru. Vedle nárůstu konkurence v důsledku otevření českého trhu postupně sílil vliv Společné zemědělské politiky EU (Bičík a Jančák 2005, Majerová 2003).

Na začátku 90. let proběhly restituce, privatizace a transformace zemědělských družstev a státních statků.⁶⁵ Státní podpora směřovala do zakládání obchodních společností a rodinných farem západoevropského typu. Díky restitucím obnovená vrstva malých zemědělců obhospodařující plochy menší než jeden hektar se potýkala s řadou problémů. Vracený majetek byl po družstevním hospodaření často ve velmi špatném stavu. Situaci nových zemědělců ztěžoval nedostatek sociálního kapitálu v podobě vazeb na předlistopadové místní a regionální mocenské struktury (předseda JZD atp.), které si zachovaly vliv i v porevolučním období (Bičík a Jančák 2005, Nešpor 2006). Přesto se hodnocení situace postsocialistických malých soukromých zemědělců odborníky značně lišilo. Lapka a Gottlieb (2000) reprezentují relativně optimistický pohled. Jejich výzkum z první poloviny 90. let vykreslil „rolníky“ jako sebevědomou, aktivní skupinu. Naproti tomu Majerová (2000) malé zemědělce obhospodařující pozemky do 10 hektarů uvádí na prvním místě mezi nejohroženějšími skupinami venkovské společnosti.

Ve druhé polovině 90. let došlo ke stabilizaci vlastnické struktury. V oblastech, kde se našel schopný manažer, restituenti půdu ochotně pronajali nástupcům JZD (Bičík a Jančák 2005, Nešpor 2006). Po zkušenosti z počátku 90. let byl větší důraz kladen na rozvoj a sociální stabilizaci. Důležitým dotačním nástrojem se stal Podpůrný garanční rolnický a lesnický fond (PGRLF). Dotace měly formu garancí úvěrů bankám či finanční pomoci při splácení úroků. Působení tržních podmínek spolu se státní podporou vedly k určité racionalizaci územního rozložení zemědělských aktivit (Bečvářová 2001). V méně úrodných oblastech rostla plocha lesů, luk a pastvin (Bičík a Jeleček 2005). V zázemí velkých měst docházelo k záboru zemědělské půdy v rámci procesu rezidenční a komerční suburbanizace (Havlíček a Dostál 2010, Ouředníček a kol. 2007, Spilková a Šefrna 2010).

⁶⁵ Detailní hodnocení restitučního procesu nabízejí Kubačák a kol. (2012).

Proces integrace do evropského ekonomického prostoru měl několik fází, jež se liší také dopady na zemědělství. V první fázi, zhruba před zahájením přístupových rozhovorů, mělo klíčový význam otevření českého trhu. Liberální přístup českých vlád spolu s ochranářskou zemědělskou politikou EU vystavil české zemědělce konkurenci, na niž nebyli připraveni (Janda 1998, Seják a Zavíral 2007). V důsledku ztráty trhu RVHP⁶⁶ a poklesu domácí spotřeby, následujícího nárůst cen potravin, se zemědělcům nevrátily investice do intenzifikačních opatření z 80. let. V zemědělství chyběl disponibilní kapitál, došlo ke snížení intenzity a celkového objemu zemědělské produkce (Bečvářová 2001, Bičík a Jančák 2005). Klesal počet zaměstnanců, o práci přišli zejména senioři, nedostatečně kvalifikovaní a problematičtí zaměstnanci. Současně zemědělství opustila řada schopných kvalifikovaných lidí, hledající lepší perspektivu v jiných odvětvích (Majerová 2000).

Se zahájením přístupových jednání rostl vliv Evropské unie na české zemědělství – na jedné straně šlo o tlak na proměnu české politiky a legislativy, na druhé straně získali čeští zemědělci přístup k podpoře z EU v rámci programů PHARE, SAPARD či ISPA, jež byly zaměřené zejména na zvyšování konkurenceschopnosti českého zemědělství, udržitelný rozvoj venkova a vytváření institucí nutných pro implementaci evropské dotační politiky. Po vstupu Česka do EU (1. května 2004) se hlavním faktorem ovlivňujícím vývoj českého zemědělství stala Společná zemědělská politika EU (dále SZP). Detailní popis vývoje a současné podoby SZP je k dispozici na mnoha oficiálních webových stránkách věnovaných Evropské unii či zemědělství⁶⁷, proto zde pouze stručně shrnu základní fakta. SZP primárně slouží zajištění produkce potravin, rozvoji venkova a zabezpečení životní úrovně zemědělců.⁶⁸ Dlouhodobě je kritizována za finanční náročnost a nabourávání volného trhu. Reformy SZP zhruba od 80. let na tuto kritiku reagují, současně se SZP od produktivistického přístupu k zemědělství posouvá k většímu důrazu na rozvoj venkova, multifunkční zemědělství či ochranu životního prostředí v duchu paradigmatu tzv. nového rozvoje venkova (Renting a kol. 2003, van der Ploeg a kol. 2000).

Situace českého zemědělství je značně odlišná od starých členských zemí, aplikace SZP pak přináší řadu kritizovaných důsledků. Podíl dotací na čisté přidané hodnotě ve výši 70 % řadí Česko mezi země nejvíce závislé na dotacích (Seják a Zavíral 2007, Zelená zpráva 2010). Až na výjimky zemědělské podniky nebyly po vstupu do EU schopny pokrýt účetní náklady bez započítání dotací (Zelená zpráva

⁶⁶ Rada vzájemné hospodářské pomoci byla obchodní organizace sdružující v době studené války socialistické státy sovětského bloku. Jednalo se o sovětský protipól Marshallova plánu a později EHS (Zdroj: http://cs.wikipedia.org/wiki/Rada_vz%C3%A1jemn%C3%A9_hospod%C3%A1%C5%99sk%C3%A9_pomoci).

⁶⁷ Například <http://eagri.cz/public/web/mze/ministerstvo-zemedelstvi/zahranicni-vztahy/cr-a-evropska-unie/spolecna-zemedelska-politika/vznik-vyvoj-a-reformy-spolecne/> či http://europa.eu/pol/agr/index_cs.htm.

⁶⁸ Po vstupu Česka do EU narůstal objem financí plynoucích do českého zemědělství jednak v podobě přímých plateb, dorovnávacích platby na plochu na úroveň starých členských států EU, jednak skrze dotační programy. Hlavním nástrojem podpory zemědělství se stal operační program Rozvoj venkova a multifunkční zemědělství (pro investiční projekty) a Horizontální plán rozvoje venkova (pro neinvestiční projekty). V programovacím období 2007-2013 měl pro zemědělství zásadní význam Program rozvoje venkova. Program se v rámci čtyř os zaměřoval na 1) zlepšení konkurenceschopnosti zemědělství, potravinářství a lesnictví, 2) zvýšení biologické rozmanitosti, ochranu vody a půdy a zmírnění klimatických změn, 3) zkvalitnění života ve venkovských oblastech a diverzifikaci hospodářství venkova, 4) pomoc místním obyvatelům venkovských mikroregionů principem „zdola-nahoru“ vypracovat vlastní strategii rozvoje území, ve kterém žijí a podpořit projekty pro jeho rozvoj za využití metodiky „LEADER“. Mezi další nástroje zemědělské politiky patřil operační program Rybářství, národní dotace směřující vedle různě cílených programů zejména do lesního a vodního hospodářství a PGRLF.

2009). Do zemědělství v roce 2010 směřovaly dotace v celkové výši 44 miliard Kč, z toho 66 % pocházelo z EU. Konkrétní projevy závislosti na evropských dotacích lze pozorovat také na trendech ve využití půdy – v úrodných oblastech roste výměra ploch osetých energetickými plodinami, v méně úrodných oblastech přibývá ploch využívaných pro extenzivní chov skotu (Bičík a Jančák 2005, Kabrda a Jančák 2007, Zelená zpráva 2010).

Vedle Společné zemědělské politiky a ovládnutí českého maloobchodu potravinami západoevropskými řetězci (viz kapitola č. 4.1) bylo důležité začleňování českých zemědělců do společného trhu. To společně s postupným vyrovnáváním rozdílů v úrovni podpory zemědělců a ochrany domácích trhů ve starých a nových členských zemích EU v období před rokem 2012 přineslo nárůst dynamiky agrárního zahraničního obchodu a další snížení konkurenceschopnosti českých zemědělců jak doma, tak na exportních trzích. Výsledkem působení výše popsaných procesů bylo podnikatelské prostředí charakteristické vysokou konkurencí a dynamickým vývojem podmínek pro podnikání, ať už se jednalo o legislativu či podporu. Každopádně, rozdíly oproti socialismu byly zásadní a všudypřítomné.

Shrnutí

Smyslem této kapitoly bylo přiblížit čtenáři širší kontext vývoje farmářských trhů, tedy stav zemědělsko-potravinových sítí a jeho historické zdroje. Za tím účelem jsem stručně představila hlavní trendy na obou koncích zemědělsko-potravinových sítí v období zhruba od začátku 20. století. Nejdříve jsem se zaměřila na vývoj obstarávání potravin, poté na jejich produkci. Výsledný obrázek obstarávání a produkce potravin v Česku kolem roku 2010 vypadá následovně:

V postsocialistickém období se výrazně zvýšila dostupnost potravin (a dalšího zboží a služeb) a rozšířila se jejich nabídka umožňující rozšíření konzumního způsobu života. Současně se pod vlivem ekonomických změn, ale také nových trendů v oblasti životního stylu změnila struktura spotřeby potravin. Nakupování potravin v roce 2010 probíhalo zejména ve velkoformátových prodejnách zahraničních maloobchodních řetězců. Nízká kvalita a částečně i zahraniční původ potravin v běžné maloobchodní síti se v posledních letech staly terčem kritiky vznikající skupiny českých městských „foodies“. Alternativy v obstarávání potravin nebyly příliš rozvinuté, jednalo se zejména o tradiční samozásobitelství, v omezené míře se šířily západem inspirované iniciativy. Mezi výraznější z nich patří spotřeba biopotravin a Fair Trade výrobků.

Za klíčové aspekty produkční stránky zemědělsko-potravinových sítí lze z pohledu farmářských trhů považovat velikostně-vlastnickou, produkční a regionální strukturu českého zemědělství. Velikostně-vlastnická struktura byla charakteristická značnou polarizací – většinu zemědělské půdy obhospodařovaly relativně velké podniky, většinu zemědělských podniků však tvořila malá hospodářství. Struktura zemědělské výroby vykazovala velkou závislost na dotacích EU, což se projevilo rostoucím zaměřením na pěstování energetických plodin, extenzifikací v méně úrodných oblastech či zaměřením ekologického zemědělství zejména na pastevní chov skotu a sadařství. Produkce zeleniny, klíčového artiklu farmářských trhů, v Česku dlouhodobě klesá, většina zeleniny se dovážela ze zemí EU. Podle Syrovátkové a kol. (2014) však v teoretické rovině existovalo dostatečné množství potenciálních zásobitelů farmářských trhů, tedy malých farmářů s vhodně zaměřenou produkcí hospodařících v relativní blízkosti velkých měst. (Ne)dostatek farmářů pro zásobování

farmářských trhů byl významným tématem pořadatelského diskurzu (viz kapitola č. 6.4). Presentace výsledků diskurzivní analýzy je společně s popisem vývoje fenoménu farmářských trhů obsahem následujících dvou kapitol.

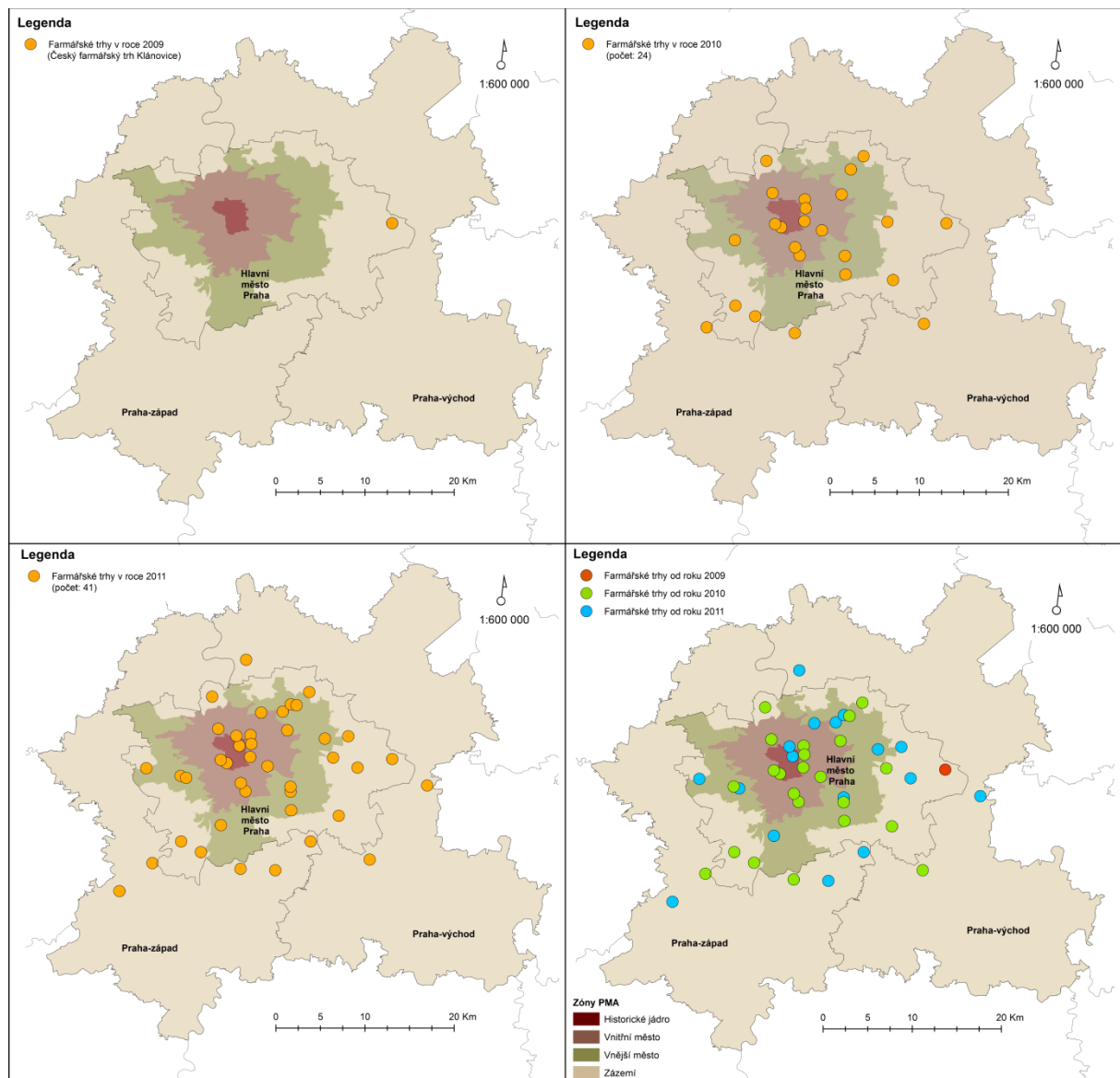
5. Proměny konceptu I: Farmářské trhy v pražském metropolitním areálu – vývoj a typologie

Kapitola věnovaná obstarávání a produkci potravin v Česku v době kdy došlo k boomu farmářských trhů měla čtenáři poskytnout základní představu o „podmínkách přijetí“ tohoto cestujícího konceptu. V následujících dvou kapitolách prezentuji výsledky svého výzkumu farmářských trhů v PMA. V osmé kapitole se zaměřím na počátky a vývoj tohoto, v oblasti APS v Česku bezprecedentního, fenoménu. Nejdříve popíši jeho počátky – kdy a kde které trhy vznikly, kdo je založil, jak se k fenoménu stavěly relevantní instituce na místní i celostátní úrovni. Ve druhé části se zabývám dalším vývojem fenoménu včetně neúspěšných pokusů o jeho institucionalizaci. Obsahem poslední části je popis stavu v době realizace výzkumu a konstrukce typologie farmářských trhů v PMA. Devátá kapitola je pak věnovaná analýze diskurzu pořadatelů farmářských trhů v PMA, zejména jejich motivacím, zdrojům inspirace a názorům na přínosy a problémy trhů.

5.1. Boom farmářských trhů v Praze

Jak již bylo uvedeno výše, ještě v létě roku 2009 nebyl v Praze žádný farmářský trh. Jediné tržiště s čerstvou zeleninou a ovocem fungovalo v hale č. 22 v Holešovické tržnici. V květnu 2009 přinesl časopis *Apetit* článek „Dočká se Praha trhů?“. Možnosti nákupu čerstvého českého ovoce a zeleniny v Praze v něm byly kritizovány a srovnávány se situací v jiných českých městech. Běžným místem nákupů potravin byly pro většinu Pražanů supermarkety a další velkoformátové prodejny. O rok později, na konci srpna 2010 se konalo na území PMA šestnáct farmářských trhů. Na konci léta 2011 jich bylo 41 (obrázek č. 9).

Obrázek č. 9: Vývoj fenoménu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu (2009–2011)

Zdroj: Na základě výsledků mého výzkumu zpracoval Lukáš Kalecký.

První farmářský trh v PMA založily na podzim roku 2009 Hana Michopulu a Klára Svobodová v Klánovicích na východním okraji Prahy. Klára Svobodová popisuje zrození myšlenky následovně:

„To byl nezávazný hovor několika matek na nějaký dětský oslavě. Hanka měla rozhovor někde na Sázavě s nějakou osobou, která dělala bedýnky a tak. Tak jsme o tom mluvily a mě ten rozhovor přišel docela zajímavě, tak jsem říkala, že bychom se o tom mohly pobavit někdy jindy. Tak jsem se jí ozvala a v zásadě jsme to narychlo takhle nějak upekly. Ale nebylo to nic jako... alespoň z mé strany, já jsem k tomu přišla trochu jako slepej k houslím. Já jsem prostě byla ve správnou chvíli na správném místě“ (Svobodová 2011).

Ovšem druhá spoluzakladatelka a iniciátorka prvního pražského farmářského trhu, Hana Michopulu, již dříve realizovala projekty v oblasti jídla. Jako novinářka například zakládala již zmiňovaný časopis *Apetit*, napsala několik kuchařek. Na svých webových stránkách o sobě píše „*Dělám všechno, co zlepš*

gastronomické poměry v její oblíbené zemi. To je moje mise a za tímhle cílem se zúčastním jakéhokoliv tažení” (Michopulu nedatováno). Klára Svobodová ji v rozhovoru charakterizovala tak, že „jídlo je alfou a omegou jejího života“ (Svobodová 2011). Zrození myšlenky na uspořádání farmářských trhů Michopulu popsala v novinovém rozhovoru takto:

„Před pár lety jsem zjistila, že magistrát vytipovává v Praze lokality pro zemědělský trh. Připadalo mi to úžasné a hned jsem o tom napsala článek pro Reflex. Nicméně roky šly dál a trh nikde. Loni jsem se proto na něj přeptala a zjistila, že úřady stále vytipovávají a studují prý trhy v Berlíně a New Yorku“ (Michopulu citována v Burza 2010).

Michopulu dále uvedla, že ji tato odpověď uvrhla do deprese. Vytipovat lokalitu pro farmářský trh jí nedalo žádnou práci, měla ale pocit, že jako novinář není schopná účinně úřady popostrčit k aktivitě. Rozhodla se proto pustit se do pořádání farmářských trhů sama (Burza 2010). Začátky farmářského trhu v Klánovicích popsala její spolupracovnice Klára Svobodová takto:

„Začínaly jsme s osmi stánkami s tím, že jeden byl náš. Pekly jsme doma nějaký koláče a podobně, abychom si vydělaly na plakáty. Celý jsme to financovaly z vlastních zdrojů, bylo to opravdu takový pionýrský, ale asi to bylo nejhezčí... Protože to bylo takový živelný, byla to taková věc bez nějakého dlouhodobého plánu, v podstatě opravdu určená tak na měsíc. Vyzkoušet to, co to udělá. Na základě ohlasů jsme prodloužily o měsíc a pak jsme se začaly zabývat myšlenkou, že v tom budeme nějak pokračovat“ (Svobodová 2011).

První sezóna klánovických farmářských trhů proběhla úspěšně, ale v podstatě bez zájmu médií a širší veřejnosti. Celostátní média poprvé informovala o farmářských trzích začátkem roku 2010, ne však o těch klánovických. Hobby příloha MF Dnes z 18. února 2010 přinesla článek „Praha se na jaře chystá otevřít farmářská tržiště“ (Hobby.cz 2010). Tento článek informuje o projektu Nadace Partnerství a občanského sdružení Archetyp (viz dále).⁶⁹ Článek využívá několika argumentů, díky nimž absence farmářských trhů v Praze působí jako anomálie. Zaprvé, odvolává se na existenci zeleninových tržišť jak v minulosti v Praze, tak v zahraničních metropolích. Zadruhé, odkazuje na existující zájem ze strany spotřebitelů, výrobců, samospráv i státu. Zatřetí, farmářské trhy jsou prezentovány jako součást širšího trendu vzniku alternativních kanálů zásobování potravinami, zastoupeného v Česku projektem „Najdi si svého farmáře“⁷⁰ či šířením automatů na prodej mléka. Daniel Mourek z Nadace Partnerství představuje ideální předobraz farmářského trhu takto:

„Na trzích by měly být k dostání hlavně čerstvá zelenina, ovoce, bylinky, džusy a šťávy, ale také mléčné výrobky nebo řezané květiny od českých pěstitelů... Bio by bylo vítáno, ale hlavní důraz bude kladen na místní a regionální výrobky.“

Dále uvedl, že tržiště by měly oživit také kavárny, stánky s občerstvením z místních produktů či doprovodný kulturní program. Hned následujícího dne po zveřejnění článku v MF Dnes, 19. února

⁶⁹ Ze stejného zdroje vychází evidentně také články v Pražském deníku a na webu časopisu Apetit.

⁷⁰ Jedná se o iniciativu jednoho z farmářů, Františka Němce. Na webových stránkách <http://www.najdisisvehofarmare.cz/> naleznou spotřebitel informace o zemědělcích nabízejících přímý prodej svých produktů.

2010, vznikla na sociální síti Facebook skupina „Chceme v Praze farmářská tržiště“. Jeden z iniciátorů skupiny z KC Zahrada,⁷¹ Michal Sulženko v rozhovoru založení stránky okomentoval takto:

„...my jsme to sledovali celou dobu, osobně nás to baví, kupovat si věci rovnou od lokálních prodejců. A s kamarádem jsme tak říkali, že musíme dát dohromady nějaké farmáře a jezdit k nim minimálně nakupovat. Pak vznikly bedýnky, Cuketka (Kuciel – poznámka autorky) o tom začal psát na svém blogu a pak vyšel úplně náhodně nějaký článek v Mladé frontě a my jsme link na tenhle článek použili jako základní věc facebookové stránky „Chceme v Praze farmářská tržiště“. Kolega to založil, tady ze Zahrady, odjel na týden na dovolenou, za týden se vrátil a tam bylo 3 000 lidí na té skupině. Tak jsme říkali, to je jasný, s tím musíme něco dělat, protože to je jasný, že bude boom teďka.“ (Sulženko 2011)

Zatímco klánovické farmářské trhy proběhly bez pozornosti médií, jejich existence neunikla dalším aktérům zabývajícím se myšlenkou organizace farmářských trhů v Praze. Pořadatelky klánovického trhu dostaly pozvání na seminář o možnostech realizace farmářských trhů v Praze, který pořádala Nadace Partnerství spolu s občanským sdružením Archetyp:

„A do toho vlastně nás oslovilo sdružení Archetyp a Nadace Partnerství, který jsou nějak propojený asi, přinejmenším ideově, i když možná i nějakým způsobem personálně, nevím... s tím, že já jsem se účastnila takovýho semináře, kde hovořili o možných projektech. Ale nebylo to úplně konkrétní, akorát tam představovali nějaká vytipovaná místa. Vypadalo to, že se tou myšlenkou zabývají už hodně dlouho, akorát na rozdíl od nás se zabývali myšlenkou než to uvedli v praxi.“ (Svobodová 2011)

Na scéně pražských farmářských trhů se tedy objevili noví aktéři – Nadace Partnerství a občanské sdružení Archetyp. Kdo jsou tito aktéři a jak zasáhli do vývoje? Podle svého statutu, zveřejněného na webových stránkách, je Nadace Partnerství součástí konsorcia The Environmental Partnership for Central Europe ustaveného s cílem pomoci místním komunitám ve střední Evropě při budování demokracie a zlepšování životního prostředí. Nadace byla založena v roce 1994 a jejím zřizovatelem byl The German Marshall Fund of the United States. Posláním Nadace Partnerství je pomáhat nevládním organizacím, obcím a dalším partnerům v péči o životní prostředí, stimulovat trvale udržitelný rozvoj, spolupráci mezi sektory a účast občanů na věcech veřejných (Nadace Partnerství 2012). Nadace podporuje zejména projekty zaměřené na péči o krajinu a veřejný prostor, alternativní způsoby dopravy, zvláště cyklistiku, a vzdělávání. Aktivit spojených s farmářskými trhy se ze strany Nadace Partnerství účastnil dle mých zkušeností vždy Daniel Mourek, který v Nadaci Partnerství působí v pozici koordinátora Labské stezky, EuroVelo a mezinárodních projektů. V rozhovoru popsal svůj vztah k tématu farmářských trhů takto:

„Můj osobní zájem (o farmářské trhy – poznámka autorky) pochází již z devadesátých let a později, když došlo k uzavření největší tržnice v ČR na Pankráci⁷². Organizovali jsme tenkrát

⁷¹ KC Zahrada je kulturní centrum v Praze na tzv. Jižním Městě. Mezi jeho aktivity patří zejména organizace volnočasových a vzdělávacích aktivit, pořádání kulturních akcí a festivalů v prostoru kulturního centra i ve veřejném prostoru města. Informace pocházejí z webových stránek <http://www.kczahrada.cz/>, dosaženo 3. 2. 2014.

petici pro její zachování jak mezi farmáři, tak jejich pravidelnými návštěvníky. Když už nebylo pomoci a tržnice musela ustoupit další nákupní galerii v Praze, rozjeli jsme s kolegy bedýnkový systém a snažili se pomoci farmářům přímým nákupem od nich. No a po semináři ve Vinohradské tržnici přišli Sedláčkovi z o.s. Archetyp s nápadem otevřít farmářské trhy.“ (Mourek 2011)

Na otázku jaký je vztah Nadace Partnerství a Archetyp o. s. Daniel Mourek odpověděl:

„S občanským sdružením Archetyp jsme spolupracovali už v rámci programu Prostory v minulosti především na medializaci projektů. V roce 2010 jsme společně uspořádali seminář k farmářským trhům ve Vinohradské tržnici, kam jsme pozvali zástupce místních samospráv, vybrané farmáře i potenciální provozovatele trhů. Spolupracujeme i nadále, především formou konzultací, brainstormingů, pořádáním seminářů či konferencí k této tematice a podobně.“ (Mourek 2011)

Občanské sdružení Archetyp podle svých webových stránek bylo založeno v roce 2006:

„Za účelem dokumentace obkladů, dlažeb a fasádních prvků v pražské historické zástavbě. Mimo jiné a souběžně s tím jsme se jako sdružení věnovali také historii a dokumentaci pražských tržnic. Po zrušení poslední tržnice⁷³ (Pankrác) jsme se zapojili do občanských iniciativ se snahou o nápravu kritického stavu, o návrat přímého prodeje, přímého kontaktu pěstitelů a zákazníků, a o návrat čerstvých lokálních potravin. Zkušenosti ze zahraničí (New York, Londýn) ukazovaly, že „farmářský trh“ může být součástí moderního města. Zkušenosti nám také říkaly, že práce zemědělců a prvovýrobců v Česku je neviditelná, podhodnocená a zaslouží si větší společenský respekt“⁷⁴.

Jádrem občanského sdružení jsou manželé Jiří a Šárka Sedláčkovi. Jiří Sedláček je podle české mutace Wikipedie herec, hudební skladatel a producent. Na myšlenku pořádat farmářské trhy jej přivedly zkušenosti ze zahraničí, počátky svého působení v této oblasti popsal takto:

„Máme rodinu ve Švýcarsku, jezdíme za ní. Jezdíme do Rakouska, na lyže i v létě, plus do jiných zemí Evropy, kde to (trhy – poznámka autorky) funguje v každém městečku, v každý vesničke. My jsme to vždycky rádi navštěvovali, těšili jsme se z toho prostředí a nálady. Říkali jsme si, jak je možný 20 let po revoluci, že tady nic takového není... Samý developerský rozvoj, investice, burza, prachy... Ale veřejný prostor, něco pro lidi, to ne... Po nějaké takové cestě jsem se setkal s kamarádem Danielem Mourkem z Nadace Partnerství, doporučil mi obrátit se na Petra Štěpánka, který byl radním na magistrátu (za Stranu zelených – poznámka autorky). Magistrát si objednal studii⁷⁵, která měla vytipovat místa vhodná pro pořádání farmářských trhů v Praze. Studii jsme odevzdali v roce 2007, dlouho se nic nedělo, teprve v tom „supervolebním“ roce

⁷² Tržnice na Pankráci byla v provozu od 80. let v montované hale a přilehlých stáncích u metra Pankrác.

Prodejní sortiment sestával zejména z levného textilu a bot, tržnice byla ale také místem nákupu čerstvého ovoce a zeleniny. Byla zrušena v roce 2006, na jejím místě vyrostlo obchodní centrum Arkády Pankrác.

⁷³ To není zcela přesná informace, v Praze i po zrušení tzv. pankrácké tržnice zůstala otevřena tržnice s ovocem a zeleninou v Holešovické tržnici (poznámka autorky).

⁷⁴ Zdroj: <http://www.farmarsketrziste.cz/menu/o-nas>, dosaženo 3. 2. 2014.

⁷⁵ Na tuto studii odkazovala Hana Michopulu v rozhovoru citovaném výše.

(2010 – poznámka autorky) se to rozjelo. Tam se jim to hodilo do krámu, ale zaplať pánbůh za ty volby, jinak by to nefungovalo.“ (Sedláček 2011)

Představitelé o. s. Archetyp a Nadace Partnerství tedy učinili řadu strategických kroků na podporu farmářských trhů. Zpracovali pro Magistrát hl. m. Prahy požadovanou studii, získali vyjádření podpory od samospráv, Ministerstva zemědělství či Asociace soukromých zemědělců, uspořádali seminář pro vytipované potenciální pořadatele, zajistili projektu publicitu v médiích. Občanské hnutí Archetyp nakonec začalo v květnu 2010 pořádat vlastní farmářské trhy na několika místech Prahy (viz příloha č. 5). Koalice o. s. Archetyp a Nadace Partnerství patří ke klíčovým aktérům utvářejícím praxi a diskurz farmářských trhů v PMA. Jiří Sedláček představuje jednu z nejvýraznějších a nejkontroverznějších postav fenoménu farmářských trhů v Praze (viz kapitola č. 6.4). Také Daniel Mourek nadále zůstal v kontaktu s tímto trendem, na jaře 2011 například Nadace Partnerství uspořádala seminář pro pořadatele farmářských trhů s americkými experty z neziskové organizace Project for Public Spaces (dále PPS)⁷⁶.

Pražský boom farmářských trhů na jaře roku 2010 však odstartovala ještě jiná událost. Došlo k ní 20. března, kdy proběhly poprvé farmářské trhy na „Kulaťáku“⁷⁷ (viz příloha č. 5). Zaznamenaly obrovský úspěch – podle pořadatelů přišlo 15 000 návštěvníků (Dušek 2010). V následujících týdnech o farmářských trzích začala informovat média včetně Lidových novin (Bartošová 2010a), MF Dnes (Kučec 2010) či ČRo Radiožurnál (Buriánková a kol. 2010).

Trh založili opět lidé se zkušenostmi v oblasti gastronomie, podobně jako v případě Hany Michopulu. Podle Lucie Bartošové z Lidových novin:

„Za zrodem farmářských trhů v Dejvicích stojí dva muži, výtvarník a designér Pavel Šťastný (ano, ten, který vymyslel logo Občanského fóra a později byl v jedné partě se známým autorem Maurerova výběru Grand Restaurant Pavlem Maurerem, načež se osamostatnil a dnes provozuje konkurenční hodnoticí systém Gurmán) a filmový a televizní producent Karel Czaban.“ (Bartošová 2010b)

Czaban v rozhovoru s Bartošovou v MF Dnes uvedl, že:

„Celá gastronomie začíná u surovin a my chceme, aby farmáři měli šanci nabídnout své produkty i v Praze. Vymysleli jsme proto projekt farmářského trhu a začali ho nabízet pražským radnicím. Chytla se až Praha 6.“ (Czaban citován v Bartošová 2010b)

Původní pořadatelský tým se ještě na jaře 2010 rozdělil. Pavel Šťastný dál pořádá trhy na „Kulaťáku“ v Praze 6 a Karel Czaban začal organizovat farmářské trhy na Karlínském náměstí. Podle Czabana je jejich vztah přátelský (Czaban 2011). Další člen pořadatelského týmu, Michal Dušek, popsal počátky farmářského trhu v Dejvicích takto:

⁷⁶ Project for Public Spaces je americká nezisková organizace zaměřující se na utváření a posilování místních komunit prostřednictvím vytváření a udržování jejich veřejných prostor. PPS působí zejména v oblasti plánování a navrhování veřejných prostor a vzdělávání (<http://www.pps.org/about/>, dosaženo 3. 2. 2014).

⁷⁷ Název trhu odkazuje na „Kulaťák“, což je lidové označení Vítězného náměstí na Praze 6.

„...ta myšlenka vznikla... nebo dělala je (farmářské trhy – poznámka autorky) paní Michopulu, která vlastně ty trhy dělala v Klánovicích, takže ta myšlenka... teda ty trhy samozřejmě existovaly dávno před tím, ale ta myšlenka trochu vznikla u ní. Ale ten nápad, protože jsme samozřejmě jezdili po světě s kolegou a tak dále, co se týče podpory vlastně těch drobných farmářů... a byl po tom obrovské hlad. Vlastně všechny ty trhy zmizely, tady žádný nebyly, ty co předtím byly, tak se převálcovaly nebo ty lidi začali chodit do supermarketů. Vlastně ten boom supermarketů úplně převálcoval ty malé farmáře. My samozřejmě jsme věděli, jak to funguje všude venku, tak jsme zkusili udělat malý trh nebo menší ještě předtím, který byl tam na druhé straně (Vítězného náměstí – poznámka autorky), na té podkově. Bylo tam třicet stánků a přišlo patnáct tisíc lidí a byl to šílený ohlas, šílený masakr. Samozřejmě trochu nám pomohly ty volby, že ta městská část byla ochotná na to dát nějaký peníze atd.“ (Dušek 2010)

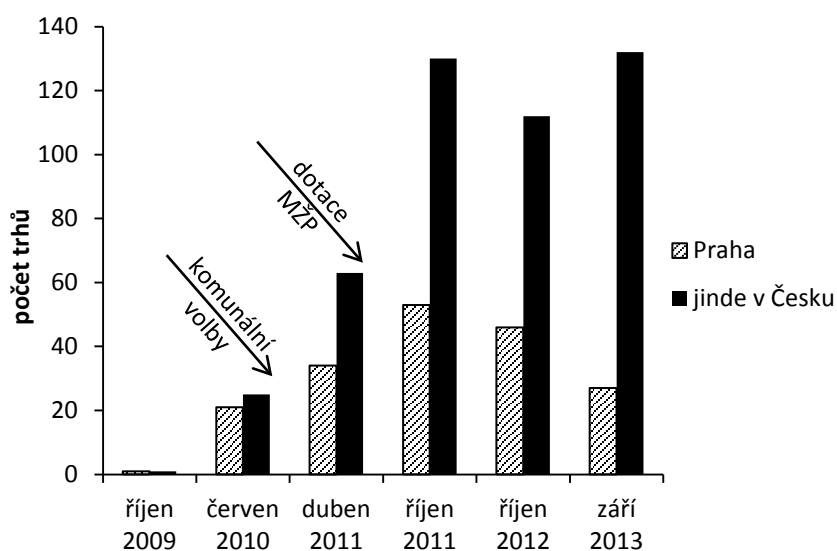
V následujících měsících vznikly farmářské trhy v Dolních Počernicích, Říčanech, na Zbraslavi nebo ve Vršovicích (viz příloha č. 5). Od zahájení trhů na „Kulaťáku“ do termínu komunálních voleb (15. – 16. 10. 2010) vzniklo v PMA dalších 22 farmářských trhů. Na podzim 2010 jich bylo v provozu celkem 24. Na jaře 2011 všechny dosud zřízené trhy obnovily provoz a vzniklo 17 dalších. V době ukončení sběru dat pro můj výzkum, 31. 8. 2011, probíhalo v PMA 41 farmářských trhů. V roce 2012 podle šéfredaktorky serveru Vitalia.cz mapujícího farmářské trhy v Česku, Lenky Krbcové, v Praze⁷⁸ poprvé farmářských trhů ubylo (viz obrázek č. 10). Sestupný trend pokračoval také v roce 2013 (Krbcová, osobní sdělení 2013). V září 2013 probíhalo na území Prahy 27 farmářských trhů. Na základě dat poskytnutých serverem Vitalia.cz popsala vývoj farmářských trhů v Česku v letech 2010 až 2012 ve své diplomové práci pořadatelka Pojizerských a Polabských farmářských trhů Pavlína Honzů. K největšímu nárůstu jejich počtu došlo v roce 2011, v roce 2012 trhů ubylo (ze 183 na 158; Honzů 2012). V roce 2013 byl počet farmářských trhů v Česku stabilní. Lenka Krbcová popsala v emailu čtvrtý rok fenoménu farmářských trhů takto:

„Můj dojem je, že se situace již dost ujasnila, některé trhy jsou velmi povedené, lidé jim oprávněně důvěřují, staly se běžnou součástí nákupů. Pak jsou různé celkem dobré trhy, které ale neodpovídají zcela onomu označení „farmářské“, svezly se na vlně popularity, ale fungují a nabízejí i tak jinou variantu nákupů, jiný sortiment a oživení městského prostoru. Dále takové ty jednorázovky a příležitostné trhy různé kvality a nakonec hrůznosti s osuškami a Michalem Davidem.“ (Krbcová 2013)

Na popis počátků a kvantitativního vývoje farmářských trhů v Praze navazuje rozbor událostí, které vývoj fenoménu významně ovlivnily. Jedná se zejména o podporu ze strany místních samospráv a Ministerstva životního prostředí. Dalším tématem jsou relativně neúspěšné snahy o institucionalizaci fenoménu ze strany Ministerstva zemědělství a samotných pořadatelů.

⁷⁸ Data ze serveru Vitalia.cz nepostihují situaci v části PMA, která leží za administrativními hranicemi hlavního města. Podle mého šetření také v této oblasti klesl počet farmářských trhů, z osmi (podzim 2011) na šest (podzim 2013). Mezi šesti trhy probíhajícími v roce 2013 byly čtyři, které existovaly již v roce 2011, dva byly nové.

Obrázek č. 10: Vývoj počtu farmářských trhů v Česku (2009–2013)

Zdroj: Vlastní zpracování na základě výsledků mého výzkumu a dat poskytnutých Lenkou Krbcovou ze serveru vitalia.cz.

5.2. Role místních samospráv ve vývoji farmářských trhů

Ačkoli u zrodu novodobých farmářských trhů v Praze stáli aktivní jedinci či skupiny se zájmem o kvalitu potravin, důležitou roli ve vývoji fenoménu sehráli též představitelé obcí či městských částí. Jejich podpora přesvědčila většinu pořadatelů - průkopníků, aby trhy opravdu zrealizovali. Poptávka ze strany obcí výrazně přispěla jak k síle trendu, tak k jeho podobě, neboť obce logicky kladly důraz na zájmy svých obyvatel – spotřebitelů. Tato podkapitola poukazuje také na politický rozměr fenoménu farmářských trhů v Praze.

Třicet dva ze čtyřiceti jedna farmářských trhů probíhajících v létě roku 2011 v PMA bylo lokalizováno ve veřejném prostoru. Přístup obcí/městských částí k jednotlivým trhům byl různorodý, od pořádání trhů vlastními silami, přes různou míru materiální a finanční podpory, pomoc s propagací, až po indiferentní či vyloženě odmítavý postoj. Ten popsalo několik pořadatelů, „konkurujících“ trhům podporovaným městskou částí. Za účelem doplnění informací o vztahu farmářských trhů a místních samospráv jsem uspořádala mezi představiteli pražských městských částí a obcí v zázemí anketu⁷⁹. Všichni respondenti deklarovali jistou míru podpory farmářským trhům v obci. Většinou se jednalo o kombinaci zvýhodněného či zcela odpuštěného poplatku za zábor veřejných prostor, technické výpomoci a propagace trhu. Některé obce pořadatelům přispívaly finanční částkou či je za účelem pořádání trhu přímo najímaly. Obce podporovaly farmářské trhy, protože je chápaly jako službu obyvatelům. Respektive, zmiňovali rozšíření nákupních možností, dostupnost kvalitních potravin, příjemnou atmosféru na trzích, setkávání obyvatel a jejich kontakt s venkovem. Argument podpory českých zemědělců zazníval také, ale převažoval jednoznačně důraz na občana – spotřebitele.

⁷⁹ Na podzim roku 2011 jsem e-mailem oslovila představitele pražských městských částí a obcí v zázemí Prahy na jejichž území se v té době konaly farmářské trhy. Anketa sestávala ze čtyř otázek týkajících se rozsahu a zdůvodnění podpory farmářských trhů ze strany místní samosprávy a předpokládaných přínosů farmářských trhů. Návratnost ankety byla zhruba 50 % (odpověděli představitelé 14 ze 30 oslovených obcí a městských částí).

Ilustrativní je odpověď Jitky Langové, která měla v Dolních Břežanech na starosti agendu občanské vybavenosti:

„Obec podporuje konání trhů zejména z důvodu, aby občané mohli v místě bydliště zakoupit čerstvé výrobky přímo od výrobců. Jejich přínos mimo uvedeného faktu spatřujeme i v tom, že občané mají možnost během konání trhu se setkat, pohovořit, čímž se nepřímo posiluje komunitní život v obci.“ (Langová 2011)

Můj výzkum dále ukázal, že přístup obcí k farmářským trhům prošel zásadními změnami. Z rozhovorů s pořadateli vyplynulo, že souběžně s iniciativami Archetypu proběhly již před rokem 2010 také další pokusy o získání politické podpory pro pořádání potravinových trhů. Uskutečnily je Eva Kottková (Farmářský trh v Radotíně) a Jana Cardová (Farmářské trhy Modřany, Prosek a Galerie Butovice). Obě pořadatelky popsaly negativní reakci radnice, která se změnila teprve v roce 2010, kdy již probíhaly farmářské trhy v jiných městských částech:

„Já jsem jednu dobu pobývala s manželem v Paříži, kde mě teda trhy nadchly. Je to zhruba pět let. A od té doby jsem se snažila pana starostu zpracovat, zda by nebylo možné trhy, jakékoli trhy pořádat... Přiznám se, že ze začátku to bylo těžké, protože pan starosta se k tomu nestavěl příliš pozitivně. Jenže pak začal boom trhů, zhruba před tím rokem, kdy se trhy objevily úplně všude, hlavně teda v Praze. A pan starosta přišel s tím, že jestli trhy chci, tak ať si je zařídím.“ (Kottková 2011)

„Já jsem chtěla jakoby ovocnej trh, ono se to potom začalo nazývat farmářský trhy. Já jsem o to stála strašně dlouho, ale teď se nám tady změnila trošku radnice, tak je to trošku víc k nám nakloněný, ale předtím to nešlo.“ (Cardová 2011)

Vyjádření představitelů Prahy 12 a Prahy 16 se mi bohužel nepodařilo získat. Další pořadatelé hovořili obecně o trendu rušení zeleninových tržišť, který se změnil teprve v roce 2010 (Cardová 2011, Sedláček 2011, Sulženko 2011). Za hranicemi PMA, v Mladé Boleslavi, založil zeleninové trhy již v roce 2006 Milan Řežábek. Podle svých slov reagoval na poptávku pěstitelů, ale přesto trvalo několik let, než se trhy staly finančně udržitelnými. Spolu s kolegy pořádá různé typy trhů v řadě měst Česka a říká, že přístup radnic k trhům byl před rokem 2010 obecně spíše negativní:

„Když se bavíme o tom roku 2005, nebo obecně, když se podíváte zpětně, tak tomuhle prodeji se tak nějak nepřálo. To vždycky byl takovej trochu póvl. Tady něco vypěstovali, kdo ví, co to je... Přístup těch úředníků byl spíš takovej, že se snažili to z těch měst vytlačit, ty trhy. Přitom když to vezmete historicky, vždycky bylo náměstí veliký, aby se tam mohl konat nějaký jarmark.“ (Řežábek 2011)

Situace se změnila v roce 2010. První úspěch zaznamenali Pavel Šťastný a Karel Czaban v Praze 6. farmářské trhy na „Kulaťáku“ byly uspořádány v úzké spolupráci pořadatelů s radnicí Prahy 6 v čele se starostou Tomášem Chalupou z Občanské demokratické strany (ODS). O tom, že na politickou podporu dejvických farmářských trhů ze strany radnice měly pozitivní vliv blížíci se

komunální volby⁸⁰ byl přesvědčen již zmiňovaný foodblogger Kuciel i sami pořadatelé (Czaban 2011, Dušek 2011). O chystaných farmářských trzích Kuciel napsal:

„Vypadá to, že Praha 6 je první městská část, která vzala podporu lokálních farmářských trhů opravdu vážně. Už tuto sobotu startují pilotní farmářské trhy na Vítězném náměstí. Bude se testovat technické zázemí, sondovat zájem rezidentů a proběhne nezávazný sběr politických bodů.“ (Kuciel 2010a,b)

Poté, co Praha 6 uspořádala s velkým ohlasem veřejnosti a médií první farmářské trhy, zformulovala se dosud latentní společenská poptávka (projevila se vysokou návštěvností prvních trhů, na Praze 3 proběhla na podporu farmářských trhů petice). Představitelé většiny pražských městských částí vyvinuli určitou míru aktivity pro to, aby také „měli svůj farmářský trh“. Nelze opomenout fakt, že hromadná změna přístupu samospráv přišla několik měsíců před komunálními volbami. Někteří starostové nejspíš zorganizovali farmářské trhy jako součást předvolební kampaně, jiní se obávali špatných volebních výsledků v případě, kdy by svým obyvatelům populární trhy nezajistili. K názoru, že za podporu radnice vděčí blížícím se volbám, se přikláněli sami pořadatelé farmářských trhů (Czaban 2011, Dušek 2011, Sedláček 2011). Tuto interpretaci podpořili také další, kteří v rozhovorech uvedli, že se přístup radnice mezi roky 2010 a 2011 změnil ve smyslu snížení finanční podpory, případně navýšení poplatku za zábor veřejného prostranství (Czaban 2011, Dušek 2011, Kaštilová 2011, Sedláček 2011, Svobodová 2011, Třasák 2011).

Ačkoli význam voleb pro podporu farmářských trhů byl pořadatelé vesměs hodnocen pragmaticky, zazněly i kritické hlasy. Jan Valeška z PRO-BIO ligy⁸¹ či Daniel Mourek z Nadace Partnerství se domnívali, že politická podpora farmářských trhů je účelová a selektivní a spojovali s ní negativní dopady:

„Moje zkušenost z té Prahy 15, kde jsem jednal se zastupitelem, bylo korektní jednání, kde mi z toho vyšlo, že oni chtějí pořádat svůj farmářský trh vlastně jenom proto, že se to teď dělá, a tak těm svým občanům chtějí nabídnout prostě trh. A bavili jsme se o tom, že podpořit tenhle trh, na Toulcáku, že tady děláme pro lidi spoustu věcí, že je to biotr... Tak to prostě nehrálo žádnou roli. Důležité bylo nabídnout těm svým občanům to, co teď frčí, bez ohledu na téměř cokoli. Tak si myslím, že takhle to funguje velmi často. Když vidím občas ty trhy, co jsou, tak... pořádá to prostě agentura, která to má na kšeft, no. Neříkám, že to je špatně, nebo nehodnotím to. Ale je to tak, myslím, že takových je víc, většina....“ (Valeška 2011)

„Bohužel mnoho farmářských trhů v Praze funguje i díky politickému marketingu, což narušuje konkurenceschopnost jednotlivých provozovatelů.“ (Mourek 2011)

Také Michal Sulženko z KC Zahrada, jeden z iniciátorů skupiny „Chceme v Praze farmářská tržiště“ na Facebooku, v rozhovoru popsal negativní zkušenost s přístupem místní samosprávy. Zatímco plán jejich neziskové organizace pořádat trhy v Chodovské tvrzi byl zamítnut s odůvodněním, že se jedná o zeleň, na které nelze takovou aktivitu povolit, zjistili, že v asi 500 metrů vzdáleném novém parku

⁸⁰ Volby do zastupitelstev obcí se konaly 15. a 16. října 2010, v některých volebních obvodech společně s prvním kolem senátních voleb.

⁸¹ PRO-BIO liga je samostatnou spotřebitelskou pobočkou největšího českého spolku ekologických hospodářů – Svazu ekologických zemědělců PRO-BIO Šumperk (<http://biospotrebitel.cz/chci-znat-bio/pro-bio-liga>).

bylo vyčleněno tržní místo. Sulženko ve své interpretaci této situace zdůrazňoval politické aspekty vývoje farmářských trhů:

„Ptal jsem se, jak se tam (v návrhu novelizace tržního řádu – poznámka autorky) ocitl tenhle nový pozemek, když se celou dobu bavíme o tom našem pozemku. No a odpovědí mi bylo, že ten provozovatel restaurace, která je tam nově postavená, si o to požádal. Je vidět, že jsou trhy v Praze, který byly iniciovaný městskou částí, a myslím si, že ten předvolební rok vůbec není náhodnej, že to tak bylo.“ (Sulženko 2011)

Význam politické podpory pro vývoj fenoménu farmářských trhů nejspíš není pražským specifíkem. První farmářský trh v britském Stratfordu uspořádala s velkým úspěchem místní samospráva před obecními volbami a byl také využit k předvolební agitaci (Holloway a Kneafsey 2000). Specifický může být fakt, že této podpoře předcházelo potlačování existence trhů ve veřejném prostoru, o němž hovořili někteří pořadatelé (Řežábek 2011, Sulženko 2011). Prozkoumání vývoje přístupu místních samospráv k trhům a jeho příčiny představuje jeden z možných dalších směrů výzkumu farmářských trhů v Česku. Jestliže politická podpora byla klíčovým faktorem, který odstartoval boom farmářských trhů v PMA, jaké další události, aktéři a procesy určovaly jeho další vývoj?

5.3. Další vývoj fenoménu farmářských trhů v PMA: snahy o institucionalizaci

Na jaře 2011 došlo ke třem událostem významným pro porozumění fenoménu farmářských trhů v PMA. Nadace Partnerství uspořádala workshop pro pořadatele farmářských trhů, Ministerstvo životního prostředí (MŽP) podpořilo pořádání farmářských trhů dotačním titulem a Ministerstvo zemědělství (MZe) vydalo Kodex farmářských trhů. Poslední uvedená událost, vydání Kodexu farmářských trhů, měla jen malý praktický dopad na farmářské trhy. Právě tato skutečnost je součástí mé interpretace tohoto fenoménu.

Osmého a devátého dubna 2011 jsem se zúčastnila mezinárodního workshopu nazvaného „Jak vytvářet úspěšné farmářské trhy?“, který uspořádala Nadace Partnerství ve spolupráci s Velvyslanectvím Spojených států amerických a neziskovou organizací PPS. Program sestával z workshopu vedeného lektory z PPS a z exkurze na farmářské trhy hnutí Archetyp, které byly prezentovány jako příklad dobré praxe. Workshopu se zúčastnilo přibližně 40 lidí. V publiku seděly zejména mladší ženy, zhruba ze dvou třetin pořadatelky farmářských trhů, ze třetiny zástupkyně obcí. Dva lektori z PPS v úvodu nastínili vývoj novodobých farmářských trhů v USA, představili „deset klíčů k úspěšnému farmářskému trhu“ a na základě svých průzkumů popsali přínosy farmářských trhů v oblasti posílení komunity, oživení veřejných prostor, podpory podnikání a místní ekonomiky či pozitivních zdravotních a emocionálních dopadů na nakupující. Workshop moderoval Daniel Mourek, který také v rozhovoru popsal vztah Nadace Partnerství a PPS.⁸²

⁸² Program nazvaný Partnerství pro veřejná prostranství vznikl v roce 1996. U jeho zrodu stáli Steve Davies a Fred Kent z organizace PPS. Jejich zkušenosti se staly základem pro filozofii programu a jeho oblast zájmu. Činnost programu byla zaměřena na přenos zahraničních poznatků a zkušeností a jejich uplatňování v Česku zejména pomocí grantové a metodické podpory konkrétním místním projektům. V posledních letech se program věnuje především realizaci konkrétních projektů pro města a obce a šíření know-how organizováním seminářů a konferencí (Mourek 2011).

Také náplní tohoto workshopu bylo šíření know-how a současně určitého diskurzu farmářských trhů zakotveného v realitě amerických měst. Tato skutečnost je důležitá z pohledu zpochybnění relevance konceptů importovaných ze Západu do jiných kontextů (kapitola č. 2.2). Rolí tohoto severoamerického diskurzu ve vývoji fenoménu farmářských trhů v PMA se dále zabývám v kapitole č. 6.2. Jeho přímý vliv na ostatní pořadatele farmářských trhů mohu pouze odhadovat, neboť taková analýza nebyla součástí mého výzkumu. Dva pořadatelé v rozhovorech spontánně workshop zmínili (Sléha 2011, Soroková 2011,). Tento workshop potvrdil specifickou pozici Archetypu na pražské scéně farmářských trhů. Manželé Sedláčkovi, na rozdíl od ostatních pořadatelských průkopníků Šťastného, Czabana či Michopulu, opakovaně vyvíjeli aktivity podporující určitý diskurz a praxi farmářských trhů (kromě již zmiňovaného semináře a workshopu se jednalo o účast na vytvoření Kodexu a založení Asociace (viz dále v této kapitole).

Jaro 2011 přineslo také aktivitu českých státních institucí ve vztahu k farmářským trhům. MŽP podpořilo pořádání farmářských trhů více než 12 miliony korun ze svého Revolvingového fondu pro financování projektů zaměřených na podporu udržitelného rozvoje. 19. března 2011 vyhlásilo osmou průběžnou výzvu k předkládání žádostí o grant za účelem pořádání farmářských trhů. Výzva podmiňuje podporu projektů jejich environmentálními dopady:

„Cílem programu je podpora projektů zaměřených na nastartování pořádání farmářských trhů na území obcí, které povedou ke zvýšení zájmu tamějších obyvatel o produkty vyráběné a pěstované s ohledem na šetrné využívání přírodní a kulturní krajiny. Projekty by měly také rozšířit tradiční povědomí o environmentálním dopadu produkce potravin a zároveň propojit spolupráci veřejného a podnikatelského sektoru. Granty mohou být poskytnuty pouze na projekty, které mají výrazný pozitivní vliv na životní prostředí a udržitelný rozvoj.“ (MŽP 2011)

Částkou 12 265 720 Kč⁸³ bylo podpořeno celkem 91 žadatelů. Pouze osm z podpořených projektů se nacházelo na území Prahy. Vzhledem k tomu, že dotaci bylo možné získat pouze na založení nového trhu a v Praze již byla na jaře 2011 síť farmářských trhů poměrně hustá (31 trhů v květnu 2011), měl tento dotační titul větší význam pro vznik farmářských trhů v ostatních regionech Česka (viz obrázek č. 10). Začátkem dubna 2011 evidovaly specializované weby zhruba 50 mimopražských trhů, na začátku srpna to bylo kolem 130 trhů, přičemž o nárůst se zasloužily zejména ty mimopražské.

Považuji za důležité zdůraznit, že přínosy pro životní prostředí nejsou v případě uspořádání farmářských trhů samozřejmostí. Výzva např. nepožaduje, aby prodávané potraviny byly vyprodukovány v režimu ekologického zemědělství či blízko místa spotřeby. Předpoklad, že pozitivní dopad na životní prostředí nebyl ministerstvem definován ani kontrolován, potvrdila moje korespondence s úředníky MŽP. Po několika neúspěšných pokusech se mi podařilo získat odpověď Michala Petruse, vedoucího oddělení programů EU, který mi sdělil, že co se týče environmentálních dopadů projektů:

„Požadavek nebyl obecně nastaven v rámci kritérií programu, nicméně byl sledován v rámci evaluace. Minimálním kritériem bylo označení stánku – tedy představení místa působnosti

⁸³ Vlastní výpočet na základě veřejně dostupných informací MŽP (<http://www.dotaceonline.cz/Default.aspx?WCI=htmHome&WCU=CBC=View,DSCODE=J4BGRCZP,NEWSITEMID=96-N5138>).

prodejce (v lepším případě farmáře)... Environmentální dopad ale byl realizován také jako součást doprovodného programu – od představení tradičních způsobů výroby až po prezentaci dopravních prostředků na alternativní pohon.“ (Petrus 2011)

Jestliže MŽP nesledovalo podporou farmářských trhů primárně environmentální cíle, jaké jiné důvody mohlo mít pro toto využití veřejných financí? Podíváme-li se na cíle dotačního titulu na podporu farmářských trhů, můžeme identifikovat ještě druhý motiv, a tím je podpora podnikání (viz body 3 a 4). Podle úřednice MŽP Gabriely Kalábkové je cílem podpory farmářských trhů: 1. podpora nastartování farmářských trhů v Praze i jinde, 2. zvýšení zájmu lidí o produkty vyráběné a pěstované s ohledem na šetrné využití přírodní a kulturní krajiny, 3. rozšíření tradičního povědomí o ekologickém dopadu produkce potravin a zároveň propojení spolupráce veřejného a podnikatelského sektoru, 4. podpora rozvoje malých českých výrobců. Značka „farmářské trhy“ se má stát zárukou kvality potravin (Kalábková 2011). Smyslem dotace současně je:

„Podpořit zakládání farmářských trhů, nikoliv samotné farmáře, tedy „malé české výrobce“ (viz cíle podpory farmářských trhů výše). Oprávněnými příjemci dotace jsou obce a neziskové nevládní organizace. Dotace je poskytována především na zajištění materiálního zázemí pro pořádání trhů (nákup farmářských stánků pro prodej výrobků nebo chladících zařízení pro dodržení hygienických norem), propagace farmářských trhů mezi veřejností a organizačního zajištění realizace trhů (jednání s farmáři o účasti na trzích, dohled nad dodržováním tržního řádu, prodejem místních výrobků, apod.).“ (Kalábková 2011)

Dotace tedy nesměřuje k výrobcům, ale k pořadatelům. Sám ministr životního prostředí Chalupa ve svém komentáři k podpoře farmářských trhů odmítl zvýhodňování farmářů: „Je třeba zdůraznit, že stimulační akce Ministerstva životního prostředí v žádném případě nejde proti principům volného trhu, ba naopak – nedotujeme samotné farmářské zboží, jeho cenu určuje volná soutěž.“ (Chalupa 2011)

Potřebnost výše popsaných dotací odmítli jak představitelé měst a obcí, tak neziskových organizací zabývajících se tímto tématem. Mluvčí Svazu měst a obcí, Ingrid Štegmannová, pro MF Dnes uvedla, že

„podpora rozvoje farmářských trhů není v současné době to, co obce a města prioritně řeší. Zabýváme se nyní problematikou role obcí v regulaci hazardních her, sociální reformou, odebírající obcím část jejich kompetencí, financováním obcí, optimalizací pobočkové sítě České pošty a s tím spojené rušení jejich poboček a podobně.“ (Štegmannová citována v Procházková 2011)

Ředitel Nadace Partnerství Miroslav Kunderata citovaný v tomtéž článku byl přesvědčen, že „je nadbytečné, aby v tomto případě dotaci poskytovalo MŽP, protože tuto oblast již dva roky dotuje Ministerstvo zemědělství“ (Kunderata citován v Procházková 2011). Problém vidí Kunderata také v tom, že zemědělci nezpracovávají primární plodiny do finálního produktu:

„Je pro ně výhodnější brát dotaci za hektar a na svých pozemcích zřídit pastviny, na které se využije více než 90 % zemědělských ploch. Jen malá část se prodá jako biomaso a je také málo místních zemědělců, kteří jsou schopni pěstovat zeleninu ve velkém. Produktů je ve městě pak

nedostatek, dovází se z velké dálky a podpora lokální ekonomiky ztrácí smysl.“ (Kundrata citován v Procházková 2011)

Předcházející odstavce dokumentují důraz kladený ministerstvem na podporu podnikání a tržní principy i kritiku dotačního titulu ze strany potenciálních příjemců dotací. Proč tedy farmářské trhy dotacemi podpořilo Ministerstvo životního prostředí a nikoliv Ministerstvo zemědělství či Ministerstvo průmyslu a obchodu? Klíčovým se zdá být fakt, že post ministra životního prostředí zastával na jaře 2011 Tomáš Chalupa (ODS), který se jako starosta Prahy 6 podílel v předchozím roce na zahájení farmářských trhů na „Kulaťáku“ v Dejvicích, které odstartovaly celopražský boom. Působení Tomáše Chalupy ve funkci ministra životního prostředí (17. 1. 2011–10. 7. 2013) hodnotili představitelé českých environmentálních neziskových organizací spíše kriticky.⁸⁴ Znalost tohoto kontextu pak usnadňuje porozumění některým rysům dotačního programu na podporu farmářských trhů. MŽP díky finanční podpoře trhů sehrálo významnou roli v jejich šíření a současně se podílelo na utváření diskurzu farmářských trhů a jejich environmentálních dopadů (viz kapitola č. 6.3).

Ministerstvo zemědělství se poprvé viditelně zapojilo do dění kolem farmářských trhů na konci května 2011, kdy tehdejší ministr Ivan Fuksa (ODS) zveřejnil Kodex farmářských trhů. Text Kodexu Fuksa přibil na pomyslnou bránu farmářského tržiště v Praze 10 na Kubánském náměstí, provozovaném občanským sdružením Archetyp. Podle tiskové zprávy MZe ze dne 7. 4. 2011 vznik Kodexu iniciovalo ministerstvo a na jeho formulaci se podíleli „zástupci předních organizátorů trhů“, zástupci Asociace krajů ČR, Svazu města a obcí ČR, Sdružení místních samospráv a Asociace soukromého zemědělství ČR. Ministr Fuksa zdůvodnil potřebnost Kodexu zájmy zákazníků:

„Hlavním důvodem pro vznik Kodexu je, aby zákazník na první pohled věděl, co kupuje. Objevují se kritiky na klamání zákazníků na některých farmářských trzích, proto chceme spotřebitelům dát co největší jistotu o původu a kvalitě zboží. Bylo by škoda, abychom kvůli několika vychytralcům neuchránili pozitivní fenomén trhů a nechali ho zdevalvovat.“ (Fuksa citován ve Dvořáčková 2011a)

MZe zcela v neoliberálním duchu přenáší odpovědnost za kvalitu trhů na spotřebitele, když uvádí, že „primárním kontrolorem a ukazatelem kvality zboží i trhu bude samotný zákazník, který musí dostat co nejvíce informací, aby věděl, jaké standardy má na trzích očekávat a vyžadovat“ (Fuksa, citován v Dvořáčková 2011a). Další Tisková zpráva MZe z 31. 5. 2011 oznamuje zveřejnění Kodexu⁸⁵. Ministr Fuksa v ní klade důraz na přítomnost výrobců na trzích a „dohledatelnost“ původu prodáváného zboží. „Snažíme se zajistit, aby na trhu prodávali skutečně farmáři a drobní výrobci, kteří jinak mají

⁸⁴ Ze strany ekologických aktivistů opakovaně zazněla kritika Chalupy za působení ve prospěch průmyslu a obchodu na úkor životního prostředí. Daniel Vondrouš ze Zeleného kruhu tvrdí, že:

„Tomáš Chalupa svěřený úřad nespravoval, ale ničil. V jeho vedení zaměstnal své spolustraníky bez odborného vzdělání a zkušeností a věnoval jim rekordní odměny. Propustil stovky expertů a seškrtnal kontrolu znečišťovatelů, smogovou a protipovodňovou předpověď či služby pro veřejnost v chráněných územích. Miliony převedl z odborných činností na propagaci.“ (Vondrouš citován v Ekolist 2013)

V dubnu 2013 získal anticenu Ropák roku za rok 2012 udělovanou občanským sdružením Děti Země za antiekologický čin roku. Komise mu vyčetla nečinnost ve funkci, prosazování nového zákona o Národním parku Šumava, který omezuje rozsah bezzásahových území, otálení se schvalováním chráněných území NATURA 2000 a podporu výstavby jaderných bloků v Jaderné elektrárně Temelín a v Dukovanech (Ekolist 2013).

⁸⁵ Plné znění Kodexu je přílohou této práce č. 7, zejména se zabývá označením původu zboží a preferencí regionálních výrobků, vztahem výrobce a prodejce a dodržováním platných legislativních požadavků.

třeba problém prorazit do běžné tržní sítě, a ne překupníci“ (Dvořáčková 2011b). Přihlášení se ke Kodexu je dobrovolné a má pro prodejce (a pořadatele) představovat marketingovou výhodu. Podle Ministerstva zemědělství:

„Kodex chtěl vycházet z jejich (pořadatelů, prodejců – poznámka autorky) konkrétních zkušeností, aby co nejlépe odpovídal místním podmínkám a nestal se dalším nepotřebným a prázdným byrokratickým spiskem. Zveřejnění Kodexu farmářských trhů je dalším koncepčním krokem ministerstva v dlouhodobém tažení za podporu kvalitních domácích potravin a jejich co nejkratší a nejpřímější cesty od výrobce k zákazníkovi.“ (Dvořáčková 2011b)

Většina pořadatelů byla v rozhovoru vůči Kodexu skeptická. Považovali jej za nepotřebný či nerelevantní, odkazovali na jeho vágnost, nedostatečnou kvalitu (Benešová, Czaban, Řežábek, Svobodová, T.A.K. o.s., Třasák, Valeška). Pořadatelé často uváděli, že jsou na svých trzích přísnější:

„Není v něm (v Kodexu – poznámka autorky) nic navíc, čím bychom se již neřídili, žádná převratná myšlenka. Někomu zvenku to snad usnadní orientaci... Něco tady vzniklo živelně bez úřadů a oni se k tomu potřebovali postavit nějak... nás nikdo neoslovil... víme o něm, vyvěsíme, pracuji na označení farmářů podle Kodexu... Nevím, jestli to pomáhá, obejít se to určitě dá. Viděla jsem nekorektní prodejce na trzích, které se hlásí ke Kodexu...“ (Svobodová 2011)

“...to co vytvořili je podle mě nedotažený... Protože ono je to v podstatě fuk, to je ex-post snaha to nějak uchopit do nějakých pacek a nadefinovat, k čemu je to dobrý. Ale na tý věci jako takový se zas tak moc nemění. Ale fakt je, že už existují trhy, já bych je ani nenazýval farmářské, kde se setkáte s velkou směsicí všeho možného od různých standardních překupníků až po tzv. tržní přístup, že kdo dá víc tam prodává, tak tam prodávaj citrusy a takový věci, který si myslím, že s tím farmářským trhem nemají nic společného... Tak je snaha vytvořit nějaký status, co ten farmářský trh vlastně znamená. Ale nemyslím, že to je zvládnutý zatím, ten dokument.“ (Czaban 2011)

Někteří pořadatelé (Bindr, Cardová, Kaštilová) si naopak stěžovali na přílišnou přísnost, přičemž odmítali jako nerealistický zejména požadavek, aby farmáři/výrobci sami prodávali na trzích:

„Tak z polovičky s tím nesouhlasím. Možná jsem jediná, nevím, jak se na to dívají ostatní, ale těch výrobců – bych na jedny ruce spočítala, kolik jich jezdí. Ti výrobci potřebují vyrábět, to nejsou velkovýrobny, to nejsou mlékárny, co mám tady teď ten Pěnčín, to zas není extra velký. Nebo jsou i menší výrobci, že mají kvalitní zboží, ale musí tam být celý týden, mají prodejny, ty lidi v tom místě chtějí jejich výrobky a když budou oni jezdit... Já si myslím, ti, jak dělali ten Kodex, že není dobrý, že nás nepozvali všechny, co pořádáme.“ (Cardová 2011)

„Kdybychom přísně dodržovali Kodex farmářských trhů, tak se nemůžeme označovat za farmářské trhy, protože to je natolik striktní, že prostě bychom to nedali. A přitom si myslím, že jsme zajímavější prostor... Je fajn, že nevydali nařízení, že to je doporučení, Kodex.“ (Bindr 2011)

K obsahu Kodexu farmářských trhů se vrátím ještě v šesté kapitole zabývající se diskurzem farmářských trhů. Na rozdíl od dotací MŽP, Kodex neměl na vývoj tohoto fenoménu zásadní vliv. Přesto mu zde věnuji prostor proto, že se jednalo o jeden z mála kroků, které v případě farmářských

trhů podniklo Ministerstva zemědělství. Dalším byla podpora uskutečnění dvou ročníků konference věnované farmářským trhům (viz kapitola č. 3.4). Její reflexi se budu věnovat v následujících odstavcích.

V červenci 2011 mě kontaktoval Josef Sléha ze společnosti Sympex, s nímž jsem v červnu dělala rozhovor o pořádání Severočeských farmářských trhů a Selských trhů v Národním zemědělském muzeu. Nabídl mi spolupráci na přípravě konference o farmářských trzích, kterou chtěl uspořádat společně s Národním zemědělským muzeem. Obsahem konference mělo být zobecnění dosavadních zkušeností, zejména ve vztahu k legislativě, diskuze přínosů a podpory farmářských trhů či problematika nedostatku „farmářů“. Zúčastnila jsem se pořádání konference v pozici „garanta odborného programu“. Účast na přípravě programu konference pro mě znamenala možnost získat další empirická data pro můj výzkum, současně jsem si však byla vědoma, že v této pozici se účastním utváření diskurzu a potenciálně i praxe farmářských trhů. Mým cílem při přípravě programu proto bylo umožnit setkání různých skupin aktérů (pořadatelů, výrobců, představitelů samosprávy a státních institucí, vědců, novinářů a dalších), trend společně kriticky diskutovat, ale s vidinou sdíleného zájmu na tom, aby „přínosy převážily nad problémy“ (Fendrychová 2011). V tomto duchu jsem také svou úvodní přednášku zaměřila na zahraniční teoretické i praktické poznatky a možnosti jejich využití pro optimální vývoj fenoménu farmářských trhů v Česku.

Konference se uskutečnila 13. prosince 2011 pod názvem „Farmářské trhy – módní výstřelek nebo vzkríšená tradice?“⁸⁶ v Národním zemědělském muzeu za podpory MZe. Zúčastnilo se jí více než 100 zájemců o problematiku farmářských trhů z řad pořadatelů, výrobců, novinářů, výzkumníků, zástupců obcí i státních institucí. Za informačně nejpřínosnější považuji závěrečnou řízenou diskusi představitelů různých skupin zainteresovaných aktérů – farmářů, pořadatelů, obcí, vědeckých pracovníků a neziskových organizací. Diskuze se zaměřila zejména na budoucí vývoj fenoménu a jeho přínosy a na některé praktické aspekty pořádání farmářských trhů. Analýza vystoupení jednotlivých řečníků a účastníků diskuze je součástí kapitoly o diskurzu farmářských trhů (kapitoly č. 6.3 a 6.4). Systematická analýza dopadů konference na fenomén farmářských trhů nebyla součástí výzkumu. Z mého pohledu se jednalo o první zkušenost s participativním výzkumem a možnost doplňkového sběru dat k problematice vývoje a diskurzu farmářských trhů v Praze.

Na konferenci zazněla myšlenka založit asociaci pořadatelů, která by sjednotila úroveň členských trhů a přehlednila situaci pro spotřebitele. Asociace pořadatelů farmářských trhů vznikla v září 2012, v průběhu třetí sezóny farmářských trhů v Praze. Zakládajícími členy Asociace byla občanská sdružení Archetyp (organizátor pražských trhů Náplavka a Jiřák), Envic (organizátor trhů v Plzni) a Trhni se (organizátor trhů v Roudnici nad Labem). Deklarovaným hlavním cílem Asociace bylo posílit důvěryhodnost farmářských trhů. Trhy prověřené z hlediska dodržování pravidel Asociace, přísnějších než v případě Kodexu farmářských trhů, měly získat vlastní certifikát. Navzdory značné medializaci a prezentaci Asociace na druhé konferenci věnované farmářským trhům v prosinci 2012 (viz dále), v únoru 2014 byly na webových stránkách Asociace uvedeni stále jen tři zakládající členové.⁸⁷

⁸⁶ Program konference je dostupný na jejích webových stránkách, na adrese <http://www.konferenceft.cz/index.php?id=23>.

⁸⁷ Viz <http://www.aftcr.cz/clenove>, dosaženo 3. 2. 2014.

Neúspěch projektu pořadatelské asociace je vedle odmítavého postoje ke Kodexu druhým dokladem nezájmu českých pořadatelů farmářských trhů o institucionalizaci.

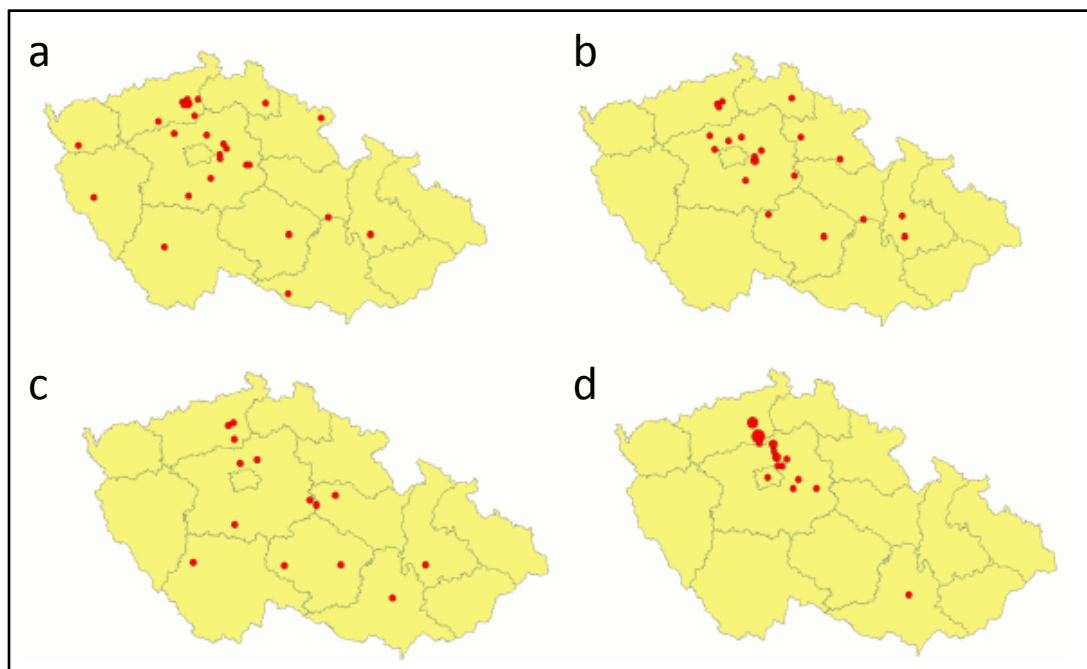
V prosinci 2012 se znovu s mou účastí na přípravě programu konal druhý ročník konference nazvaný „Farmářské trhy – Quo Vadis?“,⁸⁸ zaměřený na témata kvality a důvěryhodnosti a na šíření dalších alternativních forem obstarávání potravin – zejména farmářských obchodů. Nejzajímavější byla z mého pohledu opět moderovaná diskuze s aktéry z různých zainteresovaných skupin, zabývající se vývojem farmářských trhů, jejich přínosy a problémy. Také obsah této diskuze je analyzován v rámci kapitoly věnované diskurzu. Druhý ročník konference se mi však celkově zdál méně vydařený i méně divácky úspěšný a nebyla jsem spokojena se závěrečnou podobou programu a s organizací. Třetí ročník konference se již nekonal. Hlavní pořadatel toto rozhodnutí zdůvodnil absencí finanční podpory ze strany MZe. Nevím ani o žádných dalších pokusech o institucionalizaci či dalších sdružujících aktivitách v oblasti pořádání farmářských trhů v roce 2013. Než představím typologii farmářských trhů v PMA, ráda bych popis vývoje fenoménu doplnila o prozkoumání jeho vlivu na proměny Haly 22 v Holešovické tržnici, jediného tržiště s ovocem a zeleninou, které bylo v Praze v provozu v době boomu farmářských trhů. Kromě detailního pohledu na vývoj fenoménu obsahuje tato kapitola také podklady pro případné budoucí hodnocení dopadů farmářských trhů.

5.4. Proměny Haly 22 v souvislosti s boomem farmářských trhů

Hala 22 v Holešovické tržnici byla jediným pražským tržištěm specializovaným výhradně na ovoce a zeleninu v době před rozšířením farmářských trhů. V době realizace mého výzkumu v roce 2011 byla stále místem vyšší koncentrace regionálních zelinářů a ovocnářů než kterýkoli z nových farmářských trhů v PMA (obrázek č. 11). Nový trend nicméně ovlivnil její podobu, diskurz i plány jejích provozovatelů. Sledování proměn Haly 22 nabízí jiný úhel pohledu na fenomén farmářských trhů v PMA, který mohu zprostředkovat také díky tomu, že jsem zde během svého několikaletého pobytu v Holešovicích sama nakupovala.

⁸⁸ Program konference je dostupný na jejích webových stránkách, na adrese <http://www.konferenceft.cz/index.php?id=2>.

Obrázek č. 11: Původ potravin prodávaných na vybraných potravinových trzích v pražském metropolitním areálu (2011)

Zdroj: Vlastní zpracování na základě výsledků mého výzkumu. Pozn.: a) farmářský trh Kubáň, b) farmářský trh Jiřák, c) farmářský trh na „Kulaťáku“ a d) zeleninové tržiště v Hale 22 v Holešovické tržnici. V případě Haly 22 jsou zobrazeni pouze pěstitelé, na trhu jsou zastoupeni také překupníci se zahraniční produkcí.

Objekt tzv. Holešovické tržnice sloužil v letech 1895–1982 jako pražská jatka. Od roku 1983 zde byla v provozu všeobecná tržnice, známá jako místo levných nákupů. Podle manažera tržnice Jana Štíhela probíhal prodej přebytků ovoce a zeleniny v tržnici již „za komunistů“, tedy v období státního socialismu (Štíhel 2011). V roce 1990 byl objekt v rámci restitucí vrácen původnímu majiteli, hlavnímu městu Praze. Město pokračovalo v provozu tržnice do roku 1994, kdy ji pronajalo na 50 let soukromé společnosti, která se zavázala investovat do rekonstrukce areálu a současně zachovat funkci a charakter prostoru.

Zahraniční majitelé firmy provozující Holešovickou tržnici zveřejnili v roce 2006 novou vizi tržnice jako moderního regionálního nákupního a volnočasového centra pod názvem River Town Prague⁸⁹. V této vizi údajně počítali s „oblíbeným zeleninovým tržištěm“. Když jsem se v létě roku 2008 nastěhovala do Holešovic, byla Hala 22 jediným místem nákupu čerstvé zeleniny a ovoce od českých pěstitelů v Praze, v tomto duchu o ní psal časopis *Apetit* (Konečná 2008) či „foodblogger“ Kuciel (Kuciel 2009c). Na podzim 2008 však byli prodejci z haly vystěhováni na venkovní parkoviště (obrázek č. 12). Hala 22 se měla proměnit na sportovní centrum a rekonstrukce Haly 26, která byla prodeji ovoce a zeleniny vyhrazena, nebyla včas hotova.

⁸⁹ Později provozovatelé začali užívat označení Pražská tržnice (viz <http://www.holesovickatrznice.cz/>).

Obrázek č. 12: Zeleninové tržiště v Holešovické tržnici (zima 2008)

Autorka fotografií: Lenka Fendrychová. Poznámka: Na podzim 2008 byli prodejci ovoce a zeleniny z Haly 22 vystěhováni na venkovní parkoviště.

Za několik měsíců se ale prodejci do Haly 22 vrátili. Provozovatelé tržnice zaznamenali trend farmářských trhů, který podle slov Jana Štíhela „nechtěli propásnout“ (Štíhel 2011). Štíhel popisuje specifickou situaci v níž se provozovatelé tržnice v rámci boomu farmářských trhů ocitli:

„Hala 22 není čistě farmářský trh, jsme často osočováni, naše konkurence si na tom trochu ohřívá polívčičku... Trpělivě vysvětlujeme, že prostě nejsme farmářský trh, to jsme možná udělali chybu, že jsme to začali nazývat farmářské tržiště, jsme to přejmenovali zpátky na zeleninové... Tradice je taková, že část prodejců nakupuje ve velkoskladu a část jsou producenti, jinak bychom tržiště nemohli provozovat celoročně, co bychom prodávali v zimě? Stejně si každý rád nakoupí ty banány, pomeranče, kiwi a podobně.“ (Štíhel 2011)

Na tyto nové problémy s identitou reagovali provozovatelé tržnice dvěma způsoby. Zprvé, od 22. května 2010 začali jednou za dva týdny v sobotu pořádat v Hale 22 a přilehlém venkovním prostoru „Holešovický farmářský trh“. Snaží se jej v propagaci odlišit od zeleninového tržiště, které je v provozu od pondělí do soboty v Hale 22. Také toto tržiště ale prošlo dílčími proměnami. Během roku 2011 se postupně rozšiřoval sortiment (vejce z volného chovu, Davelské uzeniny, mlékomat). Na jaře 2011 se u každého stánku objevilo označení prodejce, specifikující, kdo je pěstitel. Současně se seznam prodejců spolu s místem původu zboží v případě výrobců objevil na webových stránkách. Štíhel zdůvodňuje tyto kroky poptávkou ze strany spotřebitelů:

„Cedulky vzešly z požadavků zákazníků, se kterými komunikujeme na Facebooku nebo na našem webu a kterým jsme chtěli usnadnit výběr a proto jsme označili samopěstitele cedulkami, kde je i napsáno odkud pochází. Teď si každý může vybrat.“ (Štíhel 2011)

Žila jsem v Holešovících tři roky (2008–2011) během kterých jsem příležitostně nakupovala ovoce, zeleninu, bylinky a květiny v Hale 22. Měla jsem tam oblíbeného pěstitele jablek z Litoměřicka, v nabídce měl zhruba osm odrůd a vždy ochotně nabízel ochutnávku. Tržiště vyhledávali ve všední

dny zejména senioři, případně ženy na mateřské dovolené, v sobotu bývala socio-demografická skladba nakupujících bohatší. Publicita v *Apetitu* či na blogu www.cuketka.cz přivedla do Haly 22 některé příslušníky rodící se pražské „foodies“ komunity. Na tuto skupinu zacílili také provozovatelé Holešovické tržnice:

„Chceme vytvořit takové centrum potravin a chceme to rozvíjet dál, aby to nebyl jen lokální trh, aby sem jezdili Pražáci i z jiných částí Prahy. Cílíme na gurmána, na zákazníka, který chce čerstvé, dobré potraviny a nemusí to být český původ, nemusí to být lokální farmář z okolí Prahy. Cílíme spíše na takovou tržnici jakou známe z Budapešti a podobně, kde je stálý sortiment uzenin, ryb, sýrů, delikatesy, olivové oleje atd. Kombinace lokálních produktů s dováženými s akcentem na kvalitu.“ (Štíhel 2011)

Komplexní situace, do níž se Hala 22 dostala v důsledku boomu farmářských trhů spočívá v tom, že není farmářským trhem, že vedle regionálních pěstitelů zde prodávají překupníci exotické ovoce z velkoskladů. Tato skutečnost však může (spolu s architekturou haly) představovat naopak výhodu na cestě za vybudováním „gurmánského centra“, což je cíl, který s provozovateli holešovické tržnice sdílí také někteří provozovatelé farmářských trhů (viz kapitola č. 6.1). Pro ně se pak značka „farmářský trh“ může stát spíše omezením než výhodou.

Hala 22 v Holešovické tržnici nabízí v rámci PMA jedinou příležitost sledovat vliv fenoménu farmářských trhů na existující tržiště s ovocem a zeleninou. Tento vliv lze přirovnat k procesu gentrifikace⁹⁰, nejčastěji zkoumanému na úrovni městských čtvrtí. Z původního místa nákupu levné a čerstvé zeleniny a ovoce využívané zejména seniory z okolí se postupně stává „gurmánské centrum“, jehož provozovatelé cílí na jiné skupiny zákazníků. Odpověď na otázku, zda je tato proměna spojena s negativními sociálními důsledky jako vytlačení původních sociálně slabších skupin nakupujících vyžaduje další výzkum.

5.5. Typologie farmářských trhů v pražském metropolitním areálu

Na popis vývoje fenoménu farmářských trhů v Praze a analýzu jeho vybraných procesů a aspektů bych ráda navázala kapitolou analyzující jeho stav v době, kdy jsem realizovala hlavní část svého empirického výzkumu. Zkoumala jsem počet farmářských trhů, jejich rozložení v prostoru PMA, jejich diferenciaci z pohledu velikosti, periodicity a dne konání a konečně vztahů kolem jejich pořádání. Na základě analýzy variability těchto proměnných jsem zpracovala typologii farmářských trhů v PMA. Typologie zaprvé nabízí doplnění a zpřehlednění poznatků o stavu farmářských trhů v PMA v době realizace mého výzkumu. Zadruhé, posloužila jako podklad pro výběr respondentů pro rozhovory s pořadatelem a za třetí umožnila postihnout základní rysy sociálně-geografické diferenciaci farmářských trhů v PMA. Analýza je založena na stavu z 31. srpna 2011, kdy jsem ukončila terénní šetření, sledovaným územím je PMA. Pokud nebyla data za některé trhy dostupná, je to vždy na odpovídajícím místě v textu uvedeno.

⁹⁰ V procesu gentrifikace dochází v důsledku reinvestic do určitých čtvrtí vnitřního města k rehabilitaci obytného prostředí spolu s postupným vytlačováním a nahrazováním původního obyvatelstva příjmově silnějšími vrstvami nově příchozích, tzv. "gentrifierů" (Smith 2009).

„Časoprostorový profil“ trhu⁹¹

V pražském metropolitním areálu se na konci srpna 2011 konalo pravidelně 41 farmářských trhů. Jejich typologie na základě časoprostorového profilu je obsahem tabulky č. 8. Naprostá většina (30 ze 41) trhů se konala s týdenní periodicitou. Přibližně polovina trhů se konala o víkendu, druhá polovina ve všední dny. Nejčastějším dnem pro konání trhu byla sobota (19 trhů). Polovina všech trhů sestávala z méně než 15 stánků (21 trhů), zbývající trhy měly většinou mezi 20 a 35 stánky, pouze 4 trhy měly více než 40 stánků (farmářské trhy Kubáň, Náplavka, na „Kulaťáku“, Náměstí republiky).

Tabulka č. 8: Časoprostorový profil farmářských trhů v pražském metropolitním areálu (2011)

Zóna	Počet FT	SO velký	SO malý	VD velký	VD malý	Celkem
centrum	2	1	0	1	0	2
vnitřní město	11	5	3	4	1	13*
vnější město	11	2	2	3	4	11
zázemí	17	6	0	1	10	17
celkem	41	14	5	9	15	

Zdroj: Vlastní zpracování na základě výsledků mého výzkumu. Pozn.: FT = farmářské trhy, SO = sobota, VD = všední den, malý = trh do 15 stánků, velký = trh s více než 15 stánky. *Ve vnitřním městě se nacházejí dva trhy, které se konají ve všední dny i o víkendu.

V historickém centru (Praha 1 a 2) probíhaly pouze dva farmářské trhy, na náměstí Republiky a na vltavské náplavce u Palackého mostu. Jedenáct trhů bylo situováno ve vnitřním městě, stejný počet ve vnějším městě, v zázemí se nacházelo celkem sedmáct trhů. Ačkoli první pohled na mapu rozmístění farmářských trhů v PMA (příloha č. 5) nenaznačuje výraznější prostorovou diferenciaci, mezi trhy lokalizovanými v jednotlivých zónách lze vysledovat jisté kvalitativní rozdíly. Ty nejsou pravidlem, spíše naznačují určitý trend. Rozdíly se týkají velikostí, šíře nabízeného sortimentu, typu pořadatele i toho, který den v týdnu a s jakou periodicitou se trhy konají.

V historickém centru nebylo vzhledem k nízkému počtu trhů možné hovořit o nějakých trendech, velké trhy se konaly ve všední den i o víkendu, pořadatelem byl Archetyp o. s. či podnikatelský subjekt. Sloučením této kategorie s trhy pořádanými ve vnitřním městě jsem získala skupinu 13 trhů. Většinou se jednalo o poměrně velké trhy (obrázek č. 13). Devět trhů mělo více než 20 stánků, některé dosahovaly velikosti kolem 50 stánků. Největší trhy v rámci PMA se nacházely v této zóně. Šest trhů se konalo jednou týdně v sobotu, pět trhů se konalo vícekrát týdně, většinou včetně soboty (trhy o. s. Archetyp jako Kubáň, Jiřák, Náplavka; Dvůr Kobyličky, Náměstí Republiky). Pořadatelská struktura byla různorodá, zastoupena byla občanská sdružení (4 trhy), podnikatelské subjekty organizující trhy ve veřejných prostorech (3 trhy) i na soukromých pozemcích (4 trhy). Do této zóny patřil také trh Národního zemědělského muzea.

⁹¹ Jedná se o ukazatel kombinující umístění trhu v rámci města (zóny; veřejný či soukromý prostor), jeho velikosti a dne, kdy se koná (všední den nebo víkend).

Obrázek č. 13: Velké sobotní farmářské trhy ve vnitřním městě (Pražský metropolitní areál, 2011)

Autorka fotografií: Lenka Fendrychová. Pozn.: A – Vltavská náplavka, Praha 2; B – Vítězné náměstí neboli „Kulaťák“, Praha 6; C – Náměstí Jiřího z Poděbrad, Praha 3; D – Kubánské náměstí, Praha 10.

Ve vnějším městě se trhy konaly většinou jednou týdně a to ve všední den. Polovina z nich byla malá, ale ani větší trhy nedosahovaly velikosti největších trhů z vnitřního města. Působilo zde méně občanských sdružení. Trhy ve veřejném prostoru pořádaly většinou podnikatelské subjekty (5 trhů), nacházely se zde také čtyři trhy organizované na pozemku nákupních center (obrázek č. 14). V této zóně se vyskytoval jediný trh specializující se výhradně na produkty ekologického zemědělství. Na Praze 10 v Toulcově dvoře jej pořádali příspěvková organizace Středisko ekologické výchovy hl. m. Prahy a PRO-BIO liga.

Obrázek č. 14: Farmářské trhy ve vnějším městě (Pražský metropolitní areál, 2011)

Autorka fotografií: Lenka Fendrychová. Pozn.: A – Poliklinika Prosek, Praha 9; B – Sluneční náměstí, Praha 13; C – Sofijské náměstí, Modřany; D – Galerie Butovice, Praha 5.

V zázemí Prahy (obrázek č. 15) převažovaly menší trhy (do 20 stánků) konané jednou týdně ve všední den (11 trhů). Pokud se trhy konaly v sobotu, byly většinou větší a jednalo se buď o zavedené trhy, které patřily mezi první v Praze a okolí (Klánovice, Říčany) nebo o trhy pořádané jednou za 14 dní (Černošice, Dobříchovice, Zbraslav). Obě tyto strategie (pořádání trhů ve všední den či pouze jednou za 14 dní pokud se jedná o sobotu) představovaly reakci organizátorů trhů v zázemí na velký konkurenční tlak ze strany velkých trhů ve vnitřním městě. Na tuto skutečnost a s ní spojené problémy pořadatelé upozorňovali v rozhovorech (kapitola č. 6.4). Všechny trhy v této zóně se konaly ve veřejném (nebo nekomerčním)⁹² prostoru. Mezi pořadateli převažovala občanská sdružení (7 trhů), čtyři trhy pořádal podnikatelský subjekt, tři obce organizovaly trhy vlastními silami (Čakovice, Průhonice, Suchdol). U tří trhů (Praha-Běchovice, Jesenice a Klecany) se mi totožnost pořadatelů nepodařilo dohledat.

⁹² Trh v Klánovicích se například koná na dvoře základní školy, proto byla kategorie rozšířena na nekomerční prostory.

Obrázek č. 15: Farmářské trhy v zázemí (Pražský metropolitní areál, 2011)

Autorka fotografií: Lenka Fendrychová. Pozn.: A – Dobřichovice, B – Uhřetěves, C – Dolní Počernice, D – Čakovice.

Kdo jsou pořadatelé farmářských trhů v pražském metropolitním areálu?

Pořadatelé farmářských trhů jsou klíčovými aktéry jejich vývoje a současně ve chvíli, kdy je prozkoumanost fenoménu nízká, představují velmi cenný zdroj poznatků. Vzhledem k mému výzkumnému designu (viz kapitola č. 3.4) představoval typ pořadatele jednu ze základních dimenzí typologie trhů. Vztahy kolem pořádání farmářských trhů však nejsou vždy zcela jasné, zejména situace zapojení místních samospráv je nepřehledná. Obce samy farmářské trhy pořádají, objednávají si jejich pořádání u občanských sdružení či podnikatelských subjektů nebo jsou pouze pronajímateli veřejných prostor. I v tomto případě se však jednotlivé obce liší úrovní podpory, kterou konkrétnímu farmářskému trhu vyjadřují. Obce navíc mohou mít status pouhého zadavatele či spolupořadatele trhu aniž by v jejich faktické roli v rámci realizaci trhu byl nějaký rozdíl. Navzdory této nepřehlednosti nabízí typologie dobrou základní představu o pořadatelích farmářských trhů v PMA a jejím klíčovém rysu, kterým je jejich velká heterogenita.

Většina farmářských trhů v PMA probíhala na konci léta 2011 ve veřejném prostoru (32 za 41 trhů). Mezi pořadatelé mírně převažovala občanská sdružení (14 pořadatelů) pořádající trhy s větší či menší podporou obcí (tabulka č. 9). V některých případech obce na základě referencí oslovily pořadatele již existujících trhů, aby trh uspořádali také u nich (Dobřichovice, Dolní Počernice, Dolní Břežany, Praha 8 či Praha 3). Farmářské trhy ve veřejném prostoru pořádaly také podnikatelské subjekty – firmy a živnostníci (12). Jednalo se o firmy specializující se na pořádání různých kulturních či prodejních akcí (Farmářské trhy na Andělu, v Modřanech, na Pankráci, na Proseku, na Slunečním náměstí na Praze 13), mezi pořadatelé farmářských trhů nalezneme ale třeba i cestovní kancelář (Farmářské trhy Jižní Město). V Říčanech či Radotíně byl pořadatelem živnostník organizující farmářské trhy ve svém volném čase. Tři obce (Čakovice, Průhonice Uhřetěves) pořádaly farmářské trhy vlastními silami.

Devět farmářských trhů se nacházelo na soukromém pozemku. V tomto případě se většinou jednalo o parkoviště nákupních center (DBK na stanici metra Budějovická, Galerie Butovice, Galerie Fénix ve Vysočanech, Holešovická tržnice, Metropole Zličín, OC Park Hostivař a OC Letňany). Zvláštní případ představoval farmářský trh konající se ve Dvoře Kobylisy, který jeho provozovatelé na webových stránkách charakterizují jako „unikátní společensko-kulturní prostor pro setkávání, poznávání, odpočinek a nakupování originálních výrobků domácí či netradiční výroby“⁹³. Posledním farmářských trhem v PMA byly Selské trhy, organizované občanským sdružením Český um – Artificium Bohemicum pro Národní zemědělské muzeum v prostorách jeho dvora.

Řada pořadatelů organizovala více než jeden trh. Největším pořadatelem farmářských trhů v Praze byl Archetyp o.s., pořadatel tří velkých trhů ve vnitřním městě (Jiřák, Kubáň, Náplavka), mezi vícenásobné pořadatele/organizátory patří také Český farmářský trh, o.s. pořádající trhy v Dolních Břežanech, Dolních Počernicích a Klánovicích, Agentura Mág (Farmářské trhy v Modřanech, na Proseku, před Galeríí Butovice), agentura V.L.2001 (Farmářské trhy na Andělu a na Pankráci) a občanské sdružení T.A.K. (Farmářské trhy v Černošicích a Dobřichovicích). Stejného pořadatele měly také farmářské trhy na Zličíně a na náměstí Republiky. Někteří pořadatelé trhů v PMA současně působili také jinde (Kladno, Mladá Boleslav, severní Čechy).

Přístup obcí se lišil mezi jednotlivými zónami PMA. V centru či ve vnitřním městě byly obce často partnerem, který pořadatele různou měrou podporoval. Ve vnějším městě obce vystupovaly spíše v roli pořadatele, který si najímá firmu jež pro něj trhy realizuje. V zázemí pak městské části/obce přebíraly aktivnější roli, pořádaly trhy ve spolupráci s místními o. s. či obyvateli, případně vlastními silami. Rozdíly ve vztahu místní samosprávy k farmářským trhům plynou zřejmě z rozdílné atraktivity lokalit pro pořádání farmářských trhů. Zatímco v některých oblastech vnitřního města se mohlo jednat o výnosnou aktivitu, v méně lukrativních residenčních oblastech vnějšího města a zázemí musela místní samospráva převzít iniciativu, chtěla-li svým obyvatelům zajistit populární možnost nákupu čerstvých potravin. V některých případech iniciativu převzali místní občané (individuálně či jako občanská sdružení).

Tabulka č. 9: Pořadatelská struktura farmářských trhů v pražském metropolitním areálu (2011)

pořadatel	centrum	vnitřní město	vnější město	zázemí	celkem
občanské sdružení	1	5	2	7	16
podnikatel	1	6	9	4	20
samospráva	0	0	0	3	3
chybí data	0	0	0	3	3
celkem	2	11	11	17	41

Zdroj: Vlastní zpracování na základě výsledků mého výzkumu.

Výsledná typologie farmářských trhů v PMA

Výsledná typologie farmářských trhů v PMA založená na jejich „časoprostorovém profilu“ a typu pořadatele nesestávala z vyčerpávajících a navzájem exkluzivních kategorií, ale refletovala hlavní trendy. Velké trhy se častěji konaaly v sobotu, ve vnitřním městě, jednou týdně, v zázemí pak

⁹³ Zdroj <http://www.nasdvur.cz/>, dosaženo 3. 2. 2014

v některých případech jednou za dva týdny. Malé trhy se konaly spíše ve všední dny, a v zázemí Prahy. V zázemí se trhy konaly výhradně ve veřejném prostoru, ve vnitřním a vnějším městě se objevovaly trhy pořádané na soukromých pozemcích. Zejména se jednalo o nákupní centra usilující o zvýšení své atraktivity pro nakupující (DBK Budějovická, Holešovická tržnice). Ve vnitřním městě a v zázemí pořádaly trhy nejčastěji občanská sdružení spolupracující různou měrou s obcemi. Obce ve vnitřním a zejména vnějším městě si také najímaly podnikatelské subjekty, aby pro ně trhy uspořádaly.

Typologii představuje tabulka č. 10. Vůbec nejčastějším typem farmářského trhu v PMA byl velký sobotní trh pořádaný ve veřejném prostoru ve vnitřním městě (5 trhů) a v zázemí (6 trhů). Následoval malý trh, pořádaný ve všední den ve veřejném prostoru v zázemí Prahy (8 trhů). Trhy pořádané na pozemcích nákupních center (7) se konaly ve všední dny i o víkendu, byly většinou spíše menší. Ve veřejném prostoru vnitřního a vnějšího města se také ve všední dny konalo 6 relativně velkých trhů, pořádaných podnikatelskými subjekty. Tři obce v zázemí pořádaly farmářské trhy vlastními silami. Další sedm trhů nebylo možné zařadit do žádné z těchto kategorií.

Tabulka č. 10: Typologie farmářských trhů v pražském metropolitním areálu (2011)

Typ farmářského trhu	Počet trhů
Velký sobotní trh pořádaný občanským sdružením ve veřejném prostoru ve vnitřním městě či v zázemí Prahy ⁹⁴	11 (5+6)
Spíše menší trh pořádaný ve všední den ve veřejném prostoru v zázemí Prahy ⁹⁵	8
Spíše menší trh pořádaný nákupním centrem na vlastním pozemku ve vnějším či vnitřním městě (všední den i víkend)	7
Spíše větší trh pořádaný podnikatelským subjektem ve všední den ve veřejném prostoru ve vnitřním či vnějším městě	6
Spíše menší trh pořádaný obcí ve všední dny v zázemí Prahy	3
Ostatní typy	6

Zdroj: Vlastní zpracování na základě výsledků mého výzkumu. Pozn.: N = 41 neboť u tří trhů (Jesenice, Klecany, Úvaly) chybí údaj o velikosti trhu, ale současně se čtyři trhy konají častěji než jednou týdně (Jiřák, Kubáň, Náměstí Republiky, Náplavka).

Shrnutí

Obsahem této kapitoly bylo představení boomu farmářských trhů v PMA na základě výsledků výzkumu jejich praxe. Popsala jsem počátky a vývoj fenoménu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu v roce 2010, klíčové aktéry a události tohoto vývoje. Pořadatelé farmářských trhů tvoří diferencovanou skupinu v níž jsou vedle občanských sdružení zastoupeny také komerční subjekty či obce. Ačkoli iniciativa byla na straně městských spotřebitelů, důležitá byla politická podpora farmářských trhů ze strany místních samospráv. Zejména mimo Prahu pak měla zásadní vliv dotace Ministerstva životního prostředí. Aktivity Ministerstva zemědělství (zejména Kodex), stejně jako další snahy o institucionalizaci farmářských trhů (Asociace) měly naopak malý ohlas. Klíčový význam politické podpory spolu s nekonceptní podporou „shora“ a nezájmem pořadatelů o sjednocující iniciativy patří mezi významné rysy vývoje českých farmářských trhů. Obraz farmářských trhů bude v následující kapitole doplněn o pořadatelský diskurz, umožňující hlubší vhled do problematiky a porozumění výše zmiňovaným specifikům a paradoxům. Společně s kapitolou

⁹⁴ Rozdíly v periodicitě viz předchozí odstavec.

⁹⁵ Pořadatelská struktura je různorodá.

věnovanou širšímu kontextu zkoumaného fenoménu, slouží jako úvod pro analýzu diskurzu farmářských trhů v PMA, který tito aktéři v čele s pořadateli produkují.

6. Proměny konceptu II: Pořadatelský diskurz farmářských trhů

Předchozí kapitola se zabývala především praxí farmářských trhů v Praze, identifikací klíčových aktérů a vlivem jejich aktivit na vývoj fenoménu. Pro dosažení cílů mé dizertace – formulaci adekvátní interpretace fenoménu farmářských trhů v PMA a zhodnocení relevance stávajících akademických konceptualizací APS, případně navržení jejich revize – však toto poznání nestačí. Jestliže chci porozumět fenoménu farmářských trhů v PMA, analýzu jeho vývoje je nutné doplnit o jeho nepozorovatelné aspekty jakými jsou motivace a cíle klíčových aktérů či jejich reflexe problémů a přínosů farmářských trhů. Za tímto účelem analyzuji diskurz pořadatelů farmářských trhů v PMA. Proč právě pořadatelský diskurz? Pořadatelé produkují realitu i diskurz farmářských trhů. Jsou těmi, kdo stojí u zrodu fenoménu. Jsou v kontaktu jak s farmáři, tak se spotřebiteli a představiteli obcí. Pořadatelé představují bohatý zdroj poznání o farmářských trzích a proto jsou rozhovory s nimi těžištěm a současně výchozím bodem mé výzkumné metodologie (její detailní zdůvodnění se nachází v kapitole č. 3.3).

Motivace pořadatelů farmářských trhů v PMA a cíle, kterých chtějí dosáhnout, jsou představeny a analyzovány v první části kapitoly. Obsahem druhé části je zmapování zdrojů jejich inspirace pro pořádání farmářských trhů. Ve třetí části kapitoly se zabývám diskurzem přínosů a problémů farmářských trhů v PMA. Nejdříve představuji pořadatelský diskurz přínosů a problémů farmářských trhů v PMA, který je poté doplněn o diskurz dalších klíčových aktérů (představitelé obcí, ministerstev, neziskových organizací), vybraných na základě rozhovorů s pořadateli. Následuje analýza relevance hlavních debat odborné literatury zabývající se APS v případě farmářských trhů v PMA. Jedná se především o témata sociální exkluzivity, lokalismu a konvencionalizace APS. V závěru se pak zaměřuji na dvě specifická témata pořadatelského diskurzu (tzv. farmářský paradox a nezáměr pořadatelů o institucionalizaci). Tato témata lze v případě farmářských trhů v PMA považovat za zásadní, avšak v odborné literatuře zabývající se APS jim dosud nebyla věnována odpovídající pozornost.

Moje poznatky jsou konfrontovány s výsledky výzkumu mých kolegů a studentů z katedry sociální geografie a regionálního rozvoje PŘF UK v Praze, kteří se zabývali spotřebiteli (Jarolímková 2013, Spilková a kol. 2013) a farmáři (Procházková 2012, Syrovátková a kol. 2014). Obě tyto skupiny však považuji za dosud nedostatečně prozkoumané. V případě spotřebitelů jsou dostupné pouze výsledky dotazníkových šetření (Jarolímková 2013, Spilková a kol. 2013), chybí hlubší porozumění na základě kvalitativního výzkumu. Výzkum výrobců je omezený na a) kvalitativní analýzu prostřednictvím rozhovorů s prodejci na trzích, která není zasazena do širšího kontextu analýzy českého zemědělství (Procházková 2012) a b) analýzu stavu zemědělství na základě statistických dat (Syrovátková a kol. 2014).

Pořadatelský diskurz motivací, cílů, přínosů a problémů farmářských trhů podrobím kritické analýze na základě konfrontace s výsledky pozorování, s daty o struktuře českého zemědělství a se závěry jiných výzkumů za účelem základního zhodnocení fenoménu farmářských trhů z pohledu jejich

ekonomických, sociálních a ekologických přínosů. Tato část analýzy přináší implikace pro prakticky orientovanou diskuzi o dalším rozvoji a veřejné podpoře farmářských trhů i pro zhodnocení relevance stávajících akademických konceptualizací APS.

6.1. Motivace a cíle pořadatelů farmářských trhů v pražském metropolitním areálu

V předchozí části jsem již dokumentovala různorodost pořadatelů farmářských trhů v PMA. Vedle občanských sdružení a obcí jsou mezi nimi podnikatelé, pořádající trhy jak na objednávku obcí, tak jako součást vlastních obchodních strategií. V době realizace rozhovorů se navíc jednotliví pořadatelé lišili svými zkušenostmi. Někteří již organizovali trhy druhý rok, jiní teprve začínali. Navzdory těmto rozdílům lze vysledovat určité opakující se odpovědi a témata. Podívejme se nejprve na pořadatelský diskurz farmářských trhů kvantitativně.

Aplikace dvou úrovní kódování na výpovědi pořadatelů o jejich motivacích a cílech umožnila identifikovat dvě hlavní témata jejich diskurzu farmářských trhů (tabulka č. 11). Nejvíce (sedmáct z dvaceti) pořadatelů zdůvodňovalo svou iniciativu zájmem o zlepšení dostupnosti kvalitních potravin pro spotřebitele. Respondenti často uváděli osobní zájem o kvalitu potravin, současně však farmářské trhy chápali jako způsob, jak kvalitní potraviny zpřístupnit ostatním spotřebitelům. Druhým nejčastěji uváděným důvodem pro pořádání farmářských trhů byla podpora malých farmářů či obecně malovýrobců (12 pořadatelů). Se značným bodovým odstupem následovalo třetí nejčastější téma – obnova sociálních vztahů, posilování komunity, osobní kontakt mezi účastníky trhu (6 pořadatelů). Čtyři pořadatelé uvedli, že byli motivováni poptávkou obyvatel, tři hovořili o zájmu o spotřebu místních potravin, respektive o hnutí Slow Food. Poněkud překvapivě pouze tři pořadatelé uvedli mezi svými motivy či předpokládanými přínosy farmářských trhů oživení veřejného prostoru. V odpovědích pořadatelů nechyběly ani pragmatické důvody. Šest pořadatelů zdůvodnilo svou iniciativu přínosy pro propagaci či rozvoj dalších aktivit, přičemž se jednalo jak o nákupní centra, tak o neziskové organizace, začínající podnikatele či obec.

Tabulka č. 11: Motivace pořadatelů pro uspořádání farmářských trhů v pražském metropolitním areálu (2011)

Pořadí	Motivace pro pořádání farmářských trhů	Počet pořadatelů
1	přístup ke kvalitním potravinám	17
2	podpora malých farmářů/výrobců	12
3	obnova sociálních vztahů, komunity	6
3	marketingové cíle	6
5	poptávka obyvatel	4
6	místní potraviny, Slow Food	3
6	oživení veřejného prostoru	3

Zdroj: Vlastní zpracování na základě výsledků mého výzkumu. Pozn.: N = 20 pořadatelů, každý uvedl více než jeden důvod pro pořádání farmářských trhů. V tabulce jsou uvedena pouze témata, zmiňovaná více než jedním pořadatelem. Aby byl výčet pořadatelů uvedených témat kompletní, je třeba doplnit ještě zájem o zdravý životní styl, o ekologii, touhu navázat na tradice a poptávku ze strany zadavatele.

Struktura výpovědí o motivacích odpovídá typologii pořadatelů, mezi nimiž převažují městští spotřebitelé, kteří na prvním místě kladou důraz na kvalitu potravin. Relativně vysoký podíl účelových motivací (jako propagace podnikání) odráží časné zapojení komerčních subjektů do vývoje tohoto fenoménu. Vztahem APS s konvenčním zemědělsko-potravinovým systémem a problematikou jejich radikálnosti se podrobněji zabývám v části věnované diskurzu přínosů a problémů farmářských trhů. Nejdříve ale podrobím detailnější analýze dvě hlavní témata v rámci diskurzu motivací a cílů pořadatelů.

Motivace č. 1: Zajistit přístup ke kvalitním potravinám pro sebe a ostatní spotřebitele

Motto: A dyť je to... já nevím... je to dobrý. Když si tam koupí člověk čerstvý mlíko a sýry a maso rovnou od řezníka, tak se pak rovnou druhý den vrátí, protože mu to chutnalo. A proto to děláme. Že tam lidi přijdou s úsměvem a chválí ty potraviny (Marek Bindr, Farmářský trh Dvůr Kobyličky).

Kvalita potravin je široký pojem, zahrnující řadu aspektů – vedle těch „organoleptických“ (chuť, vůně, vzhled, textura), se uplatňují také další, nezývejme je třeba „kognitivní“ (složení, bezpečnost, způsob výroby, geografický původ a další). Proměny definice kvality jsou popisovány v odborné literatuře v souvislosti s rozvojem alternativních potravinových sítí a tzv. obratu ke kvalitě (viz kapitola č. 1.2). Nové pojetí kvality potravin zahrnuje podle Murdocha a kol. (2000) zejména přírodní (jako opak industriálního) původ a zakotvenost v místních sociálních vztazích.

Nejvíce prozkoumanou skupinou účastníků APS jsou pak z pohledu jejich diskurzu kvality potravin spotřebitelé. Při pohledu na výsledky výzkumů spotřebitelů využívajících APS v různých geografických kontextech se zdá, že obecně je pro ně zejména důležitá čerstvost a výživnost potravin (Carey a kol. 2011, Feagan a Morris 2009, Spilková a kol. 2013, Zepeda 2009). Geografická diferenciací se projevuje spíše v případě „kognitivních“ témat – tedy zda převažuje důraz na environmentální, sociální či ekonomické aspekty APS. Tato témata jsou však obvykle sekundární (Carey a kol. 2001, Feagan a Morris 2009, Winter 2003).

Jak chápali kvalitu potravin pořadatelé farmářských trhů v Praze, kteří jsou většinou sami spotřebiteli (viz kapitola č. 5.5)? Většinou bohužel svou definici kvality potravin přímo nespécifikovali a v rozhovorech v tomto smyslu nebyli vyzýváni. Pokud byli ve svém vyjadřování konkrétnější, většinou užívali přídavné jméno „čerstvý“, objevily se také výrazy „dobré“ a „zdravé“ jídlo nebo odkaz na znalost geografického původu potravin či jejich exkluzivitu – „něco, co v běžných kamenných prodejnách není“ (Novotný 2011). Pokud však analyzujeme celý obsah rozhovorů, získáme přesnější představu o pořadatelském diskurzu kvality potravin. Zatímco někteří pořadatelé zdůrazňovali svůj osobní zájem o tuto problematiku:

„Mám rád dobrý, zdravý věci, ale... zdravý (pochybovačně – poznámka autorky), no dobrý. Mám rád dobrou věc, ze který se udělá dobrý jídlo a to byla asi osobní potřeba mě a mých kamarádů.“ (Bindr 2011)

Karel Czaban reflektoval obecnější trend rostoucího zájmu o kvalitu potravin ve společnosti:

„Otázka potravin a jejich kvality začala být docela palčivá záležitost, hodně se o tom diskutovalo zejména na internetu a tak dále.“ (Czaban 2011)

Hlavním tématem pořadatelského diskurzu kvality potravin byla jednoznačně kritika zahraničních maloobchodních řetězců. V jejich velkoformátových prodejnách, jak ukazují marketingové průzkumy, nakupuje potraviny většina Čechů.⁹⁶ V souvislosti s kvalitou potravin v českém maloobchodě se v médiích v posledních letech opakovaně objevuje označení Česka za „popelnici Evropy“ (ČT24 2012, Henzl 2013, Holec 2012, Janeček 2013, Šindelář 2014). V roce 2013 se toto téma dokonce stalo součástí předvolební kampaně Strany zelených. Základní argument spočívá v tom, že zahraniční řetězce dovážejí do Česka potraviny nižší kvality, než jaké prodávají v západní Evropě. Také kritika ze strany pořadatelů farmářských trhů se týkala zejména nízké kvality ze zahraničí dovážených potravin nabízených v běžné maloobchodní síti:

„Řekl bych, že poslední léta vrcholí odpor obyvatelstva vůči tomu, že se sem dostává nejrůznější zboží, v rámci těch řetězců, který možná by ani neuspělo ve svých domovských zemích. Když jsou to německý řetězce, tak v Německu to zboží je trochu jiný a tak dále.“ (Czaban 2011)

„Akorát to všechno, co se dováží z Německa, ty jogurty, tam by neprošly, protože mají ty éčka, co se u nich nesmí a u nás jo.“ (Cardová 2011)

„Dneska je to hroznej konzum, jsem nespokojená, Lidl to je pro mě jak když řeknete sprostý slovo. Já si myslím, že lidi si nezasloužej jíst takový hnusný věci jenom proto, že to je levný...“ (Kaštilová 2011)

Zazněly však také komentáře upozorňující na absenci vazeb na místní ekonomiku a společnost:

„Maloobchod potravinami, to jsou řetězce často nadnárodní, který jsou spojený kartelovými dohodami, jsou to řetězce, které... jejichž přítomnost u nás je naprosto odosobněná, ti vlastníci tady vůbec nežijou a vůbec nevědí, co tady mají. Nevědí kolik těch řetězců mají, kolik prodejen, kolik zaměstnanců. Neznají nic. A když někoho neznáte, můžete k němu mít vztah? No nemůžete... Notabene je smutný, že většina těch řetězců je v cizích rukou a ne v českých, není to nějaký planý vlastenectví z mé strany, že bych držel prapor a vytetovaného lva na prsou, ale fakt je ten že vlastenectví má svůj smysl.“ (Sedláček 2011)

Na kritiku konvenčního maloobchodu s potravinami navazuje hodnocení kvalit jeho alternativy – farmářských trhů. Ty podle pořadatelů zajišťují snadný přístup k českým potravinám, které jsou čerstvé, vysoce kvalitní a díky důkladným kontrolním mechanismům bezpečnější než zahraniční. Michal Klich, pořadatel z Uhřetěvsi, zdůrazňoval čerstvost potravin na farmářském trhu:

„Proč to děláme? Protože si myslíme, že je to přínos pro lidi, že si opravdu mohou koupit tu čerstvou zeleninu. Ta je opravdu trhaná den předtím nebo ráno ještě než jedou. Že si mohou koupit maso, uzeniny čerstvé, které byly vytažené z udirny v noci. Pak jsou tady zahradníci, že

⁹⁶ Podle každoročního výzkumu spotřebního chování Incoma GfK Shopping monitor v roce 2011 (tedy v době realizace výzkumu) utratilo 44 % českých spotřebitelů největší část svých měsíčních výdajů za potraviny v hypermarketech, 18 % v supermarketech a 21 % v diskontních prodejnách. Zdroj: <http://www.mistoprodeje.cz/instore-v-mediich/tematicke-clanky/trendy-obchodu-2013-zmeny-nakupniho-chovani.html>

mají přímo od těch zahradníků ty rostliny, že to není někde ze supermarketů, hypermarketů, kde to vadne v květináčcích měsíc, že to mají i s tím balem.“ (Klich 2011)

Jiří Sedláček z o. s. Archetyp vyzdvihoval výjimečnou kvalitu českého medu, jablek, kedluben či meruněk, které se na farmářských trzích prodávají. Odvolával se na autoritu vědeckých analýz i odborníka jiného typu, zahraničního „michelinského“ šéfkuchaře⁹⁷ působícího v luxusním pražském hotelu. V rámci diskurzu specifik kvality potravin na farmářských trzích ve srovnání s maloobchodními řetězci se objevila také témata spotřeby místních potravin (Sulženko 2011, Svobodová 2011) či inspirace hnutím Slow Food (Sléha 2011).

Další přínos farmářských trhů představuje osobní kontakt s prodejcem, který je prezentován jako záruka kvality prodávaných potravin. Opakovaný přímý kontakt se spotřebitelem podle pořadatelů zavazuje prodejce na trhu k zajištění nejvyšší možné kvality zboží a služeb. Slovy Jany Cardové:

„Já jsme vám vykládala kolik těch kontrol a všechno jsme měli v pořádku. Ty lidi by neprodali něco špatného, protože vědí, že ten člověk pak nepřijde.“ (Cardová 2011)

Také sociální prostředí farmářských trhů je podle pořadatelů přirozenější a kvalitnější než v případě supermarketů. Marek Bindr ze Dvora Kobylysy hovořil o „potřebě člověka nenakupovat v obchodáku, jenom to dávat do košíku, ale pobavit se s těma lidma“ (Bindr 2011). Farmářské trhy jsou chápány jako kultivovanější, zdravější nákupní prostředí než supermarkety:

„A protože v rámci svých idealistických představ o tom, co všechno by ten trh mohl provést – já nic nemám proti supermarketům, je to jeden typ prodeje, ale že tam ty lidi jezdili jednu dobu trávit celý den, rodiny... že by bylo po všech stránkách příjemnější, kdyby to trávili alespoň venku, pod širou oblohou.“ (Czaban 2011)

Vidíme tedy, že pořadatelé v případě potravin z maloobchodních řetězců kritizovali jejich čerstvost, zahraniční původ, složení i způsob prodeje. Jana Cardová (Farmářské trhy Modřany, Prosek, Galerie Butovice) hovořila o všech těchto aspektech a současně upozornila na další oblast diskurzu kvality potravin a sice rozdíly v kvalitě produktů mezi maloobchodními řetězci potravin:

„A když už dodává do Globusu! (prodejce mléčných výrobků na jejím trhu – poznámka autorky) A to on dodává jenom do Globusu. Ten Globus oni neberou tihleti výrobci jako něco špatného, protože oni tam docela dbají na to maso. Já tam občas taky jezdím nakoupit, neříkám, že se mi... já ty supermarkety fakt nemusím, ale to, co oni tam tomu zákazníkovi strčí před ty oči, to maso, to mají teda úžasný. A já to sleduju. A nemají tam tolik německých věcí a toho všeho. Není to takový jako když jdete do Billy. Nebo ten strašidelný Lidl, tam prodávaj umělej med.“ (Cardová 2011)

Také další pořadatelé rozlišují mezi maloobchodními řetězci na základě svých spotřebitelských zkušeností a připouštějí, že některé z nich nabízejí kvalitní potraviny a dokonce odebírají zboží od

⁹⁷ „Michelinský“ šéfkuchař – odkazuje na mezinárodně uznávané ocenění práce šéfkuchaře tzv. „michelinskou hvězdou“. Francouzská společnost Michelin uděluje na základě každoročního anonymního hodnocení restauracím s výbornou kuchyní jednu, dvě nebo tři hvězdy. Více viz http://en.wikipedia.org/wiki/Michelin_Guide, dosaženo 26. 2. 2014.

výrobců, kteří prodávají na jejich trzích. Osobní vztah řady z nich ke konvenčním způsobům obstarávání potravin tedy není nikterak radikální:

„Všichni gurmáni nebo všechny hospody nebo ten kdo vaří, všichni jezdí do Makra, protože tam to mají nejlepší. A dneska už se to ty lidi učí, že Kaufland má zeleninu, Globus má bourárnu masa a má nejlepší maso a má nejlepší špekáčky vůbec, 80 % masa. Takže dneska už lidi tohle pomaličku začínají vnímat. Myslím, že to je o tý osvětě. Že se lidi učí, co je dobrý. A rozhodně ne všechny markety jsou špatný, třeba ten Globus to dělá výborně.“ (Dušek 2011)

„Já to vidím spíš... pro ty lidi, že to je dobrý, pro ty prodejce. Nemyslím si, že to něco přináší těm ostatním lidem (spotřebitelům – poznámka autorky)... Protože pokud třeba půjdou do Globusu, tak si myslím, že nakoupí velice kvalitní potraviny. Třeba ten Globus, kterej si myslím, u nás v tom foodu představuje jedničku. Tesco mě nepřesvědčilo, ale ten Globus v tom mase, v tý zelenině, kterou berou, bavím se o těch českých produktech... a i ty mošty a ty šťávy... že to tam je. Jenom ten člověk podle mě to nechce hledat nebo nechce si to připustit“ (Třasák 2011).

V předchozích odstavcích jsem představila aspekty kvality potravin, které v souvislosti s farmářskými trhy zdůrazňují jejich pořadatelé. Jedná se o čerstvost a vyšší kvalitu potravin, než jakou nabízí běžná maloobchodní síť. Z pohledu analýzy diskurzu je ale neméně zajímavé, která témata se v něm neobjevují, tedy které aspekty kvality potravin pořadatelé farmářských trhů nezmiňovali. Takovým tématem je v případě farmářských trhů v PMA „přírodní charakter“ potravin, zdůrazňovaný v rámci teze o obratu ke kvalitě (Murdoch a kol. 2000). Přírodní charakter potravin je výsledkem jistého způsobu jejich produkce bez užití pesticidů, herbicidů, umělých hnojiv, genového inženýrství či třeba antibiotik v případě živočišné výroby. O takové potraviny usiluje ekologické zemědělství. Jeho produkty jsou, v případě že získají oficiální certifikát, označovány jako biopotraviny.

Angloamerická odborná literatura chápe rostoucí spotřebu biopotravin a farmářské trhy jako součást jednoho trendu obratu ke kvalitě ve spotřebě potravin. Biopotraviny jsou, jak jsem se osobně přesvědčila na Pike Place Market v Seattlu či Borough Market v Londýně, typickou součástí sortimentu na farmářských trzích a tržištích v USA či Spojeném království. V pražském metropolitním areálu je však situace odlišná. Během pozorování jsem zjistila, že biopotraviny se na farmářských trzích objevují spíše výjimečně, většina pořadatelů toto téma v rozhovorech vůbec nezmiňovala. Pokud někteří o biopotravínách hovořili, pak spíše s jistou mírou despektu. Za specifikum farmářského trhu považovali především zkrácení cesty potravin od výrobce ke spotřebiteli:

„Ani se nesnažíme tady... jakože bio, hrát na tuhle notu, jakože ‚no, je to biozelenina‘ nebo takovýhle, myslím si, že to je jenom tahání peněz z lidí. Vyloženě by to mělo být jenom z farmy na stůl, to je celý.“ (Dušek 2011)

„Jakoby trh měl primárně prodávat něco zdravějšího než je v obchodech! To je nesmysl. My si nehrajeme na žádný biotrh, nevěšme nikomu na nos, že produkty jsou milionkrát zdravější než co si koupí v obchodě. Jde přece o to, že k nám nejede ta mrkev z Belgie nebo ze Španělska, ale je to tady lokální, nemáte tam mezistupně velkoobchodů, překupníky... To je na tom zajímavé, že si koupíte to, co tady vyrostlo a nemusíte se pinožit po nějakých marketech a kupovat věci bůhví odkud.“ (Svobodová 2011)

Jiří Sedláček z o. s. Archetyp zdůrazňoval odlišný, specificky český systém pěstování šetrný ke krajině, užívající minimální množství aditiv, prášků a postřiků – tzv. Systém integrovaného pěstování zeleniny, respektive ovoce.⁹⁸ Do systému je podle Sedláčka zapojena řada pěstitelů a produkují vysoce kvalitní zeleninu a ovoce, povědomí o tomto systému mezi spotřebiteli je však omezené. Ovšem ani znalosti pořadatelů nemusí být ve všech ohledech dostatečné, jako v případě Karla Czabana (Farmářský trh Karlín), který odmítá biopotraviny s tím, že nyní se důraz klade spíše na „organic“ což je ovšem anglické synonymum pro potraviny vypěstované v režimu ekologického zemědělství:

„My tady vlastně nedeklarujeme nějaký bio zboží s výjimkou asi dvou nebo tří stánků, což jsou nějaký ty kozí sýry a pak takový ty luštěniny, tak to bio je, prokazatelně. Nebo ty medy, když přijedou. Ale my to tak úplně nezdůrazňujeme, protože ono už ani ve světě se to tolik nezdůrazňuje, ono už je to dneska spíš organic, teda jako že to je přírodního původu, že tam není chemie. Já nevím, jak bych to měl zjistit, bych musel nechat dělat rozbory.“ (Czaban 2011)

Spotřeba biopotravin je v očích některých pořadatelů doménou vyšších příjmových skupin (Benešová 2011, Cardová 2011) nebo jakýchsi extrémistů – Jan Štíhel z Holešovické tržnice hovořil o „biofundamentalistech“, Karel Czaban z Karlínského farmářského trhu o „fanatických biolidech“. V Praze v době realizace výzkumu probíhal jeden bio farmářský trh, v Toulcově dvoře. Pořádalo jej Středisko ekologické výchovy hl. m. Prahy ve spolupráci s PRO-BIO ligou o. s. Jan Valeška z PRO-BIO ligy v rozhovoru popsal problematický vztah ekologických zemědělců a farmářských trhů:

„Ve chvíli, kdy se tady rozjely farmářské trhy, loni, předloni, tak ti ekologičtí zemědělci začali zjišťovat, že pro ně tam není úplně místo. Prostě když na trhu máte dva, pro spotřebitele téměř totožný producenty, kdy jeden má konvenční mrkev za 12 Kč a druhý biomrkev za 15, tak na tom farmářském trhu už se velmi těžko komunikuje ten rozdíl, proč tenhle ji má za 12 a tenhle za 15, když jsou to oba farmáři, lokální, bezvadný, malý environmentální dopad z hlediska dopravy a tak dále. Když jsme tohleto s farmáři probírali po nějaké dva, tři měsíce, tak jsme dospěli k názoru, že by možná stálo za to vytvořit prostor, který by dával šanci ekologickým zemědělcům prodávat bez konkurence konvence, který oni nejsou schopni odolávat.“ (Valeška 2011)

Současně Jan Valeška zdůrazňoval fakt, že ekologicky hospodařících zelinářů je v Česku velmi málo a většinou svoji produkci bez problémů prodají prostřednictvím dalších APS jako je prodej ze dvora či bedýnkový systém. Podpora výrobců – druhé hlavní téma pořadatelského diskurzu farmářských trhů – se tedy v případě ekozemědělců příliš neuplatní. Že se jedná o problematický aspekt farmářských trhů také v případě konvenčně hospodařících zemědělců demonstrují dále v kapitole 6.4.

⁹⁸ Integrovaný systém produkce zeleniny je označení přístupu k pěstování, který produkuje zeleninu vysoké kvality, dává přednost ekologicky přijatelným metodám a minimalizuje vstupy agrochemikálií s nežádoucími vedlejšími účinky. Řadí se mezi konvenční a organickou produkci plodin, prosazuje snížení rizika přehnojování půdy a racionálnější využívání živin (Svaz pro integrovaný systém pěstování zeleniny, dostupné na: <http://www.zelinarska-unie.cz/Default.aspx?tabid=74>, dosaženo 26. 2. 2014). V Česku působí také Svaz pro integrované systémy pěstování ovoce, dostupné na: <http://www.ovocnarska-unie.cz/sispo/>, dosaženo 26. 2. 2014.

Motivace č. 2: Podpořit malovýrobce (schopné vyprodukovat dostatečně kvalitní potraviny)

Motto: „O tom to přeci má být, podpora drobných prodejců, malovýrobců, malopěstitelů... Nejdůležitější je kvalita a čerstvost. Pokud to malý prodejce bude mít špatný, tak už ho nevezmu“ (Hana Kaštilová, Farmářské trhy Pankrác a Anděl 2011).

Druhou nejčastěji uváděnou motivací pořadatelů byla podpora českých farmářů a obecně malovýrobců, kteří mají problémy s odbytem své produkce. Po farmářských trzích se podle Jana Valešky „dlouho volalo“ mimo jiné proto, že představují distribuční kanál pro pěstitele, alternativu k dominantním výkupům. Pokud zemědělec dodává jednomu velkému odběrateli, vystavuje se podle Valešky velkému riziku, neboť se na něm stává závislým (Valeška 2011). Jiří Sedláček z o. s. Archetyp spojuje problémy malovýrobců s přístupem na trh specificky s působením zahraničních maloobchodních řetězců a s jejich mocenskou převahou nad výrobcí:

„Je to (farmářské trhy – poznámka autorky) nesporně významná alternativa vůči nakupování v konvenčních řetězcích. Máme možnost nakoupit si něco jiného někde jinde. Mimochodem zboží, které ten řetězec nepřijme. Nepřijme ho z důvodu, že kvantitativně neodpovídá jejich požadavkům. Neboli když tam někdo přijde: ‚Mám jablka tamhle ze Středohoří.‘ ‚Máte jich kolik – dvě tuny? To je málo, potřebujeme dvacet tun.‘ A tak dále. Další věc je cena. ‚Ano, koupíme od vás ty jablka za 6 korun kilo‘ – to ani nevypěstuju za to. Takže vlastně ten cenovej diktát toho řetězce nebo obchodníka. Ta jistá, do značné míry povýšená autokracie, ten diktát tý moci. Hodně prodejen, velký množství odbytu a velké obrát. ‚Prodejte nám ty jablka levně, my vám jich hodně prodáme.‘ Ale v závorce: my z toho budeme mít nejvíc a vy nic. Nebo vy málo.“ (Sedláček 2011)

Také Miroslav Dušek, pořadatel trhů na „Kulaťáku“ zdůrazňuje negativní roli supermarketů v marginalizaci malých českých zemědělců:

„Ale ten nápad, protože jsme samozřejmě jezdili po světě s kolegou a tak dále, co se týče podpory vlastně těch drobných farmářů a tak dále a byl po tom obrovské hlad. Vlastně všechny ty trhy zmizely, tady žádný nebyly, ty co předtím byly, tak se převálcovaly nebo ty lidi začali chodit do supermarketů. Vlastně ten boom supermarketů úplně převálcoval ty malé farmáře.“ (Dušek 2011)

Jedná o klasický argument akademického diskurzu APS (viz kapitola č. 1.3). V českých podmínkách je však tato interpretace značně zjednodušující. Malé zemědělce velmi efektivně zlikvidovala již socialistická kolektivizace v 50. letech 20. století, po níž většinu českého zemědělství představovala družstva a státní statky. Po roce 1989 se v důsledku restitucí a privatizace velikostně-vlastnická struktura zemědělských podniků proměnila. Přesto však rodinné farmy na rozdíl od řady západoevropských i některých postsocialistických zemí nepředstavují příliš rozšířený typ podniku (Bičík a Jančák 2005, Jančák a Götz 1997, více viz kapitola č. 4.3). Možná i tato skutečnost zajistila malým farmářům specifický status v době, kde se objevily farmářské trhy byla s farmáři spojena jistá

prestiž a obdiv ze strany městských spotřebitelů. Pořadatelé farmářských trhů opakovaně odkazovali na znalost těžké situace zemědělců, ale také na svůj osobní vztah k hospodaření a půdě:

„Pohybují se mezi zelinářema třeba na tom Litoměřicku a vím, že problém byl s produkcí. Oni dokázali něco vyprodukovat, odvezli to do sběrný a sběrna to nedokázala prodat protože se sem dovezlo něco levnějšího... Bylo tu jiný zboží a sběrna mu to vrátila zpátky, už nám to sem nevoz. A on to mohl zaorat leda. Člověk když ty lidi zná trošičku nějakou dobu, tak se jim jakoby snaží pomoci. Samozřejmě pomůže taky sobě, protože vždycky něco potřebuje vydělat, ale z tohoto důvodu. Bylo vidět, jaký je to trápení, prodávalo se v tržnici na Pankráci, tu zrušili a lidi už z toho byli zoufalí. Takže tlak těch lidí, co prodávají a pěstují.“ (Řežábek 2011)

„Pocházím z venkova, tak zdůrazňuji, že jsem chtěla podpořit ty, co něco dělají. Protože mi připadá, že to pěstování tady už umírá na úbytě – nevím, jestli to (farmářské trhy – poznámka autorky) tomu trošku pomůže nebo ho to zachrání... A mě to přišlo děsně líto, protože vím jak se těžko dobývají tyhle věci, jak se těžko pěstuje, získává a přišlo mi to strašně líto. A pak taky už jsem si chtěla koupit něco českýho, domácího a to nějak nešlo. A to mi přišlo nějak absurdní, tak jsem si říkala, že s tím nějak budu bojovat.“ (Benešová 2011)

„Máme známý zemědělece. Můj děda byl třeba zemědělece, jako kulak. Já vlastně pocházím ze zemědělský rodiny, ale nikdy jsem se tomu nevěnoval, ale vím, že třeba můj strejda... mají to strašně těžký. Musí to bejt záliba, jinak to dělat nebudou. Všichni jsou v kancelářích a dělaj obchod a nakonec stejně zemřeme na to, že nebudeme mít dostatek potravin (smích). Takže je dobrý podporovat taky tyhle lidi si myslím... budu tady primárně podporovat rodinný, místní, rodinný, od toho prvovýrobce. Když se mi ozve firma, nevím, s malovýrobou a ozve se mi samotnej řezník, tak zavolám tomu řezníkovi a chci ho tam.“ (Bindr 2011)

Ve výpovědích pořadatelů se objevuje důraz na schopnost zemědělců vyrobit potraviny, na tvrdý charakter této práce („dokážou vyprodukovat“, „vím jak se těžko dobývají tyhle věci, jak se těžko pěstuje, získává“, „mají to strašně těžký“). Pozitivní hodnocení práce malých zemědělců je v souladu s výsledky dalších výzkumů. Podle Centra pro výzkum veřejného mínění (CVVM SOÚ AV ČR) patřila soukromým zemědělcům v roce 2013 sedmá příčka v žebříčku řadícím vybraná povolání podle společenské prestiže. Od roku 2004 si polepšili o tři pozice (CVVM 2013). Podle průzkumu agentury STEM/MARK bylo farmaření/péče o zvířata a přírodu spolu s provozem vlastní hospody nejčastěji zmiňovaným ideálním povoláním ekonomicky aktivních Čechů (E15 2013).

Respekt či obdiv městských spotřebitelů vůči práci farmářů však může v případě značné „vzdálenosti“ a vzájemné neznalosti obou skupin vést k naivní idealizaci a romantizaci. Farmář se pak stává fetišem, zakrývajícím další souvislosti produkce a distribuce potravin. Autoři zabývající se APS upozorňovali na vznik nových fetišů jako jsou místní, přírodní, férové a biopotraviny, idealizovaný venkov či rodinné farmy, které zakrývají nespravedlnosti ve výrobě i spotřebě potravin (Allen a kol. 2003, Bryan a Goodman 2004, Castree 2004, Guthman 2004, Hartwick 2000). Na základě seznámení se s tématy pořadatelského diskurzu farmářských trhů a vzhledem ke specifické zkušenosti s likvidací soukromého podnikání v socialistickém období (a jeho více než rehabilitace v rámci neoliberalizace po roce 1989) se domnívám, že v českých podmínkách se riziko fetišizace v rámci APS týká zejména

právě „farmářů“ či „farmářských“ potravin. Jak k tématu podpory malých farmářů přistupují pořadatelé farmářských trhů v PMA?

Řežábek (2011) s odkazem na seminář uspořádaný Archetypem v roce 2010 zdůrazňoval, že podpora místního zemědělství byla oficiálním hlavním cílem iniciativy farmářských trhů. Podpora zemědělské malovýroby je ale v případě pražských farmářských trhů někdy slučována s podporou drobného podnikání obecně. Tento pohled ilustruje odpověď Hany Kaštilové, pořadatelky trhů na Pankráci a Andělu, na otázku proč farmářské trhy pořádá:

„Chci dát šanci malým firmám, ideálně českým, ale zase... kluk, co má rodinu ve Francii, farmaří a vyrábějí tam klobásy, já mu příležitost dám, protože si myslím, že to sem také patří. Pán co vozí bio zeleninu ze Slovenska, dneska nově afrika biltong, africká receptura, maso české, vyrábí se to v Česku. Ubrusy, za to jsem často kritizovaná... Proč ne? Paní si nakoupí pěkný kvalitní látky, doma je ušije na míru, přijdou lidi, jsou spokojení, kupují je, je to kvalitní práce, tak proč jí nedat tu příležitost? Paní, co ručně háčkuje čepičky, šije kapsáře, hračky... Dělá to všechno sama, proč ne? Mám zkušenost z rodiny, že malovýrobci mají problém dostat se do obchodní sítě... O tom to přeci má být, podpora drobných prodejců, malovýrobců, malopěstitelů...“ (Kaštilová 2011)

Na jiném místě v rozhovoru s Hanou Kaštilovou je nicméně zřejmé, že její podpora malých výrobců má své meze a ty jsou dány kvalitou jejich výrobků:

„Loni mě zdrbli, že tady bylo Nowaco s devítimilionovým obratem... Mě zajímá, že měli čerstvou rybu, za nižší ceny než v řetězcích, vím, že když to neprodají, prodají jinak... radši vezmu velkou firmu, která vím, že když to neprodá tady, má další odbyt a za týden bude mít zase čerstvé zboží. Nejdůležitější je kvalita a čerstvost... Pokud to malý prodejce bude mít špatný, tak už ho nevezmu.“ (Kaštilová 2011)

Miroslav Dušek upozornil v rozhovoru na další aspekty podpory malých výrobců a sice jejich geografický původ. V rámci zdůvodnění přítomnosti zahraničních produktů na trzích argumentoval jejich kvalitou a zájmy spotřebitelů. Tento argument byl podpořen také odkazem na uplatnění stejných principů na trzích na Západě:

„Myšlenka samozřejmě byla podpora těch našich farmářů jo, to je důležitý, ale nechtěli jsme to udělat jako ‘Jé, tady jsou jenom ty naše věci, jenom my to umíme takhle dělat a jenom prostě český farmáři jsou dobrý.’ To jsme určitě nechtěli. A nechceme zase z toho dělat nějaký jarmark, ale určitě by ty lidi měli vidět, jak se to dělá venku. Jaká ta kultura prodeje je, ať jsou to třeba sýry holandský nebo italský věci, španělský nebo mořský ryby. Protože stejně to tak dopadne, ty lidi to chtějí, ty lidi to baví, zajímá... Takže určitě si myslím, že tu zahraniční účast chceme do budoucna dělat. Taky abychom se odlišili od těch ostatních trhů. A ono to tak i dopadne. Jestli jste byla v Anglii na Borough Market⁹⁹ nebo nějakých trzích, tak ty lidi asi úplně nezajímá, jestli je to holandský sýr nebo švýcarský, chtějí si koupit ten dobrý sýr.“ (Dušek 2011)

⁹⁹ Borough Market v Londýně je podobně jako Mercado Central ve Valencii či Vásárscarnok v Budapešti, velká krytá městská tržnice, kde se vedle čerstvého ovoce a zeleniny prodávají také další potraviny, regionální, národní i zahraniční speciality.

Také další zavedení pořadatelé z řad občanských sdružení jako Karel Czaban či Jiří Sedláček podmiňují svou podporu malých českých producentů kvalitou jejich výrobků. Karel Czaban v rozhovoru uvedl:

„Já si myslím, že naopak v rámci hájení těch drobných zemědělců zapomínáme, že bychom je měli taky ostře kritizovat za kvalitu. A tohle (konfrontace s produkty farmářů ze zahraničí – poznámka autorky) je jeden ze způsobů. Oni si to jdou prohlídnout, najednou zjistí, že ten kozí sýr z Francie nebo Itálie je trochu o něčem jiném, protože ta tradice tam je 500 let a nedělají to nějaký velký podniky, ale soukromí zemědělci jako oni.“ (Czaban 2011)

Opakovaně zaznívaly také stížnosti na nedostatečné schopnosti a dovednosti farmářů v oblasti prodeje, marketingu a propagace jejich zboží:

„Ta kultura ze začátku byla šílená, doopravdy to neuměli. Umělo to pár pekařů nebo řezníků, který měli nějaký krámy a tu kulturu toho prodeje nějakou měli, ale vesměs ty farmáři to nějak neuměli a to co vidíte dneska, tak to už je nějaký výsledek během toho roku. Učí se to, učí se nabízet, učí se nějak ty svoje produkty umět prodat.“ (Dušek 2011)

„To jsou takový malý marketingový triky, který oni (farmáři na trzích v zahraničí – poznámka autorky) dělají běžně a tady to je velkej objev. Narovnájí do pyramidy rajčata, trvá to o 5 minut dýl a vypadá to tisíckrát líp, atakdále. To si myslím, že se ti naši vrtáci budou muset ještě učit. Protože pro ně je gigantický výkon, že to vypěstujou. To chápu, to je velká věc. Ale pak že to teda naházej do auta nějakýho polorozpadlýho, musí se dostat do Prahy, což taky nebylo jednoduchý a pak tady ještě stát a prodávat to, to je zas další disciplína. Čili budou se muset ještě hodně učit.“ (Czaban 2011)

Významným motivem prostupujícím diskurz motivací a cílů pořadatelů farmářských trhů je kritika „supermarketů“¹⁰⁰. Supermarkety podle pořadatelů farmářských trhů škodí spotřebitelům, kterým prodávají nekvalitní dovezené potraviny i výrobcům, kterým ztěžují vstup na trh a de facto ohrožují jejich ekonomické přežití. Současně představují nákupní prostředí ochuzené o sociální kontakt, jsou symbolem pokleslé kultury nakupování a konzumní společnosti. Pochyby ohledně kvality potravin prodávaných v běžné maloobchodní síti nejsou primárně spojeny s jejich konvenčním způsobem produkce, ale s tím, že čerstvost, kvalita i bezpečnost ze zahraničí dovezených potravin je nižší než u potravin českých, koupených přímo od výrobce. Záruky vysoké kvality produktů prodávaných na farmářských trzích spatřovali pořadatelé zejména v opakovaném osobním kontaktu s výrobcem, ale také v dobrých státních mechanismech kontroly domácích potravin.

Vedle touhy zajistit spotřebitelům přístup ke kvalitním potravinám byla druhou nejčastější motivací pořadatelů farmářských trhů podpora malých zemědělců. S tímto tématem pořadatelského diskurzu jsou spojeny dva hlavní problémy. První se týká tvrzení o likvidaci malých farmářů supermarketů. Tento argument lze zpochybnit na základě historického vývoje českého zemědělství (viz rámeček č. 5). Také problém s nedostatkem farmářů, kterým se zabývám dále v části věnované specifickým tématům pořadatelského diskurzu, hovoří proti této interpretaci fenoménu farmářských trhů. Druhým problematickým aspektem je v případě tématu podpory malých farmářů či malovýrobců jeho zakotvenost v optice městského spotřebitele. Řada autorů zpochybnila schopnost městských

¹⁰⁰ Tento termín ovšem zastupuje obecně velkoformátové prodejny potravin včetně hypermarketů a diskontů.

spotřebitelů jakožto iniciátorů APS reflektovat potřeby a možnosti jiných skupin účastníků se farmářských trhů (Dupuis a Goodman 2005, Eaton 2008, Jarosz 2008, Renting 2012). Ačkoli někteří pořadatelé farmářských trhů v PMA deklarovali své vazby na venkov a zemědělství, jedná se téměř výlučně o příslušníky městské střední třídy, jimž v potravinových sítích náleží převážně spotřebitelská role. Jejich pozici v rámci zemědělsko-potravinových sítí odráží fakt, že diskurzu motivací a cílů farmářských trhů dominuje téma zajištění přístupu spotřebitelů ke kvalitním potravinám. Také další očekávané sociální přínosy farmářských trhů jako posílení místní komunity, výhody osobního kontaktu výrobců a spotřebitelů či obnova sociálních vztahů se týkají spíše obyvatel měst.

Podporu malých výrobců pořadatelé často podmiňovali právě jejich schopností nabídnout spotřebitelům dostatečně kvalitní potraviny. Pokud byla kvalita produkce malovýrobců nedostačující, byli nahrazeni velkými (Kaštilová 2011, Sedláček 2011) či zahraničními (Czaban 2011, Dušek 2011) producenty. Neboli, aby mohli využívat farmářských trhů pro odbyt svých výrobků, farmáři se (kromě požadavků státních kontrolních institucí) musí přizpůsobit také představám pořadatelů. Prodej na farmářských trzích je proto vedle nejistého odbytu, nutnosti reorganizovat si práci a učit se novým dovednostem, spojen často také se značnými investicemi do vybavení pro prodej. Můj výzkum odhalil náznaky toho, že farmáři preferují takové typy APS, kde je rozložení nároků a přínosů vůči nim příznivější než v případě farmářských trhů organizovaných „spotřebiteli pro spotřebitele“.

Nekonzistence byla významným rysem pořadatelského diskurzu farmářských trhů. Pořadatelé na jedné straně viní supermarkety z dovozu nekvalitních potravin, současně však velmi pozitivně hodnotí kvalitu potravin v některých z nich. Kladou důraz na podporu malých farmářů a výrobců potravin, ale současně si stěžují na jejich nedostatek, případně kvalitu jejich produkce. Zdá se, že farmářské trhy v PMA ve své většině nejsou plodem radikální kritiky konvenčního zemědělsko-potravinového systému, ale spíš alternativním místem pro nákup kvalitních potravin. Tento předpoklad budu testovat v dalších částech diskurzivní analýzy věnovaných diskurzu přínosů a problémů a také pohledu jednotlivých skupin aktérů.

Na rozdíl od západních APS, u jejichž zrodu podle odborné literatury stály potravinové skandály (Freidberg 2004, Goodman 2004 a 2009, Murdoch a kol. 2000, Murdoch a Miele 1999, Renting a kol. 2003), české farmářské trhy jsou, zdá se, primárně projevem defenzivního lokalismu (Winter 2003), který se v českém kontextu uplatňuje na národní úrovni. Převahu národního měřítká v diskurzu farmářských trhů lze na jedné straně přičíst kombinovanému faktoru velikosti státu a nedostatku malých farmářů, na druhé straně může být projevem ambivalentních vztahů k Západu. Ty Gille (2010) spojuje s importem západních hodnot, ideologií a způsobů jejich realizace, který nenechal postsocialistickým společnostem prostor pro formulaci vlastních cílů a způsobů jejich dosažení. Maloobchod potravinami je v Česku z velké míry v rukou nadnárodních koncernů sídlících v zemích západní Evropy (viz kapitola č. 4.1). Pocit, že Česko je „popelnicí Evropy“ a odpor vůči západním supermarketům tak lze interpretovat jako specificky postsocialistický rys diskurzu farmářských trhů. Tato část prezentace „Západu“ jako regionu, odkud se k nám na úkor českých spotřebitelů a producentů dovážejí nekvalitní potraviny je ale v případě pořadatelů farmářských trhů doplněna druhou, v níž Západ figuruje jako zdroj inspirace. Touto druhou částí diskurzu Západu se zabývá následující kapitola.

6.2. Mapování zdrojů pořadatelského diskurzu farmářských trhů

Na informaci o tom, na které problémy konvenčního zemědělsko-potravinového systému pořadatelé farmářských trhů v PMA reagovali, navazuje otázka „Jak je napadlo řešit tyto problémy právě prostřednictvím farmářských trhů?“. Následující kapitola se zabývá zdroji inspirace pořadatelů farmářských trhů v PMA a specificky jejich geografii. Hledám zde odpověď na otázku „Kde se pořadatelé farmářských trhů v PMA inspirovali?“. Za účelem odhalení zdrojů pořadatelského diskurzu rozšiřuji typologii farmářských trhů představenou v kapitole č. 5.5 rozlišením dvou skupin pořadatelů. První skupinu, „průkopníky“, představují ti, kteří se myšlenkou uspořádat farmářské trhy zaobírali již před rokem 2010, případně se pokusili o její realizaci (úspěšně i neúspěšně). Do druhé skupiny patří ti, kteří reagovali na již probíhající trend – tuto skupinu budu označovat jako „následovníky“.

Mezi průkopníky patří manželé Sedláčkovi z o. s. Archetyp spolu s Danielem Mourkem z Nadace Partnerství, skupina pořadatelů farmářských trhů na „Kulatáku“ (Pavel Šťastný, Miroslav Dušek a původně také Karel Czaban), Hana Michopulu a Klára Svobodová z farmářského trhu v Klánovicích, zakladatelé facebookové skupiny „Chceme v Praze farmářská tržiště“ z KC Zahrada (Michal Sulženko), Eva Kottková (Farmářský trh Radotín), Jana Cardová (Farmářské trhy Modřany, Prosek a Galerie Butovice) a Jaroslava Benešová (Farmářské trhy v Říčanech a Kladně). S výjimkou Kláry Svobodové, která tvrdí, že k pořádání farmářských trhů „přišla jako slepý k houslím“, všichni pořadatelé z této skupiny v rozhovorech uvedli, že ze svých cest nebo pobytu v zahraničí znali tamní potravinové trhy, kterými byli nadšeni (Bindr 2011, Czaban 2011, Dušek 2011, Kottková 2011, Sedláček 2011). Vadilo jim, že v Praze nic podobného není a snažili se situaci změnit.

Pokud specifikovali, ve kterých zemích čerpali inspiraci, jednalo se nejčastěji o západoevropské státy (obrázek č. 16) – obecně Francii, Rakousko (Naschmarkt ve Vídni), dále Itálii (Řím), Španělsko (Mercado Central ve Valencii), Německo, Švýcarsko, Anglii (londýnské trhy, konkrétně Borough Market) a USA. V některých případech zazněly i odkazy na východní Evropu, respektive jiná česká města jako argument pro doložení abnormalnosti pražské situace:

„Naschmarkt ve Vídni, trhy ve Francii v každém městě v sobotu. A člověk když to vidí, že to funguje a pak se vrátíte sem, tak je vám divný, že to tady není. Tak to je jakoby první impuls, nějaká inspirace ze zahraničí. Potom, já jsem na jídlo prostě hrozně... Takže Cuketka (Kuciel – poznámka autorky), kterej neustále rozjížděl debaty o těch bedýnkách, to byla další vlna, která předcházela trošku ty trhy. A já jsem začal sám hledat farmáře na webu a vlastně jsem zjistil, že není možný najít skrz web někoho, že to ti farmáři neřeší. Tak to byla tahle věc, zahraniční inspirace. A je zvláštní, že na jih, na východ, na západ, na sever to je, tady to nebylo. Poláci mají trhy neuvěřitelný množství, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko, Srbsko jsou samý trhy, v Rakousku jsou trhy a tady to byl takovej ostrůvek, kde to ale evidentně asi bylo vytlačený uměle těma vyhláškama, že se muselo zrušit to místo.“ (Sulženko 2011)

Obrázek č. 16: Zdroje inspirace pořadatelů-průkopníků

Autorka fotografií: Lenka Fendrychová. Pozn.: A – sobotní trh v Boulougne sur Mer, Francie (2013); B – londýnská tržnice Borough Market (2014); C – Mercado Central ve španělské Valencii (2013); D – vídeňský Naschmarkt (2010).

Ačkoli v době boomu farmářských trhů v PMA venkovní trhy se zeleninou a ovocem v některých městech Čech a zejména Moravy fungovaly,¹⁰¹ pořadatelé zmiňovali jediný domácí zdroj inspirace a sice Zelný trh (tzv. Zelňák) v Brně:

„Potom, já jsem dlouhá léta jezdil do Brna, kde funkční trh fungoval odjakživa, respektive nebyl zlikvidován v rámci nevím přesně čeho, nějakého potlačování iniciativy soukromých pěstitelů a existovala města i další, kde to fungovalo, celý léta myslím v Bratislavě, v Budapešti...“ (Czaban 2011)

„Nebo Brno, tam ten Zelňák funguje odjakživa nezměněj. A podle mě je to úplně nejkrásnější trh u nás. Je hrozně upřímněj, přirozeněj, tam skutečně jedou ti pěstitelé, ten, kdo to vytáhl z té země. A je to vidět na první pohled. Ty Moraváci to prostě uměj. Což tady na těch pražskejch máte málokdy, že někdo, kdo to vypěstoval tak to taky prodává, ty vourky, mrkve (smích)...“ (Sulženko 2011)

¹⁰¹ Nováková (2010) ve své bakalářské práci uvádí tyto tradiční zeleninové trhy a tržiště v Jihomoravském kraji – Husovice, Kyjov, Hodonín, Vyškov, Znojmo a Zelný trh v Brně. Zeleninová tržnice fungovala také například v Uherském Hradišti (vlastní pozorování), v Českých Budějovicích, Brandýse nad Labem či Litoměřicích (Appetit 7/2008).

Pořadatelé následovníci pak nejčastěji odkazovali na farmářská tržiště o. s. Archetyp (Kubáň, Jiřák, Náplavka), Farmářské trhy na Kulaťáku a Český farmářský trh Klánovice:

„Nakoplo nás to, že po Praze vzniklo dost trhů. Pan ředitel usoudil, že mají úspěch, a že by bylo dobré něco takového pro naše zákazníky udělat... Inspirovali jsme se paní... (loví v paměti – poznámka autorky) Michopulu, která tady s těmi trhy začala, přečetla jsem si s ní několik rozhovorů, její poznatky mě inspirovaly, jak se k tomu postavit.“ (Kasanová 2011)

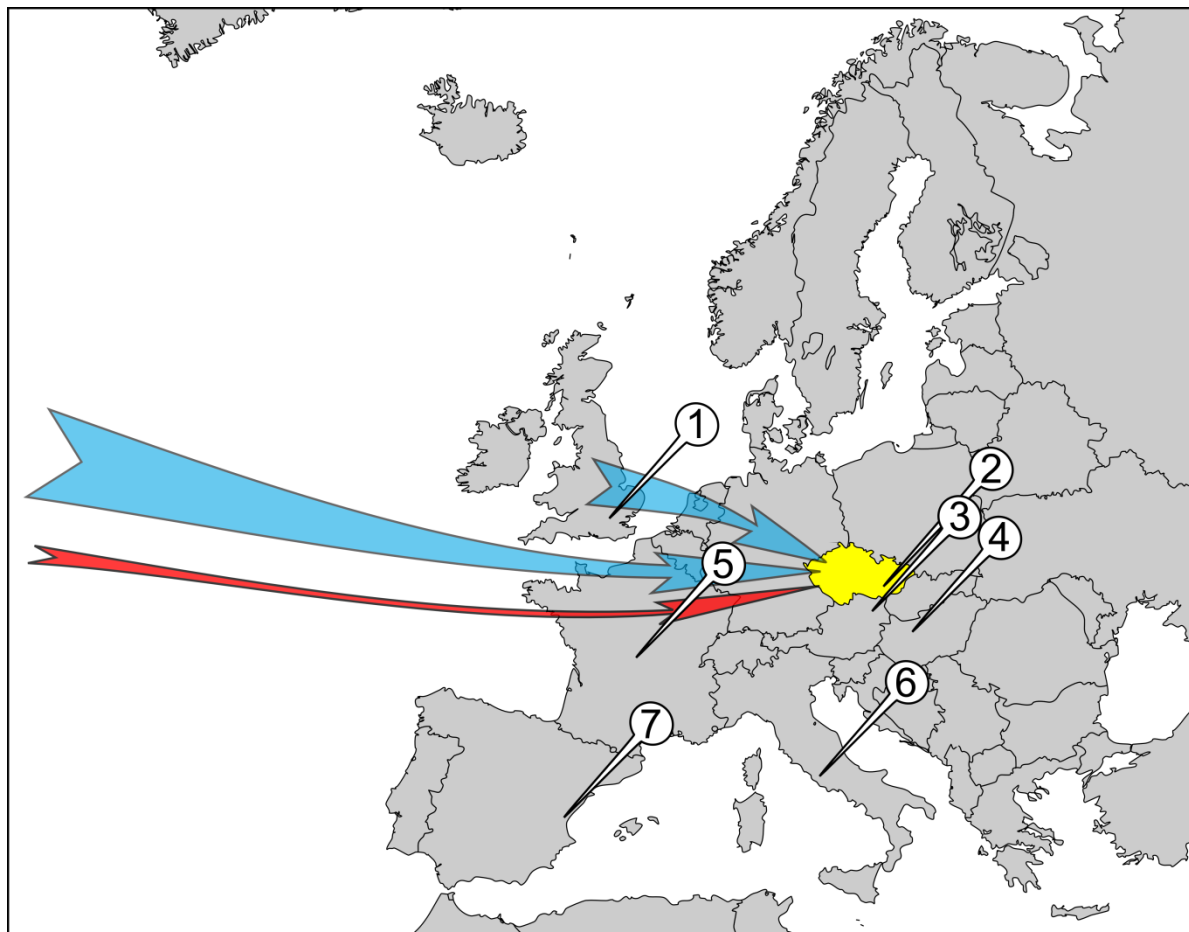
V kapitole č. 6.4 se ještě vrátím k vzájemným vztahům těchto dvou skupin pořadatelů. V tuto chvíli chci upozornit na vztah pořadatelů-průkopníků k Západu, který byl hlavním zdrojem jejich inspirace pro uspořádání farmářských trhů v PMA. „Západ“ byl však současně kritizován v souvislosti s politikou maloobchodních řetězců, dovážejících do Česka nekvalitní potraviny. Západ tedy v pořadatelském diskurzu farmářských trhů figuruje jako zdroj problémů i způsobů jejich řešení. Je však třeba zdůraznit že, ačkoli existují průniky (Německo, Spojené království), jedná se v těchto dvou případech do značné míry pokazdék o jiný „Západ“. Zahraniční maloobchodní řetězce působící v Česku pocházejí z Německa, Nizozemska a Spojeného království, tedy západní, anglosaské Evropy. V souvislosti s inspirací pro uspořádání farmářských trhů hovořili pořadatelé zejména o zemích na jihozápad od Česka (Rakousko, Švýcarsko, Francie, Itálie, Španělsko). Pořadatelé tedy nečerpali inspiraci primárně na farmářských trzích nově zakládaných ve Spojeném království či v USA (jimiž se zabývá většina odborné literatury), ale na tradičních potravinových trzích pořádaných pravidelně ve francouzských městech nebo v krytých potravinových tržnicích jako je Mercado Central ve Valencii či Borough Market v Londýně. Také postsocialistické zdroje inspirace byly tohoto typu – Zelný trh v Brně respektive tržnice Vásáracsarnok v Budapešti.

Renting a kol. (2003) rozlišili jihoevropský (zdůrazňuje kvalitu vázanou na tradiční region původu a způsob výroby) a západoevropský (orientuje se spíše na environmentální udržitelnost a welfare hospodářských zvířat) typ vývoje APS. Skutečnost, že v případě pořadatelů farmářských trhů v PMA převažuje jihoevropská inspirace, má dvě důležité implikace. Zaprvé, jihoevropský typ APS zosobňuje spíše konzervativní tradiční hodnoty. Také výsadní postavení tématu ochrany spotřebitelů a výrobců před negativními dopady působení zahraničních supermarketů napovídá, že je diskurz farmářských trhů sycen spíše defenzivními než progresivními tématy. Zadruhé, relevance stávajících akademických konceptualizací je tak zpochybněna dvojnásob: farmářské trhy v PMA zaprvé probíhají v odlišném kontextu než APS jimiž se zabývá stávající odborná literatura, a zadruhé, nejedná se jednoduše o import těchto konceptů. Angloamerický kontext, který je zdrojem většiny odborné literatury o APS, je pouze jedním dílčím zdrojem pořadatelského diskurzu farmářských trhů v PMA.

Čím to tedy je, že se v Česku prosadila terminologie novodobých angloamerických farmářských trhů? Pro porozumění tomuto paradoxu je třeba doplnit mapu zdrojů pořadatelského diskurzu farmářských trhů (obrázek č. 17) o dosud chybějící prvek. Za významné aktéry ve vývoji fenoménu farmářských trhů v PMA lze považovat koalici občanského hnutí Archetyp a Nadace Partnerství. Mezi jejich iniciativy patří uspořádání workshopu pro pořadatele farmářských trhů, Kodex farmářských trhů či Asociace farmářských trhů. Prostřednictvím jejich vazeb na americkou neziskovou organizaci Projects for Public Spaces, zabývající se zejména obnovou veřejných prostor a místní komunity ve městech, byl do vývoje fenoménu farmářských trhů v PMA a zejména do jejich institucionalizace implementován další specifický diskurz. Jedná se o diskurz zakotvený v realitě urbánních Spojených

států amerických, tedy kontextu odlišném jak od českého, tak od jihoevropského. Koalice občanského sdružení Archetyp a Nadace Partnerství tedy produkuje dominantní, do jisté míry institucionalizovaný, diskurz novodobých farmářských trhů, zakotvený v severoamerickém kontextu. Současně, pořadatelé průkopníci měli určitou vizi inspirovanou zejména tradičními jihoevropskými zeleninovými trhy a metropolitními potravinovými tržnicemi, kterou museli přizpůsobit specifickým místním podmínkám, zejména nedostatku rodinných farem a chybějící tradici malovýroby kvalitních regionálních potravin.

Obrázek č. 17: Zdroje pořadatelského diskurzu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu

Zdroj: Vlastní zpracování na základě výsledků mého výzkumu. Zdroj podkladu: "Europe countries" by Júlio Reis – Own work. Licensed under CC BY-SA 3.0 via Wikimedia Commons. Poznámka: Akademický diskurz APS má původ převážně v USA a Spojeném království (modré šipky). Červená šipka symbolizuje diskurz newyorské neziskové organizace PPS, šířený v Česku koalici Archetyp – Partnerství. Čísla označují zdroje inspirace uváděné pořadateli-průkopníky: 1 – tržnice Borough Market v Londýně, 2 – Zelný trh v Brně, 3 – Naschmarkt ve Vídni, 4 – tržnice Vásárscarnok v Budapešti, 5 – trhy ve Francii obecně, 6 – trhy v Itálii, jmenovitě v Římě, 7 – tržnice Mercado Central ve Valencii.

Pro porozumění diskurzu farmářských trhů v PMA, jeho roztříštěnosti, kontroverzím a paradoxům (viz také kapitola 6.1) bylo klíčové seznámit se s geografii jeho zdrojů. Pořadatelský diskurz a praxe farmářských trhů v PMA jsou výsledkem procesu hybridizace dvou cestujících konceptů, a) praxe tradičních jihoevropských potravinových trhů, b) diskurzu novodobých angloamerických farmářských trhů ve specifických podmínkách PMA. Komplexní geografická zakotvenost spolu s převažujícím důrazem na kvalitu potravin a se specifickou situací v českém zemědělství představují hlavní zdroj

problémů a sporných témat jako je přípustný status prodejců, adekvátní sortiment a geografický původ zboží jimiž se zabývá v části 6.4.

Jestliže pořadatelský diskurz farmářských trhů je produktem hybridizace cestujících konceptů v nových podmínkách, je třeba se ptát nakolik se výsledný koncept liší od těch původních? Nakolik je kontextově specifický? Zodpovězení těchto otázek umožňuje dále zhodnotit relevanci stávajícího akademického diskurzu APS v případě farmářských trhů v PMA. V následující kapitole porovnávám pořadatelský a akademický diskurz ekonomických, sociálních a environmentálních dopadů farmářských trhů. Zaměření na tuto specifickou oblast diskurzu současně umožňuje zhodnocení progresivity zkoumaného fenoménu, jeho potenciálu pozměnit zemědělsko-potravinový systém směrem k větší udržitelnosti a sociální spravedlnosti.

6.3. Diskurz ekonomických, sociálních a environmentálních přínosů farmářských trhů

Odborná literatura o APS, farmářské trhy nevyjímaje, s nimi spojuje řadu přínosů – environmentálních, sociálních a ekonomických, ale také některé problémy. Farmářské trhy a další krátké potravinové řetězce jsou považovány za environmentálně šetrný systém zásobování potravinami z několika důvodů. Potravinu většinou cestují na výrazně kratší vzdálenost než v případě konvenčních sítí, takže jsou minimalizovány negativní environmentální dopady dopravy. Potravinu jsou spotřebovány dříve, proto odpadá balení, skladování a různé ošetření za účelem prodloužení trvanlivosti. Poněkud implicitně se předpokládá, že hospodaření malých rodinných farem je vůči životnímu prostředí a krajině šetrnější než zemědělská velkovýroba, současně se v rámci APS často obchodují certifikované biopotravinu u nichž je tento předpoklad oficiálně zaručen. Mezi sociální přínosy jsou zahrnovány obnova vztahů výrobců a spotřebitelů a místní komunity skrze pravidelné setkávání na trhu a oživení veřejných prostor. Ekonomické přínosy jsou spatřovány na úrovni místní ekonomiky, v níž díky re-lokalizaci ekonomických aktivit zůstává více peněz. Kontroverzní je téma rozvoje venkova prostřednictvím ekonomického pozvednutí farmářů. Zastánci tohoto přínosu farmářských trhů argumentují tím, že farmáři díky trhům dosahují větších zisků, diverzifikují výrobu směrem k produktům s vyšší přidanou hodnotou a zaměstnávají více lidí (Renting a kol. 2003, van der Ploeg 2000). Kritici zpochybňují jak rozsah a význam těchto přínosů (Goodman 2004, Jarosz 2008, Marsden 1998, Winter 2003), tak jejich nedostatečné empirické potvrzení (Maye 2013). Mezi nejčastěji diskutované problémy patří sociální exkluzivita (Goodman 2009, Guthman 2003), nedostatečná reflexe potřeb jiných aktérů v zemědělsko-potravinových sítích (Ballingall a Winchester 2010, DuPuis a Goodman 2005, Freidberg 2004), zakotvení v defenzivních, konzervativních hodnotách (Holloway a Kneafsey 2000, Seyfang 2006), nereflexivní lokalismus (DuPuis a Goodman 2005) a produkce nových fetišů (Castree 2004, Guthman 2004).

V následujících dvou kapitolách se zaměřím na postavení těchto témat v diskurzu farmářských trhů v PMA a do jisté míry obecně v Česku.¹⁰² Vedle pořadatelů budou tentokrát zastoupeny také další skupiny aktérů účastnících se nějakým způsobem farmářských trhů. Vedle již zmiňovaných neziskových organizací, ministerstev a obcí to budou organizace zastupující

¹⁰² Někteří aktéři a jejich kroky překračují hranice PMA, zejména se jedná o MŽP a MZe, ale také neziskové organizace Hnutí Duha, PRO-BIO liga a Nadace Partnerství či organizace sdružující výrobce – Ovocnářská Unie a Asociace soukromých zemědělců.

výrobce a, zprostředkovaně přes studentské a vědecké práce, také zemědělci zásobující pražské farmářské trhy a spotřebitelé, kteří na nich nakupují. Budu čerpat také z debaty v rámci dvou ročníků konference věnované farmářským trhům (viz kapitola č. 3.4), kde se představitelé různých skupin aktérů setkali ke společné diskuzi.

Přínosy farmářských trhů podle jejich pořadatelů

Pořadatelé farmářských trhů v PMA, v souladu s poznatky představenými v předchozích kapitolách, vidí jejich přínosy zejména na straně spotřebitelů – 18 respondentů z 20 uvedlo mezi přínosy farmářských trhů zajištění přístupu spotřebitelů ke kvalitním, čerstvým potravinám (tabulka č. 12). Odpověď Karla Czabana je v tomto směru do jisté míry charakteristická, současně však nabízí i dílčí kritiku sociálních dopadů farmářských trhů, což nebylo mezi respondenty příliš časté, a uvozuje druhé hlavní téma pořadatelského diskurzu přínosů farmářských trhů jímž je podpora malých zemědělců:

„Základ je v tom, že trh zásobuje obyvatelstvo v daném místě kvalitnějším zbožím. Někdy i levnějším, to už se mezitím ztratilo, tenhle prvek. A další věc je, že to podporuje i ty samovýrobce, prvovýrobce, ty farmáře a tak dále a to musím říct, že v první fázi nebylo to hlavní o čem jsme uvažovali.“ (Czaban 2011)

Na druhém místě byly v odpovědích respondentů zastoupeny zejména přínosy pro malé farmáře či obecně malovýrobce jako alternativní přístup na trh či spravedlivé zisky, ale také možnost poskytnout informace o svém zboží a současně získat zpětnou vazbu od spotřebitelů (12 pořadatelů). Téměř dvě třetiny pořadatelů se shodly na tom, že prodej na farmářských trzích přináší malovýrobci výhody. Současně však toto téma bylo předmětem značné kontroverze. Řežábek hovořil o výrobcích, kteří praktikovali přímý prodej před začátkem boomu farmářských trhů a jejich dopady na své podnikání hodnotili negativně (Řežábek 2011). Někteří pořadatelé kritizovali požadavek, aby byl výrobce přítomen na trhu jako prodejce s tím, že to není možné pokud má současně vyrábět. Rozdílné názory na status prodejce na farmářských trzích jsou diskutovány v následující části věnované specifickým problémům identifikovaným v pořadatelském diskurzu.

Pořadatelé většinou nereflekovali ekonomické dopady farmářských trhů na vyšší měřítkové úrovni. Výjimku představují Sedláček, Štíhel a Dušek, kteří byli skeptičtí ohledně vlivu farmářských trhů na rozložení zisků v maloobchodě potravinami:

„Nemůže si žádný ekonom myslet, že těmi farmářskými trhy i kdyby jich bylo sebevíc a chodilo na ně dvojnásobné množství lidí, že by tím řetězce nějak utrpěly, pořád ve společnosti převládá zájem ekonomický, většina spotřebitelů hledí na cenu, nikoli na kvalitu výrobku, s tím nelze bojovat, není možné konkurovat slevovým akcím řetězců.“ (Sedláček 2011)

Sedláček současně zdůrazňoval ekonomické dopady na regionální až národní úrovni:

„Peníze zůstávají doma a víte, kdo je má, krajan, někdo blízko, kdo reinvestuje do půdy, do rozvoje rodiny, družstva... kdokoli, kdo je producentem. Peníze se nevyvázej, daně zůstávají doma, mohou se použít na opravu chodníku...“ (Sedláček 2011)

Sociální přínosy (osobní kontakt spotřebitelů s výrobcem či setkávání se sousedy v příjemném prostředí) uvedlo sedm pořadatelů. Čtyři spatřovali přínosy farmářských trhů v oživení či zkrášlení veřejných

prostor, Valeška z tohoto pohledu kritizoval trhy konané na parkovišti nákupního centra. Jak jsem již ukázala v kapitole č. 6.1, v odborné literatuře diskutované environmentální dopady nestojí ve středu zájmů pořadatelů farmářských trhů v PMA. Environmentálně šetrný způsob hospodaření pořadatelé v rozhovorech až na výjimky nezmiňovali. Certifikované biopotraviny pořadatele farmářských trhů nezajímají, případně je jejich postoj vůči nim negativní (Czaban 2011, Svobodová 2011). Ačkoliv některá témata spojená s environmentálními přínosy zmiňovali pořadatelé relativně často – zejména krátkou cestu potravin od výrobce ke spotřebiteli, ale také třeba jejich čerstvost a fakt, že nejsou ošetřovány za účelem prodloužení trvanlivosti, tyto kvality opět vztahovali k zájmům spotřebitelů.

Tabulka č. 12: Přínosy farmářských trhů podle jejich pořadatelů (2011)

Pořadí	Přínosy farmářských trhů	Počet pořadatelů
1	kvalitní a čerstvé potraviny pro spotřebitele	18
2	podpora českých malovýrobců/farmářů	12
3	obnova sociálních vztahů/komunity	7
4	oživení veřejného prostoru	4
5	peníze zůstávají v Česku	1

Zdroj: Vlastní zpracování na základě výsledků mého výzkumu.

Většina pořadatelů deklarovaných přínosů farmářských trhů se (v souladu s jejich cíli a motivacemi) týká měst a jejich obyvatel. Tedy spotřebitelů, kterým trhy přinášejí kvalitní a čerstvé potraviny. Městské veřejné prostory jsou oživeny a stávají se místem obnovy sociálních vztahů a komunity. Na zjištění, že pořadatelé spojují svoje motivy i přínosy farmářských trhů především se spotřebiteli, navazuje nutně otázka „Se kterými spotřebiteli?“ neboť jeden z hlavních argumentů kritiky APS se týká jejich sociální exkluzivity (viz kapitola č. 1.3). Problematice sociální exkluzivity farmářských trhů se podrobně věnuji v kapitole č. 6.4, v tuto chvíli chci pouze upozornit na to, že toto téma nemá v pořadatelském diskurzu farmářských trhů významnější postavení.

Další aktéři a jejich diskurz přínosů farmářských trhů

V kapitolách č. 5.2 a 5.3 jsem popsala charakter zapojení obcí a některých ministerstev a význam jejich podpory pro vývoj fenoménu farmářských trhů nejen v PMA. V čem však tyto dvě skupiny aktérů spatřují přínosy farmářských trhů, proč je podpořily? Pořadatelé z řad obcí zaměřují svou pozornost zejména na přínosy pro své obyvatele – spotřebitele, případně na posílení komunity a oživení veřejných prostor. Jejich představitelé opakovaně zmiňovali také podporu českých zemědělců a výrobců. Jedná se zejména o ekonomické a sociální dopady, environmentální přínosy zmínila v odpovědi na otázku „V čem spatřujete přínosy farmářských trhů?“ pouze místostarostka Říčana, Hana Špačková:

„Větší sepětí s venkovem, podpora místních zemědělců a podnikatelů, návrat k přírodě, podpora ekologického zemědělství, podpora upevňování zdraví občanů, zdravá výživa, zdravý životní styl...“ (Špačková 2011)

Malý význam environmentálních souvislostí fenoménu je typický pro všechny typy subjektů a oblasti diskurzu farmářských trhů. Ačkoli farmářské trhy podpořilo dotačním titulem MŽP, jejich environmentální přínosy jsou z jeho strany spíše implicitně předpokládané a nejsou například součástí hodnocení projektů (viz kapitola č. 5.3) Druhým typem přínosů, které MŽP s farmářskými trhy spojuje je podpora malého podnikání. MZe v souvislosti s vydáním Kodexu farmářských trhů ve výčtu cílů farmářských trhů uvedlo tři potenciálně environmentálně přínosné aspekty - „podporu malých výrobců“, „převážně český a regionální původ potravin“ a „přiblížení městských obyvatel zemědělské sezóně a přírodním cyklům“ (MZe 2011). Nicméně celý Kodex je také orientován spíše na spotřebitele. Jeho smysl popsal v oficiální tiskové zprávě tehdejší ministr Ivan Fuksa (ODS) takto:

„Hlavním důvodem pro vznik Kodexu je, aby zákazník na první pohled věděl, co kupuje. Objevují se kritiky na klamání zákazníků na některých farmářských trzích, proto chceme spotřebitelům dát co největší jistotu o původu a kvalitě zboží. Bylo by škoda, abychom kvůli několika vychytralcům neuchránili pozitivní fenomén trhů a nechali ho zdevalvovat.“ (Dvořáčková 2011b)

Jaký pohled na přínosy farmářských trhů mají zástupci tří neziskových organizací, které se také aktivně zapojily do rozvoje farmářských trhů (Nadace Partnerství, Hnutí Duha a PRO-BIO liga). Role Nadace Partnerství ve vývoji fenoménu farmářských trhů v PMA již byla popsána v kapitole č. 5.1. Daniel Mourek z Nadace Partnerství zdůvodnil podporu farmářských trhů osobním zájmem a oživením veřejných prostor, které v sobě podle něj skrývá i turistický potenciál. Jejich přínosy dále spatřoval zejména v ekonomické a sociální oblasti, environmentální témata byla v jeho odpovědích zastoupena spíše implicitně, zmiňoval sezónnost produkce, místní původ potravin či nabalující se ekologické iniciativy jako například kompostování (Mourek 2011).

Hnutí Duha se zabývalo farmářskými trhy v souvislosti se svými dalšími projekty v oblasti APS (bedýnky, tzv. biokluby). Jeho programový ředitel Vojtěch Kotecký uvedl, že jej zaskočila rychlost vývoje trendu. Hnutí Duha zrealizovalo pilotní projekt farmářského trhu v Ostravě, protože: „chtěli jsme ukázat, že to je věc která nemusí fungovat jen mezi pražskými kavárními intelektuály, ale i v průmyslové aglomeraci“ (Kotecký 2011). Tento trh poté Hnutí Duha předalo jiným pořadatelům. Současně vznikl návod jak založit farmářský trh, který explicitně uvádí přínosy místních a ekologicky vyprodukovaných potravin (Hnutí Duha, nedatováno).

Kotecký v rozhovoru hovořil o ekologických, ekonomických i sociálních přínosech farmářských trhů, současně však odmítl, že by za jejich boomem bylo možné vysledovat zásadní nárůst zájmu o environmentální souvislosti produkce a spotřeby potravin. Zásadní je podle něj nárůst zájmu spotřebitelů o kvalitu, jejíž definice se stále rozšiřuje a zahrnuje další témata (biopotraviny, místní potraviny, uhlíkovou stopu, Fair Trade či FSC dřevo¹⁰³). Ačkoli tento proces re-definování kvality má pozitivní environmentální dopady, zájem o témata zodpovědné spotřeby připisuje pouze malé části spotřebitelů.

¹⁰³ Zkratka FSC označuje mezinárodní organizaci Forest Stewardship Council, která prostřednictvím certifikace lesů, dřeva a dřevěných výrobků usiluje o prosazení environmentálně vhodného, sociálně přínosného a ekonomicky životaschopného lesního hospodaření.

„Možná je vypovídající, že dřív přišly bedýnky a biokluby, věc, která je pro nějakou uzounkou skupinu deseti lidí v každém městě nejprogresivnějších... a potom přijdou ty trhy, postupně se to mainstreamuje.“ (Kotecký 2011)

Přínosy farmářských trhů podle Koteckého také nezávisí na motivacích zúčastněných aktérů:

„V důsledku je to jedno, ten fenomén, který to táhne není posilování nějakého společenského pocitu odpovědnosti, ale prostě kulturní proměna z čistý kvantity na kvalitu.“ (Kotecký 2011)

Současně doporučuje zmírnit očekávání ohledně očekávaných přínosů:

„V momentě, kdy ten trh otevře příležitost pro pár prodejců, tak už tímhle pomáhá! To, že zbytek prodávajících je sporný je problém trhu jako takového (kdyby to lidi nekoupili u nich, koupili by to stejně v supermarketu) – vznikne-li příležitost pro pět místních prodejců mezi 20 pochybnýma, už to je užitečné... Zadruhé, ono to většinou není zas až tak tragický. V řadě případů nějaké podstatná část prodejců je z plus minus nějakého širšího okolí... upřímně řečeno dokud ta rajčata jsou česká a ne holandská, tak je to podstatně lepší.“ (Kotecký 2011)

PRO-BIO liga je pořadatelem farmářského trhu v Toulcově Dvoře v Praze. Jan Valeška z PRO-BIO ligy vidí přínosy farmářských trhů ve vzniku alternativního distribučního kanálu pro malé zemědělce a v oživení veřejných prostor. Zdůrazňuje krajinotvornou funkci zemědělství:

„Já teda doufám, že to je i startovací bod k proměně společnosti, aby začala vnímat toho zemědělce trochu jako jinak. Nejenom jako toho, kdo si pořád stěžuje, že má málo dotací, ale jako toho, kdo nejenom produkuje potraviny, to je samozřejmý, ale jako někoho, kdo utváří tvář té naší krajiny.“ (Valeška 2011)

Valeška jako jediný z pořadatelů kritizoval přístup Ministerstva životního prostředí k podpoře farmářských trhů:

„V tomhle pohledu mě třeba dost zklamalo MŽP, který začalo podporovat trhy nějakými penězi, a vlastně tam nedalo žádnou z těchhle podmínek. Ten trh, který ministerstvo podpoří, nemusel splňovat nic z toho, co by trh, který má být nějak sociálně a environmentálně odpovědný, měl splňovat. Explicitně to tam nikde nebylo řešeno, a to si myslím, že je problém, když MŽP podpoří věc, kde nestanoví žádný ten environmentální rozměr širší.“ (Valeška 2011)

Je zřejmé, že Valeška, jako představitel environmentálně orientované neziskové organizace, na rozdíl od většiny pořadatelů farmářských trhů v PMA vztahoval vývoj fenoménu k odbornému diskurzu APS. Nadace Partnerství, Hnutí Duha a PRO-BIO liga jsou tři neziskové organizace, které se různým způsobem aktivně zapojily do vývoje farmářských trhů v Česku. Jejich rozdílné hodnocení fenoménu odráží jejich tematické zaměření na oživení a kultivaci veřejných prostor (Nadace Partnerství), udržitelné alternativy v ekonomické, sociální a environmentální oblasti (Hnutí Duha) či environmentální dopady zemědělství (PRO-BIO liga). Jejich odpovědi podpořily mé předchozí závěry o marginálním významu environmentálních témat ve fenoménu farmářských trhů (viz kapitola č. 6.1). Důležitá je také Koteckého interpretace farmářských trhů jako mainstreamové aktivity ve srovnání s bedýnkami a biokluby, kterou podporují také výsledky výzkumu nakupujících na farmářských trzích, který v roce 2012 realizovala Jana Spilková. Ačkoli tedy Kotecký farmářské trhy za radikální

alternativu nepovažuje, hodnotí ji pozitivně jako součást širšího společenského trendu obratu ke kvalitě, který ačkoli jimi není primárně motivován, zahrnuje postupně další ekonomicky, sociálně a environmentálně progresivní témata.

Dalším typem aktérů utvářejících praxi a diskurz farmářských trhů jsou spotřebitelé. Výzkum spotřebitelů nebyl součástí mého doktorského projektu zejména proto, že jej paralelně s mým výzkumem realizovala Jana Spilková. V dotazníkovém šetření, které realizovala mezi nakupujícími na farmářských trzích na podzim 2010, uvedlo 27 % respondentů jako jeden z důvodů proč nakupují na farmářských trzích místní původ potravin a jeho pozitivní dopady na životní prostředí. Byl to druhý nejčastější důvod po „čerstvosti a chuti“ již zdůrazňovalo 68 % respondentů (Spilková a kol. 2013). Druhé dotazníkové šetření mezi nakupujícími na farmářských trzích bylo realizováno na jaře 2012 a identifikovalo „posun od hédonistických směrem k etičtějším motivacím“ (Spilková 2012). Podpora malým farmářům se umístila na prvním místě spolu s kvalitou potravin. Dotazníkové šetření, které mezi nakupujícími na vybraných pražských farmářských trzích realizovala v rámci své bakalářské práce Kamila Jarolímková přineslo obdobné výsledky – mezi nejčastější motivy pro nakupování na farmářských trzích patřily podle respondentů čerstvost a kvalita potravin a podpora lokálních (českých) produktů a producentů (Jarolímková 2013).

Výzkum spotřebitelů na farmářských trzích v Česku je málo rozsáhlý a zastoupený je zejména studentskými pracemi. V případě výrobců je situace ještě neutěšenější. Okrajově se tématem přínosů farmářských trhů pro zemědělce zabývají Spilková a Perlín (2013), kteří uvádějí, že vzhledem k velikostní a vlastnické struktuře českého zemědělství nabízejí farmářské trhy příležitost odbytu pouze pro malé procento zemědělců obhospodařujících třetinu zemědělské půdy. Jedinou mně známou prací zabývající se přínosy farmářských trhů pro zúčastněné farmáře je bakalářská práce Aleny Procházkové, kterou jsem vedla jako školitelka (Procházková 2012). Procházková realizovala 25 strukturovaných rozhovorů s prodejci na farmářských trzích na Vítězném náměstí, na Andělu a na Pankráci. Mezi prodejci na farmářských trzích identifikovala dvě skupiny výrobců. Zaprvé ty, kteří s produkcí potravin začali teprve v posledních letech a nově vznikající farmářské trhy se staly jejich hlavním odbytištěm. Zadruhé ty, kteří od počátku 90. let hospodařili na restituovaných pozemcích a průběžně reagovali na proměny trhu s potravinami diverzifikací produkce. Farmářské trhy pro ně představovaly jedno z odbytišť jejich produkce (Procházková 2012). Zatímco větší část respondentů (autorka zvláště zdůrazňuje případ rybářů) uvedla, že farmářské trhy jim přinesly nárůst zisků, někteří si stěžovali, že účast na trzích je pro ně na hranicích rentability. Jako důvody uváděli pokles poptávky či velké vstupní náklady. Většina respondentů nepotřebovala kvůli účasti na farmářských trzích navýšovat počet zaměstnanců. Tyto výsledky tedy nepodporují teze o ekonomických přínosech pro zemědělce (viz kapitola č. 1). Dopady farmářských trhů na venkovskou ekonomiku pochopitelně nespočívají pouze v navýšení počtu pracovních míst na farmách. Jejich komplexní zhodnocení tedy představuje jeden z žádoucích směrů dalšího výzkumu.

Nedostatek poznatků o přínosech farmářských trhů pro výrobce jsem se snažila nahradit zahrnutím pohledu představitelů asociací sdružujících výrobce, konkrétně Asociace soukromého zemědělství (Josef Stehlík) a Unie ovocnářů (Martin Ludvík). Podle Josefa Stehlíka jsou pro zemědělce přínosnější jiné typy APS než farmářské trhy. Výhodou odbytových kanálů jako je prodej ze dvora, bedýnky či komunitou podporované zemědělství pro výrobce je větší jistota, pravidelnost a jednoduchost,

nemluvě o sdílení rizik v případě komunitou podporovaného zemědělství. Farmářské trhy představují příležitost propagovat své produkty a služby. Stejný pohled zastával také Jan Valeška z PRO-BIO ligy, Tomáš Popp (občanské sdružení Envic, pořadatel farmářských trhů v Plzni) v podobném duchu hovořil o farmářských prodejnách (Popp 2011). Martin Ludvík, předseda Ovocnářské unie ČR spatřoval přínosy farmářských trhů pro producenty v oblasti odbytu specifických produktů (alternativní odrůdy, sezónní produkce, zpracované produkty), ve vyšší marži a prezentaci pěstitele a jeho produkce. Nevýhody spojoval zejména s nejistotou výdělku v kombinaci s vysokou časovou i finanční náročností účasti na trzích. Upozorňoval na malý podíl farmářských trhů na celkovém trhu s čerstvým ovocem a zeleninou a zdůrazňoval spíše jejich nepřímý vliv v oblasti rostoucího zájmu spotřebitelů o české ovoce a zeleninu, který podle něj již ovlivnil obchodní politiku některých zahraničních maloobchodních řetězců (Ludvík 2011, 2012).

Také řízené debaty na dvou ročnících konference věnované farmářským trhům se zabývaly přínosy a problémy farmářských trhů, tentokrát však na úrovni Česka. Téma dopadů farmářských trhů na venkov bylo jedním z klíčových v řízené debatě v rámci prvního ročníku konference a ukázalo zejména šíři možných pohledů a interpretací. Zatímco Radim Perlín či Martin Ludvík zpochybňovali ekonomické dopady na venkovskou ekonomiku, soukromý zemědělec František Němec uvedl, že na své farmě v důsledku účasti na farmářských trzích rozšířil výrobu a přijal dvacet nových zaměstnanců. Další diskutující spatřovali přínosy farmářských trhů pro zemědělce v růstu jejich konkurenceschopnosti zajištěné diverzifikací aktivit a růstu přidané hodnoty jejich produktů díky faremnímu zpracování (Mourek 2011, Popp 2011, Vokřál 2011).

Valeška spojoval přínosy farmářských trhů pro venkov s péčí o krajinu. Tato úvaha je opodstatněná tím, že na rozdíl od HDP či zaměstnanosti se zemědělství na utváření krajiny podílí výraznou měrou.¹⁰⁴ Také toto očekávání však vychází ze spíše implicitního předpokladu, že malí farmáři hospodaří lépe (environmentálně šetrněji, s větším důrazem na blahobyt hospodářských zvířat) než velké zemědělské podniky. Jistě tomu tak v případě řady (nejen ekologicky hospodařících) malých farmářů je, automatické zobecnění těchto představ však produkuje fetiš „rodinné farmy“ jakožto idealizovaného typu zemědělského podniku, zakrývající například pracovní a sociální podmínky ženských rodinných příslušníků (Holzner 2008). Také Michal Vokřál z nakladatelství Baštan v diskuzi na konferenci o farmářských trzích zdůrazňoval potřebu zbavit farmářské trhy klišé, mezi nimiž uvedl právě přesvědčení, že „velkochovy jsou nutně špatné a rodinné farmy dobré“ (Vokřál 2011).¹⁰⁵ Další přínosy farmářských trhů, které v diskuzi na konferenci zazněly byly sblížení města a venkova, posílení vztahu městských obyvatel k půdě a krajině či posílení místních komunit a oživení veřejných prostorů.

V případě druhého ročníku konference jsme diskuzi zaměřili více problematicky. V diskuzi zazněla jak témata objevující se v odborné literatuře – kritika konvencionalizace (Zagata 2012) a nedostatečné reflexe potřeb a možností zemědělců ze strany pořadatelů – městských spotřebitelů (Havel 2012, Hromas 2012), tak témata specifická pro české prostředí (problémy s kvalitou potravin a důvěryhodností prodejců; Kotěra 2012, Valeška 2012). Byla též zpochybněna teze o obratu ke

¹⁰⁴ Podíl zemědělského půdního fondu na celkové rozloze Česka v roce 2012 tvořil 53,6 % (MZe 2012).

¹⁰⁵ Také moje osobní zkušenost z výzkumu v Belgii potvrzuje potřebu nepodléhat idealizované představě rodinných farem (viz příloha č. 2).

kvalitě s odkazem na přetrvávající orientaci spotřebitelů na cenu, na niž se shodla většina účastníků dizkuze. Tento postřeh poukazuje na možnost, že farmářské trhy představují fenomén omezující se na určité sociální skupiny. Sociální exkluzivita APS představuje jedno z hlavních témat jejich akademické kritiky. Této problematice věnují zvláštní pozornost v rámci následující kapitoly zabývající se reflexí problematických aspektů APS v pořadatelském diskurzu farmářských trhů v PMA.

6.4. Problematické aspekty farmářských trhů v pražském metropolitním areálu podle jejich pořadatelů

Součástí akademického diskurzu APS je poměrně rozsáhlá kritika některých jejích aspektů, zejména sociální exkluzivity, defenzivního lokalismu a konvencionalizace (viz kapitola č. 1). Považuji za velmi důležité zkoumat relevanci těchto kritik v případě fenoménu farmářských trhů v PMA ze dvou důvodů. Zaprvé, je třeba přistupovat k APS kriticky. (Re)produkce jejich neadekvátně idealizovaných či romantizujících interpretací může v konečném důsledku poškodit tento potenciálně přínosný fenomén. Zadruhé, zastoupení a postavení těchto témat v pořadatelském diskurzu farmářských trhů umožňuje posoudit relevanci stávajících akademických interpretací APS v případě tohoto fenoménu. V této kapitole se zabývám výskytem hlavních kritizovaných aspektů APS v praxi a diskurzu farmářských trhů v PMA.

Jsou pražské farmářské trhy sociálně exkluzivní?

Kritika sociální exkluzivity a nedostatku reflexivity APS pochází zejména z USA. Potravin y z alternativních potravinových sítí byly tamějšími výzkumníky označeny jako „třídní dieta“ (Goodman a Goodman 2009) či „gáblík pro yupíky“ (Guthman 2003). Ačkoliv sociální a socio-prostorová diferenciac e v české společnosti je v důsledku snah o maximální sociální nivelizaci v období státního socialismu v porovnání s USA či některými západoevropskými zeměmi relativně nízká, v postsocialistickém období roste (Blažek a Csank 2007, Mareš a Rabušic 1994, Novák a Netrdová 2011, Ouředníček 2003, Sirovátka 1997, Večerník 2004, 2006, 2012). Sociální exkluzivita APS je klíčovým faktorem jejich kapacity transformovat zemědělsko-potravinový systém. U nových trendů jakými farmářské trhy jsou je proto žádoucí sledovat míru jejich demokratičnosti, nakolik jsou „pro každého“ či zda jsou některé skupiny obyvatelstva z účasti na nich vyloučeny.

Ačkoli Praha patří ve srovnání se zbytkem Česka i v rámci Evropské unie mezi bohaté regiony¹⁰⁶ a farmářské trhy pro většinu nakupujících nepředstavují hlavní zdroj potravin, otázku jejich sociální exkluzivity bychom neměli podceňovat. Zejména proto, že jako hlavní trend v oblasti APS se farmářské trhy významně podílejí na revizi veřejného diskurzu kvality potravin a zemědělsko-potravinového systému jako celku. Farmářské trhy tudíž mohou ovlivnit, která témata se v diskurzu APS prosadí, zda to bude citlivost k tématům sociální spravedlnosti v přístupu ke kvalitním potravinám. Sociální exkluzivita APS představuje jak společensky významnou problematiku, tak příležitost na dílčím tématu testovat relevanci stávající odborné literatury.

¹⁰⁶ Podle dat Eurostatu dosahovala Praha u ukazatele HDP přepočteného na paritu kupní síly v roce 2011 hodnoty 171 % průměru EU 28, zatímco ostatní české NUTS2 regiony se pohybovaly mezi 60 a 70 % průměru EU 28 (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>).

Z odborných prací věnujících se pražským farmářským trhům se otázkou sociální exkluzivity dosud zabýval pouze náš článek s Janou Spilkovou a Marií Syrovátkovou (Spilková a kol. 2013). Data z výzkumu spotřebitelů, který realizovala Jana Spilková, byla interpretována tak, že na farmářských trzích v Praze nedochází k sociálnímu vyloučení (Spilková a kol. 2013, Spilková a Perlín 2013). Jako podpůrný argument byla použita také často pozorovaná účast žen na mateřské dovolené a zejména seniorů, kteří jsou považováni za ekonomicky slabší či zranitelnější skupiny obyvatelstva, na trzích. V následujících odstavcích nabízím argumenty zdůvodňující potřebu revize těchto závěrů o sociální exkluzivitě farmářských trhů v PMA.

První skupina argumentů se týká metodologie Spilkové a kol. (2013). Dotazovaní spotřebitelé se nejčastěji na základě svého zaměstnání přiřadili do kategorie „střední profesionálové“ či „nižší profesionálové a administrativní podpora“. Kvalifikovaní i nekvalifikovaní dělníci byli mezi nakupujícími na farmářských trzích zastoupeni spíše výjimečně (Spilková a kol. 2013). Autorky přiznávají, že respondenti mohli mít obtíže se svým zařazením do takto definovaných kategorií, protože běžně o svém zaměstnání takto neuvažují (Spilková a kol. 2013). Současně není možné z přítomnosti žen na mateřské dovolené a seniorů automaticky vyvozovat závěry o sociální inkluzivitě farmářských trhů. Jejich přítomnost na trzích sama o sobě nevypovídá o tom, kolik na trzích utratí peněz či jakou část nákupů potravin zde pořizují. Zejména v případě seniorů v rozhovorech s pořadateli často zaznělo, že zboží na farmářských trzích je pro ně drahé a přicházejí zejména za specifickými produkty, sociálním kontaktem a specifickou atmosférou trhu:

„Určitě v největší míře je u nás zastoupené – maminky na mateřské dovolené, pak bych řekla asi střední... střední vrstva a v menší míře tedy důchodci. Od těch slyšíme nejčastěji, že jsou pro ně trhy drahé.“ (Kottková 2011)

„Já jsem třeba ráda i když tam přijde nějaká babča u který vím, že má hluboko do kapsy, že si prostě vyšetří to, aby mohla každou sobotu přijít a koupit si dva koláčky a nějakou tu zeleninu.“ (Svobodová 2011)

„Ti důchodci na tom Kladně nelení a jdou si pro tu svojí výbornou jitrničku, protože jsou prostě strašně dobrý a pán je tady každý pátek má a „ještě je máte? ježiš voni už nejsou, tak příště mi zase nějakou schovejte“. Ti prostě nelení a dojdou si pro ni.“ (Benešová 2011)

„Důchodci, kteří si na to vzpomínají, kteří možná cejtěj v sobě tu genetickou paměť a kteří se tam dobře cítí a přicházejí si i nakoupit levně a zdravý a kvalitní, českou mrkvičku a tak.“ (Sedláček 2011)

„Takže důchodci, asi jo, ono v těch starších lidech to ještě je zakořeněný. Pamatují si jak chodili na trh a to je parádní.“ (Kaštilová 2011)

Na základě provedených pozorování lze konstatovat, že senioři tvoří významnou část spotřebitelů pohybujících se v prostoru farmářských trhů. Z výpovědí pořadatelů je však zřejmé, že jejich nákupní chování je omezeno jejich finanční situací. Z výše uvedených důvodů jsem přesvědčena, že dřívější závěry o sociální exkluzivitě pražských farmářských trhů je na základě analýzy rozhovorů s pořadateli a využití jemnějších „sensorů“ třeba revidovat. Za účelem analýzy diskurzu tématu sociální exkluzivity jsem do rozhovorů zařadila dvě otázky. Na otázku o skupinách nejsilněji zastoupených mezi

návštěvníky farmářských trhů navazoval dotaz, zda může pořadatel identifikovat některé skupiny obyvatel, které na trhy nechodí. Na závěr rozhovoru jsem pak pořadatele požádala, aby popsali „ideálního zákazníka jejich farmářského trhu“. Tato otázka měla odhalit, na které sociální skupiny pořadatelé farmářských trhů cílí, se kterými počítají. Tedy odhalit riziko či předpoklady pro sociální exkluzivitu. Odpovědi ukazují nejen, jak velké je riziko sociálního vyloučení, ale také nakolik jsou pořadatelé reflexivní vůči potřebám a problémům jiných skupin aktérů. Výsledný obrázek sociální exkluzivity farmářských trhů v PMA je o poznání složitější než ten nabídnutý Spilkovou a kol. (2013).

Rozhovory s pořadateli o nakupujících na trzích poskytují detailní poznatky ohledně jejich sociální struktury. Ačkoli několik pořadatelů (Cardová, Dušek, Klich) na dotaz o ideálním zákazníkovi odpovědělo, že trhy jsou „pro všechny“, častější byla odpověď zdůrazňující zájem zákazníka o kvalitu a ochotu za ni zaplatit:

„No myslím si asi jako já (smích). Kterej dokáže ocenit to, že prostě jsou to výrobky, který jsou vyrobeny kvalitně, z kvalitních surovin. Je jim dána ta péče, jsou vyrobeny podle receptury podle který maj bejt. Že skutečně, pokud tam má bejt maso, je tam maso, pokud tam má bejt něco jinýho, je tam něco jinýho. Pokud se prodává česnek, že je prostě české nebo česká odrůda, jo a tak no.“ (Kaštilová 2011)

„Sebevědomá žena, třeba jako s plnohodnotnou rodinou, která vhodným způsobem motivovala svojí část rodiny, takže ji doprovází. Muž jako gentleman nese třeba tašku nebo nevim co, ona má svůj košík, z toho košíku – to je trochu reklama - čouhaj zdravý mrkve a produkty a zeleninka a tak... taková alegorie. Ta doplňuje tu střední třídu, ona kultivuje, je tou nositelkou tý informace pro tu další skupinu obyvatel, ona je prostě někdo o koho se my jako organizátoři a ty prodejci můžeme opřít.“ (Sedláček 2011)

„Především by měl mít asi dostatečně nabitou peněženku, aby nakoupil nejlépe u každého toho trhovce (smích). Měl by každopádně chodit pravidelně na ten trh. Asi si k němu časem takovejhle člověk vybuduje nějaký určitý osobní vztah. Asi by měl umět ocenit tu nabídku jako takovou, její šíří a to, že je snaha tam ty produkty mít co možná nejlepší.“ (Svobodová 2011)

Také další výpovědi pořadatelů podpořily můj pocit, že farmářské trhy v PMA obsluhují zejména městskou střední třídu. Jaroslava Benešová či Jana Cardová uvedly, že na trhy nechodí ani občané sociálně slabí ani ti opravdu bohatí:

„Třeba v těch Říčanech si pořád říkám: kde jdou ti lidé, kteří tady mají ty baráky za těch 30 milionů a ty bazény a jezdí v těch obrovských autech... ty tam myslím nechodí, protože... nevim.. to je jenom moje domněnka, obecně si myslím, že ty si zajdou do nějakýho toho obchodu, klimatizovanýho, kde to mají všechno ze zahraničí, krásný, bio, nevim no... V Říčanech máme brigádníky, takový ty kluky místní ragbisty, co nám tam pomáhají stavět stánky a říkám: ‚Už byli rodiče na trhu?‘ ‚Nééé‘. Takže opravdu takový ti, co počítají peníze – mají taky tři děti – aby měli na jídlo, tak takový tam nejdou.“ (Benešová 2011)

„Moc to nejde do těch vyšších vrstev, u nás spíš nakupují střední vrstvy a ty nižší, ale musím říct, že některý z těch nižších vrstev nemají na to peníze. Ta kvalita je jinak ceněná, protože všechno je ruční výroba tak třeba ten koláček nestojí 6 korun, ale 11. Nebo ta jitrnice stojí, já

nevím kolik, 140 třeba za kilo a oni jsou zvyklí, že koupí za 80 a už si nesrovnají tu kvalitu, podíl masa třeba. Hlavně ta střední třída chodí, pro ty vyšší třídy si myslím je to takový podřadný, aby se pohybovali po trhu.“ (Cardová 2011)

Již z výpovědi Jany Cardové je zřejmé, že překážkou pro účast ekonomicky slabých skupin obyvatelstva na farmářských trzích je, zcela v duchu neoliberální konceptualizace udržitelné spotřeby, který kritizují například Seyfang (2009) či Jehlička a Smith (2011), zejména nedostatek informací a zájmu. Tento přístup ilustrují také výroky Jiřího Sedláčka a Evy Kottkové:

„Naše cesta je jiná, menšinová. Jsme pro relativní menšinu, nejsme pro masu, ty budou ještě dlouho vyhledávat nízkou cenu točeného salámu... Já bych řekl, že nechoděj ty chudý lidi, kteří jsou návštěvníky těch lowcostovejch nákupních center typu Kaufland, Penny Market, Lidl možná, který mají hluboko do kapsy a který opravdu sledují jako... My je nechceme přesvědčovat, jo, přijít na to musej oni sami, my je můžeme trochu motivovat, ale musej si to v tý hlavě srovnat. Protože nic nemůžete dělat jakoby násilně.“ (Sedláček 2011)

„Nejdůležitější já myslím, je zdraví. To zdraví je spojeno s tím, že se zajímám o to, co jím. Jestliže se zajímám o to, co jím, chci jíst kvalitní věci, a to i v situaci, kdy třeba nemám dostatek financí, ale nakupuji si je tak často, jak mohu... Takže člověk by si to měl všechno uvědomit, že když se chce mít líp, musí pro to něco udělat. Asi v tom duchu jsme chtěli vést i ty trhy. Aby to bylo umožněno co největší skupině lidí, samozřejmě respektujeme, že ne každý si to může vždycky dovolit. Právě proto ty trhy jsou jednou za 14 dnů, což si myslím, že jednou za 14 dnů se kvalitně najíst je docela málo.“ (Kottková 2011)

Tyto výpovědi ukazují, že někteří pořadatelé, sami příslušníci městské střední třídy, se navzdory dobrým úmyslům (nejčastější motivací pořadatelů je snaha zpřístupnit lidem kvalitní potraviny – viz kapitola č. 6.1) nejsou schopni vcítit do situace ekonomicky slabších spotřebitelů. Pohled pořadatelů na sociálně slabé spotřebitele, společně s obrazem ideálního spotřebitele jako příslušníka městské střední třídy a s nadřazeností kvality potravin podpoře malých farmářů, přispívá k mé interpretaci farmářských trhů v PMA jako iniciativy městské střední třídy zaměřené na naplňování potřeb příslušníků této skupiny a nereflektující dostatečně možnosti a potřeby dalších sociálních skupin. Tento jev popsali Allen a kol. (2003), Dupuis a Goodman (2005) či Eaton (2008). Další autoři upozorňují, že pokud se spotřebitelé-iničiátoři APS zaměřují na další sociální skupiny, činí tak často bez adekvátní reflexe jejich možností a potřeb (Freidberg 2004), neobratně a neúspěšně (Guthman 2008).

Farmářské trhy v PMA a v Česku pro většinu nakupujících nejsou hlavním místem nákupu potravin. Tím jsou stejně jako v případě celé populace supermarketů (Spilková 2012). Trhy tak představují alternativní zdroj potravin (zejména čerstvého ovoce a zeleniny, mléčných a masných výrobků a kulinářských specialit), které jsou prezentovány jako odlišné a lepší, než ty dostupné v běžné maloobchodní síti. Farmářské trhy v případě PMA nejčastěji organizují příslušníci městské střední třídy a tatáž sociální skupina představuje většinu jejich zákazníků. Matky ekonomicky závislých dětí patří mezi hlavní zákazníky farmářských trhů. Ty, které jsou na mateřské dovolené zřejmě podobně jako senioři přicházejí na trhy nejen za produkty, ale i za sociálním kontaktem. Senioři podle pořadatelů často nakupují jen malé množství specialit. U části farmářských trhů v PMA dochází

k vyloučení ekonomicky aktivních obyvatel z účasti na trhu, neboť trhy se konají ve všední den dopoledne. Pořadatelé se většinou sociální inkluzivitou svých trhů nezabývají. Někteří z nich vykazují znaky nedostatečné reflexivity možností a potřeb dalších skupin účastníků farmářských trhů.

Na závěr úvah o sociální exkluzivitě farmářských trhů v PMA chci upozornit na její prostorové aspekty. Jednotlivé trhy se mohou lišit cenovou hladinou nabízeného zboží (a jejím vztahem s cenovou hladinou v běžné maloobchodní síti v lokalitě), šíří sortimentu, statusem prodejců (zda se jedná o výrobce či přeprodejce), celkovou estetikou či přítomností doplňkových služeb (občerstvení, doprovodný kulturní program, dětský koutek a podobně). Jednotlivé části Prahy se mezi sebou pochopitelně liší sociální strukturou (Ouředníček a Temelová 2009, Sýkora 1999, 2001). Kupní síla v Dejvicích, na Vinohradech či v centru Prahy je větší než například v případě sídlištních oblastí vnějšího města. Zjištění z rozhovorů s pořadateli však napovídají, že rozdíly v kvalitě a dostupnosti trhů neodráží pouze sociální prostředí jednotlivých lokalit, ale také osobní vkus a přesvědčení pořadatelů a specifickou situaci na straně nabídky.

V předchozí části jsem ukázala, že farmářské trhy v PMA jsou prostorově diferencované z pohledu velikosti a toho, zda se konají ve všední den či o víkendu. Zejména menší obce v zázemí Prahy nemohou v „souboji“ o nedostatkové farmáře konkurovat velkým sobotním trhům ve vnitřním městě a proto pořádají trhy ve všední dny. V důsledku toho je značná část trhů obtížně dostupná pro ekonomicky aktivní obyvatele a obsluhují zejména ženy na mateřské dovolené a seniory. Tento problém je naléhavější u trhů v zázemí Prahy než u trhů pořádaných také ve všední den ve vnitřním městě, neboť obyvatelé obcí v zázemí často pracují v jiných částech PMA a nemohou si „odskočit na trh“ během pracovní doby (Klich 2011, Soroková 2011). A konečně, během pozorování na třiceti třech farmářských trzích v PMA jsem ani jednou nepotkala nakupujícího Roma. Na základě těchto zjištění se domnívám, že by bylo žádoucí zpracovat hlubší geografickou analýzu vztahu mezi lokalitou v rámci PMA a široce chápanou kvalitou a dostupností trhu.

Další kritizované aspekty alternativních potravinových sítí – defenzivní lokalismus a konvencionalizace

V rámci této kapitoly chci věnovat pozornost ještě dvěma dalším problematickým aspektům APS. Prvním z nich je pojetí lokalismu v APS. Někteří autoři jej považují za defenzivní, konzervativní oslavu romantizované, staticky pojaté lokality, produkující spíše provinčnost, xenofobii a nové fetiše než progresivní kritiku nedostatků konvenčního zemědělsko-potravinového systému (Castree 2004, Dupuis a Goodman 2005, Guthman 2004, Holloway a Kneafsey 2000, Winter 2003). Druhým problematickým aspektem APS je jejich vztah s konvenčním zemědělsko-potravinovým systémem a neoliberálním kapitalismem. Guthman (2004) jako první kritizovala proces konvencionalizace APS. Další autoři upozornili na častou zakotvenost APS v neoliberálních hodnotách, která snižuje jejich reformní potenciál (Allen a kol. 2003, Eaton 2008). Jakou roli hrají tyto aspekty v pořadatelském diskurzu farmářských trhů v PMA?

Na místě lokalismu se v případě farmářských trhů v PMA uplatňuje zejména národní měřítko, což do jisté míry souvisí s nedostatkem farmářů na nižší měřítkové úrovni a s rozlohou Česka, která odpovídá rozloze regionů ve velkých západoevropských státech. Současně však analýza diskurzu pořadatelů dokládá přítomnost defenzivní „protizápadní“ rétoriky. Farmářské trhy podle pořadatelů chrání české spotřebitele a malovýrobce před negativními dopady působení zahraničních maloobchodních řetězců

na českém trhu s potravinami. Česko je popisováno jako „popelnice Evropy“, trpící importem nekvalitních potravin ze Západu. Právě kvalita potravin je hlavním tématem farmářských trhů, které je nadřazeno jak jejich tuzemskému původu tak podpoře malých farmářů. Tato kvalita je však spojována s domácí malovýrobou. Právě „farmář“ či přídomek „farmářský“ tak představuje hlavního kandidáta na nový fetiš vyprodukovaný v rámci diskurzu farmářských trhů. Na české poměry nově aplikovaná terminologie neodpovídá příliš velikostně-vlastnické struktuře zemědělství ani cílům pořadatelů a stává se zdrojem problémů s autenticitou a institucionalizací farmářských trhů.

Další kritizovaným aspektem APS je jejich vztah s konvenčním zemědělsko-potravinovým systémem, potažmo s kapitalismem. Někteří autoři rozlišují mezi více či méně radikálními alternativami (Allen a kol. 2003, Watts a kol. 2005). Další (Holloway a kol. 2007) zdůrazňují komplexitu a dynamičnost vztahů alternativních a konvenčních potravinových sítí. Holloway a Kneafsey (2000) označují vztah APS ke kapitalismu jako rezistenci a současně „znovupotvrzení“ (angl. reaffirmation). Na příkladu farmářských trhů ve Spojeném království ukazují, jak tyto podvracejí konvenční prostory nákupu jídla (supermarkety), současně však podporují volný trh, podnikatelství a šíří s nimi spojené konzervativní hodnoty. Kontroverzi vzbuzuje také problematika konvencionalizace APS (Guthman 2004). Tedy procesu v jehož rámci konvenční subjekty zemědělsko-potravinového systému (zejména supermarkety) APS dle možností zahrnují do svého portfolia (biopotraviny, Fair Trade) či alespoň napodobují jejich styl.

V předchozích odstavcích jsem předložila důkazy toho, že pořadatelé farmářských trhů v PMA nejsou ve svých cílech příliš radikální. Většinou je prezentují jako alternativu ke konvenčnímu zemědělsko-potravinovému systému zejména pro spotřebitele ze střední třídy a pro specifickou skupinu malovýrobců. V hodnocení radikálnosti pražských farmářských trhů je třeba detailnější rozlišení. V rámci výroby můžeme odlišit měřítko a způsob produkce. Pořadatelé preferují české malovýrobce, pokud jsou spokojeni s kvalitou jejich produkce. V opačném případě řada z nich připouští účast velkovýrobců či zahraničních producentů na svých trzích. Naprostá většina pořadatelů přitom akceptuje konvenční zemědělské postupy, ekologické zemědělství pro ně nepředstavuje důležité téma.

V případě maloobchodu je jasným motivem diskurzu ochrana spotřebitelů a malovýrobců před negativními dopady ovládnutí trhu s potravinami zahraničními supermarkety. Opět však narážíme na „zjemnění“ tohoto diskurzu na základě diferencovaného hodnocení supermarketů založeného na kvalitě potravin, tedy z pohledu spotřebitele. Pořadatelé také několikrát komentovali reakce maloobchodních řetězců na trend farmářských trhů, zejména snahu provozovat vlastní farmářské trhy či imitaci stylu trhů v jejich prodejnách:

„Reagují na to (supermarkety – poznámka autorky)... snaží se krkolomně, nesprávným směrem, mazaně využít stávající vlnu. Snaží se koupit si barvu farmářských trhů a štětkou natřít svůj market a říct, my jsme vlastně taky trochu farmářský trh.“ (Sedláček 2011)

Farmářské trhy v PMA se podobně jako ty britské (Holloway a Kneafsey 2000) vyznačují ambivalentním vztahem s kapitalismem. Na jedné straně jsou projevem rezistence vůči globálnímu kapitalismu, na druhé straně jsou pevně zakotvené v neoliberalním paradigmatu což dokládá důraz na soukromé podnikání, zaměření na uspokojení zájmů spotřebitelů či přístup některých pořadatelů,

kteří odpovědnost za kvalitu konzumovaných potravin spatřují na straně spotřebitelů a neberou v úvahu omezující vliv sociálních a ekonomických struktur. Současně farmářské trhy představují narušení volné soutěže subjektů na trhu s potravinami neboť upřednostňují určitý typ výrobců (malovýroba, řemeslná, tradiční, regionální výroba) a do značné míry závisí na podpoře obcí a státu.

V době realizace výzkumu nebylo ještě možné posoudit dopady fenoménu farmářských trhů v PMA či v Česku v oblasti ekologické, sociální a ekonomické udržitelnosti zemědělsko-potravinového systému. Vzhledem ke komplexnímu charakteru fenoménu a trvajícím dominanci konvenčního zemědělsko-potravinového systému (Freidberg 2013, Guthman 2013) představuje důkladná analýza této problematiky jeden z možných (a dle mého názoru vysoce žádoucích) směrů dalšího výzkumu farmářských trhů a APS. Pořadatelé jsou těmi, kdo největší měrou utvářejí praxi farmářských trhů. Analýza jejich diskurzu tedy přináší nejen prvotní vhled do této problematiky, ale také podklady umožňující výzkum zkoumající vztah mezi diskurzem klíčových aktérů a skutečným vývojem fenoménu.

Specifika farmářských trhů v pražském metropolitním areálu – „farmářský paradox“ a selhání snah o institucionalizaci

V této podkapitole chci představit témata, která se na základě analýzy diskurzu pořadatelů jeví jako významná pro porozumění tomuto fenoménu v PMA, ale stávající západní odborná literatura jim nevěnuje pozornost. Tato témata jsou důležitá pro porozumění hybridizaci konceptu farmářského trhu importovaného do českých podmínek a tudíž také pro relevantní interpretaci fenoménu farmářských trhů v PMA. Za jedno z hlavních takových témat lze považovat „nedostatek farmářů“. Stížnosti a komentáře tohoto typu se prolínaly většinou rozhovorů. Pořadatelé-průkopníci opakovaně uváděli, jak těžko sháněli zásobovatele svých trhů. Opakovaně popisovali jak museli zemědělce k účasti na trzích přemlouvávat a jejich nechuť zapojit se do nejistého a v rámci postsocialistického Česka bezprecedentního podniku. Typická je v tomto směru výpověď pořadatelky farmářských trhů v Říčanech:

„Protože v těch začátcích... to byly tak strašný nervy že jsem si myslela, že to nepřežiju, jo. Protože trhy měly začínat, měli jsme termín, nakoupený stánky a trhovci prostě nebyli! Lidi se báli, neuměli si to představit, nedůvěřovali. Já jsme neměla ještě 14 dní před otevřením trhu v Říčanech zelináře, jsem byla opravdu úplně... jsem nespala, hubla, bylo mi špatně z toho úplně. Litovala jsem, že jsem se do toho vůbec pustila.“ (Benešová 2011)

Zájem veřejnosti a podpora místních samospráv vedly v průběhu jara a léta 2010 k rychlému nárůstu počtu farmářských trhů v PMA (obrázek č. 10). Podle pořadatelů rostoucí poptávce neodpovídala nabídka. Problém s nedostatkem farmářů v průběhu boomu farmářských trhů tedy nepolevil, pouze se změnila jeho příčina. Na místo neochoty riskovat a zkusit něco nového nastoupil absolutní nedostatek vhodných adeptů, který ilustrují výpovědi pořadatelů:

„Samozřejmě dneska je problém s těma farmářema, že je pomalu víc trhů než farmářů.“ (Dušek 2011)

„Je to čím dál větší problém sehnat dobrý a slušný prodejce... těch trhů je řekněme desetkrát víc a prodejců je víceméně pořád stejně.“ (Czaban 2011)

Jinými slovy, nabídka ze strany zemědělců v průběhu sledovaného období neodpovídala pořadatelské poptávce. Omezený počet farmářů a malovýrobců ochotných a schopných zásobovat farmářské trhy měl tři hlavní důsledky. Zaprvé, prodejci na jednotlivých farmářských trzích v PMA se částečně opakovali. Extrémním případem byla severočeská Držkovská pekárna, jejíž stánek jsem zaznamenala na šestnácti ze 33 navštívených trhů. Někteří pořadatelé s tímto jevem spojovali problémy s kvalitou produktů a také zaměnitelností trhů:

„Já bych preferoval dohodu s nějakou menší farmou, my budeme kromě tohohle dělat ještě jeden další trh, teoreticky. Tak budeš prodávat na těchto dvou trzích a dost. Ale aby prodával ještě na dalších pěti, to už se nám nezdá úplně v pořádku, protože ani to zboží nemá pak třeba tu kvalitu, u těch zpracovatelských prodejců.“ (Czaban 2011)

Druhým důsledkem byla nutnost dělat kompromisy ohledně geografického původu zboží, statusu prodejců či dostupnosti trhů pro širokou veřejnost. Někteří pořadatelé popsali, jak z důvodu nedostatku farmářů a výrobců museli ustoupit od původního záměru lokálně či regionálně zásobovaného trhu či rezignovat na představu, že na trhu budou prodávat sami výrobci nabízených produktů. Soubor o nedostatkové farmáře byl hlavním důvodem, proč se v okrajových lokalitách konají trhy ve všední dny, což vylučuje z účasti na nich značnou část pracující populace. Zatřetí, jako odpověď na nenaplněnou poptávku po farmářích se na některých trzích objevili prodejci označovaní jako „překupníci“, prodávající zboží nejasného původu a vydávající je za svoji „farmářskou“ produkci. V souvislosti s tímto problémem opakovaně zaznělo, že se jednalo o „světské“¹⁰⁷:

„Letos se hrozně rozmohlo, světský prostě, kolotočáři. Jakmile zvednu telefon a ozve se ‚Kočková‘, tak říkám nenene. ‚Strejda má výrobní uzenářskou‘ – jsou to s prominutím sračky, hnusný nekvalitní zboží, šlichty, který oni někde nakoupí...“ (Kaštilová 2011)

Pořadatelé, kteří na tento problém upozorňovali uváděli, že světské poznají, případně že je na ně upozornili ostatní prodejci. Všichni také uvedli, že je ze svých trhů vyloučili, někdy za poměrně dramatických podmínek (Svobodová 2011):

„Problematický byl trdelník, který tady (v Klánovicích – poznámka autorky) byl pro oživení trhu. Za těmi prodejci se začali stahovat rodinní příslušníci a jak je tady ten prostor malinkej, začali mi ostatní prodejci říkat, že se tady necítí dobře. Tak jsem se s nimi (prodejci trdelníku – poznámka autorky) rozloučila. Za cenu telefonátů v půl druhé v noci a vyhrožování, že mě zlikvidují, protože mají známé na ministerstvu.“ (Svobodová 2011)

„To i odhadnete, řeknete si, proboha, to je jeden z českých světských, tak toho tady nechci, tak ho musím odmítnout.“ (Benešová 2011)

Další pořadatelé však o tomto problému nemluvili a přitom jsem na základě pozorování nabyla dojmu, že právě na jejich trzích tato kategorie prodejců působí. V ojedinělých případech s vědomím a souhlasem pořadatelů, častěji však byl můj dojem takový, že jejich přítomnost umožnila nezkušenost či naivitu pořadatelů.

¹⁰⁷ Označení pro komunitu lidí provozujících zábavní parky, cirkusy či s touto zábavou spojený prodej (Zdroj: Wikipedia, <http://cs.wikipedia.org/wiki/Sv%C4%9Bt%C5%A1t%C3%AD>, dosaženo 7. 11. 2014).

Na základě diskurzivní analýzy rozhovorů s pořadateli považují „nedostatek farmářů“ za klíčový faktor vývoje farmářských trhů v PMA, který měl vliv na praxi trhů (termín konání, opakující se prodejci) i na jejich autenticitu (problém s překupníky). Současně, tento opakující se prvek pořadatelského diskurzu farmářských trhů je v rozporu s motivacemi pořadatelů i jejich interpretací přínosů farmářských trhů. V obou těchto případech figurovala „podpora malých farmářů a malovýrobců“ jako druhé hlavní téma po „kvalitních potravinách pro spotřebitele“ (viz kapitola č. 6.1).

Jak vysvětlit, že pořadatelé usilující pomoci malým zemědělcům, měli problémy sehnat malé zemědělce pro prodej na farmářských trzích? Na základě diskurzivní analýzy výpovědí pořadatelů se jako nejpřínosnější jeví následující dvě interpretace. Prvním aspektem může být nedostatečná znalost a reflexe situace v českém zemědělství ze strany pořadatelů, vesměs městských spotřebitelů. Na tento problém upozorňovali autoři jako Dupuis a Goodman (2005), DuPuis a Block (2009), Eaton (2008) či Harris (2009). Toto téma zaznělo také v rámci diskuze během druhého ročníku pražské konference o farmářských trzích v prosinci 2012. Druhým faktorem, který může do jisté míry vysvětlovat paradox českých farmářských trhů, je vliv importovaného diskurzu vycházejícího z odlišných historickogeografických podmínek. Jedná se zaprvé o diskurz organizace PPS, zakotvený zejména v kontextu severoamerických měst a šířený prostřednictvím o.s. Archetyp a Nadace Partnerství a zadruhé o diskurz, založený na zkušenostech pořadatelů z cest po západní a zejména jižní Evropě. To, že importované diskurzy a praktiky nejsou vystaveny adekvátní kritice považují autoři jako Gille (2010), Stenning a Hörschelmann (2008) či Suchland (2011) za typický rys postsocialismu.

Výše popsané praktiky reagující na nedostatek vhodných zásobitelů trhů představují revizi a přizpůsobení importovaného konceptu potravinového trhu místním podmínkám. Oficiální diskurz produkovaný MZe a MŽP, stejně jako diskurz vlivných pořadatelů z občanského sdružení Archetyp obsahuje podporu malých farmářů jako jednu z hlavních funkcí farmářských trhů. Vzhledem k tomu, že praxe a oficiální diskurz farmářských trhů se liší jak původem tak mírou revize, jsou tyto do značné míry nekompatibilní. Skutečnost, že oficiální diskurz nedostatečně reflektuje hybridizaci fenoménu v podmínkách postsocialistického Česka, je dle mého názoru hlavním zdrojem vývoje v oblasti institucionalizace farmářských trhů popsaných v kapitole č. 5.3 jako je nezájem pořadatelů o členství v Asociaci farmářských trhů či jejich kritika Kodexu farmářských trhů. Pro většinu pořadatelů je tento diskurz nerelevantní, nepotřebný.

V kapitole č. 5.5 jsem již ukázala, že pořadatelé farmářských trhů v PMA představují velmi různorodou skupinu, co se týče jejich ekonomicko-právního statusu, motivů a cílů jejich pořadatelství. Jsou mezi nimi malá místní občanská sdružení vzniklá za účelem pořádání trhů, místní samosprávy, profesionální pořadatelské agentury či obchodní centra. Identifikovala jsem také dvě podskupiny pořadatelů – průkopníky a následovníky, jejichž vztahy byly často v rozhovorech hodnoceny jako problematické. Zatímco někteří průkopníci zmiňovali „lov na farmáře“, který na jejich trzích podnikali noví pořadatelé, mezi následovníky zazněly stížnosti na konkurenční až nepřátelský přístup některých průkopníků:

„Četla jsem si paní Michopulu, co dělá klánovický trhy. Dokonce jsem jí psala mejl a žádala jsem ji o schůzku, jestli by nám neporadila jak ty trhy rozjet, jak se to dělá, protože vím, že jsou tam nějaká pravidla ohledně hygieny a vlastně jsme nevěděly nic a chtěly jsme se zorientovat. A ona to úplně odmítla ten rozhovor s tím, že to je taky její oblast zájmu, ty Černošice, že by tam ty

trhy taky chtěla dělat, že už se s někým dohodla, neřekla s kým konkrétně, a že mi žádný informace neposkytne.“ (T.A.K. 2011)

Rozdílnost jednotlivých pořadatelů může do jisté míry vysvětlovat nedostatek styčných ploch pro institucionalizaci, z rozhovorů však vyplynula ještě další rovina diferenciací v podobě subjektivně pocíťované méněcennosti některých pořadatelů. Neboli, neúspěch snah o institucionalizaci farmářských trhů má zřejmě zdroj také v pocitu řady pořadatelů, že pravidla Kodexu či Asociace byly vytvořeny „pro ně bez nich“, úzkou skupinou elitních pořadatelů a že oni sami jsou pořadatelé „druhé kategorie“, bez možnosti ovlivnit oficiální institucionalizovaný diskurz farmářských trhů:

„Chybí mi komunikace, možnost setkávání nejen pořadatelů těch velkých trhů, ale i těch menších. Protože my se pak dozvídáme mnohé věci se zpožděním nebo na ně narážíme úplně náhodou v médiích. Viz třeba Kodex... Je to trošičku takové... horní skupina a dolní skupina těch pořadatelů. Přijde mi, že pak je určitě pro tu horní skupinu několika větších pořadatelů snadnější shánět prodejce, zařizovat, ovlivňovat záležitosti, které se týkají farmářských trhů, než pro ty drobné, kteří se o tom dozvídají teprve následně.“ (Kottková 2011)

„Já si myslím ti, jak dělali ten Kodex, že není dobrý, že nás nepozvali všechny, co pořádáme... to byla jen nějaká skupinka lidí, nepoptávali se, nemám zprávy, ta spolupráce neproběhla.“ (Cardová 2011)

„Já jsem si myslela, že nás třeba osloví (Jiří Sedláček z o. s. Archetyp – poznámka autorky): pojďte, uděláme něco, ať máme nějaký dobrý podmínky, využijeme veřejné mínění ať se ti, co nás teďka otravovali, co by rádi dávali pokuty kvůli kravinám... Myslela jsem si, že proti nim budeme nějak společně postupovat. A pak z toho začal vylezát Kodex, tak jsem si říkala, vypadá to, že pan Sedláček je proti nám... Trošku jsem to vzdala. Já mám svůj Kodex.“ (Benešová 2011)

Snahy institucionalizovat (s využitím importovaného diskurzu) farmářské trhy, reagují na problémy související s jejich živelným vývojem aniž by dostatečně reflektovaly jeho specifika daná českým postsocialistickým kontextem. Jinými slovy, praxe farmářských trhů se proměňuje více než jejich diskurz. Pořadatelé na jedné straně akcentují specifická témata jako je třeba nízká kvalita potravin dovážených do Česka ze Západu maloobchodními řetězci. Na druhé straně navzdory tomu, že si sami stěžují na nedostatek farmářů, není pro pořadatele tento argument důvodem k revizi diskurzu farmářských trhů jako nástroje podpory malých farmářů. Komplexní charakter procesů importu a přijetí cestujícího konceptu v novém prostředí dokresluje fakt, že importovaný diskurz farmářských trhů, reprodukován institucemi jako je Kodex či Asociace, je jako neadekvátní odmítán velkou částí pořadatelů.

Gille (2010) na příkladu konceptu občanské společnosti kritizuje rozvoj postsocialistických společností „zvenku“, ze Západu. Předčasná a nereflexivní implementace západních hodnot, institucí a praktik podle ní nenechala prostor organickému vývoji domácích variant a vedla zaprvé k problémům s jejich přijetím a zadruhé ke vzniku elitního světa rozvojových profesionálů financovaných ze Západu systémem projektového řízení odděleného od zbytku společnosti (Sampson 2002). Na základě svého výzkumu jsem přesvědčena, že farmářské trhy v PMA podporují tuto interpretaci stejně jako zatím

ojedinělé příklady z dalších postsocialistických zemí, například zatím nepublikovaná práce o Fair Trade v Lotyšsku (Aistara 2013).

Shrnutí

V první části kapitoly jsem zkoumala motivace a cíle pořadatelů farmářských trhů v PMA. Pořadatelé podle svých slov usilují zejména o zlepšení dostupnosti kvalitních (čerstvých, českých) potravin pro spotřebitele. Reagují na neuspokojivou kvalitu a zahraniční původ potravin dostupných v běžné maloobchodní síti. Druhým hlavním cílem pořadatelů farmářských trhů je podpora malých farmářů a obecně malovýrobců, kteří mají omezený přístup na trh. Současně však řada z nich připouštěla, že také v některých supermarketech lze nalézt zboží srovnatelné kvality jako na farmářských trzích a svou podporu českých malovýrobců podmiňovali jejich konkurenceschopností v oblasti kvality potravin vůči zahraničním výrobcům, respektive velkovýrobcům obecně.

Ačkoli tedy „západní supermarkety“ představují hlavní zdroj problémů na něž farmářské trhy v PMA reagují, Západ je současně také primárním zdrojem inspirace pořadatelů pro uspořádání farmářských trhů, jíž se zabývala druhá část kapitoly. Jak ukázala detailní analýza cestování konceptů, které utvářely farmářské trhy v PMA, jedná se pokaždé o jiný Západ. Praxe a oficiální diskurz farmářských trhů mají zdroje v odlišných „západních“ kontextech. Tuto geograficky komplexní zakotvenost fenoménu farmářských trhů považuji za klíčový faktor jeho relevantní interpretace.

Smyslem třetí části kapitoly bylo ukázat, jaké přínosy a problémy spojovali s farmářskými trhy v PMA jejich pořadatelé a další zúčastnění aktéři a nakolik se jejich pohled shoduje s poznatky stávající odborné literatury. Obecně lze konstatovat, že v diskurzu farmářských trhů převažovaly přínosy sociální a to zejména pro obyvatele měst. Především se jednalo o zajištění možnosti nákupu potravin vyšší kvality nebo jiného typu než nabízí běžná maloobchodní síť, ale také obnova sociálního a fyzického prostředí měst. Pozitivní dopady na zúčastněné výrobce představovaly druhou hlavní kategorii předpokládaných přínosů. Ohledně širších přínosů pro venkovskou ekonomiku již shoda neapanovala.

Ekonomické přínosy na vyšší než lokální/regionální úrovni většina aktérů farmářských trhů nezmiňovala. Přímý ekonomický dopad farmářských trhů na národní úrovni byl respondenty několikrát zpochybněn na základě toho, že se stále jedná o okrajový fenomén v rámci zemědělsko-potravinového systému. Zazněly ovšem názory, že farmářské trhy mohou působit nepřímo díky vlivu na obecné chování spotřebitelů a politiku maloobchodních řetězců. Potvrzení těchto hypotéz by ovšem vyžadovalo další specificky zaměřený výzkum. Environmentální přínosy příliš nezajímaly ani pořadatele ani spotřebitele a dokonce ani MŽP, které farmářské trhy podpořilo dotacemi v celkové výši přes 10 milionů korun. Ačkoli farmářské trhy, na nichž se prodávají převážně čerstvé české potraviny, jsou jistě environmentálně šetrnějším kanálem pro obstarávání potravin než konvenční maloobchodní řetězce, pořadatelé farmářských trhů tomuto aspektu nevěnovali v rozhovorech pozornost.

Mnoho pozornosti respondenti výzkumu nevěnovali ani problémům, které v souvislosti s APS identifikuje odborná literatura. Většina z nich je přitom relevantní také v případě farmářských trhů v PMA. Také zde převažuje zájem o spotřebitele a jeho možnosti volby a o malé farmáře, jak o tom v angloamerickém prostředí psali Allen a kol. (2003) či Goodman a Goodman (2009). Identifikovala

jsem projevy defenzivního lokalismu, konvencionalizace, nedostatečné reflexe potřeb a možností odlišných sociálních skupin ze strany pořadatelů či fetišizace.

Ačkoli pořadatelé ani výzkumníci (Spilková a kol. 2013) to nepovažovali za problém, farmářské trhy v PMA v roce 2011 vykazovaly určité znaky sociálně exkluzivního fenoménu. Podoby sociální exkluzivity přitom byly netriviální a prostorově diferencované. Pozitivně lze hodnotit dobrou dostupnost většiny trhů pro některé skupiny obyvatelstva – například ženy na mateřské dovolené či seniory. Obecně však farmářské trhy obsluhují zejména střední třídu, což potvrdily komentáře pořadatelů o absenci ekonomicky slabých a také nejsilnějších skupin obyvatel. Pořadatelé sami cílí zejména na střední třídu a spotřebitele, který je schopen ocenit specifické kvality potravin z farmářského trhu a zaplatit za ně odpovídající cenu, což v řadě případů znamená vyšší, než je cena v běžné maloobchodní síti.

Problémy, o kterých pořadatelé hovořili, byly vesměs kontextově specifické. Jednalo se v první řadě o důsledky „nedostatku farmářů“ schopných a ochotných zásobovat rychle se množící farmářské trhy. Pořadatelé tak byli nuceni dělat kompromisy ohledně statusu prodejců, místa původu zboží či termínu konání trhů. Specifickým důsledkem nedostatku farmářů byl problém s podvodníky vydávajícími se za farmáře nejčastěji z řad „světských“. Druhým specifickým aspektem pořadatelského diskurzu farmářských trhů v PMA byl nedostatek shody mezi pořadateli, s níž souvisí problémy s institucionalizací fenoménu. Na představení výsledků mého výzkumu farmářských trhů v PMA navazuje v následující kapitole jejich diskuze. Budu je konfrontovat s odbornou literaturou zabývající se APS a s výsledky dalších výzkumů zabývajících se farmářskými trhy v Česku za účelem nalezení nejlepší možné interpretace fenoménu a zhodnocení relevance stávajícího akademického diskurzu APS.

7. Diskuze výsledků výzkumu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu

V první kapitole část Diskuze konfrontuji výsledky svého výzkumu s odbornou literaturou věnovanou APS. Nejdříve se zabývám základní konceptualizací farmářských trhů, tedy hledáním odpovědi na otázku kdo a vůči čemu se prostřednictvím farmářských trhů vymezuje. Poté postupně diskutuji hlavní témata akademických debat týkajících se APS – jejich radikálnost, problémy s lokalismem, přínosy pro rozvoj venkova a rizika sociální exkluzivity. Vždy zhodnotím relevanci stávajícího diskurzu, případně upozorním na specifická témata identifikovaná v rámci empirického výzkumu. Obsahem druhé kapitoly je interpretace fenoménu farmářských trhů v PMA. Nejdříve hodnotím nakolik je pro tento účel přínosný stávající akademický diskurz APS, poté formuluji vlastní interpretaci vycházející z konceptu cestování teorií a na závěr navrhuji odpovídající revizi akademického diskurzu APS.

7.1. Konfrontace akademického diskurzu alternativních potravinových sítí s výsledky výzkumu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu

V odborné literatuře zabývající se APS je popsána geografická diferenciací jejich praxe a diskurzu na všech měřítkových úrovních (Goodman 2003, Jarosz 2008, Renting a kol. 2003). Allen a kol. (2003)

zdůrazňovali zakotvenost APS ve specifickém historickogeografickém kontextu a Holloway a kol. (2007) či Goodman a Goodman (2009) připomněli, že tento kontext nelze chápat staticky, ale v duchu geografických poznatků o dynamickém, vztahovém charakteru místa (zejména vycházejí z Massey 1993, 2000). Navzdory těmto posunům v geografické citlivosti je akademický diskurz APS, mezi které patří také farmářské trhy, stále do značné míry zakotvený v angloamerických realitách. Poznanky z většiny zemí světa včetně postsocialistické střední a východní Evropy do něj vstupují spíše výjimečně a pokud ano, jedná se o případové studie s tendencí potvrzovat stávající diskurz. Jak upozornili výzkumníci zabývající se postkolonialismem a postsocialismem, relevanci západní akademické znalosti v odlišném kontextu je třeba kriticky zhodnotit a případně revidovat. V této kapitole proto konfrontuji stávající akademický diskurz APS (viz kapitola č. 1) s výsledky mého výzkumu farmářských trhů v PMA.

Farmářské trhy v Praze naplňují hlavní definiční charakteristiky APS, jak je chápe stávající odborná literatura (Jarosz 2008, Venn a kol. 2006, Whatmore a kol. 2003). Představují alternativní distribuční kanál vůči běžné maloobchodní síti, protože směna se odehrává v odlišném prostoru, než je v českých podmínkách dnes běžné. Zkracuje se vzdálenost (fyzická i sociální) mezi výrobcí a spotřebiteli potravin, dochází k redistribuci přidané hodnoty v řetězci ve prospěch výrobců. Pořadatelé a spotřebitelé kladou důraz na čerstvost, kvalitu a původ potravin (česká malovýroba, tradiční či domácí výrobní postupy), na důvěru a závazky plynoucí z opakovaného setkávání tváří v tvář. Asi jediným tématem, které bývá v odborné literatuře s konceptualizací APS spojováno, ale v diskurzu farmářských trhů v PMA se uplatnilo jen okrajově, jsou environmentální souvislosti produkce a distribuce potravin (kapitola č. 6.3).

Pořadatelé zdůrazňovali fakt, že potraviny na farmářských trzích pocházejí přímo od výrobce a tudíž jsou čerstvé a důvěryhodné. Ekologické aspekty zkracování zemědělsko-potravinových sítí nezmiňovali, proti biopotravinám se v některých případech více či méně ostře vymezovali (kapitola č. 6.3). Ani další aktéři, mezi nimi MŽP, se environmentálními aspekty farmářských trhů příliš nezabývali. Z pohledu diskurzivní analýzy jsou témata, která v diskurzu chybí, stejně důležitá jako ta, která jsou v něm přítomná. Jak interpretovat malý zájem o environmentální souvislosti v případě farmářských trhů v PMA? Představují farmářské trhy z pohledu své radikálnosti spíše střední proud mezi APS? V odborné literatuře byly popsány rozdíly v tom, na která témata z oblasti „zodpovědné spotřeby“ je v APS v různých kontextech kladen důraz (viz kapitola č. 1). Domnívám se, že malý důraz pořadatelů na environmentální souvislosti může být spíše znakem toho, že farmářské trhy v PMA nejsou plodem radikální kritiky zemědělsko-potravinového systému. Představují „měkkou“ iniciativu zaměřenou na zajištění kvalitních (čerstvých, důvěryhodných, nešizených) potravin spotřebitelům. V důsledku toho se jedná o do jisté míry „masovou“ APS, již se účastní také spotřebitelé bez hlubšího vztahu k tématům zodpovědné spotřeby. Nabízí se ale také další interpretace, například spojující malý zájem o postmateriální témata s postsocialistickým kontextem (Dostál 2010, Kušková a kol. 2009). Prozkoumání zdrojů malého významu environmentálních témat v diskurzu farmářských trhů, případně ve srovnání se situací dalších APS, představuje možný směr dalšího výzkumu APS v Česku.

Na první pohled tedy pražské farmářské trhy odpovídají konceptualizaci APS v odborné literatuře. Allen a kol. (2003) však varovali před ukvapeným zobecňováním na základě formální podobnosti

jednotlivých APS a zdůrazňovali význam rozdílů „v okolnostech“. APS jsou podle nich a dalších autorů (Holloway a kol. 2007) zakotveny v místním kontextu, reagují na specifické problémy a mohou se tudíž lišit obsahem, cíli i potenciálem k jejich naplnění. Jak je tomu v případě farmářských trhů v PMA? Následující text pro vyšší přehlednost zachovává strukturu první kapitoly představující akademický diskurz APS.

Alternativa vůči čemu?

První otázka tedy zní, kdo a vůči čemu se prostřednictvím farmářských trhů vymezuje? Platí v českých podmínkách rovnice „farmáři vystavení rostoucímu ekonomickému tlaku + znejistělí spotřebitelé = APS“ (viz kapitola č. 1)? Uplatní se v jejich interpretaci také potravinové paniky jako symbol problémů globálního industrializovaného zemědělsko-potravinového systému? Jsou české farmářské trhy součástí obratu ke kvalitě ve spotřebě potravin? Kdo byl iniciátorem boomu farmářských trhů v PMA – spotřebitelé nebo výrobci?

Výsledky výzkumu ukázaly, že v případě farmářských trhů v PMA byla iniciativa na straně spotřebitelů. Skupina pořadatelů je však značně diferencovaná. První průkopníci patřili vesměs mezi „foodies“, tedy spotřebitele z městské střední třídy zajímající se o různé aspekty kvality potravin. Na základě rozhovorů s pořadatelem se domnívám, že toto označení se hodí pro ty nejlivnější průkopníky¹⁰⁸ i pro některé další pořadatele z řad spotřebitelů. Během několika měsíců se však spektrum pořadatelů rozšířilo o občanská sdružení, obce, podnikatele i nákupní centra (viz kapitola č. 5.1). V rámci této diferencované skupiny existuje soupeření, antipatie a hierarchie. Ukázaly to výpovědi pořadatelů, kteří se cítí vyloučení z elitního klubu prosazujícího v rámci pokusů o institucionalizaci fenoménu určitý diskurz farmářských trhů (viz kapitola č. 6.2). Zdroje neúspěchu snah o institucionalizaci fenoménu diskutuji dále v kapitole 7.2.

Problematickým aspektem tradičního diskurzu vzniku APS je v případě českých farmářských trhů motiv malých farmářů v ekonomické tísní hledajících alternativní odbytiště pro svou produkci. Iniciativa byla v tomto případě zcela na straně spotřebitelů. Jedním z hlavních témat pořadatelského diskurzu dokonce byl nedostatek farmářů, kterým se zabývám v kapitole č. 6.4. Jak jsem však ukázala v kapitole č. 4.2, producenti potravin iniciovali vznik jiných APS, lépe odpovídajících jejich potřebám. Výše popsanou „rovnici APS“ tedy pro interpretaci farmářských trhů v PMA nelze využít, je třeba na základě empirických poznatků formulovat vlastní. Podívejme se proto nejdříve, na co pořadatelé farmářských trhů vlastně reagovali?

Farmářské trhy v PMA jsou projevem nespokojenosti s dopady industrializace a globalizace zemědělství a potravinářství. Ovšem, kritika se týká primárně nedostatečné kvality průmyslově produkovaných potravin, nikoliv pochyb o jejich zdravotní nezávadnosti, které v západní Evropě přinesly tzv. potravinové paniky. Kvalita potravin je spojována zejména s jejich čerstvostí, případně „nešizeností“. Motiv touhy po „přírodním“ a tudíž zdravotně nezávadném jídle, kterou v západní Evropě vyvolaly potravinové paniky (Murdoch a Miele 1999, Murdoch a kol. 2000), se v pořadatelském diskurzu farmářských trhů příliš neuplatnil. Environmentální souvislosti produkce potravin byly okrajovým tématem, o blahobytu hospodářských zvířat pořadatelé nemluvili vůbec,

¹⁰⁸ Jako je Jiří Sedláček z Archetyp o.s., Hana Michopulu, která založila první novodobý farmářský trh v PMA v Klánovicích, a původní skupina pořadatelů farmářského trhu na „Kulaťáku“ v Dejvicích.

jejich vztah k biopotravinám byl spíše negativní. Požadované kvality, tedy čerstvost a nešizenost, byly spojovány s prací českých soukromých podnikatelů, s výrobou v malém měřítku, s „tradičním“ či „domácím“ způsobem výroby (viz kapitola č. 6.3).

Na problematičnost těchto kategorií přitom poukazuje Winterovo (2003) zjištění, že spotřebitelé připisují produktům určité kvality pouze na základě kontextu spotřeby. S tímto jevem jsem učinila osobní zkušenost, když moje implicitní očekávání ohledně kvality potravin z farmářského trhu nabourala návštěva malé rodinné farmy zásobující farmářské trhy v belgickém Gentu vajíčky (viz příloha č. 2). Na vágnost termínů jako domácí, čerstvý, živý, čistý, přírodní či racionální poukazuje také zákaz označovat potraviny těmito adjektivy z dílny české Státní zemědělské a potravinářské inspekce (Brož 2014).

Vedle nahrazení zdravotní nezávadnosti potravin primárně jejich kvalitou má pořadatelský diskurz zdůvodňující potřebu farmářských trhů jeden specifický geografický rys. Terčem kritiky jsou zejména západoevropské maloobchodní řetězce, většinou souhrnně označované jako „supermarkety“, které dovážejí do Česka ze zahraničí potraviny podřadné kvality (viz kapitola č. 6.1). Podle pořadatelů tak škodí domácím spotřebitelům i producentům, jejichž výrobky jsou z trhu vytlačeny těmi zahraničními (subvencovanými či nekvalitními, „šizenými“). Prezentace Česka jako „popelnice Evropy“ se stala součástí mediálního diskurzu a ovlivnila také místní podobu lokalismu. Toto téma dokumentuje nárůst zájmu o jídlo a jeho kvalitu, k němuž v Česku došlo v posledních zhruba deseti letech (viz kapitola č. 4.1). Za projevy tohoto trendu považují vedle boomu farmářských trhů také vznik a popularitu nových časopisů či televizních pořadů věnovaných jídlu nebo obecně rozsah pozornosti věnované této problematice v seriózních médiích či v rozhovorech mých přátel a známých. Výše popsané lze považovat za projevy obratu ke kvalitě, který hraje značnou roli v akademickém diskurzu vzniku a vývoje APS. Jedná se o širší trend ve spotřebě potravin, jehož zdrojem je zejména bohatnutí západních společností a s ním související diferenciací spotřebitelů a rostoucí význam témat zodpovědné či udržitelné spotřeby (Murdoch a kol. 2000).

Na základě výsledků svého výzkumu se domnívám, že významným aspektem českého obratu ke kvalitě a současně zdrojem fenoménu farmářských trhů v PMA byl růst sociální diferenciací v postsocialistickém období. Vedle cenově orientované většiny spotřebitelů (Kušková a kol. 2009, Deník 2013b), se z městské střední třídy rekrutovali první „foodies“, kteří na základě informací zprostředkovaných studiem, médii, ale hlavně cestováním či dlouhodobým pobytem v zahraničí, začali kritizovat stav zemědělsko-potravinových sítí v Česku, zejména kvalitu běžně dostupných potravin. Zahraniční maloobchodní řetězce přizpůsobující svou nabídku očekáváním a možnostem cenově orientované většiny zákazníků nemohly potřeby této nové skupiny spotřebitelů uspokojit. Vznik skupiny „foodies“ nespokojených s kvalitou běžně dostupných potravin tak představuje nutnou, ale nikoli dostačující podmínku vzniku farmářských trhů v PMA.

Navzdory ojediněle se vyskytujícím iniciativám průkopníků z řad pražských „foodies“ byla pro vývoj fenoménu farmářských trhů v PMA (a později v celém Česku) zásadní politická podpora, již přinesly blížící se komunální volby v roce 2010 (viz kapitola č. 5.1). Uspořádání farmářského trhu ve veřejném prostoru vyžaduje alespoň souhlas obce, který se v předchozích letech pořadatelům, kteří o něj usilovali, nedařilo získat. Zájem spotřebitelů a médií o pilotní farmářský trh, který v dubnu 2010 uspořádalo občanské sdružení Farmářské trhy ve spolupráci s Městskou částí Praha 6 na Vítězném

náměstí v Dejvicích, vedl k tomu, že řada obcí nejen umožnila pořádání farmářských trhů na svém území, ale v mnoha případech je také finančně podpořila, zajistila organizátora či případně uspořádala trhy vlastními silami. V tomto případě se ovšem zřejmě nejedná o specifický či dokonce postsocialistický rys. Zakládání farmářských trhů „shora“ bylo popsáno jak v USA (Sedláček 2011), tak ve Spojeném království (Holloway a Kneafsey 2000).

Kdo a vůči čemu se tedy prostřednictvím farmářských trhů v PMA vymezuje? Prvotní iniciativa byla na straně spotřebitelů z městské střední třídy, nespokojených s kvalitou běžně dostupných potravin. Klíčovou roli ve vývoji farmářských trhů sehrála politická podpora na místní a později i národní úrovni. Spektrum pořadatelů farmářských trhů se velmi rychle rozšířilo o řadu různých aktérů, farmáři však mezi nimi nefigurují. Pokud rovnici „farmáři vystavení rostoucímu ekonomickému tlaku + znejistělí spotřebitelé = APS“ parafrázuji na základě výsledků výzkumu farmářských trhů v PMA, bude mít podobu „foodies nespokojení s kvalitou běžně dostupných potravin + komunální politici před volbami = boom farmářských trhů v PMA“. Konfrontace výsledků mého výzkumu s akademickým diskurzem APS pokračuje zhodnocením relevance hlavních akademických debat v případě farmářských trhů v PMA. Postupně se budu zabývat jejich radikálností, vztahem s lokalismem, přínosy pro rozvoj venkova a sociální exkluzivitou. Tyto aspekty společně poskytují představu o reformním potenciálu farmářských trhů ve vztahu ke konvenčnímu zemědělsko-potravinovému systému.

Diskuze a kritiky 1 - Radikálnost farmářských trhů v pražském metropolitním areálu

Významným tématem v rámci akademického diskurzu APS je jejich radikálnost neboli vztah s konvenčním systémem a to nejen zemědělsko-potravinovým, ale také obecně ekonomickým či politickým. V odborné literatuře byly popsány jak rozdíly v radikálnosti mezi jednotlivými iniciativami (Watts a kol. 2005), tak v rámci vývoje iniciativ v čase (Allen a kol. 2003, Eaton 2008). Byl identifikován a kritizován proces konvencionalizace APS neboli jejich přiblížení konvenčním potravinovým sítím spojené s opouštěním původních idejí (Guthman 2004). S pokračujícím výzkumem bylo původní dichotomické pojetí APS nahrazeno novým, které je chápáno jako „možné ekonomiky jídla“ (Holloway a kol. 2007), dynamicky se vyvíjející ve vztahu s místním kontextem a konvenčním systémem, nesoucí tolik významů, kolik aktérů se jich účastní.

Přijetí tohoto realističtějšího pohledu na APS by však dle mého názoru nemělo vést k rezignaci na jejich kritickou analýzu, ale ke zvýšení její citlivosti. Vnímáme-li APS jako kontextově specifický výsledek vzájemných vztahů různorodých aktérů a procesů, můžeme identifikovat jejich specifika, silné stránky či dílčí problémy. Můžeme tak lépe zhodnotit jejich potenciál pro změnu zemědělsko-potravinového systému směrem k větší udržitelnosti a sociální spravedlnosti. Tento transformační potenciál APS souvisí dle mého názoru zejména se dvěma jejich aspekty. Zaprvé s mírou radikálnosti požadované změny, zadruhé s aspekty zemědělsko-potravinového systému, na které se zaměřují. APS byly opakovaně kritizovány za to, že se zabývají pouze některými dílčími aspekty zemědělsko-potravinového systému (DuPuis a Goodman 2005, Eaton 2008, Freidberg 2004), přičemž tato selekce odráží zájmy jejich prominentních účastníků – spotřebitelů z městské střední třídy. Někteří autoři zkoumající APS v USA popsali historický proces jejich re-orientace na dílčí témata, zejména zajištění

kvalitních potravin pro spotřebitele a podporu malých farmářů (Allen a kol. 2003, Eaton 2008).¹⁰⁹ Tento trend a jeho výsledky jsou spojovány s procesem politické neoliberalizace, jejíž vliv na dosažení větší udržitelnosti a sociální spravedlnosti zemědělsko-potravinového systému byl opakovaně kritizován (viz kapitola č. 1).

Jak radikální jsou farmářské trhy v PMA? Podívejme se blíže na jejich tematické zaměření a ambice. Navzdory velké různorodosti skupiny pořadatelů lze vysledovat relativně jednotné zaměření na spotřebitele a jeho potřeby. Jeho zdrojem je vlastní zájem o dobré jídlo (v případě ad hoc založených občanských sdružení), o blahobyt občanů/voličů (obce) či o přilákání zákazníků (nákupní centra). Většina pořadatelů zdůrazňovala také touhu podpořit české malovýrobce potravin v jejich obtížné situaci zapříčiněné zahraničními „supermarkety“. Tento diskurz však vykazoval známky nekonzistence. Řada pořadatelů hodnotila pozitivně některé supermarkety. Podpora malých farmářů byla podmíněna jejich schopností naplnit očekávání pořadatelů ohledně kvality produkce a kultury prodeje. Dalším rysem pořadatelského diskurzu APS je malý zájem o širší environmentální, sociální a ekonomické souvislosti zemědělsko-potravinových sítí. Většina pořadatelů nespojovala s farmářskými trhy přínosy v oblasti životního prostředí či rozvoje venkova ani požadavky na sociální spravedlnost v přístupu ke kvalitním potravinám. Skutečnost, že pořadatelé farmářských trhů v PMA nevznášejí radikální požadavky na změnu zemědělsko-potravinového systému nejspíš souvisí také s jejich značnou závislostí na politické podpoře.

Lze tedy konstatovat, že farmářské trhy v PMA vznikly jako doplněk konvenčních potravinových sítí a že většina pořadatelů neformuluje požadavek na jejich změnu. Pořadatelský diskurz sice obsahuje kritiku zahraničních maloobchodních řetězců a téma podpory malých českých výrobců, jejich hlavním cílem však je nabídnout spotřebiteli kvalitní potraviny. Za tímto účelem je řada z nich ochotna dělat kompromisy, ať už vpustit na svůj trh velké firmy či zahraniční výrobce. Velmi záhy se farmářské trhy v PMA staly předmětem konvencionalizace. Nákupní centra využila popularity nového nákupního formátu a začala zakládat vlastní farmářské trhy za účelem rozšíření nabídky pro zákazníky. V Praze roku 2011 nebyla výjimkou situace, kdy stánky farmářského trhu stály na parkovišti před supermarketem.

Publikované výsledky výzkumů ukazují, že nakupující na farmářských trzích jsou si, bez ohledu na kontext, podobní převažujícím zájmem o kvalitu potravin. Pouze sekundární význam mají témata z okruhu zodpovědné spotřeby (environmentální a sociální aspekty spotřeby), která se naopak v závislosti na geografickém kontextu značně liší (viz kapitola č. 1). V případě pořadatelů, kterým se stávající odborná literatura věnuje výrazně méně, se však objevuje zaměření na širší společenské cíle (Alkon 2008, Allen a kol. 2003), jež vedlo Rentinga (2012) k reformulaci APS jako občanských potravinových sítí.

¹⁰⁹ Jehlička a Smith (2007) odkazují na podobný proces de-radikalizace popsany v rámci západního environmentálního hnutí (Mol 2000, Sonnenfeld 2002, van der Heijden 1999 cit. v Jehlička a Smith 2007). V podobném duchu Jon Goss (2004) ve svém přehledovém článku o geografii spotřeby vytýká britským výzkumníkům z okruhu nové geografie spotřeby pokles kritičnosti, tendenci legitimizovat komerční kulturu a důsledky fungování liberálního kapitalistického trhu. Citovaní autoři tento trend dávají do souvislosti s měnícími se podmínkami pro práci občanských aktivistů i akademiků v důsledku neoliberalizace (Goss 2004).

Farmářské trhy v PMA představují iniciativu relativně úzce zaměřenou na zajištění alternativy k obstarávání potravin prostřednictvím konvenčních kanálů. Jejich pořadatelé většinou neformulují širší požadavky na proměnu zemědělsko-potravinových sítí, ekonomiky či politického systému. Jejich cíle jsou apolitické. Vesměs se v souladu s neoliberalním paradigmatem (Seyfang 2006, 2009a) omezují na potřeby spotřebitelů. Pořadatelský diskurz tak řadí farmářské trhy v PMA mezi relativně málo radikální APS. Také fakt, že velmi záhy došlo ke konvencionalizaci farmářských trhů, poukazuje na jejich malou radikálnost, respektive apolitičnost.

Ve srovnání se západními APS, jak je vykresluje stávající akademický diskurz, považují právě apolitičnost a nevyhraněnost, malý zájem o širší ekonomické, sociální a environmentální souvislosti zemědělsko-potravinových sítí za výrazný rys pořadatelského diskurzu farmářských trhů v PMA. Farmářské trhy v PMA nejsou jednotným hnutím, různorodí pořadatelé využívají tuto formu pro naplnění svých specifických potřeb. Z těchto důvodů je dle mého názoru přesnější farmářské trhy v PMA považovat za iniciativu spotřebitelskou, nikoli občanskou (srv. Zagata 2012a). Domnívám se, že právě malá radikálnost farmářských trhů ve srovnání s některými jinými APS v Česku (viz kapitola č. 4.2), jejich kompatibilita s neoliberalním přístupem ke společnosti a ekonomice, jejich zaměření na městskou střední třídu a jejich viditelnost ve veřejném prostoru jim zajistila politickou podporu, která byla klíčovým faktorem jejich vývoje.

Diskuze a kritiky 2 – Lokalismus v diskurzu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu

Tématem hojně diskutovaným v rámci odborné literatury je lokalismus a konceptualizace „místa“ a „místního“ v APS. Zkracování vzdálenosti mezi výrobcem a spotřebitelem a zakotvenost v místních sociálních a ekonomických vztazích patří mezi hlavní principy APS, zdroje s nimi spojovaných přínosů i jejich kritiky (viz kapitola č. 1). Lokalismus je považován za jeden z fetišů v rámci APS. Zejména proto, že nereflexivní romantizující chápání lokality zastírá problémy existující na této úrovni a odvádí pozornost od řady aspektů výroby a spotřeby potravin, jež ji přesahují. Podle kritiků má lokalismus v APS často spíše konzervativní, defenzivní charakter, produkující provinčnost a xenofobii, než aby přinášel progresivní kritiku nedostatků konvenčního zemědělsko-potravinového systému (DuPuis a Goodman 2005, Holloway a Kneafsey 2000, Winter 2003). Jakou roli hraje lokalismus v pořadatelském diskurzu farmářských trhů v PMA?

Geografickým měřítkem uplatňujícím se v pořadatelském diskurzu farmářských trhů v PMA je převážně Česko, případně Čechy. Někteří pořadatelé zmiňovali své ambice operovat na regionální úrovni. Kvůli nedostatku farmářů však od tohoto záměru upustili. Vzhledem k rozloze Česka a regionální diferenciaci zemědělské a potravinářské produkce se zdá být užití národního měřítka vcelku logické. Současně se však v diskurzu farmářských trhů uplatňuje motiv Česka jako „popelnice Evropy“ do níž západoevropské maloobchodní řetězce dovážejí potraviny podřadné kvality.¹¹⁰ Pořadatelé podle svých slov hájí zájmy českých spotřebitelů a malovýrobců, také spotřebitelé uvádějí

¹¹⁰ Specifický je případ polských potravin, které mají v Česku špatnou pověst. Média za její zdroj označují několik skandálů (Brož 2013, iDNES.cz 2013b). Podle hodnocení Global Food Security Index je však kvalita polských potravin srovnatelná s těmi českými a vyšší než v případě Slovenska (iDNES.cz 2013a). Jistou roli tak zřejmě hraje také xenofobie a obavy českých zemědělců a potravinářů z polské konkurence. Na spotřebě polských potravin se jejich špatná pověst příliš neprojevila (Brož 2014a).

český původ mezi hlavními důvody pro nakupování na farmářských trzích (Jarolímková 2013, Spilková a kol. 2013).

Diskurz farmářských trhů v PMA tak připomíná Winterem (2003) popsaný obranný lokalismus, spojující poptávku po místních potravinách založenou na sympatiích pro malé farmáře s ekonomickými problémy britského zemědělství a s pocitem, že vláda není schopná tyto problémy řešit (Winter 2003). V tomto případě se zřejmě v diskurzu farmářských trhů promítá složitý vztah Čechů k Evropské unii, která je zde často chápána jako nepřítel atraktivní, ale jediná alternativa.¹¹¹ Konkrétně v případě zemědělství a potravinářství je EU v médiích často prezentována jako zdroj nesmyslných nařízení komplikujících českým podnikatelům a spotřebitelům život jako v případě nutnosti vzdát se označení (nikoliv produktů) „tuzemský rum“ či „pomazánkové máslo“.

Uplatňuje se tedy v případě farmářských trhů v PMA specifický, postsocialistický, proti Západu zaměřený nacionalismus? Gille (2010) argumentuje v tomto duchu v případě silícího maďarského nacionalismu tím, že důraz kladený v politikách EU na regiony není v relativně malých státech střední a východní Evropy příliš relevantní. Jejich správa probíhala v době státního socialismu na národní úrovni, jejich regiony a regionální speciality jsou na Západě ve srovnání se zeměmi jako Itálie či Francie neznámé. Frustrace z neadekvátních politik pak může vést k defenzivním reakcím. Doporučuji však opatrnost při spojování nacionalismu v diskurzu farmářských trhů s postsocialismem. Také v malých západoevropských zemích, jako je Belgie či Rakousko, dle mé zkušenosti výzkumníka-spotřebitele národní měřítko v diskurzu APS dominuje.

Lokalismus v případě farmářských trhů v PMA vykazuje rysy popsané v západní odborné literatuře. Má obranný charakter, do jisté míry působí jako fetiš zakrývající další aspekty zemědělsko-potravinových sítí. Uplatnění národního měřítka je dáno kombinací geografických předpokladů a složitého postsocialistického vztahu k Západu. Ani toto téma však není v rámci pořadatelského diskurzu uchopeno jednoznačně a konzistentně. Kvůli zajištění kvality a pestrosti nabídky je řada pořadatelů ochotna pustit na svůj trh zahraniční výrobce. Také lokalismus tedy představuje vedlejší motiv pořadatelského diskurzu, podřízený tématu dostupnosti kvalitních, čerstvých potravin pro spotřebitele.

Diskuze a kritiky 3 – Rozvoj venkova a nedostatek farmářů v Česku

Další kritická debata se rozvinula kolem předpokladu, že APS skrze zlepšení ekonomické situace malých farmářů přispívají k rozvoji venkova (viz kapitola č. 1). Tuto představu zpochybnila řada autorů jako nedostatečně podloženou, zjednodušující a přeceňující význam APS, které stále představují okrajovou iniciativu (Goodman 2004, Jarosz 2008, Winter 2003). Také v případě českých farmářských trhů jsou Spilková a Perlín (2013) skeptičtí vůči jejich přínosům v oblasti zemědělství a rozvoje venkova. Argumentují velikostně-vlastnickou strukturou českého zemědělství (viz kapitola č. 4.3), tedy tím, že farmářské trhy představují strategii relevantní pouze pro zlomek českých zemědělců a také klesajícím významem priméru v rámci rozvoje venkova.

¹¹¹ Významnou roli v prosazení tohoto diskurzu hraje politická reprezentace v čele s bývalým prezidentem Václavem Klausem. Problematický vztah Čechů k EU dokládají statistická data. Účast ve volbách do Evropského parlamentu v květnu 2014 byla v Česku druhá nejnižší z celé EU (po Slovensku), Češi podle výsledků posledního šetření Eurobarometr patří mezi největší euroskeptiky (Brolík 2014).

Pořadatelé farmářských trhů v PMA se tématem rozvoje venkova vesměs nezabývají, jejich diskurz se omezuje na úroveň podpory malých farmářů, zlepšení jejich ekonomické situace. Jedná se vlastně o jakousi neinstitucionalizovanou paralelu systému Fair Trade, operující na národní úrovni. Protože v rámci konvenční ekonomiky jsou malí farmáři znevýhodněni, v podobě farmářských trhů pro ně vzniká alternativní ekonomický prostor, „chráněný“ před konkurencí využívající úspor z rozsahu, subvencí či nižších nákladů na pracovní sílu a půdu v zahraničí. Zatímco situaci drobných producentů globálního Jihu se snaží zlepšit systém Fair Trade, ti v postsocialistické střední a východní Evropě jsou vystaveni tvrdé konkurenci v rámci rozšiřující se Evropské unie. Jak ukázala Aistara (2013), tato situace může být v postsocialistickém kontextu vyhodnocena jako nespravedlnost a vést k posílení obranného charakteru APS.

V případě farmářských trhů v PMA se však objevuje paradoxní situace. Podpora malých farmářů sice figurovala mezi motivacemi pořadatelů i nakupujících, současně však jedním z opakujících se témat pořadatelského diskurzu byl „nedostatek farmářů“. V průběhu výzkumu jsem také opakovaně narážela na důsledky této skutečnosti, ať už se jednalo o opakovaný výskyt některých prodejců na většině trhů, deklarované problémy s překupníky vydávajícími se za farmáře, nemožnost omezit přístup na trh pouze pro regionální produkty či obtíže se sháněním prodejců pro trhy v méně lukrativních lokalitách. Bylo tedy skutečně farmářů málo?

Syrovátková a kol. (2014) na základě analýzy oficiálních statistických dat o zemědělství dospěla k závěru, že v Česku je dost potenciálních zásobitelů farmářských trhů (tj. malých farmářů s vhodným typem produkce, lokalizovaných v blízkosti velkých měst). Podle pořadatelů nebyli farmáři připraveni naplnit rychle rostoucí poptávku spotřebitelů po farmářských trzích, vyžadující vedle relevantní a kvalitní produkce také specifické dovednosti prodejce, ochotu riskovat a změnit zavedené rutiny. Nedostatek farmářů na farmářských trzích tak spíše než velikostně-vlastnickou strukturu zemědělství odráží socialistické přerušování tradice podnikání obecně. Oproti situaci v období tzv. první republiky, kdy drobní zemědělci reagovali na své ekonomické problémy masivním družstevním hnutím (Feierabend 2007), se mohou jejich postsocialističtí kolegové jevit pasivnější. Nicméně, soukromí zemědělci nebyli v oblasti APS zcela neaktivní. Jejich iniciativy se zaměřily spíše na prodej ze dvora v případě projektu „Najdi si svého farmáře“ či na další typy APS, které přinášejí větší jistotu odbytu než farmářské trhy, jako jsou různé systémy předplatného, např. tzv. bedýnky (viz kapitola č. 4.2).

Farmářské trhy představují typ APS, v němž jsou poměrně nerovnoměrně rozloženy náklady a přínosy na straně výrobců a spotřebitelů. Na farmáře jsou kladeny značné nároky (kvalita a zaměření produkce, čas, specifické vybavení a dovednosti potřebné pro prodej na trzích) aniž by měli garantované tržby. Naproti tomu pro spotřebitele představují farmářské trhy atraktivní, nezávazný, doplňkový způsob obstarávání potravin. Jinými slovy, farmářské trhy, ačkoli se jejich pořadatelé zaštiťují touhou pomoci malým farmářům, vlastně potřeby a možnosti této skupiny příliš nereflektují. Výše popsané iniciativy soukromých zemědělců spolu s poznatky z mého výzkumu farmářských trhů v belgickém Gentu, kde farmářské trhy skomírají zatímco se dynamicky rozvíjejí jiné, více solidární typy APS (viz příloha č. 2) podporují závěr, že jestliže mají malí farmáři možnost volby, vybírají si APS, v nichž je rozložení nároků a přínosů pro ně výhodnější.

Pořadatelský diskurz farmářských trhů tedy také v případě výrobců vykazuje neoliberalní rysy když se zaměřuje na úroveň jedinice-farmáře, případně na podporu soukromého podnikání. Ačkoli pořadatelé

farmářských trhů vesměs nemají explicitní ambice v oblasti proměn zemědělství a rozvoje venkova, nesouhlasím se Spilkovou a Perlínem (2013) ve skeptickém hodnocení jejich potenciálu v této oblasti. Dopady farmářských trhů mohou být také nepřímé, zprostředkované např. vlivem na rozvoj dalších APS či proměnou konvenčních potravinových sítí. Český původ potravin se stal tématem, na nějž zareagovaly také běžné maloobchodní sítě. Podle předsedy Ovocnářské unie ČR Martina Ludvíka věnují maloobchodní řetězce původu potravin a dalším aspektům jejich kvality, objevujícím se v diskurzu farmářských trhů, v posledních letech rostoucí pozornost (Ludvík 2012). Prozkoumání dopadů tohoto trendu na české výrobce potravin a rozvoj venkova představuje další možné směřování výzkumu APS v Česku.

Diskuze a kritiky 4 – Sociální aspekty farmářských trhů v pražském metropolitním areálu

Posledním tématem odborné literatury o APS, jemuž chci v rámci diskuze její relevance věnovat pozornost, jsou sociální aspekty APS. Alternativní potravinové sítě byly v řadě západních sociálních kontextů opakovaně označeny za sociálně exkluzivní zdroj kvalitních potravin pro (bílou) městskou střední třídu (kapitola č. 1). Současně byla zpochybněna schopnost příslušníků této skupiny, z níž se často rekrutují iniciátoři APS, reflektovat potřeby sociálně slabších spotřebitelů či farmářů a z ní vyplývající omezení potenciálních přínosů těchto iniciativ. Pokud v případě farmářských trhů v PMA iniciativa vzešla primárně od městských spotřebitelů reagujících na nedostatečnou kvalitu běžně dostupných potravin a zajištění přístupu ke kvalitním potravinám pro spotřebitele je hlavním cílem většiny pořadatelů (viz kapitola č. 6.1), jeví se otázka jejich sociální exkluzivity vysoce relevantní.

V dřívější publikaci jsme s kolegyněmi z katedry sociální geografie a regionálního rozvoje PŘF UK v Praze data ze šetření mezi spotřebiteli na pražských farmářských trzích interpretovaly tak, že sociální exkluzivita nepředstavuje v tomto kontextu vážnější problém (Spilková a kol. 2013). Na základě další analýzy však považuji za nutné tento závěr zrevidovat. Mé argumenty jsou následující: Zaprvé, skutečnost, že mezi zákazníky na farmářských trzích jsou ve velké míře zastoupeni senioři a ženy na mateřské dovolené nestačí k odmítnutí hypotézy o sociální exkluzivitě. Byla by třeba další analýza sociální situace těchto nakupujících a jejich chování na trzích (kolik peněz zde utratí, jakou roli pro ně účast na trzích hraje, třídní zařazení těchto seniorů a žen na mateřské dovolené). Zadruhé, identifikovala jsem další specifickou skupinu vyloučenou z účasti na trzích a sice velkou část ekonomicky aktivních obyvatel okrajových částí Prahy. Kvůli pořadateli deklarovanému nedostatku farmářů se v těchto lokalitách farmářské trhy konají často ve všední dny dopoledne. Řada pracujících obyvatel se proto na trhy nedostane, obsluhují tak zejména seniory a ženy na mateřské dovolené. Tato skutečnost může také zkreslovat výsledky dotazníkových šetření. Je pravděpodobné, že existují také další sociální skupiny, které mohou být z účasti na trzích vyloučené, například nezaměstnaní či „chudí pracující“.¹¹² O zastoupení těchto skupin mezi nakupujícími na farmářských trzích nemám bohužel v tuto chvíli dostatek informací. Další argument představuje fakt, že na žádném ze třiceti tří farmářských trhů jsem během uskutečněných pozorování neviděla příslušníky romské menšiny.

Zatřetí, ačkoli pořadatelé v rozhovorech často uváděli, že „trhy jsou pro každého“ či že si nejsou vědomi absence určitých sociálních skupin, někteří reflektovali, že mezi nakupujícími chybí jak „ti

¹¹² Část populace žijící pod hranicí chudoby není tvořena nezaměstnanými, ale pracujícími občany. Podíl této skupiny závisí na sociální politice státu i užití definici chudoby (Brady, Fullerton, a Cross 2010). (http://en.wikipedia.org/wiki/Working_poor)

nejchudší“, tak „ti nejbohatší“. Spekulativní otázka na „ideálního zákazníka“ pak odhalila, že pro řadu pořadatelů je jím příslušník střední třídy, ochotný zaplatit za kvalitní potraviny na farmářském trhu relativně vysoký obnos. Někteří pořadatelé prokázali nedostatečnou reflexi situace sociálně slabších spotřebitelů, když jejich neúčast na farmářských trzích interpretovali prostřednictvím nedostatku znalostí, zájmu či pochopení (viz kapitola č. 6.4). Upozadřovali tak význam skutečnosti, že velká část společnosti si nemůže dovolit zaplatit za lepší potraviny na farmářských trzích vyšší cenu.

Důraz na jednotlivce a spotřební chování je jedním z kritizovaných rysů neoliberálního diskurzu udržitelné spotřeby. Přenos odpovědnosti na jednotlivce spolu s diskurzem spojujícím řešení řady problémů včetně těch globálních s určitým spotřebním chováním (většinou nákupem produktů či služeb dražších než jsou ty obvyklé) vede k tomu, že chudší vrstvy společnosti nejen že jsou vyloučeny z účasti na blahobytu, ale také na možnosti „konat dobro“. Zakotvenost v neoliberalismu redukuje potenciál APS přinést změnu zemědělsko-potravinového systému směrem k větší udržitelnosti a sociální spravedlnosti. Zakotvenost farmářských trhů v neoliberálním diskurzu a zaměření na potřeby městských spotřebitelů s sebou nese pokud ne přímo sociální exkluzivitu, pak jistě sociální necitlivost, která její riziko zvyšuje.

7.2. Zhodnocení relevance stávajícího akademického diskurzu alternativních potravinových sítí pro interpretaci farmářských trhů v pražském metropolitním areálu

Na závěr této kapitoly je třeba shrnout poznatky ohledně relevance akademického diskurzu APS pro interpretaci fenoménu farmářských trhů v PMA. Jak lze interpretovat odhalené rozdíly? Co zůstává nevysvětleno? Farmářské trhy v PMA sice sdílejí základní charakteristiky se západními APS, tak jak je interpretuje stávající odborná literatura. Při bližším pohledu však vidíme, že se od nich liší v řadě aspektů. Iniciativa v případě farmářských trhů v PMA je na straně spotřebitelů, nikoli farmářů, jejichž nedostatek byl významným motivem pořadatelského diskurzu. Bezprostředním zdrojem jejich rozvoje nebyly potravinové paniky, ale nespokojenost s kvalitou dovezených potravin v supermarketech provozovaných zahraničními společnostmi. Navzdory velké diferenciaci pořadatelů je hlavním cílem většiny z nich zajištění nabídky kvalitních potravin pro spotřebitele, za tímto účelem připouštějí kompromisy ohledně původu potravin či statusu prodejců. Zájem o širší ekonomické, sociální a environmentální souvislosti zemědělsko-potravinových sítí je omezený. Farmářské trhy v PMA jsou součástí širšího obratu ke kvalitě ve spotřebě potravin, který byl popsán v západní odborné literatuře. Vzhledem k rostoucí socioekonomické diferenciaci v postsocialistickém období je obrat ke kvalitě ve spotřebě potravin možné považovat za sociálně exkluzivní fenomén.

Témata hlavních debat západní odborné literatury (radikálnost APS, lokalismus, přínosy pro rozvoj venkova, sociální exkluzivita) se ukázala jako užitečné analytické kategorie nabízející poznání dalších aspektů zkoumaného fenoménu. Všechny tyto diskuze byly v případě farmářských trhů v PMA relevantní a současně odkryly jejich další specifické rysy. Prvním z nich je malá radikálnost pořadatelského diskurzu, absence požadavků na změnu zemědělsko-potravinového systému. Farmářské trhy jsou jeho doplňkem, iniciativou spotřebitelů pro spotřebitele. Problémy spojené s lokalismem se objevují také v případě farmářských trhů v PMA, ať už se jedná o jeho obranný

charakter nebo odvádění pozornosti od dalších aspektů zemědělsko-potravinových sítí. Specifickým rysem ve srovnání s USA či Spojeným královstvím je uplatnění národního, nikoli regionálního měřítka.

Role farmáře v diskurzu farmářských trhů je paradoxní. Pořadatelé na jedné straně chtějí malé farmáře podpořit, na druhé straně si stěžují na jejich nedostatek. Každopádně však podporu malých farmářů nespojují se širšími přínosy v oblasti rozvoje venkova. Relevantní je také kritika sociální exkluzivity APS, ačkoli její míra a podoba se pochopitelně liší od situace v USA. V pořadatelském diskurzu jsem identifikovala projevy nedostatečné reflexe potřeb a možností sociálně slabších spotřebitelů i producentů. Tato sociální necitlivost, zaměření farmářských trhů na potřeby městských spotřebitelů ze střední třídy a podporu soukromého podnikání, fungování některých trhů na bázi „public-private partnership“ to vše jsou znaky dokládající jejich zakotvenost v neoliberálním paradigmatu.

Řada autorů upozorňuje na specifický vztah neoliberalismu a postsocialismu. Bockman a Eyal (2002) ukázaly, jak západní a domácí aktéři spolupracovali na tom, aby se z postsocialistické střední a východní Evropy stala „laboratoř neoliberalismu“. Zásadní vliv neoliberalismu v postsocialistickém kontextu je přitom podle Jehličky a Smitha (2011) málo reflektován. Smith (2007) spolu s dalšími autory usiluje o zdokumentování, analýzu a teoretické uchopení každodenní postsocialistické zkušenosti s „domestikací neoliberalismu“ (Smith 2007). Která specifika farmářských trhů v PMA lze interpretovat prostřednictvím vlivu postsocialismu?¹¹³ Tohoto tématu jsem se již dotkla v souvislosti s nedostatkem farmářů či prezentace Česka jako „popelnice Evropy“. Na základě četby literatury zabývající se konceptualizací postsocialismu se domnívám, že také další rysy pořadatelského diskurzu odkazují na vliv tohoto kontextu. Jedním z obecných rysů pořadatelského diskurzu farmářských trhů byla jeho malá radikálnost, apolitičnost a nekonzistence. Druhým absence širších politických, ekonomických, sociálních či environmentálních ambicí farmářských trhů.

Na nekonzistenci pořadatelského diskurzu jsem odkazovala v případě podpory malých českých farmářů nebo kritiky západních maloobchodních řetězců. Pořadatelé deklarované zásady a cíle byly často v průběhu rozhovoru popírány nebo alespoň revidovány. Také nezáměr o institucionalizaci farmářských trhů ze strany pořadatelů poukazuje na apolitický charakter fenoménu¹¹⁴. Gille (2010) přitom touhu po apolitickém životě považuje za významný rys postsocialismu. Neoliberální diskurz zlepšování situace ve společnosti skrze vlastní úsilí a účast aktivních občanů s touto touhou příliš nerezonuje, Gille (2010) píše dokonce o tyranii participace. Na stejný fenomén v případě Česka upozorňuje socioložka Jana Hamanová, která uvádí, že jediný aspekt v němž se Češi výrazně liší od ostatních Evropanů je menší „starost o věci veřejné“ projevující se v zájmu o členství v politických stranách a spolecích, stejně jako nízkou volební účastí (Hamanová citována v Brolík 2014).

Mým cílem je co možná nejlepší interpretace fenoménu farmářských trhů v pražském metropolitním areálu a odpovídající revize stávajícího západního akademického diskurzu APS. Konfrontace výsledků mého výzkumu s odbornou literaturou zabývající se alternativními potravinovými sítěmi potvrdila předpoklad, že tento fenomén nelze uspokojivě interpretovat v rámci jejich stávajícího akademického

¹¹³ Postsocialismem rozumím specifický místní kontext zahrnující historickou zkušenost se socialismem. Neusiluji o zobecnění poznatků na další postsocialistické státy.

¹¹⁴ Apolitičnost je rysem přístupu pořadatelů, který se nevylučuje se skutečností, že někteří představitelé místních samospráv svou podporou farmářských trhů sledovali politické cíle.

diskurzu. Zatímco některé specifické aspekty pořadatelského diskurzu je možné interpretovat jako produkt postsocialistického kontextu, další pouze na základě zakotvenosti fenoménu v místním kontextu vysvětlit nelze. Prvním z nich je výše diskutovaný „farmářský paradox“. Druhým selhání snah o institucionalizaci farmářských trhů prostřednictvím Kodexu a Asociace. Jak ukáží dále, tyto specifické rysy fenoménu farmářských trhů v PMA poukazují na nekompatibilitu jejich praxe a oficiálního diskurzu. Současně se v rámci analýzy objevily další indicie poukazující na význam jiných kontextů ve vývoji farmářských trhů v PMA. Jedná se zejména o v Česku do té doby téměř neužívaný termín „farmář, farmářský“, o výpovědi pořadatelů-průkopníků ohledně jejich zahraniční inspirace a o zjištění ohledně působení americké neziskové organizace Projects for Public Spaces. Tyto poznatky mě inspirovaly k prozkoumání fenoménu farmářských trhů v PMA optikou cestování konceptů. Jeho výsledky diskutuji v následující části této kapitoly.

7.3. Interpretace farmářských trhů jako konceptu cestujícího ze Západu do postsocialistického kontextu

V této kapitole chci představit svoji interpretaci farmářských trhů v PMA jako cestujícího konceptu a zhodnotit přínosy tohoto přístupu pro porozumění vývoji APS v postsocialistickém kontextu a pro zvýšení relevance akademického diskurzu APS mimo angloamerický/západní kontext. Zatím jsem se zabývala výslednou podobou konceptu v cílovém kontextu (v kapitolách č. 5 a 6) a podmínkami pro jeho přijetí neboli charakteristikami cílového kontextu (v kapitole č. 4). Cestování konceptu však podle Edwarda Saida sestává ze čtyř stadií: místa původu, vzdálenosti, podmínek přijetí a proměny teorie/myšlenky v novém kontextu (blíže viz kapitola č. 2.2). Interpretaci fenoménu farmářských trhů v PMA je tedy třeba doplnit o další dva aspekty, 1) místo původu konceptu a 2) vzdálenost mezi ním a místem přijetí.

V předchozím textu jsem upozornila na to, že fenomén farmářských trhů je zakotven v místě svého vzniku a že reaguje na specifické místní procesy. Na úrovni zemědělsko-potravinového systému se jednalo o rostoucí nespokojenost části spotřebitelů s kvalitou potravin v běžné maloobchodní síti, která však spíše odrážela prohlubující se socioekonomickou diferenciaci ve společnosti (kapitola č. 4.1). Zahraniční řetězce ovládající maloobchod s potravinami přizpůsobovaly svou nabídku očekáváním a možnostem cenově orientované většiny zákazníků. Současně se z relativně blahobytné, vzdělané městské střední třídy rekrutovali první čeští „foodies“, kteří začali kvalitu potravin a některé další aspekty jejich výroby a distribuce kritizovat. Ačkoli někteří z nich usilovali o uspořádání farmářských trhů již dříve, jejich boom umožnila až politická podpora na lokální úrovni předcházející komunální volbám konaným v říjnu 2010. Následoval živelný vývoj charakteristický rychlým růstem počtu farmářských trhů, velkou heterogenitou pořadatelů a časným nástupem konvencionalizace.

Iniciátoři farmářských trhů tedy reagovali na specifické místní problémy související s globalizací a industrializací zemědělsko-potravinového systému. Jejich rozhodnutí řešit tyto problémy právě prostřednictvím farmářských trhů (a ne jiných typů APS) má však jiné než místní zdroje. Zatímco v socialistické a postsocialistické Praze byla tradice potravinových trhů přerušena, pořadatelé-průkopníci je znovuobjevili v zahraničí, zejména v jižní a západní Evropě (viz kapitola č. 6.2). Inspirací jim byly tradiční sobotní potravinové trhy na náměstích francouzských měst, na nichž pěstitelé

a výrobci potravin z okolí nabízejí svou produkci. Ale též velké městské kryté tržnice jako Mercado Central ve Valencii, Borough Market v Londýně či Vásárcsarnok v Budapešti, kde je nabídka čerstvých potravin doplněna o speciality z regionu i ze zahraničí a o možnosti rychlého občerstvení. Všechna tato místa spolu s dalšími se stala zdroji prvního konceptu „farmářského trhu“, cestujícího do Česka prostřednictvím pořadatelů-průkopníků. Na mysli zde mám koncept a nikoli koncepty, neboť navzdory různým zdrojům inspirace byl výsledný diskurz farmářských trhů velmi homogenní.

Přadatelé-průkopníci vesměs neměli větší ambice ohledně proměny zemědělsko-potravinových sítí či dokonce politicko-ekonomického systému. Jejich iniciativa byla apolitická. Chtěli primárně zajistit sobě a podobně naladěným spotřebitelům přístup k čerstvým, kvalitním potravinám, které v běžné maloobchodní síti postrádali. Za tímto účelem se pokusili importovat do Česka koncept potravinových trhů, jak je znali ze zahraničí. Jejich inspirace byla především formální, nezabývali se rozdíly mezi tradičními jihoevropskými trhy a novodobými severoevropskými farmářskými trhy s jejich různorodou environmentálně-ekonomicko-sociální agendou. Skutečnost, že původní iniciativa byla do značné míry apolitická, spíše spotřebitelská než občanská, představuje výrazný faktor dalšího vývoje farmářských trhů.

Autoři zabývající se cestováním konceptů upozorňují na to, že koncept málokdy cestuje ve své neporušené původní podobě (Peck a Theodore 2012). V rámci přijetí cestujícího konceptu v novém kontextu dochází k jeho proměnám, hybridizaci, přizpůsobení místním podmínkám. Také při aplikaci konceptu potravinového trhu pořadatelé narazili na specifika místního kontextu, zejména na výše diskutovaný nedostatek farmářů. Jejich důsledkem byly některé proměny praxe trhů, ať už jejich konání ve všední den, přítomnost týchž prodejců na různých trzích či nahrazení výrobců překupníky. Zajímavé však je, že v případě farmářských trhů v PMA byly tyto změny, kterými koncept prošel, samotnými pořadatelé a dalšími aktéry většinou hodnoceny jako problematické. Současně můj výzkum odhalil pokus o ustanovení „oficiálního“ diskurzu farmářského trhu, s nímž byli pořadatelé trhů konfrontováni a který vesměs odmítali. Zdá se, že při cestování konceptu farmářského trhu do Česka nedošlo pouze ke střetu cestujícího konceptu s místním kontextem, ale také praxe s diskurzem. Jak tomuto jevu rozumět? Díky užití optiky cestování konceptů jsem zjistila, že klíčovým faktorem interpretace fenoménu farmářských trhů v PMA je skutečnost, že zdrojem praxe a oficiálního diskurzu jsou odlišné cestující koncepty a tudíž také odlišné geografické kontexty.

Zatímco pořadatelé-průkopníci se při organizování prvních trhů inspirovali převážně na tradičních trzích a tržnicích západní a jižní Evropy, v rámci užití terminologie a pokusů o institucionalizaci se uplatnil jiný cestující koncept a sice novodobý „farmářský trh“ angloamerického typu. Snahy o institucionalizaci farmářských trhů představuje zejména Kodex farmářských trhů a Asociace farmářských tržišť. Se vznikem obou je spojeno občanské sdružení Archetyp, úzce spolupracující s Nadací Partnerství, již založily a financují subjekty z USA. Touto cestou se do Česka dostal diskurz farmářských trhů americké neziskové organizace PPS, která mimo jiné pomáhá v severoamerických městech zakládat farmářské trhy jako nástroj budování místní komunity a oživení veřejného prostoru. Koalice Archetyp-Partnerství tak byla na rozdíl od ostatních pořadatelů-průkopníků vybavena profesionálním diskurzem a zkušenostmi zavedené neziskové organizace v oblasti formulace programů, komunikace s médii, samosprávou i úřady. Jako jediní pořadatelé projevíli

ambice přesahující pořádání svých vlastních trhů, když se pokusili formulovat určitý diskurz farmářských trhů a prosadit jeho institucionalizaci.

Jestliže aplikace optiky cestování konceptů umožnila odhalit odlišné zdroje praxe a diskurzu farmářských trhů v PMA, porozumění specifikům přijetí těchto konceptů bylo podmíněno postkoloniální citlivostí vůči vzájemným vztahům Západu a jiných kontextů. Vztah se Západem je v případě farmářských trhů v PMA značně komplexní a také ambivalentní. Západ je zdrojem problémů, na něž farmářské trhy reagují a současně zdrojem inspirace pro jejich řešení. Ze Západu byl importován jak koncept tradičního potravinového trhu, tak koncept novodobého farmářského trhu z dílny PPS, který se stal zdrojem jejich oficiálního českého diskurzu. Na základě poznatků z analýzy pořadatelského diskurzu farmářských trhů bylo možné tento Západ dekonstruovat (viz kapitola č. 6.2).

Koalici o. s. Archetyp a Nadace Partnerství se nepodařilo dosáhnout přijetí svého diskurzu farmářských trhů ostatními pořadateli. Kodex byl přijat vlažně, do Asociace za více než dva roky její existence nevstoupil ani jeden člen, kromě zakladatelů. Zdrojem tohoto neúspěchu je dle mého názoru vedle střetu jejich diskurzu s místními podmínkami, také vzájemná nekompatibilita cestujících konceptů. Pro pořadatele toužící po trzích spíše tradičních či gurmánských bylo pojetí farmářského trhu představované Kodexem příliš striktní. Různorodost pořadatelů odráží fakt, že řada z nich jej naopak odmítala jako příliš vágní. Některým pořadatelům vadilo, že vznikl bez jejich účasti. Zde narážíme na druhý potenciální aspekt neúspěchu snah o institucionalizaci. Pořadatelé nevnímali Kodex a Asociaci jako iniciativy vzniklé „zdola“. Řada z nich vyjadřovala nevoli nad tím, že se musí přizpůsobovat pravidlům prosazovaným „shora“, formulovaným jakousi elitní skupinou, která hájí jiné než jejich zájmy. Proč ale tito „ostatní“ pořadatelé neprosazovali vlastní diskurz farmářských trhů? Vliv mělo zřejmě několik aspektů. Prvním je různorodost pořadatelů, druhým malá radikálnost a apolitičnost jejich cílů – většina pořadatelů vlastně žádný diskurz nepotřebovala, případně neměla ambice jej prosazovat proti tomu „oficiálnímu“ popsánému výše.

Aistara (2013) ve svém článku zabývajícím se různým pojetím férovosti v APS v postsocialistickém Lotyšsku ukazuje další zajímavý aspekt postsocialismu. Je jím vztah k autoritám respektive malý vliv oficiálního diskurzu na praxi. V období státního socialismu byl totalitní režim považován velkou částí společnosti za amorální, čímž bylo legitimizováno amorální chování ve vztahu k tomuto režimu. Aktéři postsocialistických APS jsou proto zvyklí „být ilegální“ (Aistara 2013). Malý zájem pořadatelů farmářských trhů v PMA o změnu kritizovaného oficiálního diskurzu farmářských trhů tak může být produktem postsocialistické skepse ve vztahu k autoritám.

Poznání, že praxe a oficiální diskurz farmářských trhů v PMA mají jiné zdroje bylo umožněno užitím přístupu „cestování konceptů“ a přispělo ke zvýšení relevance interpretace tohoto fenoménu. Již jsem ukázala, že koncepty, které se staly zdrojem praxe a oficiálního diskurzu, se liší místem původu. Rozdílná je také míra jejich hybridizace. Praxe se oproti diskurzu více přizpůsobila místním podmínkám. V případě inspirace na zahraničních trzích byli aktéry přenosu konceptu sami pořadatelé, kteří svou ideální představu potravinových trhů přizpůsobovali svým cílům a místním podmínkám. Naproti tomu koncept, který se stal zdrojem „oficiálního“ diskurzu farmářských trhů byl do Česka importován z USA s ambicí ovlivnit vývoj fenoménu farmářských trhů.

Podle Saida je vedle místa původu a podmínek přijetí třetím aspektem ovlivňujícím proměny konceptu v novém kontextu vzdálenost, kterou koncept musel na své cestě překonat. Postkoloniální kritika západního diskurzu „těch druhých“ mě přivedla ke konceptualizaci této vzdálenosti jako rozdílnosti výchozího a cílového kontextu. Podle autorů zabývajících se vztahem postsocialismu a Západu jsou v rámci dominantního přechodového diskurzu postsocialismu marginalizována specifika tohoto kontextu. Dochází tedy k neúměrnému zkracování jeho „vzdálenosti od Západu“. Praktickým důsledkem tohoto diskurzu je import myšlenek, know-how a institucí nepřizpůsobených místním podmínkám, za účelem změny místních podmínek.

V případě konceptu farmářského trhu importovaného prostřednictvím kanálu PPS – Nadace Partnerství – Archetyp o. s. z USA lze identifikovat řadu rysů popsaných autory zabývajících se vzájemným vztahem postsocialismu a Západu. Pro převažující diskurz postsocialismu jako dohánění Západu je podle nich charakteristická marginalizace rozdílů mezi těmito dvěma kontexty, na níž se podílejí aktéři z obou stran (Suchland 2011). Import západního know-how a institucí představuje nástroj přispívající k dosažení tohoto cíle. Někteří autoři v této souvislosti kritizují rozvíjení postsocialistických společností „zvenku“ (Gille 2010). Implementace kvalitativně nadřazených západních konceptů bez odpovídající revize, necitlivá ke specifikům místního kontextu je zdrojem problémů při jejich přijetí a ambivalentního vztahu k Západu (Aistara 2013, Jehlička a Smith 2011). V případě APS je pak oslaben potenciál pro změnu konvenčního zemědělsko-potravinového systému (srv. Allen a kol. 2003). Mezi rizika realizace rozvoje zvenku nadřazujícího západní řešení těm odjinud patří vedle nepochopení a nepřijetí konceptu také uzavření či omezení cest pro vznik specifických místních řešení, která by díky zakotvení v odlišném kontextu mohla obohatit diskurz a praxi alternativních potravinových sítí.

7.4. Návrh revize akademického diskurzu alternativních potravinových sítí

Co plyne z mých zjištění pro revizi stávajícího akademického diskurzu APS? Jaké jsou přínosy mého přístupu pro zvýšení jeho relevance mimo angloamerický kontext? Svou dizertací reaguji na postkoloniální požadavek na revizi stávajícího sociálně-vědního akademického diskurzu, vedoucí k jeho širší platnosti. Na základě konfrontace akademického diskurzu APS s výsledky mého výzkumu boomeru farmářských trhů v PMA jsem dospěla k závěru, že stávající akademický diskurz neumožňuje uspokojivou interpretaci tohoto fenoménu. Jeho rostoucí geografická citlivost se doposud týkala zejména důrazu na zakotvenost iniciativ v místních podmínkách, stále však především v rámci angloamerického kontextu. Poznání o vývoji APS v jiných regionech mělo zatím pouze omezený vliv a navíc bylo zkresleno etnocentrickou interpretací západních akademiků. Tato kritika platí pro výzkum APS v postsocialistické střední a východní Evropě s dodatkem, že zkoumány doposud byly zejména „staré“ APS, zejména samozásobitelství.

Poznatky z výzkumu „nových“ APS v postsocialistické střední a východní Evropě umožňují doplnit jejich akademický diskurz o aspekty, které byly dosud vzhledem k převažujícími zaměřením výzkumu na angloamerický kontext opomíjené. Takový aspekt představuje problematika cestování konceptů. Při realizaci programu provincializace západního akademického diskurzu na základě poznatků odjinud nesmíme zapomínat, že Západ je často zdrojem vlivných konceptů, které odsud cestují do jiných kontextů. Průběh a výsledek jejich cestování odráží ambivalentní vzájemný vztah mezi cílovým

kontextem a Západem. Vliv Západu na vývoj fenoménů v jiných kontextech by neměl být marginalizován, ale kriticky zkoumán. Díky aplikaci optiky cestování konceptů je možné dekonstruovat Západ, odhalit jeho mnohé podoby a působení v rámci komplexní geografie fenoménu farmářských trhů v PMA.

Pozice angloamerického kontextu v případě šíření akademického diskurzu APS, praktického diskurzu farmářských trhů a jejich praxe je značně odlišná. Akademický diskurz APS stejně jako oficiální diskurz prosazovaný v případě českých farmářských trhů mají původ v angloamerickém kontextu. V případě praxe farmářských trhů se jedná o jeden z mnoha kontextů v nichž pořadatelé-průkopníci našli inspiraci pro své trhy. Zatímco praxe farmářských trhů se v kontaktu s místními podmínkami proměňuje, jejich diskurz není podroben adekvátní revizi. Nabízí se „postsocialistické“ vysvětlení, spojující nedostatečnou kritiku západních konceptů s dominancí přechodového diskurzu postsocialismu v obou kontextech – západním i postsocialistickým.

Analýza pořadatelského diskurzu farmářských trhů odhalila komplexní geografii jeho zdrojů, zahrnující jak specifické domácí problémy zemědělsko-potravinových sítí, tak inspiraci z cest po Evropě či expertní know-how americké neziskové organizace. Jinými slovy, fenomén farmářských trhů v PMA není zakotven pouze v místě svého vzniku, ale zprostředkovaně také v kontextech, z nichž pocházejí cestující koncepty, které se na jeho vzniku podílely. Pro dosažení jeho relevantní interpretace proto nestačí analýza jeho zakotvenosti v místním kontextu. Ten tvoří sice významnou, ale přeci jenom část „podmínek přijetí“ konceptu, které závisí také na místě původu konceptu a na vzdálenosti, kterou musí překonat.

Poznatky z výzkumu novodobých farmářských trhů v postsocialistickém kontextu doplňují kritickou analýzu APS o rozměr cestování konceptů. Můj výzkum potvrdil význam místa původu, vzdálenosti a podmínek přijetí pro proměny konceptu v novém kontextu. Aplikace tohoto přístupu umožnila identifikovat zdroj specifických aspektů vývoje fenoménu ve vzájemném vztahu postsocialismu a Západu. Jako relevantní se ukázala postkoloniální kritika nadřazenosti západní znalosti i argumenty autorů zabývajících se vlivem Západu v postsocialistické střední a východní Evropě zpochybňující relevanci konceptů importovaných z pozice nadřazenosti bez odpovídající revize. Pro porozumění některým specifikům vývoje fenoménu bylo zásadní zjištění, že se v jeho rámci uplatňuje více vzájemně nekompatibilních cestujících konceptů.

Aktuální podoba fenoménu farmářských trhů v PMA tak není pouze výsledkem hybridizace konceptu v novém kontextu, ale také vzájemné nekompatibility cestujících konceptů, které se staly zdrojem praxe a oficiálního diskurzu farmářských trhů. Tyto se vyvíjely do značné míry odděleně. Praxe je produktem přizpůsobení cestujícího konceptu potravinového trhu místnímu kontextu neboli podmínkám přijetí, zatímco oficiální diskurz představuje aplikaci nedostatečně revidovaného konceptu importovaného v rámci rozvoje postsocialistické společnosti zvenku. Tato velmi komplexní geografie fenoménu farmářských trhů v PMA je klíčem k jejich relevantní interpretaci.

Poznatky z mého výzkumu farmářských trhů v PMA mě vedou k chápání APS jako formy, která může být naplněna různým obsahem. Allen a kol. (2003) či Holloway a kol. (2007) zdůrazňovali závislost obsahu APS na specifickém místním kontextu, který je stejně jako samotné APS třeba chápat vztahově, dynamicky, v duchu progresivního smyslu místa (Massey 1993). Pokud však místo chápeme

vztahově, nesmíme při analýze APS opomenout, že jejich konkrétní podoba neodráží pouze jejich stávající kontext, ale také ten v němž koncept vznikl a odkud přicestoval a vzdálenost, kterou musel na své cestě překonat. Tato zjištění mají implikace také pro debatu o přínosech APS.

Myslím, že Vojtěch Kotecký z Hnutí Duha má pravdu jen částečně, když tvrdí, že nezáleží na tom, jaké trendy jsou zdrojem fenoménu farmářských trhů či obecně obratu ke kvalitě ve spotřebě potravin. Diskurz farmářských trhů vstupuje do širšího společenského diskurzu kvality potravin, udržitelného zemědělství či zodpovědné spotřeby. Jeho vliv na tyto diskurzy bude záviset na jeho obsahu. Pokud například nikdo nebude považovat téma dostupnosti kvalitních potravin pro ekonomicky slabší skupiny obyvatel za důležité, farmářské trhy budou náchylnější k tomu, stát se exkluzivní „třídní dietou“, a současně nepřispějí ke zvýšení citlivosti k problematice sociálního vyloučení ve společnosti.

Proto považuji za důležité zjištění, že farmářské trhy v PMA jsou relativně „krotkou“ alternativní potravinovou sítí. Do značné míry jsou zakotveny v neoliberálním paradigmatu, neusilují o změnu zemědělsko-potravinového systému směrem k větší udržitelnosti a sociální spravedlnosti. Představují původně apolitickou iniciativu zaměřenou na zájmy spotřebitelů z městské střední třídy, kterou záhy využili další aktéři za účelem naplnění svých politických či komerčních cílů. Všechny v literatuře kritizované aspekty APS jako sociální exkluzivitu, nízkou reflexivitu ve vztahu k potřebám ostatních aktérů, defenzivní charakter či projevy fetišizace jsem identifikovala také v případě farmářských trhů v PMA. Tyto aspekty dle mého názoru snižují „reformní potenciál“ farmářských trhů.

Neradikálnost, apolitičnost a zakotvenost v neoliberálním diskurzu však mohou tento potenciál paradoxně současně zvýšit díky tomu, že zajistily farmářským trhům širokou politickou podporu, zájem veřejnosti a umožnily živelný vývoj fenoménu včetně procesu konvencionalizace. Díky tomu, že se staly jakousi „mainstreamovou alternativou“, dosáhly totiž farmářské trhy mnohem většího vlivu na mediální diskurz a veřejné mínění, než do té doby měla kterákoli jiná forma APS. Zhodnocení potenciálu farmářských trhů v PMA změnit zemědělsko-potravinový systém směrem k větší udržitelnosti a sociální spravedlnosti by vyžadovalo další výzkum. Zde je třeba upozornit, že naplnění jejich potenciálu v ekonomické, sociální a environmentální oblasti je komplexně podmíněno a nelze jej chápat jako něco automatického (viz např. Jarosz 2008).

Závěr

Boom farmářských trhů v roce 2010 představoval ve vývoji českých alternativních potravinových sítí nový fenomén. Bezprecedentní byl rozsah politické podpory na lokální a státní úrovni, zájem médií i spotřebitelů. Osobní touha porozumět tomuto fenoménu a jeho možným dopadům na zemědělsko-potravinový systém tak stála na počátku formulace mého výzkumného projektu. Rešerše odborné literatury zabývající se APS ukázala, že tato je převážně zakotvená v anglo-americkém respektive „západním“ kontextu. Bylo zřejmé, že relevance stávajícího akademického diskurzu APS pro interpretaci farmářských trhů v postsocialistickém Česku musí být podrobena kritickému zkoumání.

Za účelem naplnění prvního cíle méj dizertace - porozumění boomu farmářských trhů v Česku jsem v roce 2011 realizovala kvalitativní výzkum tohoto fenoménu na území PMA. Mezi hlavní výzkumné

metody patřily rozhovory s pořadateli, pozorování na trzích a analýza mediálních obsahů. Jak je pro kvalitativní výzkum typické, výzkumné otázky stejně jako teoreticko-metodologický přístup se vyvíjely v návaznosti na sběr a vyhodnocování empirických dat. V průběhu výzkumu se ukázalo, že stávající akademický diskurz APS neumožňuje relevantní interpretaci tohoto fenoménu. Současně, pouze část specifik fenoménu farmářských trhů v PMA bylo možné vysvětlit na základě odlišnosti českého, postsocialistického kontextu a „Západu“.

Druhým cílem mé dizertační práce proto bylo nalezení takové interpretace fenoménu farmářských trhů v PMA, jež by lépe korespondovala s výsledky mých zjištění. Tento požadavek splňuje interpretace farmářských trhů jako procesu cestování několika konceptů z rozdílných „západních“ kontextů do postsocialistického Česka, konkrétně pak PMA. Podoba fenoménu v době realizace výzkumu je výsledkem vzájemného působení těchto cestujících konceptů a jejich interakce se specifickým místním kontextem. Jinými slovy, farmářské trhy v PMA byly prostřednictvím svých pořadatelů a dalších aktérů zakotvené nejen v tom místním, ale také v jiných, často relativně vzdálených, geografických kontextech.

Tato komplexní geografie je zdrojem specifických rysů farmářských trhů v PMA, jejich úspěchu, problémů a paradoxů. Původ cestujících konceptů, podmínky jejich přijetí i vztah výchozího a cílového kontextu jsou klíčovými faktory určujícími jak budou koncepty přijaty, nakolik se promění a potažmo jak ovlivní cílový kontext. V případě pražských farmářských trhů považuji za klíčový aspekt cestování konceptu postsocialismus. Ačkoli nebyl faktorem dostačujícím pro interpretaci fenoménu farmářských trhů v PMA, vliv postsocialismu na vývoj fenoménu farmářských trhů byl značný. Uplatnil se jak v rámci místního kontextu, tzv. „podmínek přijetí“ v Saidově terminologii, tak prostřednictvím konstrukce vzájemné vzdálenosti výchozího a cílového kontextu, „Západu a Východu“.

K dosažení relevantní interpretace fenoménu farmářských trhů v PMA bylo třeba propojit poznatky ze čtyř oblastí společenskovedního výzkumu, konkrétně studií jídla, postkoloniálních studií, konceptu cestující teorie Edwarda Saida a výzkumu postsocialismu v geografii. Postkolonialismus mi byl inspirací v oblasti kritiky stávajícího akademického diskurzu APS. Ačkoli výzkum APS probíhá v rámci řady společenskovedních oborů již od 90. let 20. století, problematice jejich šíření za hranice „Západu“ nebyla dosud věnována pozornost. Aplikace optiky cestování konceptu na výzkum farmářských trhů v PMA měla klíčový význam pro zpřesnění interpretace fenoménu. Současně umožnila odhalit dvojí působení postsocialismu – jako součást „podmínek přijetí“ a v rámci konstrukce „vzdálenosti“, již cestující koncept musí překonat.

Na interpretaci fenoménu farmářských trhů navazoval třetí výzkumný cíl, navržení revize stávajících akademických konceptualizací APS posilující jejich relevanci mimo angloamerický kontext. Za tímto účelem doporučuji rozšířit konceptualizaci APS o aspekt cestování konceptů. Navrhovaný přístup umožňuje jít ještě o krok dál za postkoloniální požadavek na provincializaci západního akademického diskurzu (viz kapitola č. 2.1). Nestuduje totiž APS v nezápadních kontextech odděleně, ale ve vztahu s těmi západními. Výsledkem je relevantnější interpretace těchto iniciativ a současně posun směrem ke kosmopolitnímu (Robinson 2003) akademickému diskurzu APS.

Vedle interpretace fenoménu farmářských trhů v PMA a navržení odpovídající revize akademického diskurzu APS poskytl můj výzkum také východiska pro diskuzi potenciálu tohoto fenoménu změnit

zemědělsko-potravinový systém směrem k větší ekonomické, sociální a environmentální udržitelnosti (která bylo součástí prvního výzkumného cíle). Na hodnocení dopadů praxe farmářských trhů bylo v době realizace výzkumu příliš brzy. Trhy probíhaly teprve druhou, respektive první sezónu. Bylo však možné prozkoumat z tohoto pohledu diskurz pořadatelů farmářských trhů. Diskurzivní analýza odhalila malý zájem pořadatelů o širší ekonomické, sociální a environmentální souvislosti farmářských trhů. Její výsledky byly součástí interpretace fenoménu a současně mohou být v budoucnu konfrontovány s poznatky o skutečných dopadech farmářských trhů a přispět tak k obecné diskuzi o vztahu diskurzu a praxe.

V rámci prezentace a diskuze výsledků výzkumu farmářských trhů v PMA jsem upozorňovala na témata a problémy, jejichž další analýzu považuji za žádoucí či přínosnou. Obsahem následujících odstavců je shrnutí doporučení pro další výzkum v oblasti teorie a metodologie výzkumu APS a empirického výzkumu APS v postsocialistickém kontextu. Na teoreticko-metodologické úrovni považuji za klíčové ověření relevance mé konceptualizace APS jako konceptu cestujícího ze „Západu“ do jiných kontextů. Za tímto účelem by byla vhodná konfrontace mé práce s výsledky výzkumu APS v dalších postsocialistických či obecně ne-západních zemích či realizace dalších případových studií s využitím stejné metodologie. Oba tyto postupy současně nabízejí možnost zhodnotit míru obecnosti zde identifikovaných vlivů postsocialismu.

Vzhledem k výsledkům analýzy pořadatelského diskurzu (viz kapitola č. 6) jsem přesvědčena o tom, že dalším tématem, které si i nadále zaslouží zájem výzkumníků, jsou sociální, ekonomické a environmentální dopady farmářských trhů či obecně APS. Zjištění, že pořadatele farmářských trhů příliš nezajímají jejich širší environmentální, sociální a ekonomické souvislosti je významné pro výzkum postsocialismu i potenciálu APS reformovat zemědělsko-potravinový systém. Konkrétně pak v případě českých farmářských trhů by bylo přínosné zpracovat hlubší, kvalitativní analýzu spotřebitelů, jejich socioekonomického statusu, diskurzu a praktik. Výsledky takového výzkumu by poskytly detailnější představu o významu farmářských trhů pro spotřebitele, o jejich sociální a sociálně-prostorové exkluzivitě a obecně o jejich potenciálu změnit zemědělsko-potravinový systém směrem k větší sociální spravedlnosti.

Přímé ekonomické dopady farmářských trhů na regionální či národní úrovni byly respondenty opakovaně zpochybnovány. Vzhledem ke komplexnímu charakteru APS a trvající dominanci konvenčního zemědělsko-potravinového systému (Freidberg 2013, Guthman 2013) patří rigorózní analýza dopadů fenoménu farmářských trhů mezi nejpotřebnější směry dalšího výzkumu tuzemských APS. Za pozornost však stojí také nepřímý vliv farmářských trhů na rozvoj dalších APS, spotřební chování obecně či na politiku maloobchodních řetězců. Například zájem spotřebitelů o český původ potravin zřejmě do jisté míry ovlivnil obchodní politiky maloobchodních řetězců. Podle předsedy Ovocnářské unie České republiky Martina Ludvíka věnují maloobchodní řetězce původu potravin a dalším aspektům jejich kvality, objevujícím se v diskurzu farmářských trhů, v posledních letech rostoucí pozornost (Ludvík 2012). Prozkoumání tohoto trendu a jeho dopadů na české výrobce potravin a rozvoj venkova považuji za jedno z klíčových směřování dalšího výzkumu APS v Česku.

Nakonec bych chtěla upozornit na dvě dílčí, ale neméně zajímavá témata. Prvním je srovnání praxe, akademického diskurzu a vzájemného vztahu „nových“ a „starých“ APS v postsocialistickém Česku. Jak bylo vidět na příkladu zásobitelů novodobých farmářských trhů a zeleninové tržnice v Hale 22,

výsledky srovnání starých a nových APS mohou být kontraintuitivní. Co se týče akademického diskurzu, Jehlička a kol. (2012) argumentují, že v západní odborné literatuře existuje tendence interpretovat fenomény probíhající v postsocialistickém kontextu odlišně od obdobných fenoménů sledovaných na Západě. Ačkoli výsledky výzkumů ukazují, že „staré“ APS (např. samozásobitelství) mohou být nositelem progresivních praxí a myšlenek, v západním akademickém diskurzu se častěji objevují zjednodušující ekonomické interpretace. Je také v případě „nových“ západních APS akademický diskurz zkreslený? A konečně, jak se staré a nové APS navzájem ovlivňují? Posledním problémem, který zaujal moji pozornost jsou proměny přístupu místních samospráv k trhům v postsocialistickém období. Pořadatelé opakovaně hovořili o zamítavém postoji představitelů pražských městských částí k trhům obecně před rokem 2010. Praha se v tomto aspektu zjevně lišila od řady jiných měst Česka. Odhalení zdrojů tohoto přístupu a důvodů jeho změny směrem k podpoře farmářských trhů by mohlo přispět k porozumění širším změnám postsocialistických společností.

Věřím, že jsem ve své dizertační práci představila inovativní přístup ke studiu geografie alternativních potravinových sítí, který má ambici zvýšit relevanci interpretací APS v „jiných než západních“ kontextech. Kromě kritické revize západního akademického diskurzu APS nabízí můj přístup možnost analyzovat roli „Západu“ ve vývoji nezápadních zemědělsko-potravinových systémů a potažmo společností. Konceptualizace farmářských trhů jako cestujícího konceptu umožňuje vidět je jako formu, kterou lze naplnit specifickým obsahem v závislosti na konkrétním kontextu. Současně tato případová studie potvrzuje předpoklad, že snahy o aplikaci cestujícího konceptu bez jeho adekvátního přizpůsobení jsou zdrojem problémů s jeho přijetím a faktorem omezujícím jeho vliv v cílovém kontextu.

Za hlavní poznatek své dizertační práce považuji skutečnost, že fenoménu farmářských trhů v PMA nelze porozumět bez rozkrytí jeho komplexního vztahu se Západem. Pro dosažení adekvátní interpretace „nových“ APS v „jiných“ kontextech jsem proto navrhla analýzu jejich zdrojů kombinující optiku cestování konceptů a postkoloniální citlivost vůči vzájemným vztahům výchozích a cílových kontextů. Tento přístup umožňuje identifikovat komplexní geografickou zakotvenost fenoménů i diferencované působení faktorů jako je postsocialismus v rámci cestování konceptů. Teprve zohlednění všech těchto aspektů umožnilo interpretaci fenoménu farmářských trhů v PMA, která je v souladu se zjištěními mého empirického výzkumu.

Na geografii záleží.

Literatura

- ABRAHAMS, C. N. (2006): Globally useful conceptions of Alternative Food Networks in the developing south: the case of Johannesburg's urban food supply system. Working paper GEO-031, Edinburgh, 39 s.
- ACHESON, J. (2007): Household Exchange networks in Post-Socialist Slovakia. *Human Organization*, 66, č. 4, s. 405–413.
- AISTARA, G. (v tisku): Good, fair, and illegal: Paradoxes of food ethics in post-socialist Latvia. *Journal of Baltic Studies*.
- ALBER, J. a KOHLER, U. (2007): Informal Food Production in the Enlarged European Union. *Social Indicators Research*, 89, č. 1, s. 113–127.
- ALKON, A. (2008a): Paradise or pavement: the social constructions of the environment in two urban farmers' markets and their implications for environmental justice and sustainability. *Local Environment*, 13, č. 3, s. 271–289.
- ALKON, A. (2008b): From value to values: sustainable consumption at farmers markets. *Agriculture and Human Values*, 25, č. 4, s. 487–498.
- ALKON, A. (2013): The socio-nature of local organic food. *Antipode*, 45, s. 663–680.
- ALKON, A. a MCCULLEN, C. (2011): Whiteness and Farmers Markets: Performances, Perpetuations...Contestations? *Antipode*, 43, s. 937–959.
- ALLEN, P. a kol. (2003): Shifting plates in the agrifood landscape: the tectonics of alternative agrifood initiatives in California. *Journal of Rural Studies*, 19, č. 1, s. 61–75.
- BACON, C. (2010): Who decides what is fair in fair trade? The agri-environmental governance of standards, access, and price. *Journal of Peasant Studies*, 37, č. 1, s. 111–147.
- BADER, M. D. M. a kol. (2010): Disparities in neighborhood food environments: Implications of measurement strategies. *Economic Geography*, 86, s. 409–430.
- BALÁZS, B. (2012): Local Food System Development in Hungary. *International Journal of Agriculture and Food*, 19, č. 3, s. 403–421.
- BALL, M. (2002): *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide*. University of Toronto Press, Toronto, 432 s.
- BALLINGALL, J. a WINCHESTER, N. (2010): Food Miles: Starving the Poor? *The World Economy*, 33, č. 10, s. 1201–1217.
- BARNETT, C. a kol. (2005): Consuming Ethics: Articulating the Subjects and Spaces of Ethical Consumption. *Antipode*, 37, č. 1, s. 23–45.
- BARR, A. a LEVY, P. (1985): *The Official Foodie Handbook*. Timbre Books, New York, 144 s.
- BEČVÁŘOVÁ, V. (2001): *Zemědělská politika*. Mendelova zemědělská a lesnická univerzita, Brno, 116 s.
- BERANOVÁ, M. a KUBAČÁK, A. (2010): *Dějiny zemědělství v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Libri, 432 s.
- BHABHA, H. (1990): *Nation and Narration*. Routledge, Londýn a New York, 341 s.
- BHABHA, H. (1994): *The location of culture*. Routledge, Londýn a New York, 409 s.
- BIČÍK, I. a JANČÁK, V. (2005): *Transformační procesy v českém zemědělství po roce 1990*. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PŘF UK, Praha, 88 s.

- BIČÍK, I., JELEČEK, L. (2005): Political Events Factoring into Land-Use Changes in Czechia in the 20th century. In: Milanova, E. a kol. (ed.): *Understanding Land-Use and Land-Cover Change in Global and Regional Context*, Oxford & IBH Publishing Co. Pvt. Ltd. and Science Publishers, INC., New Delhi, Enfield (USA), Chapter 11, s. 165–186.
- BLANC, J. (2009): Family farmers and major retail chains in the Brazilian organic sector: Assessing new development pathways. A case study in a peri-urban district of Sao Paulo. *Journal of Rural Studies*, 25, č. 3, s. 322–332.
- BLAŽEK, J. (1996): Mezuregionální rozdíly v České republice v transformačním období. *Sborník ČGS 101*, č. 4, s. 265–277.
- BLAŽEK, J. a CSANK, P. (2007): Nová fáze regionálního rozvoje v ČR? *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 5, s. 945–965.
- BLUMBERG, R. (nedatováno): *Placing Alternative Food Networks: Farmers' Markets in post-Soviet Vilnius, Lithuania*. dosud nepublikováno.
- BLUNT, A. a MCEWAN, CH. (2002): *Postcolonial geographies*. Continuum, Londýn a New York, 245 s.
- BOCKMAN, J. a EYAL, G. (2002): Eastern Europe as a Laboratory for Economic Knowledge: The Transnational Roots of Neoliberalism. *American Journal of Sociology*, 108, č. 2, s. 310–352.
- BÖRÖCZ, J. (2009): *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis* (Routledge Advances in European Politics). Routledge, 256 s.
- BOYCE DAVIS, C. (1994): *Black women, writing and identity: migrations of the subject*. Routledge, Londýn a New York, 240 s.
- BROWN, A. (2001): Counting Farmers Markets. *Geographical Review*, 91, č. 4, s. 655–674.
- BROWN, A. (2002): Farmers' market research 1940–2000: An inventory and review. *American Journal of Alternative Agriculture*, 17, s. 167–176.
- BRYANT, R. a GOODMAN, M. (2004): Consuming narratives: the political ecology of „alternative" consumption. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 29, s. 344–366.
- BUCK, D. a kol. (1997): From Farm to Table: The Organic Vegetable Commodity Chain of Northern California. *Sociologia Ruralis*, 37, č. 1, s. 3–20.
- BUNCE, V. (1999): The Political Economy of Postsocialism. *Slavic Review*, 58, č. 4, s. 756.
- BUSCH, L. (2010): Can Fairy Tales Come True? The Surprising Story of Neoliberalism and World Agriculture. *Sociologia Ruralis*, 50, č. 4, s. 331–351.
- CALDWELL, M. (2004): *Not by bread alone: social support in the new Russia*. University of California Press, Berkeley, 257 s.
- CAREY, L. a kol. (2011): Farmers' Market consumers: a Scottish perspective. *International Journal of Consumer Studies*, 35, č. 3, s. 300–306.
- CASSIA, F. a kol. (2012): The Perceptions of Italian Farmers' Market Shoppers and Strategic Directions for Customer-Company-territory Interaction (CCTI). *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 58, s. 1008–1017.
- CASTREE, N. (2004): The geographical lives of commodities: problems of analysis and critique. *Social & Cultural Geography*, 5, č. 1, s. 21–35.
- CHAKRABARTY, D. (2000): *Rethinking working-class history: Bengal, 1890-1940*. Princeton University Press, Princeton a Woodstock, 111 s.
- CHARI, S. a VERDERY, K. (2009): Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War. *Comparative Studies in Society and History*, 51, č. 01, s. 6.

- CHATTERJEE, P. (1993): *The nation and its fragments: colonial and postcolonial histories*. Princeton Studies in Culture/Power/History, Princeton University Press, Princeton, 296 s.
- CHEVASSUS-LOZA, E. a VALCESCHINI, E. (1994): *Les concepts de l'économie de conventions et leur articulation*. Montpellier, France, s. 1–3.
- CLIFFORD, J. (1997): *Routes: Travel and Translation in the late Twentieth Century*. Harvard University Press, Cambridge, 416 s.
- COCHRANE, W. W. (1979): *The development of American agriculture: a historical analysis*. University of Minnesota Press, 469 s.
- COE, N. a kol. (2008): *Global production networks: realizing the potential*. *Journal of Economic Geography*, 8, č. 3, s. 271–295.
- COLEMAN, W. (1998): *From protected development to market liberalism: paradigm change in agriculture*. *Journal of European Public Policy*, 5, č. 4, s. 632–651.
- COOK, I. a kol. (2006): *Geographies of food: following*. *Progress in Human Geography*, 30, č. 5, s. 655–666.
- COOK, I. a kol. (2013): *Food 's Cultural Geographies: Texture, Creativity, and Publics*, s. 343–354.
- CORRIGAN, P. (1997): *The Sociology of Consumption: An Introduction*. SAGE Publishers, 201 s.
- COSTER, M. a KENNON, N. (2005): *'New Generation' Farmers' Markets in Rural Communities*. A report for the Rural industries Research and Development Corporation 05/109. Australian government, 42 s.
- ČSÚ a ÚSTAV ZEMĚDĚLSKÉ EKONOMIKY A INFORMACÍ (2012): *AGROCENZUS 2010 - strukturální šetření v zemědělství a metody zemědělské výroby (analytické vyhodnocení)*. Český statistický úřad, 149 s.
- CZEGLEDY, A. (2002): *Urban peasants in a post-socialist world: small-scale agriculturalists in Hungary*. In Leonard P. a Kaneff D. (ed.): *Post-socialist Peasant?: Rural and Urban Constructions of Identity in Eastern Europe, East Asia and the Former Soviet Union*, Palgrave Macmillan, s. 200-220.
- DARNHOFER, I. (2005): *Organic Farming and Rural Development: Some Evidence*. *Rural Sociology*, 45, č. 4.
- DENZIN, N. a LINCOLN, Y. (2005): *The Sage handbook of qualitative research*. Sage Publications, 1232 s.
- DERRIDA, J. a VENUTI, L. (2001): *What is „Relevant“ Translation?* *Critical Inquiry*, 27, č. 2, s. 174-200.
- DISMAN, M. (2002): *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Karolinum, Praha, 374 s.
- DOKUR, B. (2012): *Culinary tourism and the making of a 'modern' town: The interweaving of food, gender and identity in Cittaslow Seferihisar*. Dizertační práce, Department of geography, The Open University.
- DUPUIS, E. M. a BLOCK, D. (2009): *Sustainability and scale: US milk-market orders as relocalization policy*. *Environment and Planning A*, 40, s. 1987–2006.
- DUPUIS, E. M. a GOODMAN, D. (2005): *Should we go "home" to eat?: toward a reflexive politics of localism*. *Journal of Rural Studies*, 21, č. 3, s. 359–371.
- DYER, C. (2007): *A Suffolk farmer in the fifteenth century*. *The Agricultural History Review*, 55, č. 1, s. 1–22.
- EATON, E. (2008): *From feeding the locals to selling the locale: Adapting local sustainable food projects in Niagara to neocommunitarianism and neoliberalism*. *Geoforum*, 39, č. 2, s. 994–1006.

- EVANS, A. E. a kol. (2012): Introduction of farm stands in low-income communities increases fruit and vegetable among community residents. *Health and Place*, 18, s. 1137–1143.
- EVANS, D. (2011): Consuming conventions: sustainable consumption, ecological citizenship and the worlds of worth. *Journal of Rural Studies*, 27, č. 2, s. 109–115.
- EYAL, G., SZELENYI, I. a TOWNSEY, E. (2001): Making capitalism without capitalists: the new ruling elites in Eastern Europe. Verso, 288 s.
- FEAGAN, R. B. a MORRIS, D. (2009): Consumer quest for embeddedness: a case study of the Brantford Farmers' Market. *International Journal of Consumer Studies*, 33, č. 3, s. 235–243.
- FEENSTRA, G. a kol. (2003): Entrepreneurial outcomes and enterprise size in US retail farmers' markets. *American Journal of Alternative Agriculture*, 18, s. 46–55.
- FEIERABEND, L. (2007): Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952. Stehlík, 168 s.
- FENDRYCHOVÁ, L. (2011): Farmářské trhy. Aby přínosy převážily nad problémy. Úvodní přednáška na konferenci Farmářské trhy – módní výstřelek nebo vzkříšená tradice? Národní zemědělské muzeum v Praze, 13.12.2011.
- FENDRYCHOVÁ, L. (2015): Úvod do geografie jídla. In: Matoušek R. a Osman R. (ed.): *Prostor(y) geografie*. Karolinum, Praha, 203 s.
- FENDRYCHOVÁ, L. a BLAŽEK, J. (2012): The geography of knowledge sources in the Czech outdoor equipment industry : key role of global temporary clusters and of national informal networks. *AUC Geographica*, 47, č. 1, s. 13–22.
- FOLTZ, J. L. a kol. (2012): Support among U.S. adults for local and state policies to increase fruit and vegetable access. *American Journal of Preventive Medicine*, 43, č. 3S2, s. 102–108.
- FONTE, M. (2008): Knowledge, food and place. A way of producing, a way of knowing. *Sociologia Ruralis*, 48, s. 200–222.
- FOUCAULT, M. (1972): *The archeology of knowledge*. Tavistock, London, 218 s.
- FOUCAULT, M. (2007): *Slova a věci*. Computer Press, Brno, 316 s.
- FRANK, M. C. (2009): Imaginative Geography as a Travelling Concept. *European Journal of English Studies*, 13, č. 1, s. 61–77.
- FRAŇKOVÁ, E. a JOHANISOVÁ, N. (2012): Economic Localization Revisited. *Environmental Policy and Governance*, 22, č. 5, s. 307–321.
- FRASER, N. (1997): *Justice Interruptus: Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition*. Routledge, Londýn a New York, 256 s.
- FREEDMAN, D. a kol. (2012): Assessing readiness for establishing a farmers' market at a community health center. *Journal of Community Health*, 37, s. 80–88.
- FREIDBERG, S. (2003a): Cleaning up down South: supermarkets, ethical trade and African horticulture. *Social & Cultural Geography*, 4, č. 1, s. 27–43.
- FREIDBERG, S. (2003b): Not all sweetness and light: New cultural geographies of food. *Social & Cultural Geography*, 4, č. 1, s. 3–6.
- FREIDBERG, S. (2004): The ethical complex of corporate food power. *Environment and Planning D: Society and Space*, 22, č. 1, s. 513–532.
- FREIDBERG, S. (2010): Perspective and power in the ethical foodscape. *Environment and Planning A*, 42, č. 8, s. 1868–1874.

- FREIDBERG, S. a GOLDSTEIN, L. (2011): Alternative food in the global south: Reflections on a direct marketing initiative in Kenya. *Journal of Rural Studies*, 27, č. 1, s. 24–34.
- FRIEDLAND, W. H. (2010): New Ways of Working and Organization: Alternative Agrifood Movements and Agrifood Researchers. *Rural Sociology*, 75, č. 4, s. 601–627.
- FRIEDMANN, H. (1993): The political economy of food: a global crisis. *New Left Review*, 197, s. 29–57.
- FUCHS, F. a kol. (2005): Přelet nad hypermarketovým hnízdem. Deset let budování hypermarketů v ČR. Nesehnutí, Brno, 129 s.
- GAGNÉ, N. O. (2011): Eating local in a U.S. city: Reconstructing „community“-a third place-in a global neoliberal economy. *American Ethnologist*, 38, s. 281–293.
- GARCIA-RAMON, M. (2004): The spaces of critical geography: an introduction. *Geoforum*, 35, č. 5, s. 523-524.
- GEORGE, D. R. a kol. (2011): Public health potential of farmers' markets on medical center campuses: A case study from Penn State Milton S. Hershey Medical Center. *American Journal of Public Health*, 101, s. 2226–2232.
- GEREFFI, G. (2005): The Global Economy: Organization, Governance, and Development. In: Smelser, N. a Swedberg, R. (eds.): *Handbook of Economic Sociology 2nd Edition*, Princeton University Press, 736 s.
- GEREFFI, G. a kol. (2005): The Governance of Global Value Chains. *Review of International Political Economy*, 12, č. 1, s. 78–104.
- GIACCARIA, P. a MINCA, C. (2010): The Mediterranean alternative. *Progress in Human Geography*, 35, č. 3, s. 345–365.
- GIBAS, P., NOVÁK, A. a kol. (2013): *Zahradkové osady: Stíny minulosti, nebo záblesky budoucnosti?* Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, Praha, 147 s.
- GIBSON, K. a GRAHAM, J. (2010): Post-development possibilities for local and regional development. *Handbook of local and regional Development*, Routledge, London
- GIBSON, K. a GRAHAM, J. (2008): Diverse economies: performative practices for 'other worlds'. *Progress in Human Geography*, 32, č. 5, s. 613–632.
- GILLE, Z. (2010): Is there a Global Postsocialist Condition? *Global Society*, 24, č. 1, s. 9–30.
- GOODMAN, D. (2004): Rural Europe Redux? Reflections on Alternative Agro-Food Networks and Paradigm Change. *Sociologia Ruralis*, 44, č. 1, s. 3–16.
- GOODMAN, D. (2009): Place and Space in Alternative Food Networks: Connecting Production and Consumption. 21. 1-36 s.
- GOODMAN, D. a GOODMAN, M. K. (2009): Alternative Food Networks. In Kitchin, R. a Thrift, N. (eds): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, 6804 s.
- GOODMAN, D. a WATTS, M. (1997): *Globalising Food. Agrarian Questions and Global Restructuring*. Routledge, London, 297 s.
- GOODMAN, D. a kol. (2012): *Alternative Food Networks. Knowledge, practice, and politics*. Routledge, London and New York.
- GOSS, J. (2004): Geography of consumption I. *Progress in Human Geography*, 28, č. 3, s. 369–380.
- GOSZCZYŃSKI, W. a KNIEĆ, W. (2012): Strengthening Alternative Agro-food Networks in the Eastern European Countryside. *Eastern European Countryside*, 17, s. 5–20.
- GREGORY, D. (1994): *Geographical imaginations*. Blackwell, Oxford, 456 s.

- GREGORY, D. (1995): Imaginative geographies. *Progress in Human Geography*, 19, č. 4, s. 447–485.
- GREGORY, D. (2000): Post-colonialism. In: Johnston, R.J., Gregory, D., Pratt, G. a Watts, M. (eds): *The Dictionary of Human Geography*. Blackwell, s. 612-614.
- GREGORY, D. a kol. (2009): *The Dictionary of Human Geography - 5th edition*. Willey-Blackwell, 1071 s.
- GRIFFIN, M. R. a FRONGILLO, E. A. (2003): Experiences and perspectives of farmers from Upstate New York farmers' markets. *Agriculture and Human Values*, 20, s. 189–203.
- GRUNERT, K. G. a kol. (2014): Sustainability labels on food products: Consumer motivation, understanding and use. *Food Policy*, 44, s. 177–189.
- GUTHMAN, J. (2002): Commodified Meanings, Meaningful Commodities: Re-thinking Production-Consumption Links through the Organic System of Provision. *Rural Sociology*, 42, č. 4, s. 295–311.
- GUTHMAN, J. (2003): Fast food/organic food: reflexive tastes and the making of „yuppie chow". *Social & Cultural Geography*, 4, č. 1, s. 45–58.
- GUTHMAN, J. (2004): The Trouble with „Organic Lite" in California: a Rejoinder to the „Conventionalisation" Debate. *Sociologia Ruralis*, 44, č. 3, s. 301–316.
- GUTHMAN, J. (2008a): "If They Only Knew": Color Blindness and Universalism in California Alternative Food Institutions. *The Professional Geographer*, 60, č. 3, s. 387–397.
- GUTHMAN, J. (2008b): Bringing good food to others: investigating the subjects of alternative food practice. *Cultural Geographies*, 15, č. 4, s. 431–447.
- GUTHMAN, J. (2008c): Neoliberalism and the making of food politics in California. *Geoforum*, 39, č. 3, s. 1171–1183.
- GUTHMAN, J. a kol. (2006): Squaring Farm Security and Food Security in Two Types of Alternative Food Institutions. *Rural Sociology*, 71, č. 4, s. 662–684.
- GUTHRIE, J. a kol. (2006): Farmers' markets: the small business counter-revolution in food production and retailing. *British Food Journal*, 108, č. 7, s. 560–573.
- HABERMAS, J. (1990): What does socialism mean today? The rectifying revolution and the need for new thinking on the left. *New Left Review*, 183, s. 109–131.
- HALL, S. (1996): When was the 'postcolonial'? Thinking at the limit? In Chambers, I. a Curti, L., (eds): *The post-colonial question: common skies, divided horizont*. Routledge, Londýn a New York, s. 242–60.
- HAMPL, M. (2005): *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 147 s.
- HARAWAY, D. (1991): *Simians, Cyborgs, and Women, The Reinvention of Nature*. Routledge, New York, 312 s.
- HARRIS, E. (2009): Neoliberal subjectivities or a politics of the possible? Reading for difference in alternative food networks. *Area*, 41, č. 1, s. 55–63.
- HARRIS, O. (1995): „The coming of the white people". Reflections on the mythologisation of history in Latin America. *Bulletin of Latin American Research*, 14, č. 1, s. 9–24.
- HARTWICK, E. R. (2000): Towards a geographical politics of consumption. *Environment and Planning A*, 32, s. 1177–1192.
- HASSANEIN, N. (2003): Practicing food democracy: A pragmatic politics of transformation. *Journal of Rural Studies*, 19, s. 77–86.

- HATANAKA, M. (2010): Certification, partnership, and morality in an organic shrimp network: Rethinking transnational alternative agrifood networks. *World Development*, 38, č. 5, s. 706–716.
- HAUKANES, H. (2004): Velká dramata - obyčejné životy. Postkomunistická zkušenost na českém venkově. SLON, Praha, 188 s.
- HAUKANES, H. a PINE, F. (2005): Ritual and Everyday Consumption Practices in the Czech and Polish Countryside: Conceiving Modernity through Changing Food Regimes. *Communities in transformation: Central and Eastern Europe*, 12, s. 103.
- HAVLÍČEK, M. a DOSTÁL, I. (2010): Projevy suburbanizace ve změnách využití krajiny v Jihomoravském kraji a zázemí města Brna. *Acta Pruhoniciana*, 94, s. 65–77.
- HAVLÍČEK, T. a kol. (2005): Vybrané teoreticko-metodologické aspekty a trendy geografického výzkumu periferních oblastí. In: Novotná, M. (ed.): *Problémy periferních oblastí*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 184 s.
- HENDL, J. (2008): Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace. Portál, Praha, 408 s.
- HENDRICKSON, M. K. a HEFFERNAN, W. D. (2002): Opening spaces through relocalization: Locating potential resistance in the weaknesses of the global food system. *Sociologia Ruralis*, 42, č. 4, s. 347–369.
- HERVOUET, R. (2003): Dachas and vegetable gardens in Belarus: Economic and subjective stakes of an „ordinary passion“. *Anthropology of East Europe Review*, 21, č. 1, s. 159-168.
- HINRICHS, C. (2000): Embeddedness and local food systems: notes on two types of direct agricultural market. *Journal of Rural Studies*, 16, s. 295–303.
- HINRICHS, C. (2003): The practice and politics of food system localization. *Journal of Rural Studies*, 19, č. 1, s. 33–45.
- HOLLOWAY, L. (2002): Virtual vegetables and adopted sheep: ethical relation, authenticity and Internet-mediated food production technologies. *Area*, 34, č. 1, s. 70–81.
- HOLLOWAY, L. a kol. (2000): Reading the Space of the Farmers' Market: A Preliminary Investigation from the UK. *Sociologia Ruralis*, 40, č. 3, s. 285–299.
- HOLLOWAY, L. a kol. (2007): Possible Food Economies: a Methodological Framework for Exploring Food Production–Consumption Relationships. *Sociologia Ruralis*, 47, č. 1, s. 1–19.
- HOLZNER, B. (2008): Agrarian restructuring and gender - designing family farms in Central and Eastern Europe. *Gender, Place & Culture*, 15, č. 4, s. 431–443.
- HORSCHELMANN, K. a STENNING, a. (2008): Ethnographies of postsocialist change. *Progress in Human Geography*, 32, č. 3, s. 339–361.
- HUBBARD, P. a KITCHIN, R. (eds) (2011): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage, 510 s.
- ILBERY, B. a MAYE, D. (2006): Retailing local food in the Scottish–English borders: A supply chain perspective. *Geoforum*, 37, č. 3, s. 352–367.
- JACKO, T. (2012): Prchavý subjekt. Několik pohledů na problematizaci subjektu na poli moderních a postmoderních společenských věd. *Filozofie Dnes*, 4, č. 2, s. 31–44.
- JACKSON, P. (2010): Food stories: consumption in an age of anxiety. *Cultural Geographies*, 17, č. 2, s. 147–165.
- JAFFEE, D. a HOWARD, P. (2010): Corporate cooptation of organic and fair trade standards. *Agriculture and Human Values*, 27, č. 4, s. 387–399.
- JAROLÍMKOVÁ, K. (2013): Farmářské trhy: funkce, návštěvnost, souvislosti. Bakalářská práce. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PŘF UK v Praze, 61 s.

- JAROSZ, L. (2008): The city in the country: Growing alternative food networks in Metropolitan areas. *Journal of Rural Studies*, 24, č. 3, s. 231–244.
- JEHLIČKA, P. a SMITH, J. (2011): An unsustainable state: contrasting food practices and state policies in the Czech Republic. *Geoforum*, 42, č. 3, s. 362–372.
- JEHLIČKA, P. a kol. (2012): Food Self-Provisioning in Czechia: Beyond Coping Strategy of the Poor: A Response to Alber and Kohler's 'Informal Food Production in the Enlarged European Union' (2008). *Social Indicators Research*, 111, č. 1, s. 219–234.
- JESSOP, B. (2002): Liberalism, Neoliberalism, and Urban Governance: A State-Theoretical Perspective. *Antipode*, 34, č. 3, s. 452–472.
- JILCOTT, S. B. a kol. (2011): Examining Associations among Obesity and Per Capita Farmers' Markets, Grocery Stores/Supermarkets, and Supercenters in US Counties. *Journal of the American Dietetic Association*, 111, s. 567–572.
- JOHANISOVÁ, N. (2005): Living in the Cracks: A Look at Rural Social Enterprises in Britain and the Czech Republic. *Feasta*, Dublin, 133 s.
- JOHANISOVÁ, N. (2013): Lokalizace ekonomiky: pohádka, nebo nutnost? *Existence - anarchistická revue*, č. 1, s. 10–11.
- JOHANISOVÁ, N. (2014): Ekonomičtí disidenti. Kapitoly z historie alternativního ekonomického myšlení. *Stehlík*. 128 s.
- JOHANISOVÁ, N. a FRAŇKOVÁ, E. (2008): Economic Localisation in the Context of Sustainable Rural Development. *Druhá mezinárodní konference „Venkov je náš svět - Countryside our world“*, Kutná Hora, 16.4.-18.4.2008.
- JOHNSTON, A. (2014): Jacques Lacan. In Zalta, E. N. (ed.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2014 Edition). Dostupné na <http://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/lacan/>. Dosaženo 7. 4. 2015.
- JOHNSTON, R.J., GREGORY, D., PRATT, G. a WATTS, M. (eds): *The Dictionary of Human Geography*. Blackwell, 958 s.
- JONES, P. a BHATIA, R. (2011): Supporting equitable food systems through food assistance at farmers' markets. *Am J Public Health*, 101, s. 781–783.
- KABRDA, J. a JANČÁK, V. (2007): Vliv vybraných politických a institucionálních faktorů na české zemědělství a krajinu. *Geografie–Sborník České geografické společnosti*, 112, č. 1, s. 48–60.
- KARNER, S. Ed. (2010): *Local Food Systems in Europe: Case Studies from Five Countries and What They Imply for Policy and Practice*. IFZ, Graz.
- KELLER, J. (1993): *Až na dno blahobytu. Hnutí Duha*, Brno, 127 s.
- KETTNEROVÁ, M. ed. (2012): *Ročenka 2012. Ekologické zemědělství v České Republice*. Ministerstvo zemědělství, Praha, 52 s.
- KIRWAN, J. (2004): Alternative strategies in the UK agro-food system: interrogating the alterity of farmers' markets. *Sociologia ruralis*, 44, č. 4, s. 395–415.
- KIRWAN, J. (2006): The interpersonal world of direct marketing: Examining conventions of quality at UK farmers' markets. *Journal of Rural Studies*, 22, č. 3, s. 301–312.
- KIRWAN, J. a MAYE, D. (2013): Food security framings within the UK and the integration of local food systems. *Journal of Rural Studies*, 29, s. 91–100.
- KNEAFSEY, M. (2010): The region in food--important or irrelevant? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3, s. 177–190.

- KNEAFSEY, M. a kol. (2008): Reconnecting consumers, producers and food. Exploring alternatives. Berg, Oxford a New York, 208 s.
- KNUDSEN, D. C. (2007): Post-productivism in question: European agriculture, 1975-1997. *The Industrial Geographer*, 5, č. 1, s. 21–43.
- KREJČÍ, J. a ŠTIKOVÁ, O. (2002): Aktuální změny ve spotřebitelské poptávce po potravinách. Výzkumný ústav zemědělské ekonomiky, Praha, 53 s.
- KROPF, M. L. a kol. (2007): Food Security Status and Produce Intake and Behaviors of Special Supplemental Nutrition Program for Women, Infants, and Children and Farmers' Market Nutrition Program Participants. *Journal of the American Dietetic Association*, 107, s. 1903–1908.
- KUBAČÁK, A., JACKO, K. a TOMANDL, L. (2012): Two Decades of the Process of Restitution in the Czech Republic. Příspěvek na konferenci FIG/FAO International Seminar State and Public Sector Land Management in Transitional Countries. 20-21. 9. 2012, Budapešť, Maďarsko.
- KUMBAMU, A. (2009): Subaltern strategies and autonomous community building: A critical analysis of the network organization of sustainable agriculture initiatives in Andhra Pradesh. *Community Development Journal*, 44, č. 3, s. 336–350.
- KUŠKOVÁ, P., MARKOVÁ, A. a NAJMANOVÁ, K. (2009): Češi ve spotřebitelském ráji (!?) Vývoj spotřeby českých domácností v posledních dvaceti letech. CENIA a Ministerstvo životního prostředí, 57 s.
- KUSNO, A. (2000): Beyond the Postcolonial: Architecture, Urban Planning, and Political Cultures in Indonesia. Routledge, 264 s.
- KYMLICKA, W. (2000): Nation-building and minority rights: Comparing West and East. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 26, č. 2, s. 183–212.
- LAGERSPETZ, M. (1999): Postsocialism as a Return: Notes on a Discursive Strategy. *East European Politics & Societies*, 13, č. 2, s. 377–390.
- LAPKA, M. a GOTTLIEB, M. (2000): Rolník a krajina. Kapitoly ze života soukromých rolníků. Praha, Slon, 166 s.
- LARNER, W. a LAURIE, N. (2010): Travelling technocrats, embodied knowledges: Globalising privatisation in telecoms and water. *Geoforum*, 41, č. 2, s. 218–226.
- LARSEN, K. a GILLILAND, J. (2009): A farmers' market in a food desert: Evaluating impacts on the price and availability of healthy food. *Health & place*, 15, č. 4, s. 1158–62.
- LATOUR, B. (2000): When things strike back: a possible contribution of „science studies" to the social sciences. *British Journal of Sociology*, 51, č. 1, s. 107–123.
- LAW, J. (1992): Notes on the Theory of the Actor Network: Ordering, Strategy and Heterogeneity. *Systems Practice*, 5, č. 4, s. 379–393.
- LAWLOR, L. (2014): Jacques Derrida. In Zalta, E. N. (ed.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Spring 2014 Edition, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/derrida/>. Dosaženo 7. 4. 2015.
- LAWSON, R. a kol. (2008): Creating value through cooperation: An investigation of farmers' markets in New Zealand. *British Food Journal*, 110, č. 1, s. 11–25.
- LE HERON, R. (2013): Rethinking the Economic and Social History of Agriculture and Food through the Lens of Food Choice. In: Murcott, A. a kol. (ed.): *The Handbook of Food Research*. Bloomsbury, s. 50–69.
- LEWIN, K. (1946): Action Research and Minority Problems. *Journal of Social Issues*, 2, č. 4, s. 34–46.

- LIBROVÁ, H. (1994): Pestří a zelení: kapitoly o dobrovolné skromnosti. Veronica, Hnutí Duha, Brno, 218 s.
- LIBROVÁ, H. (2003): Vlažní a váhaví: (kapitoly o ekologickém luxusu). Doplněk, Brno, 319 s.
- LOCKIE, S. a HALPIN, D. (2005): The 'Conventionalisation' Thesis Reconsidered: Structural and Ideological Transformation of Australian Organic Agriculture. *Rural Sociology*, 45, č. 4.
- LOOMBA, A. (1998): Colonialism/postcolonialism. Routledge, Londýn a New York, 272 s.
- MAJEROVÁ, V. (2000): Four Milestones in the Social and Economic Development of Czech Agriculture. *Czech Sociological Review*, 8, s. 157–176.
- MAJEROVÁ, V. (2000): Sociologie venkova a zemědělství. Provozně ekonomická fakulta ČZU v Praze, Credit, Praha.
- MALÁ, Z. a MALÝ, M. (2013): The determinants of adopting organic farming practices: a case study in the Czech Republic. *Agricultural Economics (Zemědělská ekonomika)*, 59, č. 1, s. 19-28.
- MAREŠ, P. a RABUŠIC, L. (1994): Nezaměstnanost v České republice na počátku devadesátých let v regionálním pohledu. *Sociologický Časopis/Czech Sociological Review*, 30, č. 4, s. 475–498.
- MARSDEN, T. (1998): New rural territories: Regulating the differentiated rural spaces. 14, s. 107–117.
- MARSDEN, T. (2000): Food Matters and the Matter of Food: Towards a New Food Governance? *Sociologia Ruralis*, 40, č. 1, s. 20–29.
- MARSDEN, T. (2004): Theorising food quality: Some key issues in understanding its competitive production and regulation. In: Harvey, M. a kol. (ed.): *Qualities of Food*. Manchester University Press, Manchester, s. 129–155.
- MARSDEN, T. a kol. (1993): *Constructing the countryside*. UCL Press, London, 220 s.
- MARSDEN, T. a SONNINO, R. (2008): Rural development and the regional state: Denying multifunctional agriculture in the UK. *Journal of Rural Studies*, 24, č. 4, s. 422–431.
- MARSDEN, T., FLYNN, A. a HARRISON, M. (2000): *Consuming interests: the social provision of foods*. UCL Press, London, 240 s.
- MASSEY, D. (1993): Power-geometry and a progressive sense of place. In: Bird, J. a kol. (ed.): *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change*. Routledge, London and New York, s. 304.
- MASSEY, D. (2000): Entanglements of power: reflections. In: Sharp a kol. (ed.): *Entanglements of power: Geographies of Domination/Resistance*. London, Routledge, s. 279 - 286
- MAYE, D. (2013): Moving Alternative Food Networks beyond the Niche. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 20, č. 3, s. 383–389.
- MCCLINTOCK, A. (1992): The Angel of Progress: Pitfalls of the Term 'Postcolonialism.' *Social Text*, 31/32, s. 84–98.
- MELEGH, A. (2012): Provincial Europe. *International Sociology*, 27, č. 2, s. 179–188.
- MENCK, C. a COUTO, R. (2013): Making Groceries Leadership, free spaces and narratives of meaning in post-Katrina New Orleans. *Public management review* 15, č. 3, s. 416-428.
- MILESTAD, R. a kol. (2010): Enhancing Adaptive Capacity in Food Systems: Learning at Farmers' Markets in Sweden. *Ecology And Society*, 15, č. 3.
- MILLER, D. (1998): *The theory of shopping*. Cornell University Press, 180 s.
- MINCYTE, D. (2011): Subsistence and Sustainability in Post-Industrial Europe: The Politics of Small-Scale Farming in Europeanizing Lithuania. *Sociologia Ruralis*, 51, č. 2, s. 101–118.

- MINCYTE, D. (2012): How milk does the world good: Vernacular sustainability and alternative food systems in post-socialist Europe. *Agriculture and Human Values*, 29, s. 41–52.
- MISKULIN, M. a kol. (2012): Food safety system in Croatia. *Environmental and Food Safety and Security for South-East Europe and Ukraine. NATO Science for Peace and Security Series C: Environmental Security*, Springer, s. 11-24.
- MOCANU, V. (2013): Prevalence of overweight and obesity in urban elementary school children in Northeastern Romania: Its relationship with socioeconomic status and Associated Dietary and Lifestyle Factors. *BioMed research international*, 2013, 7 s.
- MOHAMMAD, R. a SIDAWAY, J. (2011): Gayatri Chakravorty Spivak. In Hubbard P. a Kitchin R. (eds): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage, s. 387 – 393.
- MORGAN, K. (2010): Local and green, global and fair: the ethical foodscape and the politics of care. *Environment and Planning A*, 42, č. 8, s. 1852–1867.
- MORGAN, K. J. a MORLEY, A. (2003): *School Meals: Healthy Eating and Sustainable Food Chains*. Cardiff: Regeneration Institute, Cardiff University.
- MORIN, K. (2011): Edward Said. In: Hubbard P. a Kitchin R. (ed.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage, s. 337 - 344.
- MUCHNIK, J. a kol. (2011): Localised agri-food systems: concept development and diversity of situations. *Sviluppo locale: Sistemi agroalimentari localizzati / Localised Agri-Food Systems*, XIV, 35, č. 2 /2010, s. 3–20.
- MURDOCH, J. a MIELE, M. (1999): „Back to Nature“: Changing „Worlds of Production“ in the Food Sector. *Sociologia Ruralis*, 39, č. 4, s. 465–483.
- MURDOCH, J. a kol. (2000): Quality, Nature, and Embeddedness: Some Theoretical Considerations in the Context of the Food Sector. *Economic Geography*, 76, č. 2, s. 107.
- MUSIL, J. a MÜLLER, J. (2008): Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 44, s. 321–348.
- MUTERSBAUGH, T. (2005): Fighting standards with standards: harmonization, rents, and social accountability in certified agrofood networks. *Environment and Planning A*, 37, č. 11, s. 2033–2051.
- NEŠPOR, Z. R. (2006): ‘The Son Has Ploughed’, But a Foreign Son. Five Case Studies on Transformation Strategies in Czech Agriculture after 1989. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 42, č. 6, s. 1171–1194.
- NING, W. (2003): Translating Theory: Toward a (Re)Construction of Chinese Critical Discourse. *Ariel. A review of international English literature*, 34, s. 95–113.
- NISTOR, L. (2012): Atitudini fata de alimentele modificate genetic in Romania. O problema morala? *Revista Româna de Bioetica*, 10, č. 2, s. 60–74.
- NOVÁK, J. a NETRDOVÁ, P. (2011): Prostorové vzorce sociálně-ekonomické diferenciace obcí v České republice. *Czech Sociological Review*, 47, č. 4, s. 717–744.
- NOVÁKOVÁ, I. (2010): *Současný stav ovocnářsko-zelinářských tržišť v Jihomoravském kraji*. Bakalářská práce. Fakulta sociálních studií, Masarykova Univerzita.
- ONG, A. (2007): Neoliberalism as a mobile technology. *TIBG*, 32, č. 3, s. 3–8.
- OUŘEDNÍČEK, M. (2003): Suburbanizace Prahy. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, s. 235–253.
- OUŘEDNÍČEK, M. a TEMELOVÁ, J. (2009): Twenty years after socialism: the transformation of Pragues inner structure. *Studia Universitatis Babeş-Boiyai, Sociologia*, 54, č. 1, s. 9–30.

- OUŘEDNÍČEK, M., BIČÍK, I., VÁGNER, J. (2007): Suburbanizace v zázemí Prahy. *Životné prostredie*, 49, č. 6, s. 303–306
- PALLOT, J. a NEFEDOVA, T. (2003): Trajectories in people's farming in Moscow oblast during the post-socialist transformation. *Journal of Rural Studies*, 19, s. 345–362.
- PASCUCCI, S. a kol. (2011): Back to the Future? Understanding Change in Food Habits of Farmers' Market Customers Food Community Networks: State of the Art. *International Food and Agribusiness Management Review...*, 14, č. 4, s. 105–126.
- PECK, J. a THEODORE, N. (2012): Follow the policy: A distended case approach. *Environment and Planning A*, 44, č. 1, s. 21–30.
- PECK, J. a TICKELL, A. (2002): Neoliberalizing Space. *Antipode*, 34, č. 3, s. 380–404.
- PENG, C. (2010): Traveling theory: The dissemination and transformation of educational narrative inquiry in China. *US-China Education Review*, 7, č. 1, s. 41–50.
- PHILO, CH. (2011): Michael Foucault. In: Hubbard P. a Kitchin R. (ed.): *Key Thinkers on Space and Place*. Sage, 510 s.
- PICKLES, J. (2009): Post-socialism. In: Gregory, D. a kol. (ed.): *Dictionary of human geography*. Blackwell, s. 571.
- PIENIAK, Z. a kol. (2013): Consumer knowledge and use of information about fish and aquaculture. *Food Policy*, 40, s. 25–30.
- PITTAWAY, M. (2004): *Eastern Europe 1939–2000*. Arnold, London, 224 s.
- PLETSCH, C. E. (1981): The Three Worlds, or the Division of Social Scientific Labor, circa 1950–1975. 23, s. 565.
- PRINCE, R. (2012): Policy transfer, consultants and the geographies of governance. *Progress in Human Geography*, 36, č. 2, s. 188–203.
- PROCHÁZKOVÁ, A. (2012): Přínos farmářských trhů pro české farmáře. Univerzita Karlova v Praze, bakalářská práce, Přírodovědecká fakulta UK.
- RAUSING, S. (2002): Re-constructing the 'normal': identity and the consumption of Western goods in Estonia. In: Mandel, R. a Humphrey, C. (ed.): *Markets and moralities: ethnographies of postsocialism*. Berg, Oxford, s. 127–42.
- RAYNOLDS, L. (2004): The Globalization of Organic Agro-Food Networks. *World Development*, 32, č. 5, s. 725–743.
- RAYNOLDS, L. T. (2002): Consumer/Producer Links in Fair Trade Coffee Networks. *Sociologia Ruralis*, 42, č. 4, s. 404–424.
- RENTING, H. a MARSDEN, T. (2003): Understanding alternative food networks: exploring the role of short food supply chains in rural development. *Environment and Planning A*, 35, s. 393–411.
- RENTING, H. a kol. (2012): Building Food Democracy: Exploring Civic Food Networks and Newly Emerging Forms of Food Citizenship. *International Journal of Sociology of Food and Agriculture*, 19, č. 3, s. 289–307.
- RENTING, H., WISKERKE, H. (2010): New emerging roles for public institutions and civil society in the promotion of sustainable local agro-food systems. *Prezentace na 9th European IFSA Symposium, 4-7 July 2010, Vídeň, Rakousko*
- ROBINSON, J. (2003): POSTCOLONIALISING GEOGRAPHY: TACTICS AND PITFALLS. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 24, č. 3, s. 273–289.
- ROSE, G. (2001): *Visual methodologies*. Sage Publications, London, 240 s.

- ROSE, R. a TIKHOMIROV, Y. (1993): Who grows food in Russia and Eastern Europe? *Post-Soviet Geography*, 34, č. 2, s. 111–126.
- ROUND, J. a kol. (2010): The Role of Domestic Food Production in Everyday Life in Post-Soviet Ukraine. *Annals of the Association of American Geographers*, 100, č. 5, s. 1197–1211.
- RUELAS, V. a kol. (2012): The role of farmers' markets in two low income, Urban communities. *Journal of Community Health*, 37, s. 554–562.
- SAID, E. (1978): *Orientalismus*. Pantheon books, New York, 368 s.
- SAID, E. (1983): *The World, the Text, and the Critic*. Harvard University Press, 336 s.
- SALOIS, M. (2012): Obesity and diabetes, the built environment, and the 'local' food economy in the United States, 2007. *Economics & Human Biology*, 10, č. 1, s. 35–42.
- SAMPSON, S. (2012): Beyond Transition: Rethinking Elite Configurations in the Balkans. In Hann CM: *Postsocialism: Ideas, Ideologies, and Practices in Eurasia*. Routledge, s. 297–316.
- SCHNEIDER, M. L. a FRANCIS, C. A. (2005): Marketing locally produced foods: Consumer and farmer opinions in Washington County, Nebraska. *Renewable Agriculture and Food Systems*, 20, s. 252–260.
- SEJÁK, J. a ZAVÍRAL, J. (2007): Growing inequalities in added-value distribution in the Czech agri-food chains. *Agricultural Economic*, 53, č. 5, s. 235–245.
- SEYFANG, G. (2006): Ecological citizenship and sustainable consumption: Examining local organic food networks. *Journal of Rural Studies*, 22, č. 4, s. 383–395.
- SEYFANG, G. (2009a): *The New Economics of Sustainable Consumption, seeds of change*. Palgrave Macmillan, 232 s.
- SEYFANG, G. (2009b): Local organic food: the social implications of sustainable consumption. CSERGE Working Paper EDM 04-09, 20 s.
- SHARP, J. (2009): *Geographies of postcolonialism: Spaces of power and representation*, Sage, Londýn, 176 s.
- SIDAWAY, J. D. (2000): Postcolonial geographies: an exploratory essay. *Progress in Human Geography*, 24, č. 4, s. 591–612.
- SIROVÁTKA, T. (1997): Sociální a ekonomické faktory marginalizace na pracovním trhu v České republice. *Sociologický časopis*, 33, s. 169–188.
- SLOCUM, R. (2006): Anti-racist Practice and the Work of Community Food Organizations. *Antipode*, 38, č. 2, s. 327–349.
- SLOCUM, R. (2007): Whiteness, space and alternative food practice. *Geoforum*, 38, č. 3, s. 520–533.
- SMITH, A. (2002): Culture/economy and spaces of economic practice: positioning households in post-communism. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 27, č. 2, s. 232–250.
- SMITH, A. (2007): Articulating neo-liberalism: Diverse economies and everyday life in postsocialist cities. *Contesting neoliberalism: Urban frontiers*, s. 204–222.
- SMITH, A. a ROCHOVSKÁ, A. (2007): Domesticating neo-liberalism: Everyday lives and the geographies of post-socialist transformations. *Geoforum*, 38, č. 6, s. 1163–1178.
- SMITH, A. a STENNING, A. (2006): Beyond household economies: articulations and spaces of economic practice in postsocialism. *Progress in Human Geography*, 30, č. 2, s. 190–213.
- SMITH, A. a TIMÁR, J. (2010): Uneven transformations: Space, economy and society 20 years after the collapse of state socialism. *European Urban and Regional Studies*, 17, č. 2, s. 115–125.

- SMITH, J. (2003): From Hází to Hyper Market: Discourses on Time, Money, and Food in Hungary. *Anthropology of East Europe Review*, 21, č. 1.
- SMITH, J. a JEHLIČKA, P. (2007): Stories around food , politics and change in Poland and the Czech Republic. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 32, č. 3, s. 395–410.
- SMITH, N. (2009): Gentrification. In: Gregory, D. a kol. (ed.): *Dictionary of human geography*. Blackwell, s. 273-274.
- SMITHERS, J. a JOSEPH, A. E. (2010): The trouble with authenticity: separating ideology from practice at the farmers' market. *Agriculture and human values*, 27, č. 2, s. 239–247.
- SONNINO, R. a MARSDEN, T. (2006): Beyond the divide: Rethinking relationships between alternative and conventional food networks in Europe. *Journal of Economic Geography*, 6, č. 2, s. 181–199.
- SOPER, K. (2004): Re-thinking the "Good Life": The Consumer as Citizen. *Capitalism, Nature, Socialism*, 15, s. 111-116.
- SPIEGEL, A. (1999): Globalising tendencies and travelling theories: Addressing social diversity in housing and literacy policies in post-apartheid South Africa. *African Anthropology*, 6, č. 1, s. 55–71.
- SPIILKOVÁ, J. (2003): Nový fenomén: nákupní centrum a utváření nákupního chování spotřebitelů v transformačním období. *Geografie – Sborník ČGS*, 108, č. 4, s. 277-288.
- SPIILKOVÁ, J. (2008): Changing face of the Czech retailing in post-communist transformation: risks of extreme polarisation under globalisation pressures. In: Dostál, P. (ed.): *Evolution of Geographical Systems and Risk Processes in the Global Context*, Praha, P3K, s. 157-171.
- SPIILKOVÁ, J. (2012): *Geografie maloobchodu a spotřeby. Věda o nakupování*. Karolinum, Praha, 245 s.
- SPIILKOVÁ, J. a PERLÍN, R. (2010): Czech physical planning at the crossroads: Towards the regulation of large-scale retail developments? *Environment and Planning C: Government and Policy*, 28, č. 2, s. 290–303.
- SPIILKOVÁ, J. a PERLÍN, R. (2013): Farmers' markets in Czechia: Risks and possibilities. *Journal of Rural Studies*, 32, s. 220–229.
- SPIILKOVÁ, J. a ŠEFRNA, L. (2010): Uncoordinated new retail development and its impact on land use and soils: A pilot study on the urban fringe of Prague, Czech Republic. *Landscape and Urban Planning*, 94, č. 2, s. 141–148.
- SPIILKOVÁ, J. a kol. (2013): Farmers' markets in Prague: a new challenge within the urban shoppingscape. *Agriculture and Human Values*, 30, č. 2, s. 179–191.
- SPILLER, K. (2012): It tastes better because ... consumer understandings of UK farmers' market food. *Appetite*, 59, s. 100–107.
- STARZYCZNÁ, H., a STEINER, J. (2000). *Maloobchod v českých zemích v proměnách let 1918-2000*. Slezská univerzita, Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné.
- STÁTNIKOVÁ, P. (2010): *Zmizelá Praha - Trhy a tržiště*. Paseka, 435 s.
- STENNING, A. (2005): Post-socialism and the changing geographies of the everyday in Poland. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30, č. 1, s. 113–127.
- STENNING, A. a HÖRSCHELMANN, K. (2008): History, Geography and Difference in the Post-socialist World: Or, Do We Still Need Post-Socialism? *Antipode*, 40, č. 2, s. 312–335.
- STENNING, A. a kol. (2010): *Domesticating Neo-Liberalism: Spaces of Economic Practice and Social Reproduction in Post-Socialist Cities*. Wiley, Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) book series, Oxford, 320 s.

- SUCHLAND, J. (2011): Is there a postsocialist critique? *Personality, Culture, Society*, s. 103–108.
- SÝKORA, L. (1999): Changes in the internal spatial structure of post-communist Prague. *GeoJournal*, 49, s. 79–89.
- SÝKORA, L. (2001): Proměny prostorové struktury Prahy v kontextu postkomunistické transformace. In: Hampel, M. (ed.): *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, Praha, 328 s.
- SYROVÁTKOVÁ, M. a kol. (2014): Farmers' markets' locavore challenge: The potential of local food production for newly emerged farmers' markets in Czechia. *Renewable Agriculture and Food Systems*, publikováno online, 13 s.
- SZCZYRBA, Z. (2005): Maloobchod v ČR po roce 1989 – vývoj a trendy se zaměřením na geografickou organizaci. Univerzita Palackého, Olomouc, 90 s.
- THELEN, T. (2011): Shortage, fuzzy property and other dead ends in the anthropological analysis of (post)socialism. *Critique of Anthropology*, 31, č. 1, s. 43–61.
- TIEMANN, T. K. (2008): Grower-only farmers' markets: Public spaces and third places. *Journal of Popular Culture*, 41, s. 467–487.
- TIMÁR, J. (2003): Lessons from postsocialism: "What's left for emerging critical geography to do in Hungary?". *Antipode*, 35, s. 24–33.
- TOVEY, H. (1997): Food, Environmentalism and Rural Sociology: On the Organic Farming Movement in Ireland. *Sociologia Ruralis*, 37, s. 21–37.
- TREGGAR, A. (2011): Progressing knowledge in alternative and local food networks: Critical reflections and a research agenda. 27, č. 4, s. 419–430.
- TRENOUTH, L. (nepublikovaný draft článku): Tracing the Contours of Alternative Food Consumption in Post-Socialist Central and Eastern European Countries.
- TUČEK, M., FRIEDLANDEROVÁ, H. a MEDIAN (2000): Češi na prahu nového tisíciletí. *Slon*, Praha, 223 s.
- ULČÁK, Z. (1997): Partnerské vztahy mezi zemědělci a spotřebiteli. *Sociální studia* 39, s. 263-531.
- URBAN, J. a ŠČASNÝ, M. (2007): Determinants and barriers of organic food consumption in the Czech Republic. A pilot study of the Prague' s population. *CUEC Working Paper 3/2007*. 16 s.
- ÚSTAV ZEMĚDĚLSKÉ EKONOMIKY A INFORMACÍ (2010): Zpráva o stavu zemědělství ČR za rok 2010. Ministerstvo zemědělství, Praha, 224 s.
- VAIL, B. J. (2014): The Geography of Somewhere: The Farmer's Market and Sustainability in Brno, Czech Republic. *Environmental Values*, 23, s. 51–74.
- VAN DER PLOEG, J. D. a kol. (2000): Rural Development: From Practices and Policies towards Theory. *Rural Sociology*, 40, č. 4, s. 391–408.
- VEČERNÍK, J. (2004): Who is poor in the Czech Republic? The changing structure and faces of poverty after 1989. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 6, s. 807–833.
- VEČERNÍK, J. (2006): Evolution or Revolution? Disparities in Earnings and Household Income in the Czech Republic 1988-2002. *IES Occasional Papers*, 4/2006. 27 s.
- VEČERNÍK, J. (2008): Household consumption in the Czech Republic: From shopping queues to consumer society. *Polish Sociological Review*, č. 2, s. 153–173.
- VEČERNÍK, J. (2012): Earnings Disparities and Income Inequality in CEE Countries. *Eastern European Economics*, 50, s. 27–48.

- VENN, L. a kol. (2006): Researching European „alternative“ food networks: some methodological considerations. *Area*, 38, č. 3, s. 248–258.
- VOJÁČKOVÁ, L. (2008): Holešovická tržnice. Místo v ohrožení? Nепublikovaná seminární práce pro kurz Geografie města 2008/2009, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PŘF UK.
- WARD, N. (1993): The agricultural treadmill and the rural environment in the post-productivist era. *Sociologia Ruralis*, 34, č. 3/4, s. 348–361.
- WATTS, D. C. H. a kol. (2005): Making reconnections in agro-food geography: alternative systems of food provision. *Progress in Human Geography*, 29, č. 1, s. 22–40.
- WHATMORE, S. a THORNE, L. (1997): Alternative geographies of food. In Goodman, D. a Watts, M.: *Globalising food: agrarian questions and global restructuring*. Routledge, 400 s.
- WHATMORE, S. a kol. (2003): What’s alternative about alternative food networks? *Environment and Planning A*, 35, s. 389–392.
- WILKINSON, J. (1997): A new paradigm for economic analysis? *Economy and Society*, 26, č. 3, s. 335–339.
- WINTER, M. (2003a): Embeddedness, the new food economy and defensive localism. *Journal of Rural Studies*, 19, č. 1, s. 23–32.
- WINTER, M. (2003b): Geographies of food: agro-food geographies – making reconnections. *Progress in Human Geography*, 27, č. 4, s. 505–513.
- YAPA, L. (1993): What are Improved Seeds? An Epistemology of the Green Revolution. *Economic Geography*, 69, č. 3, s. 254–273.
- YEOH, B. (2009): Post-colonialism. In: Gregory, D. a kol. (ed.): *Dictionary of human geography*. Blackwell, s. 561-562.
- YEUNG, H. W. (2001): Redressing the geographical bias in social science knowledge (Editorial). *Environment and Planning A*, 33, č. 01, s. 121–140.
- YOUNG, R. J. C. (2009): What is the Postcolonial? *Ariel*. A review of international English literature, 40, č. 1, s. 13–25.
- ZAGATA, L. (2009): The analysis of the current forms of organic chicken husbandry in the Czech Republic and their social consequences. *Agricultural Economics*, 55, č. 6, s. 271–283.
- ZAGATA, L. (2012a): ‘We Want Farmers’ Markets!’ Case Study of Emerging Civic Food Networks in the Czech Republic. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 19, č. 3, s. 347–364.
- ZAGATA, L. (2012b): Consumers’ beliefs and behavioural intentions towards organic food. Evidence from the Czech Republic. *Appetite*, 59, č. 1, s. 81–89.
- ZAGATA, L. a BOUKALOVA, K. (2012): New transitional pathways in direct marketing of food: Case study on farmers’ markets in the Czech Republic. Příspěvek na konferenci *Innovation for Agricultural Competitiveness and Sustainability of Rural Areas*, Praha, Česko, 18-19. 9. 2012
- ZARYCKI, T. (2004): Uses of Russia: the role of Russia in the modern Polish national identity. *East European Politics & Societies*, 18, č. 4, s. 595–627.
- ŽENKA, J. a KOFROŇ, J. (2012): *Metodologie výzkumu v sociální geografii - případové studie (e-kniha)*. Ostravská univerzita v Ostravě, 90 s.
- ZEPEDA, L. (2009): Which little piggy goes to market? Characteristics of US farmers’ market shoppers. *International Journal of Consumer Studies*, 33, č. 3, s. 250–257.

ZEPEDA, L. a NIE, C. (2012): What are the odds of being an organic or local food shopper? Multivariate analysis of US food shopper lifestyle segments. *Agriculture and Human Values*, 29, č. 4, s. 467–480.

ZIKER, J. P. (2007): Subsistence and Food Sharing in Northern Siberia: Social and Nutritional Ecology of the Dolgan and the Nganasan. *Ecology of Food and Nutrition*, 46, s. 445–467.

ŽIVĚLOVÁ, I., JÁNSKÝ, J. (2007): The conditions of organic market development. *Agricultural economics-Zemědělská ekonomika*, 53, č. 9, s. 403-410

Seznam rozhovorů a osobních sdělení

BENEŠOVÁ, J. (2011): Rozhovor, Praha, 22. srpna.

BINDR, M. (2011): Rozhovor, Praha, 18. srpna.

CARDOVÁ, J. (2011): Rozhovor, Praha, 9. června.

COOK, I. (2013): Osobní sdělení, email odeslaný 17. dubna.

CZABAN, K. (2011): Rozhovor, Praha, 7. června.

DUŠEK, M. (2011): Rozhovor, Praha, 11. června.

FREIDBERG, S. (2013): Osobní sdělení, email odeslaný 19. dubna.

GUTHMAN, J. (2013): Osobní sdělení, email odeslaný 27. března.

HAVEL, P. (2012): Osobní sdělení, diskuze na konferenci Farmářské trhy – Quo Vadis? Praha, 11. prosince.

HROMAS, M. (2012): Osobní sdělení, diskuze na konferenci Farmářské trhy – Quo Vadis? Praha, 11. prosince.

KALÁBKOVÁ, G. (2011): Osobní sdělení, email odeslaný 19. října.

KASANOVÁ, M. (2011): Rozhovor, Praha, 31. května.

KAŠTILOVÁ, H. (2011): Rozhovor, Praha, 8. června.

KLICH, M. (2011): Rozhovor, Praha, 13. června.

KOTECKÝ, V. (2011): Rozhovor, Brno, 15. září.

KOTTKOVÁ, E. (2011): Rozhovor, Praha, 22. června.

KRBCOVÁ, L. (2013): Osobní sdělení, email odeslaný 21. září.

LANGOVÁ, J. (2011): Osobní sdělení, email odeslaný 10. října.

LUDVÍK, M. (2011): Osobní sdělení, diskuze na konferenci Farmářské trhy – Módní výstřelek nebo vzkříšená tradice, Praha, 13. prosince.

LUDVÍK, M. (2012): Rozhovor, Praha, 10. ledna.

MOUREK, D. (2011a): Rozhovor, elektronická komunikace, podzim.

MOUREK, D. (2011b): Osobní sdělení, diskuze na konferenci Farmářské trhy – Módní výstřelek nebo vzkříšená tradice, Praha, 13. prosince.

NĚMEC, F. (2011): Osobní sdělení, diskuze na konferenci Farmářské trhy – Módní výstřelek nebo vzkříšená tradice, Praha, 13. prosince.

PETRUS, M. (2011): Osobní sdělení, email odeslaný 25. října.

POPP, T. (2011): Osobní sdělení, diskuze na konferenci Farmářské trhy – Módní výstřelek nebo vzkříšená tradice, Praha, 13. prosince.

ŘEŽÁBEK, M. (2011): Rozhovor, Mladá Boleslav, 17. června.

SEDLÁČEK, J. (2011): Rozhovor, Praha, 20. května.

SLÉHA, J. (2011): Rozhovor, Praha, 24. června.

SOROKOVÁ, J. (2011): Rozhovor, Praha, 14. června.

SPILKOVÁ, J. (2012): přednáška

STEHLÍK, J. (2012): Rozhovor, Praha, 9. ledna.

SULŽENKO, M. (2011): Rozhovor, Praha, 3. června.

SVOBODOVÁ, K. (2011): Rozhovor, Praha, 24. června.

ŠPAČKOVÁ, H. (2011): Osobní sdělení, email odeslaný 7. října.

ŠTÍHEL, J. (2011): Rozhovor, Praha, 26. května.

T.A.K. o.s. (2011): Rozhovor, Řevnice, 30. srpna.

TŘASÁK, V. (2011): Rozhovor, Praha, 13. června.

VALEŠKA, J. (2011): Rozhovor, Praha, 23. června.

VOKŘÁL, M. (2011): Osobní sdělení, diskuze na konferenci Farmářské trhy – Módní výstřelek nebo vzkříšená tradice, Praha, 13. prosince.

ZAGATA, L. (2012): Osobní sdělení, diskuze na konferenci Farmářské trhy – Quo Vadis?, Praha, 11. prosince.

Internetové odkazy

ARCHETYP o. s. (nedatováno): Nejčastější dotazy a mýty okolo farmářských trhů. Dostupné na: <http://www.farmarsketrziste.cz/praha/nejcastejsi-otazky-a-myty>. Dosaženo 13. 4. 2015.

BARTOŠOVÁ, L. (2010a): Farmáři jdou na Prahu! Lidové Noviny 27. 3. 2010.

BARTOŠOVÁ, L. (2010b): Farmáři jdou na Prahu. Navštivte v sobotu trh v Klánovicích. lidovky.cz, 2. 4. 2010.

BROŽ, J. (2012): Levné jako před lety, zato špatné. Proč se jídlo šidí. idnes.cz, 5. března 2012. Dostupné na: http://ekonomika.idnes.cz/levne-jako-pred-lety-zato-spatne-proc-se-jidlo-sidi-fw4-/ekonomika.aspx?c=A120304_223429_ekonomika_brd. Dosaženo 15. 5. 2014.

BROŽ, J. (2013): Dovoz polských potravin do Česka skomírá, mohou za to skandály. idnes.cz, 21. 10. 2013, Dostupné na http://ekonomika.idnes.cz/dovoz-polskych-potravin-do-ceska-dq0-/eko_euro.aspx?c=A131020_202829_eko_euro_ert. Dosaženo 7. 10. 2014.

BROŽ, J. (2014a): Pověst polských potravin v Česku není dobrá, přesto dovoz láme rekordy. idnes.cz, 25. 3. 2014. Dostupné na http://ekonomika.idnes.cz/cesi-kupuji-stale-vic-polskych-potravin-fdm-/ekonomika.aspx?c=A140324_215511_ekonomika_vez. Dosaženo 7. 10. 2014.

BROŽ, J. (2014b): Čerstvé, pravé, přírodní? Inspektoři trestají za špatné názvy potravin. MF Dnes, 4. 7. 2014. Dostupné na http://ekonomika.idnes.cz/zakaz-slov-cerstvy-pravy-prirodni-na-potravinach-evt-/ekonomika.aspx?c=A140703_205112_ekonomika_mlb. Dosaženo 7. 10. 2014.

- BURIÁNKOVÁ, L., KOUBOVÁ, K. a KOTTOVÁ, A. (2010): Farmářské trhy v Česku lákají stále více lidí. ČRo Radiožurnál, 3. 4. 2010.
- BURZA, M. (2010): Michopulu o začátcích trhů: farmáři nevěřili, že na nich mohou vydělat. hobby.cz, 17. 8. 2010, Dostupné na: http://hobby.idnes.cz/michopulu-o-zacatcich-trhu-farmari-neverili-ze-na-nich-mohou-vydelat-1ig-/hobby-domov.aspx?c=A100816_115238_hobby-domov_bma. Dosaženo 4. 9. 2014.
- CUKETKA.CZ (2008): Diskuze pod článkem „Viet Nam v Libuši“. 28. 1. 2008, Dostupné na: <http://www.cuketka.cz/?p=725#comments>. Dosaženo 27. 8. 2014.
- CVVM (2013): Prestiž povolání – červen 2013. Tisková zpráva. Dostupné na: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7054/f3/eu130903.pdf. Dosaženo 9. 3. 2015.
- ČT24 (2012): Česko je popelnicí Evropy, zjistil průzkum. čt24, 1. 2. 2012. Dostupné na: <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/ekonomika/162862-cesko-je-popelnic-evropy-zjistil-pruzkum/>. Dosaženo 27. 8. 2014.
- ČT24 (2014): Mlékomaty. Byznys, který se jen těžko udržuje při životě. čt24, 15. 3. 2014. Dostupné na: <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/ekonomika/266412-mlekomaty-byznys-ktery-se-tezko-udruzuje-pri-zivote/>. Dosaženo 13. 11. 2014.
- DENÍK (2010): Českou Republiku zaplavily vietnamské večerky. denik.cz, 3. 2. 2010. Dostupné na: <http://www.denik.cz/ekonomika/ceskou-republiku-zaplavily-vietnamske-vecerky.html>. Dosaženo 27. 8. 2014.
- DENÍK (2013a): Česko je výrazně závislé na dovozu ovoce a zeleniny. denik.cz, 9. 2. 2013. Dostupné na: <http://www.denik.cz/ekonomika/cesko-je-vyrazne-zavisle-na-dovozu-ovoce-a-zeleniny-20130208.html>. Dosaženo 1. 9. 2014.
- DENÍK (2013b): Češi v krizi šetří na potravinách, tvrdí analýza. denik.cz, 26. 2. 2013. Dostupné na <http://www.agris.cz/clanek/178703/cesi-v-krizi-setri-na-potravinach-tvrdi-analyza>. Dosaženo 6. 3. 2015.
- DVOŘÁČKOVÁ, T. (2011a): Ministerstvo iniciovalo přípravu pravidel pro farmářské trhy. Tisková zpráva Mze, 7. 4. 2011.
- DVOŘÁČKOVÁ, T. (2011b): Farmářské trhy mají svůj kodex, pomůže jim posílit důvěru zákazníků. Tisková zpráva Mze, 31. 5. 2011.
- E15 (2010): Česko zaplavily tisíce vietnamských večerek. e15.cz, 4. 2. 2010. Dostupné na: <http://euro.e15.cz/profit/cesko-zaplavily-tisice-vietnamskych-vecerek-897124>. Dosaženo 27. 8. 2014.
- E15 (2013): Co Čech, to hospodský nebo farmář. Svou práci miluje jen desetina lidí. e15.cz, 30. 7. 2013, dostupné na: <http://zpravy.e15.cz/domaci/udalosti/pruzkum-co-cech-to-hospodsky-ci-farmar-svou-praci-miluje-jen-desetina-lidi-1010096>. Dosaženo 9. 10. 2014.
- EKOLIST (2013): Tomáš Chalupa byl podle nevládek nejhorší ministr životního prostředí. ekolist.cz, 26. 6. 2013. Dostupné na <http://ekolist.cz/cz/zpravodajstvi/zpravy/tomas-chalupa-byl-podle-nevladek-nejhorsimi-ministr-zivotniho-prostredi>. Dosaženo 5. 2. 2015.
- FAIR TRADE ČR (2012): Zvyšující se tendence ve spotřebě fairtradových výrobků v roce 2011 – grafika a komentáře. Dostupné na: <http://www.fairtrade-cesko.cz/pro-media/obrazky-a-grafy>. Dosaženo 27. 8. 2014.
- BROLÍK, T. (2014): Volím Nevolit. In Respekt 23/2014, dostupné na <http://respekt.ihned.cz/c1-62269790-volim-nevolit>. Dosaženo 13. 4. 2015.

HENZL, L. (2013): Česko je popelnice Evropy. Změníme to, slibují... eurozpravy.cz, 3. 10. 2013. Dostupné na: <http://domaci.eurozpravy.cz/politika/78535-video-cesko-je-popelnice-evropy-zmenime-to-slibuji-zeleni/>. Dosaženo 27. 8. 2014.

HNUTÍ DUHA (nedatováno): Čerstvé a místní potraviny pro vaše město. Jak založit farmářský trh. Dostupné na: http://hnutiduha.cz/sites/default/files/publikace/typo3/cerstve_a_mistni_potraviny_pro_vase_mesto.pdf. Dosaženo 16. 2. 2015.

HOBBY.CZ (2012): Praha se na jaře chystá otevřít farmářská tržiště. hobby.cz, 18. 2. 2010. Dostupné na: http://hobby.idnes.cz/praha-se-na-jare-chysta-otevrit-farmarska-trziste-fvf-/hobby-domov.aspx?c=A100218_115601_hobby-domov_bma. Dosaženo 4. 9. 2014.

HOBBY.CZ (2010a): Farmář z Netína chce sestavit databázi farem s prodejem ze dvora. hobby.cz, 5. 2. 2010. Dostupné na http://hobby.idnes.cz/farmar-z-netina-chce-sestavit-databazi-farem-s-prodejem-ze-dvora-psy-/hobby-domov.aspx?c=A100204_153401_hobby-domov_bma. Dosaženo 9. 3. 2015.

HOBBY.CZ (2010b): Prodej ze dvora už společně na internetu nabízí přes padesát farem. hobby.cz, 8. 3. 2010. Dostupné na http://hobby.idnes.cz/prodej-ze-dvora-uz-spolecne-na-internetu-nabizi-pres-50-farem-pqw-/hobby-domov.aspx?c=A100308_095103_hobby-domov_bma. Dosaženo 9. 3. 2015.

HOLEC, P. (2012): Proč je Česko popelnicí Evropy. Reflex, 24.9.2012. Dostupné na <http://www.reflex.cz/clanek/zpravy/47918/proc-je-cesko-popelnici-evropy.html>. Dosaženo 9. 3. 2015.

CHALOUPSKÁ, M. (2011): Vietnamci platí mafii výpalné za své večerky. lidovky.cz, 27. 6. 2011. Dostupné na http://www.lidovky.cz/vietnamci-plati-mafii-vypalne-za-sve-vecerky-f3l-/zpravy-domov.aspx?c=A110627_092423_in_domov_ape. Dosaženo 6. 3. 2015.

CHALUPA, T. (2011): Farmářské trhy jsou pro lidi. Parlamentní listy, 1.8.2011. Dostupné na <http://www.parlamentnilisty.cz/arena/politici-voicum/Ministr-Chalupa-Farmarske-trhy-jsou-pro-lidi-203390>. dosaženo 9. 3. 2015.

IDNES.CZ (2011): Vietnamské večerky platí výpalné, odevzdávají až 40 % zisku. idnes.cz, 27. 6. 2011, dostupné na http://zpravy.idnes.cz/majitele-vietnamskych-vecerek-museji-platit-vypalne-p0k-/krimi.aspx?c=A110627_095712_krimi_zep. Dosaženo 6. 3. 2015.

IDNES.CZ (2012): Česko má čtvrtou nejhustší síť hypermarketů v Evropě. idnes.cz, 10. února 2012. Dostupné na: http://ekonomika.idnes.cz/cesko-ma-ctvrtou-nejhustsi-sit-hypermarketu-v-evrope-pfe-/ekonomika.aspx?c=A120210_124959_ekonomika_spi. Dosaženo 15. 5. 2014.

IDNES.CZ (2013a): Boom polských potravin ustává, Čechy zřejmě odrazují aféry. idnes.cz, 16. 7. 2013, Dostupné na http://ekonomika.idnes.cz/rust-dovozu-polskych-potravin-se-zastavil-fko-/ekonomika.aspx?c=A130716_155611_ekonomika_fih. Dosaženo 7. 10. 2014.

IDNES.CZ (2013b): Česká potravinová bezpečnost je nejlepší v regionu. Polsko zaostává jen těsně. idnes.cz, 23. 7. 2013, dostupné na http://ekonomika.idnes.cz/zebricek-bezpecnosti-potravin-economist-f12-/ekonomika.aspx?c=A130723_185115_ekonomika_neh. Dosaženo 7. 10. 2014.

INCOMA GfK (2014): Tisková informace společnosti INCOMA GfK k výsledkům výzkumu Shopping Monitor 2014. Incoma GfK, 9. 1. 2014. Dostupné na: <http://incoma.cz/podle-letaku-nakupuje-potraviny-rekordni-pocet-ceskych-domacnosti/>. Dosaženo 13. 3. 2015.

JANEČEK, J. (nedatováno): Česko se v posledních letech stalo popelnicí Evropy. www.czechfreepress.cz. Dostupné na <http://www.czechfreepress.cz/vase-free-zona/cesko-se-v-poslednich-letech-stalo-popelnici-evropy.html>. Dosaženo 9.3.2015.

JÁNSKÁ, L. (2009): Popelnice Evropy. Instinkt č. 36/9. Dostupné na http://instinkt.tyden.cz/rubriky/tema/popelnice-evropy_24549.html. Dosaženo 27. 8. 2014.

KONEČNÁ, K. (2008): Vydejte se na trh! Apetit červenec 2008, s 114.

KUCIEL, M. (2009a): Bedýnky. cuketka.cz, 10. 3. 2009. Dostupné na: <http://www.cuketka.cz/?p=1724>. Dosaženo 27. 8. 2014.

KUCIEL, M. (2009b): Dočká se Praha tržnice? In: Apetit květen 2009. s. 20-21.

KUCIEL, M. (2009c): Kde nakupuje Vesničan? cuketka.cz, 13. 7. 2009. Dostupné na: <http://www.cuketka.cz/?p=2066>. Dosaženo 14. 11. 2014.

KUCIEL, M. (2010a): Mrkev za hlas. ,cuketka.cz 19. 3. 2010. Dostupné na: <http://www.cuketka.cz/?p=3878>. Dosaženo 4. 9. 2014.

KUCIEL, M. (2010b): První farmářské trhy v Dejvicích. cuketka.cz, 20. 3. 2010. Dostupné na: <http://www.cuketka.cz/?p=3906>. Dosaženo 4. 9. 2014.

KUPEC, P. (2010): Farmáři táhnou na Prahu, nabídnou zeleninu, sýry i mošty. MF Dnes, Praha, 10. 4. 2010.

LIDOVKY.CZ (2010): Vietnamské večerky zaplavily Česko. Počtem dohánějí české obchody. lidovky.cz, 3. 2. 2010. Dostupné na: http://byznys.lidovky.cz/vietnamske-vecerky-zaplavily-cesko-poctem-dohaneji-ceske-obchody-p9b-/firmy-trhy.aspx?c=A100203_110603_firmy-trhy_abc. Dosaženo 27. 8. 2014.

Michopulu.cz nedatováno: webové stránky Hany Michopulu. Dostupné na <http://www.michopulu.cz/cz/hana-michopulu/>. Dosaženo 9. 3. 2015.

MINISTERSTVO ZEMĚDĚLSTVÍ (2011): Kodex farmářských trhů. Dostupné na: http://eagri.cz/public/web/file/120003/Kodex_farmarskych_trhu.pdf. Dosaženo 9. 3. 2015.

MINISTERSTVO ZEMĚDĚLSTVÍ (2012): Situační a výhledová zpráva. Půda. Ministerstvo zemědělství, 102 s.

MINISTERSTVO ŽIVOTNÍHO PROSTŘEDÍ (2011): Osmá průběžná výzva k předkládání žádostí o grant z Revolvingového fondu Ministerstva životního prostředí pro financování projektů zaměřených na podporu udržitelného rozvoje. mzp.cz, 19. 3. 2011. Již není dosažitelné.

NADACE PARTNERSTVÍ (2012): O nás. Dostupné na <http://www.nadacepartnerstvi.cz/O-nas,-Pro-media/O-nas>. Dosaženo 9. 3. 2015.

NĚMCOVÁ, V. (2012): Dodavatelé se perou s řetězci o kvalitu potravin i udržení v regále. idnes.cz, 19. 1. 2012. Dostupné na: http://ekonomika.idnes.cz/dodavatele-se-perou-s-retezci-o-kvalitu-potravin-i-udzeni-v-regale-1ft-/ekonomika.aspx?c=A120118_095101_ekonomika_vem. Dosaženo 15. 5. 2014.

NOVÁKOVÁ, I. (2012): Milionová sledovanost kuchařských show ovlivňuje nákupy diváků. www.barovenoviny.cz, nedatováno. Dostupné na: <http://www.barovenoviny.cz/milionova-sledovanost-kucharskych-show-ovlivnuje-nakupy-divaku/>. Dosaženo 27. 8. 2014.

NOVINKY:CZ (2014): Konkurenční boj vyhnal z Česka už šest obchodních řetězců. novinky.cz, 11. 3. 2014. Dostupné na: <http://www.novinky.cz/ekonomika/330005-konkurencni-boj-vyhna-z-ceska-uz-sest-obchodnich-retezcu.html>. Dosaženo 27. 8. 2014.

POLÁK, L. (2012): Ano, šéfe! na Primě family včera s rekordní sledovaností 1, 1 milionu diváků. digizone.cz, 20. 11. 2012. Dostupné na: <http://www.digizone.cz/clanky/ano-sefe-na-prime-family-vcera-s-rekordni-sledovanosti-1-1-milionu-divaku/>. Dosaženo 27. 8. 2014.

POLANSKÁ, J. (2011): Vietnamské večerky a výpalné: jak vzniká mediální kauza. 28. 7. 2011. Dostupné na: <http://migration4media.net/2011/07/28/vietnamske-vecerky-a-vypalne-jak-vznika-medialni-kauza/>. Dosaženo 6. 3. 2015.

PROCHÁZKOVÁ, M. (2011): Chalupa nabízí peníze na farmářské trhy. Obcím chybí spíš kanály. idnes.cz, 28. 3. 2011. Dostupné na: http://zpravy.idnes.cz/chalupa-nabizi-penize-na-farmarske-trhy-fc5-/domaci.aspx?c=A110328_185119_domaci_taj. Dosaženo 4. 9. 2014.

SAADOUNI, Š. (2012a): Obchodníci bědují: vietnamské večerky nás ničí. denik.cz, 26. 8. 2012. Dostupné na: <http://www.denik.cz/ekonomika/obchodnici-beduji-vietnamske-vecerky-nas-nici-20120826.html>. Dosaženo 6. 3. 2015.

SAADOUNI, Š. (2012b): Marcel Winter: Vietnamci vítězí, protože jsou pracovití. denik.cz, 26. 8. 2012. Dostupné na: <http://havlickobrodsky.denik.cz/podnikani/marcel-winter-vietnamci-vitezi-protoze-jsou-pracoviti-20120825.html>. Dosaženo 6. 3. 2015.

SMOLÍKOVÁ, D. (2006): Gordický biouzel. In Sedmá generace 1/2006. Dostupné na <http://www.sedmagenerace.cz/text/detail/gordicky-biouzel>. Dosaženo 6. 3. 2015.

STRANA ZELENÝCH (2013): Proč jsme popelnicí Evropy? Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=DlZXn8jL2aw>. Dosaženo 27. 8. 2014.

ŠINDELÁŘ, P. (2014): Česká Republika. Docela už známá jako popelnice Evropy. blog.idnes.cz, 2. 5. 2014. Dostupné na: <http://sindelarpetr.blog.idnes.cz/c/407592/Ceska-republika-Docela-uz-znama-jako-popelnice-Evropy.html>. Dosaženo 27. 8. 2014.

ÚZEI (2013): Statistická šetření ekologického zemědělství. Zpráva o trhu s biopotravinami v ČR. 35 s. Dostupné na http://eagri.cz/public/web/file/227591/Zprava_o_trhu_s_biopotravinami_za_rok_2011_final.pdf. Dosaženo 23. 3. 2015.

Přílohy

Příloha č. 1: Přehled vysokoškolských kvalifikačních prací s tematikou farmářských trhů obhájených na univerzitách v Česku; stav v květnu 2014

Název obhájené kvalifikační práce (Bc., Mgr., Ing.)
Adámeková, K. (2012), Katedra marketingu, VŠE v Praze.
Brůčková, T. (2012), Fakulta ekonomicko-správní, Univerzita Pardubice.
Honzů, P. (2012), Vysoká škola obchodní v Praze.
Pacltová, P. (2012), Fakulta mezinárodních vztahů, VŠE v Praze.
Procházková, A. (2012), Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, PŘF UK v Praze.
Andrlová, L. (2013), Ekonomická fakulta, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích.
Brašeňová, M. (2013), Fakulta ekonomická, Západočeská univerzita v Plzni.
Frantík, J. (2013), Ekonomicko-správní fakulta, Masarykova univerzita.
Jarolímková, K. (2013), Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, PŘF UK v Praze.

Příloha č. 2: Zpráva z výzkumu farmářských trhů v Gentu, Belgie, 2011-2012

Výzkum farmářských trhů ve vlámském Gentu jsem koncipovala jako případovou studii tohoto fenoménu v kontextu odlišném od a) postsocialistického Česka, b) anglo-amerického kontextu v němž je převážně zakotven akademický diskurz APS. Cílem tohoto výzkumu bylo získání doplňujících empirických poznatků o geografické diferenciaci APS, respektive relevanci jejich akademického diskurzu.

Výzkum jsem realizovala v období od podzimu 2011 do podzimu 2012 v Gentu, hlavním městě belgické provincie Východní Flandry. Gent má necelých 250 000 obyvatel a leží zhruba 50 km západně od Bruselu. Výzkumná metodologie sestávala z pozorování na trzích a na farmách, rozhovorů s farmáři a dalšími aktéry (viz tabulka č. P1), ankety mezi nakupujícími na trzích (osm respondentů) a studia pramenů. Vzhledem k jazykové bariéře byla důležitým faktorem úspěchu pomoc rodilých mluvčích, zejména Jefa Geldofa z neziskové organizace ZoZie, díky němuž jsem mohla navštívit farmy a mluvit s farmáři, a Ellen van Loo z katedry zemědělské ekonomiky Univerzity v Gentu, kde jsem absolvovala praktickou stáž Erasmus.

Ve Flandrech se fenomén novodobých farmářských trhů vyvíjel odlišně od českého i anglo-amerického prostředí. Jeho počátky leží v 80. letech, iniciativa byla na straně profesionálů zabývajících se rozvojem venkova. V roce 1980 Jef Geldof (viz tabulka č. P1) uspořádal první trh v městečku Baaigem ve Východních Flandrech. Podnět vyšel od místního kněze, kterému se zdálo, že farmáři stojí mimo nejrůznější rozvojové aktivity. Průzkum mezi farmáři ukázal, že mezi jejich hlavní problémy patří nezáměr dětí pokračovat v jejich práci a nízké výkupní ceny v kombinaci s vysokými cenami vstupů (viz van der Ploeg 2000, Renting a Marsden 2003). Odborníci společně s farmáři hledali řešení a přišli s projektem farmářských trhů. Jejich původní podoba byla poměrně radikální v tom smyslu, že eliminovala konkurenci v rámci trhu. Před každým trhem se sešla komise složená z ne-farmářů a určila prodejní ceny, které pak všichni prodejci museli dodržovat. Farmářský trh v Baaigemu měl velký úspěch a inspiroval v 80. letech vznik dalších trhů v řadě vlámských obcí, zhruba po roce 2000 začal počet trhů klesat (Geldof 2011).

Tabulka č. P1: Rozhovory s aktéry v rámci výzkumu farmářských trhů v Gentu, Belgie 2011-2012

Aktér	Role v rámci farmářských trhů
Jef Geldof, ZoZie o. s.	Průkopník farmářských trhů ve Flandrech v 80. letech 20. století, nyní kontrolor farmářských trhů v Gentu
Hilde de Sutter, ekonomický odbor města Gent	Zodpovědná za agendu zemědělství na městském úřadě
Členové o. s. De Toekomst	Pořadatelé nejúspěšnějšího farmářského trhu ve městě
Katrien Denys	Farmářka – kuřata a masné produkty
Christiane Vermeulen	Farmářka - květiny
Paul Rogiers	Farmář – mléčné výrobky
Frans Tanghe	Farmář – sýry, zmrzlina
Patrick Reilhof	Farmář - zelenina
Ivan Vlamynck	Farmář - zelenina
Luc Goselin	Farmář - vejce
Alberic Tack	Farmář – jablka, brambory

V době realizace mého výzkumu probíhaly v Gentu čtyři farmářské trhy (viz obrázek č. P1). Ve srovnání s těmi pražskými byly velmi malé a na okraji pozornosti spotřebitelů. Ti je často zaměňovali s jedním všeobecným trhem, na němž se prodávaly vedle potravin také oblečky či potřeby pro domácnost, případně s jedním specializovaným biotrhem. Město Gent přitom mělo pro farmářské trhy jasná pravidla a zaměstnávalo kontrolora, který jednou ročně navštívil trhy a farmáře, kteří je zásobovali. Pravidla se týkala zejména statusu prodejců a podílu vlastní produkce na nabízeném sortimentu.

Trhy až na jeden (organizovaný o. s. De Toekomst, viz dále) na mě působily dojmem jako by přežívaly. Byly málo navštěvované, lokalizované většinou v poměrně neatraktivním prostředí. Zastoupen byl většinou stánek s ovocem, se zeleninou, s bramborami, s mléčnými a masnými výrobky a prodejce vajec. Nabídku potravin doplňoval na větších trzích prodejce živých květin, v sezóně se objevovaly také jahody, případně chřest. Klasická situace během pozorování vypadala takto: několik prodejců nabízejících své zboží přímo z prodejních vozů nebo ve stáncích se nudilo, případně hovořilo spolu, občas některý z nich obsloužil zákazníka. Složení nakupujících bylo dosti specifické pro jednotlivé trhy, celkově převažovali senioři a přistěhovalci, v omezené míře byla zastoupena skupina „mladých zodpovědných“ spotřebitelů. Dotazovaní spotřebitelé mezi důvody pro nakupování na farmářských trzích uváděli nejčastěji podporu místním farmářům, ale také vyšší kvalitu potravin či příznivé ceny. Farmářské trhy představovaly do jisté míry také zdroj určitých specialit, například sýrů.

Obrázek č. P1: Farmářské trhy v Gentu, 2011-2012

Vysvětlivky: A – Brugsepoort, B – St. Amandsberg, C – Gentbrugge, D – Vogelenzang.
Autor fotografií: Lenka Fendrychová a Jef Geldof (C).

Hilde de Sutter z ekonomického odboru města Gent, oficiálního pořadatele trhů, mi v rozhovoru sdělila, že město si je vědomo problémů s farmářskými trhy a zpracovává strategii pro rozvoj krátkých potravinových sítí. Jef Geldof byl toho názoru, že hlavním důvodem úpadku farmářských trhů je pasivní přístup klíčových aktérů. Přirovnal farmářské trhy ke krávkě, kterou všichni chtějí dojit, ale nikdo ji nekrmí. Stěžoval si na nezáměr farmářů rozvíjet trhy, investovat do jejich institucionalizace. Zdá se, že za pravdu mu dává situace jediného opravdu úspěšného farmářského trhu v Gentu ve čtvrti St. Amandsberg. Ten pořádá skupina sousedů, která se podle slov svých zástupců, obávala možných negativních dopadů přílivu imigrantů, zejména vzájemného odcizení obyvatel čtvrti. Farmářský trh vznikl jako integrační sousedský projekt. Jednou za měsíc někdo z občanského sdružení nabízí nakupujícím kávu a sušenky (obrázek č. P2). Organizátoři pravidelně pořádají pro zájemce exkurze na farmy z nichž pochází zboží na trzích.

Obrázek č. P2: Jeden z pořadatelů farmářského trhu ve čtvrti St. Amandsberg nabízí návštěvníkům trhu kávu a sušenky

Autor fotografie: Lenka Fendrychová

Farmářské trhy v Gentu však dle mého názoru trpěly hlubším, strukturálním problémem než pouze nedostatkem péče ze strany organizátorů. Většina farmářů zásobujících trhy byla v (před)důchodovém věku a v rozhovorech uvedli, že nemají pokračovatele. Jejich děti považovaly práci v zemědělství za příliš obtížnou a dali přednost jiné kariéře. Zatímco farmářské trhy skomíraly, rozvíjely se v Gentu dynamicky jiné alternativní potravinové sítě, zejména obdoba českých bedýnek či komunitou podporované zemědělství. Od farmářských trhů se lišily typem spotřebitelů, farmářů i produkce. V případě farmářských trhů byl důležitý regionální původ potravin, jejich chuť a čerstvost a status malých rodinných farmářů. Tyto charakteristiky nemusí *a priori* znamenat alternativní způsoby hospodaření. Při návštěvě na rodinné farmě zásobující trhy vejci jsem například zjistila, že jsou z konvenčního klecového chovu. Nové typy APS pak ve vyšší míře sdružují spotřebitele zajímaví se o environmentální, sociální a morální rozměr potravin. Typicky se například jedná o biopotraviny. Těmto požadavkům, zdá se, nebyly farmářské trhy ve své stávající podobě schopny vyhovět. Bude zajímavé sledovat, zda a jak se pod vlivem těchto novějších iniciativ farmářské trhy v Gentu promění.

Závěr

Můj výzkum potvrdil klíčový význam specifického místního kontextu pro vývoj APS a ukázal, že také v rámci Západu existuje ve vývoji APS značná heterogenita. Farmářské trhy ve Flandrech vznikaly v 80. letech jako „protestní akce proti (zemědělské – pozn. autorky) politice“ (Geldof 2011). Fenomén se objevil na venkově (nikoli ve velkých městech) a reagoval na potřeby farmářů (nikoli spotřebitelů). Zažily boom i svůj zlatý věk, ale v době realizace mého výzkumu byla tato iniciativa v útlumu. Zdá se, že jedním z důvodů jejich úpadku byla skutečnost, že představy iniciátorů farmářských trhů (působících v oblasti rozvoje venkova) se rozcházely s představami farmářů (srv. s kritikou nereflexivních iniciativ městských spotřebitelů v kapitole 1.3). Případ farmářských trhů ve Flandrech představuje přínosný zdroj informací pro české farmářské trhy a v tomto duchu jsem o nich přednášela také na konferenci v Národním zemědělském muzeu v roce 2011 (viz kapitola 3.4).

Fotogalerie z výzkumu na farmách zásobujících farmářské trhy v Gentu, 2011-2012

Vysvětlivky: A – mléčná farma Franse Tangheho, B – sklizeň mrkve na farmě Ivan Vlamyncka, C – květinová farma Christiane Vermeulen, D – typické obydlí vlámských farmářů, farma Patricka Reilhofa. Autor fotografií: Lenka Fendrychová

Vysvětlivky: A – uskladnění jablek na farmě Alberica Tacka, B – zpracování mléka na farmě Paula Rogierse, C – zrání sýrů na farmě Franse Tangheho, D – prodejní automat s ovocem a bramborami na farmě Alberica Tacka. Autor fotografií: Lenka Fendrychová

Vysvětlivky: A – terénní výzkum na farmě Ivana Vlamyncka, B – přípravy na trhy se účastní celá rodina (farma Ivana Vlamyncka), C – příprava na trhy na farmě Patricka Reilhofa, D – pamětní fotografie k 10. výročí farmářského trhu De Toekomst ve čtvrti St. Amandsberg (farma Luca Gosselina). Autor fotografií: Lenka Fendrychová a Jef Geldof (A).

Příloha č. 3: Seznam otázek pro rozhovory s pořadateli farmářských trhů v PMA

Otázky pro rozhovor s pořadateli farmářských trhů v Praze

TRHY

Můžete, prosím, stručně představit váš pořadatelský tým?

Kdy jste začali pořádat farmářské trhy?

Proč? - Co bylo původním impulsem? Jak se myšlenka pořádat trhy vyvíjela dál?

Jak jste vybrali místo/místa pro vaše trhy? Co všechno v tom hrálo roli?

Inspirovali jste se někde?

Máte při pořádání trhů nějaké partnery? (sponzoři, instituce místní a státní správy, NGOs, média...)

Jak byste popsal/a váš vztah s místní samosprávou?

Jak byste popsal/a váš vztah s ostatními pořadateli trhů v Praze (jinde v ČR)?

Jak je provoz trhů financován? Jsou trhy ne/ziskové?

Jak byste popsal/a vaše cíle, proč pořádáte farmářské trhy?

Ověřujete si nějak, zda dochází k naplnění vašich cílů?

PRODEJCI

Jak vybíráte prodejce? Máte určité podmínky/požadavky (velikost podniku, místo produkce, sortiment, certifikace...)?

Děláte kontroly prodejců/zboží? Co kontrolujete?

Jak snadné/obtížné je sehnat prodejce pro váš trh? Co je podle vás pro prodejce důležité, aby si vybrali váš trh?

Kolik platí prodejci za prodejní místo?

Víte, jakých zisků prodejci řádově dosahují?

NAKUPUJÍCÍ

Máte představu, kolik lidí průměrně nakupuje na vašich trzích?

Proč si myslíte, že lidé chodí na váš trh?

Kdo jsou lidé nakupující na vašich trzích? Lze popsat typického zákazníka? Existují nějaké hlavní skupiny zákazníků?

Jaký by byl profil ideálního zákazníka?

Domníváte se, že je nějaká skupina obyvatel této čtvrti/obce, která na trhy nechodí? Proč?

Dělali jste si nějaké průzkumy mezi zákazníky, popř. vedete si nějakou evidenci?

Klánovice So 11.6. 9^h - 9^h15 skvělá, příjemná

farmářské trhy - co sledovat:

- 1- umístění ve čtvrti (centrální? náměstí? dostupnost...) - doplnit dle mapy na dvoře 25, v blízkosti bus, od vjezdů to vidit
- 2- velikost - počet stánků už mobil
- 3- sortiment

ovoce	počet	názvy
zelenina		
pečivo		
mléčné výrobky		
maso	0	
uzeniny		
mléko		
vejce	1 (02)	
med		
mošty		
vino		
alkohol		
ryby		
houby	0	
hotové pokrmy		
květiny/sadba		žalový domar (máří?)
další-co?		

noví in. Půběh!

jezon jídlo, poměrně hodně 02, 0 maso
che celý ob, 0 dopravod. zka x usampit jídlo!

- 4- identifikovatelnost původu potravin (producent, místo, způsob výroby) *
spánek 0 jedn. označení, někdo má ceduli (čaroví atp) ale už je určena 02 00 usme - někdo pokusů jedn. zvládn 7 do 10 (foto)
- 5- podoba stánků/styl (jednotný? historizující?...)

- 6- popis nakupujících (věk, gender, národnost/etnicita, vypadají bohatě/chudě)
spánek lidí - některé s 03 vading, u některých stávků;
dřevobuděj st. rče, vřchachut

- 7- chování nakupujících (fronty na určité produkty? plné tašky? rozhovory s prodejci? dobrá atmosféra? znají se nakupující mezi sebou? nakupují ve skupinách nebo sami?)
fronty u některých u 02, jichdy 1 + novotahů -

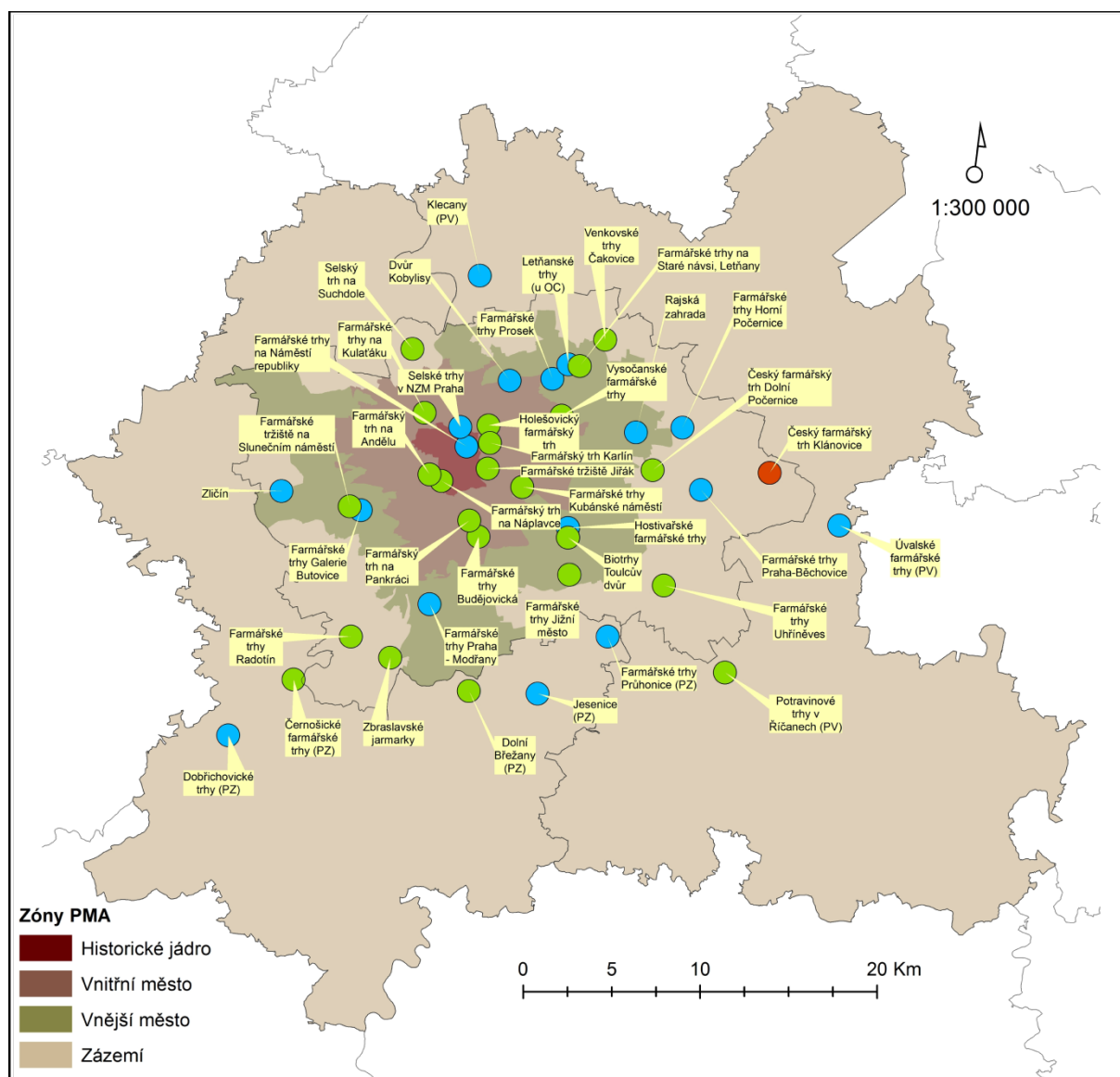
- 8- jsou ceny na trhu vyšší nebo nižší než v okolních kamenných obchodech/supermarktech/na jiných trzích?
sousedská atmosféra lidé se spánek bavují atp. - uterung

brambory	18,25..
mrkev	15
cibule	8
vejce	?
mléko	30 sbavení

- 9 - dostupnost informací o prodejcích / pořadatelích? další info? infotabule? sociální zařízení, tekoucí voda, další program?

potřebuje novou vřid, kodex, emtalit a prokva
* cedulka "tamto" je třeba označuje výrobce
ale kodex

Příloha č. 5: Farmářské trhy v PMA, stav ke 31. 8. 2011

Zdroj: Na základě výsledků mého výzkumu zpracoval Lukáš Kalecký.

Tabulka č. P2: Seznam farmářských trhů v PMA

název trhu	lokalita	pořadatel	velikost	den v týdnu	periodicita
Náměstí republiky	hist.centrum	podnikatel	více než 15 stánků	všední den	častější
Farmářský trh na Náplavce	hist.centrum	občanské sdružení	více než 15 stánků	sobota	týdenní
Farmářské tržiště Jiřák	vnitřní město	občanské sdružení	více než 15 stánků	obojí	častěji
Farmářské trhy Budějovická	vnitřní město	podnikatel	do 15 stánků	sobota	týdenní
Farmářský trh na Pankráci	vnitřní město	podnikatel	více než 15 stánků	všední den	týdenní
Farmářský trh na Andělu	vnitřní město	podnikatel	více než 15 stánků	všední den	týdenní
Farmářský trh na Kulaťáku	vnitřní město	občanské sdružení	více než 15 stánků	sobota	týdenní
Holešovický farmářský trh	vnitřní město	podnikatel	více než 15 stánků	sobota	čtrnáctidenní

Selské trhy v NZM Praha	vnitřní město	občanské sdružení	do 15 stánků	sobota	čtrnáctidenní
Farmářský trh Karlín	vnitřní město	občanské sdružení	více než 15 stánků	sobota	týdenní
Dvůr Kobylisy	vnitřní město	podnikatel	do 15 stánků	všední den	častější
Vysočanské farmářské trhy	vnitřní město	podnikatel	do 15 stánků	sobota	týdenní
Farmářský trh na Kubáni	vnitřní město	občanské sdružení	více než 15 stánků	obojí	častěji
Farmářské trhy na Proseku	vnější město	podnikatel	do 15 stánků	sobota	týdenní
Letňanské trhy (u OC)	vnější město	podnikatel	více než 15 stánků	sobota	týdenní
Biotrhy Toulcův dvůr	vnější město	občanské sdružení	do 15 stánků	všední den	čtrnáctidenní
Farmářské trhy Jižní město	vnější město	podnikatel	více než 15 stánků	všední den	týdenní
Farmářské tržiště na Slunečním náměstí	vnější město	podnikatel	více než 15 stánků	všední den	týdenní
Farmářské trhy Galerie Butovice	vnější město	podnikatel	do 15 stánků	všední den	týdenní
Farmářský trh Zličín	vnější město	podnikatel	více než 15 stánků	sobota	týdenní
Farmářské trhy na Staré návsi, Letňany	vnější město	podnikatel	do 15 stánků	sobota	týdenní
Farmářské trhy Praha - Modřany	vnější město	podnikatel	více než 15 stánků	všední den	týdenní
Hostivařské farmářské trhy	vnější město	podnikatel	do 15 stánků	všední den	týdenní
Farmářský trh Rajská zahrada	vnější město	občanské sdružení	do 15 stánků	všední den	týdenní
Farmářské trhy Horní Počernice	zázemí	podnikatel	do 15 stánků	všední den	týdenní
Venkovské trhy Čakovice	zázemí	obec	více než 15 stánků	všední den	týdenní
Selský trh na Suchdole	zázemí	obec	do 15 stánků	všední den	týdenní
Počernický farmářský trh	zázemí	občanské sdružení	do 15 stánků	všední den	týdenní
Farmářský trh Klánovice	zázemí	občanské sdružení	více než 15 stánků	sobota	týdenní
Farmářské trhy Radotín	zázemí	podnikatel	do 15 stánků	všední den	týdenní
Zbraslavské jarmarky	zázemí	občanské sdružení	více než 15 stánků	sobota	čtrnáctidenní
Farmářské trhy Praha-Běchovice	zázemí	0	do 15 stánků	všední den	týdenní
Farmářské trhy Uhřetěves	zázemí	občanské sdružení	do 15 stánků	všední den	týdenní
Úvalské farmářské trhy(PV)	zázemí	podnikatel	do 15 stánků	sobota	týdenní
Potravinové trhy v Říčanech(PV)	zázemí	podnikatel	více než 15 stánků	sobota	týdenní
Farmářské trhy Průhonice(PZ)	zázemí	obec	do 15 stánků	všední den	týdenní
Farmářský trh Dolní Břežany(PZ)	zázemí	občanské sdružení	do 15 stánků	všední den	čtrnáctidenní
Dobřichovické trhy(PZ)	zázemí	občanské sdružení	více než 15 stánků	sobota	čtrnáctidenní
Černošické farmářské trhy(PZ)	zázemí	občanské sdružení	více než 15 stánků	sobota	čtrnáctidenní
Farmářské trhy Klecany (PV)	zázemí	0	0	všední den	0
Farmářské trhy Jesenice(PZ)	zázemí	0	0	všední den	0

Příloha č. 6: Tabulka kódování rozhovorů s pořadateli

pořadatel	Czaban	Cardová	Bindr	Benešová
inspiratione	FR, IT, USA; Brno, Blava, Budapest, Naschmarkt ve Vídni	PL-cibulové trhy, RAK, NL - vánoční, návrat k tradicím; polský patriotismus	osobně-láska k dobrému jídlu, díra na trhu, návrat k osobnímu kontaktu, podpora zemědělců	zahraniční trhy - závist, úroveň!
motiv, cíle	trhy jinde, špatná kvalita potravin v supermarketech, aktivní v oblasti gastronomie; později - kvalitní potraviny pro obyvatele, podpora farmářů, veřejný prostor oživit, trh jako společenský prostor - kde rodina stráví sobotu	chtěla tradiční ovocný trh, ještě než byly FT, ale šlo to, až po změně radnice 2010, reakce na boom FT; patriot českých výrobců, důraz na čerstvost a kvalitu, podpora výrobců, poptávka obyvatel	měli prostor, přišlo jim, že ještě díra na trhu FT, cíl na multikulturní prostor, ale potřebovali začít s něčím, co si na sebe vydělá	podpora zemědělců, osobní kontakt, zkrášlit, oživit historická centra měst, koupit si české potraviny
zásady	připouští zahraniční zboží, ale od malovýrobců; prodejce = výrobce/rodina/zaměstnanec, ale mimo sezónu kompromisy, rukodělné v malém rozsahu	má řemeslníky, cukrovou vatu, doprovodné akce pro děti... české výrobky	snažili se pokrýt celý sortiment, ne nutně místní, ale zajímaví zemědělci, mají i zahraniční produkty, doprovodný program-řemesla, kultura, rodinný podniky!	ideálně prvovýrobci, ale obtížné, snaha o regionální původ, kodex má vlastní, spojeno s jejím jménem, tak chce, aby to bylo kvalitní, nechce dělat šou (doprovodný program, ale trh s jídlem)
orientace (výrobce x spotřebitel)	kombi	spíš prodejce/výrobce	spotřebitelé	oboje
přínosy	alternativní distribuce; "Základ je v tom, že trh zásobuje obyvatelstvo v daným místě kvalitnějším zbožím, někdy i levnějším, to už se mezitím ztratilo, tenhle prvek, a další věc je, že to podporuje i ty samovýrobce, prvovýrobce, ty farmáře atd a to musím říct, že v první fázi nebylo to hlavní o čem jsme uvažovali. oživení veřejných prostor, společenský prostor - setkávání, kultura	patriot, čerstvé, české potraviny, přímo od výrobce - záruka kvality (osobní kontakt), taky odbyt pro výrobce (sama prodává med a dáš)	pro spotřebitele - dobrý kontakt s prodejci, příjemné prostředí nákupů, podpora výrobců	podpora zemědělců, setkání s prodejcem, oživení veřejných prostor,
komentáře, další témata	farmáře hájit, ale také ostře kritizovat za kvalitu; farmáři: poptávka převyšuje nabídku a co s tím; odkaz na vývoj FT v UK; hodně z pohledu spotřebitele, farmáři jsou "oni", stěžuje si na ně; dělat to víc jako společenský prostor než jen trh;	kritika chování pořadatelů (vzorky, poplatky), kodexu - výrobce musí vyrábět, supermarketů vůči výrobcům, nakupujících vůči prodejcům (póvl), různý přístup mč, hodně se chválí a mluví mimo téma, Globus lepší než jiné supermarkety, požadavek na propagaci FT,	o médiích, jak nepřesný informováním škodí celému fenoménu, různé druhy překupníků; širší pojetí, kodex odmítá, ale "přesto jsou zajímavý prostor", obtíže komunikace se zemědělci	skeptická vůči kodexu, asociaci, kritická vůči úřadům, glosuje prodejce, nakupující (vyšší vrstvy nechodí)

pořadatel	Novotný	Kottková	Klich	Kaštilová	Kasanová	Dušek
inspirace	bývalá místostarostka někde trhy viděla, zdálo se jim zajímavé takto rozšířit nabídku potravin pro obyvatele	sedlácké kořeny, nadšení z Paříže,	v Uhlířněvsi existovalo bedýnkové schéma - kontakt na prvního zemědělce, pak Klánovice	pořádání jiných trhů, špatné aspekty jiných trhů	boom FT, Michopulu	zahraniční inspirace
motivy, cíle	alternativní možnost nákupu pro obyvatele (na suchdole nedostatečné) "něco co v běžných kamenných prodejnách není", MČ by měla pro lidi něco udělat	zdraví - zájem o to, co jíme, kvalitní potraviny a kvalita života, podpora výrobců,	poptávka obyvatelstva (anketa), přínos pro lidi, čerstvé jídlo, přímo od výrobce,	osobní kontakt, lidem kvalitní, čerstvé jídlo jasného původu, šance malým výrobcům (nejen farmářům), podpořit, ty, co makají rukama	služba zákazníkům, nabídnout kvalitní české výrobky (x Billa - OZ)doplnění nabídky, posílení návštěvnosti o víkendu farmáře,	přiblížit lidem kvalitní potraviny, podpora farmářů, poptávka spotřebitelů, trhy zmizely - supermarkety převládaly malé farmáře,
zásady	sortiment	chce doklad o původu zboží, bere i překupníky (od několika výrobců), menší i větší výrobce, český původ, informují o původu zboží, ale myslí si, že nakupující to nezajímá	bere i překupníky "dobré", ne světský, podpora malých výrobců, primárně, ale nejen českých, nejdůležitější je kvalita a čerstvost, velikost firmy atd až sekundárně	bere i překupníky "dobré", ne světský, podpora malých výrobců, primárně, ale nejen českých, nejdůležitější je kvalita a čerstvost, velikost firmy atd až sekundárně	doklad o původu zboží, ale pochybuje o nich, osobní kontrola kvality na trhu, nemají kritéria, kdo je farmář, berou to jak to přijde	z farmy na stůl, kontakt, ukázat taky zahraniční produkci výhledově - inspirace, snaha o prvovýrobce, menší firmy, vždycky něco nového-zaujmut
orientace (výrobce x spotřebitel)	spotřebitelé		nakupující	oboje, víc spotřebitel	nakupující, vlastní zájmy	spíš spotřebitel
přínosy	alternativa pro spotřebitele	zdravý životní styl díky čerstvým a kvalitním potravinám, podpora výrobců	pro spotřebitele - čerstvé potraviny, důchodci vzpomínky na mládí	lidem čerstvé potraviny jasného původu, kontakt s výrobcem/prodejcem, odbyť pro malý výrobce	pro nakupující - kvalitní, české potraviny	odbyť pro výrobce, ale ne konkurence "marketů", hlavně pro spotřebitele - valitní, čerstvé potraviny
komentáře, další témata	Doufám, že ty trhy nějak přezijí, protože to je dobrá věc pro lidi a pro nás to zase tolik práce navíc není.	obtížné shánění informací i prodejců ze začátku, konkurenční vztahy mezi pořadatelí, kasty, dělá toho víc v Radotíně - mlékomat, rozvoz mléčných výrobců	přijde mi hlavní, třeba vzhledem k překupníkům, ale zase užasný, že to dělají s úspěchem a ziskem, který dávají na dobročinnost	hodně drbe, proti Sedláčkům	problémy s termínem a místem - omezení, citlivé na peníze, historie - pankrácká tržiště, strategie prodejců: velké trhy (konkurence, přísná pravidla?) x malé (exkluzivita), jejich neserióznost	primárně je to o kvalitě potravin, boom a že budou muset FT zaniknout mnohé, o farmářích - dovednosti prodejce, zelinaři, produkce+přepravej, potřeb podpora Mze malým farmářům

pořadatel	Svobodová	Sulženko	Soroková	Sléha	Sedláček	Řežábek
inspiratione	nápad Michopulu - gastronomicky zcestovalá, jí to zaujalo, rychlá akce	FR, Nasmhmarkt ve Vídni, Cuketkŭv blog, HU, RU, BLG, AU - všude jsou trhy, jen u nás ne. Zelnák, Morava	školení USA, internet - nalok, vitalia, FT; pražské trhy - Kubaň	Slow Food, gastroturnistika, regionální speciality	zahraníčí - CH (rodina), cesty - Rak, další, kamarád Mourek z Partnerství - tip na Štěpánka, návrh, ale až volby 2010	poptávka zeleninářů, které znal z jiných trhů
motivy, cíle	lokální, přímo od výrobce	osobní zájem o ekologii, lokální potraviny, kvalitu potravin; marketingový úsudek - aktuální téma; vhodné doplnění jejich aktivit	někdo zvenčí chtějí FT pořádat, ale vzdal to, tak radnice převzala rozjetý projekt, nová starostka chtěla navázat na dřívější	pro spotřebitele, podpořit výrobce, spotřeba místních potravin (slow food)	alternativa vůči supermarketům - pro výrobce i spotřebitele, jasný/český původ, čerstvost, férová cena pro prodejce, kultivace soc. vztahů	odbyt pro české/regionální pěstitele
zásady	kvalita, sortiment, doklady, přiměřená konkurence, upřednostňuje výrobce, ale realita, český původ (regionální se nedalo)	ne z daleka-Středočeský kraj, mají soukromí výrobci, výrobce ideálně prodejce	problém se sháněním prvopěstitelů - chce doklad, jenom jídlo, zdravá míra konkurence	prodejce = výrobce nebo jeho prodavač, regionální zboží (SČ) x speciality, oddechová zóna (NZM)	pouze farmáři a autorizovaní prodejci, odkud výrobci ano, struktura podniků ne, hlavně kvalita zboží,	preferance výrobců, místních, pouze český, potravinový sortiment
orientace (výrobce x spotřebitel)	spotřebitelé	spíš spotřebitel	obyvatelé	kombi	obojí, možná víc spotřebitel	výrobci
přínosy	spotřebitelé kvalitní, čerstvé potraviny přímo od výrobce, příjemná událost	spotřebitelé	určitě ten, že se lidé sdruží, že se sejdou na trhu jednou týdně, poklábosí... pak, že si dojdou pro čerstvou zeleninu a... vajička a takové věci... propagace Čakovic	spotřebitelé, prodejci,	alternativa k supermarketům - pro spotřebitele i výrobce, přínosy formuluje jako důvod proč nakupovat na trzích (cíle na spotřebitele): jasný, ověřitelný, český původ zboží, čerstvost, kultivace soc. vztahů, spravedlivé zisky pro výrobce	odbyt pro výrobce (ale někteří hodnotí negativně), oživení veřejných prostor-funkce náměstí, pro spotřebitele: sociální kontakt - komunikace
komentáře, další témata	média poškozující celé FT, světský,	přístup mč,	taková skromnost - my jsme ta vesnice, rodinná atmosféra - chvátí si prodejci, problémy s všedním dnem - kritika pracujících, ale jinou možnost	málo farmářů, obtížné pořadatelství, stížnosti na kontrolní orgány, specifika lokality NZM	velcí hráči - iniciátoři kodexu, jednání s Mze atp, mají to promyšlené, aktivní, udávají tón, jsou vidět, všichni je znají. Ale problémy - proč P10, skončila, co se děje na P3?	

pořadatel	Valeška	Trásák	T.A.K.	Štíhel
inspirace	spotřebitelská pobočka SEZ, propagace a produkce prodeje ze dvora, bedýnek, CSA	zahraniční inspirace, Mnichov - profesionalita	Michopulu, Německo - známí, tam bio!	nechtěli propásnout trend, FT na Kulaťáku, Náplavce
motivy, cíle	poptávka ekologických farmářů, na konvenčních FT pro ně nevýhodné, Ft je primárně nezajímají, dělají to pro farmáře - taky propagace, alternativní distribuční kanál, oživení veřejných prostor	poptávka radnice, k celému fenoménu je spíš skeptický	pro sebe, alternativa k hroznejm samoškám v Černošicích, pořád pro lidi, dobrý jídlo	ne úplně FT (taky dáno tradici halv 22), cíli na gurmána, kvalita, vytvořit velkou tržnici ala Budapešť - lokální produkty i dovezený, kvalita! Mluví o trendu zájmu o kvalitu a tradici, upozornit na tržnici, marketing, podpora místních zemědělců
zásady	bio (ne nutné certifikát), region - Čechy, chtěli jen prvovýrobce, ale pustili i nějaké zpracovatele, individuálně řeší, důvěra a vztahy se zemědělci!	prokázat výrobce/překupník-ty eliminovat, moderují, domácí! Ale mají i zahraniční produkty, ne-jídlo, lojalita vůči původním prodejčům	snaha mít prvovýrobce příp. pověřené zástupce, Č pouze český původ, D - i zahraniční, chtělo město, měly představu regionální, ale realita! - kompromis, požadavky nakupujících, zadavatele v D--- kvantita, ony stráží kvalitu	kvalita, sortiment, přímí prodejci, zákazník se má starat sám, region neřeší, většinou stř.čechy; malovýroba, prvky tradiční výroby, ale rozumně
orientace (výrobce x spotřebitel)	výrobci	oba	nakupující	nakupující, vlastní zájmy
přínosy	odbyt pro malé zemědělce, oživení veřejných prostor, alternativní distribuční kanál, ALE kritika řady trhů (na parkovišti OC, překupníci) "Takže to vnímáme jako velmi pozitivní – že se ožíví veřejný prostor, zemědělci mají možnost to nabízet nějak jinak ještě. Ale na druhou stranu ten vývoj je tak překotný, že už to mnohdy ztrácí skoro všechny tyto aspekty".	pro ty lidi, že to je dobrý, pro ty prodejce. nemyslím si, že to něco přináší těm ostatním lidem ... protože pokud třeba půjdou do Globusu, tak si myslím, že nakoupí velice kvalitní potraviny.	pro nakupující - alternativa, kvalita, pro prodejce pokud jezdí pravidelně - jistý odbyt	image tržnice, z celorepublikového pohledu malý trend, řetězce se nemusí bát...
komentáře, další témata	má nadhled, obecnější témata, o ekologickém zemědělství, vztahu s lokálním jídlem, v Praze trhů moc... vnímání zemědělců proměnit - produkce potravin a krajiny, vlastní proti trhům - moc náročné pro sedláka, radši at si lidi dojedou na farmu...potřeba zachovat farmáře)bio) tržním silám navzdory	o vývoji - centralizace, volá po regulaci shora, potřeba kontrol a řízení trendu, v současný podobě to nebere vážně, farmáři nemají čas prodávat, jak sami prodejci nahlašují podvodníky, úroveň FT,	hierarchie trhů a konkurence mezi nimi, obíže se sháněním framářů, rozdílný přístup měst, pokles návštěvnosti, kodex	specifická situace - hala 22, docel vhlad atd - důležitý trh a rozhovor

Příloha č. 7: Kodex farmářských trhů

Definice farmářských trhů:

Farmářské trhy (sedlácké, selské, zemědělské trhy apod.) jsou forma prodeje zemědělského a potravinářského zboží pro občanskou veřejnost, jejímž cílem je:

- podpora malých a středních zemědělských pěstitelů, chovatelů, zpracovatelů a výrobců potravin;
- zásobování občanů čerstvými zemědělskými plodinami a potravinami převážně českého a regionálního původu;
- vytvoření nového společenského prostoru, který vedle prodeje zemědělského zboží slouží i k setkávání lidí, přiblížení městských obyvatel zemědělské sezóně a přírodním cyklům;
- oživit vybrané prostory měst a zlepšit jejich atmosféru.

Farmářské trhy se konají ve veřejně oznámené časové periodě, zpravidla pod otevřeným nebem a prodej na nich se řídí předem oznámeným a vyvěšeným tržním řádem, který vychází ze vzorového tržního řádu a z dispozic jednotlivých měst.

Kodex farmářských trhů:

Předmětem prodeje na Farmářských trzích může být pouze zboží, které tematicky odpovídá charakteru Farmářských trhů a vychází z české tradice, a to zejména z tradice pěstování plodin, chovu hospodářských zvířat a výroby potravinářských produktů. Tento „kodex farmářských trhů“ má přispět k lepší orientaci spotřebitelů, kde základním kritériem musí být pro spotřebitele jistota o původu, kvalitě a hygienické nezávadnosti nabízených farmářských produktů.

- 1) Prodávané zboží na „farmářských trzích“ pochází od farmáře nebo výrobce potravin (dále jen farmář), který garantuje původ prodávaného zboží z vlastních zdrojů a je schopen tento původ při prodeji prokázat.
- 2) Farmáře může při prodeji zastupovat jeho rodinný příslušník, nebo osoba, s kterou má farmář uzavřenou smlouvu nebo písemné pověření.
- 3) Provozovatelé farmářských trhů a farmáři u nabízeného zboží dodržují a splňují základní legislativní požadavky (mimo jiné www.szpi.gov.cz; www.svsr.cz).
- 4) Provozovatel farmářských trhů preferuje zejména farmáře, kteří prodávají zboží z daného regionu. O prodeji zboží z ostatních regionů ČR, eventuelně z příhraničních oblastí rozhoduje provozovatel.
- 5) V rámci tzv. „doplňkového prodeje“ mohou provozovatelé farmářských trhů poskytnout místa i jiným prodejcům. V případě, že se jedná o zahraniční zboží je u něj nutné označit zemi původu.
- 6) Provozovatel „farmářského trhu“ který se hlásí k principům „Kodexu farmářských trhů“ zajistí označení vlastním jednotným a viditelným logem ty stánky prodejců, kteří splňují body 1 a 2 „Kodexu farmářských trhů“.
- 7) Provozovatel farmářského trhu je povinen umístit znění „kodexu farmářských trhů“ na viditelném místě při konání farmářských trhů (například u vstupu na tyto trhy nebo na každém stánku u prodávajícího, u tržního řádu apod.).
- 8) Každá osoba (spotřebitel, farmář, prodejce, inspektor), která se domnívá, že došlo či dochází k prodeji zboží v rozporu s „Kodexem farmářských trhů“ (např. zboží evidentně nepochází z farmy a je nakoupené ve velkoskladu atd.) má právo upozornit na tento stav provozovatele farmářských trhů. Provozovatel farmářských trhů je povinen neprodleně zajistit nápravu (minimálně formou odebrání loga jednotného označení stánku).